

४२
॥

वि.
आ.
५०१
वि.
५१५
५३
२४-
वि.

५१॥ ५१॥

सरकार्यात्रा

વિશિષ્ટતા અને વિવિધતા

છે કલા મહાયુક્ત અગાઉનાં વર્ષોમાં જ્યારે જા-
પાન તેની જાહેર કલાલીના શિખરે હવું ત્યારે કરેલા
એકેશનો પ્રવાસ, હિંદમાં કલકત્તા-શાન્તિનિકેતનથી
માંડીને દિલ્લી સુધીનાં ઉત્તર ભારતનાં લગભગ મોટા
ભાગનાં કલા સંસ્કાર ધામેનો પ્રવાસ, અને વિવિધ
સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસ પછી કલાદ્વારા જગતશાંતિ
રચાવવાની ધ્યેય સાધના માટે હિમાલયની ઝો-
નમાં આશ્રમ જમાવી બેઠેલા રશિયાના ક્રમિસમ
કલાગુરુ નિકોલસ રોરિકના કલા સમૂહ નિવાસ-
સ્થાનનો પ્રવાસ, — એવા ગણુ વિશિષ્ટ વૈવિધ્ય
ધરાવતા પ્રવાસોને સમાવતું આ પુસ્તક કેવળ શુદ્ધ
મુસાફરીઓનાં વર્ણનોની દ્વારમાળા નથી; પણ,
અનું નામ સૂચવે છે તેમ, ગુજરાતની આગલી હરો-
ળના એક કલાકારને કલાગુરુ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા
સંસ્કારસેવકે એ 'સંસ્કાર'ની ઝોનમાં કરેલી
ભાવભરી 'યાત્રા'નો એક રસસમૂહ અહેવાલ છે.
કલાધામેથી માંડીને રંગભૂમિઓ પર થઈ ગામ-
ડાનાં નાનાં કારખાનાંઓ કે જંગલમાર્ગની એકાકી
હલવાઈની ટુકોનો સુધી એનાં વર્ણનોમાં, લોક-
જીવનના ધળકતા પ્રાણનો સંપર્ક સાધીને તેમાં
મોહરી રહેલી માનવતાનો સંસ્કાર-તાર પકડવાનો
આ પ્રયાસ છે, અને તે મળવળ ચિત્રો, રહેઠા,
નકશા ને ફોટોગ્રાફો દ્વારા એ સિદ્ધહરત કલાકારની
કલમ ને પીછીની રસભર સામગ્રીથી છલકે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૯-૩૩   કિંમત ૪-૧૨-૦

ગ્રંથનામ ડી. ૧૧૩૧૨ની અં. ૨-૬૧૨૫૧૫

વર્ગીક ૨૮: ૪.૫

કલાકારની સંસ્કારયાત્રા

રવિશંકર રાવળ

ના

બાપાન ઉત્તર ભારત તથા

કુલુના કલાપ્રવાસો

સંખ્યાબંધ ફોટોગ્રાફો, સ્કેચો, ચિત્રો તથા નકશા સાથે

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ

અમદાવાદ

પ્રાસિદ્ધાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મુંબઈ. મીંગરાજ બિલ્ડિંગ કાલબાદેવી. ફર્નિચર પુલ નીચે અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ • ૧૯૪૭

કિંમત

રૂ. ૪-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૬૮૩૩

૨૮.૪.૫૪

મુદ્રક બચુભાઈ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય લિ. • ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ
પ્રકાશક • જયંતીલાલ મણિલાલ શાહ • રજીસ્ટ્રેશન સામે • જોરાવરનગર

પ્રસ્તાવ

અગ્રંથમાં એકત્રિત થએલાં પ્રવાસવર્ણનો લખાતાં ગયાં તેમતેમ પ્રથમ 'કુમાર'ના વાંચનારા આગળ રજૂ થતાં ગયાં હતાં. તેમના તરફથી વળતા સહભાવ અને કદરદાનીએ ફરીવાર આ રીતે તે લેખો પ્રકટ કરવાની પ્રેરણા આપી છે.

આ પ્રવાસોના નિમિત્ત થનારાં પાત્રો અને મિત્રોને પણ હું ભૂલી શકું તેમ નથી. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટે જાપાનના પ્રવાસની તૈયારી કરી ન હોત તો હું બીજી દોષ તરફ પણ એવા પ્રવાસનું સાહસ ઉદાવત કે કેમ તે શંકા છે. એટલે તેનું શ્રેય પણ તેમને જ ઘટે છે. મારા કલાકાર વિદ્યાર્થી ભાઈ વજ્રલાલ ત્રિવેદીએ શાંતિનિકેતનથી વિશ્વભારતીનું આમંત્રણ ગોઠવીને મારા માટે ઘર બહાર નીકળવાનો વટહુકમ જ બહાર પાડ્યો હતો. જેવીતેવી તળિયતે એ ભારતયાત્રા પૂરી કરી શક્યો એમાં દૈવકૃપા જ સમજું છું. એ પ્રવાસની સર્વ ફેટાંઆશી મારા ચિ. નરેન્દ્રે કરી હતી. કુલુ પ્રાંતની બીણ વટાવી હિમાલયને ઉંઘરે રોરીક આશ્રમે પહોંચવાની હિંમત આપનાર તો ડૉ. જેમ્સ કઝિન્સ હતા. નહિ કોઈ ઓળખાણ કે પિછાન, એવા અજાણ્યા પ્રદેશમાં ત્રણસો માઇલનો પહાડી રસ્તો વટાવી બીજે છેડે પ્રો. રોરીક જેવા મહાપુરુષનો પરિચય અને સમાગમ ડૉ. કઝિન્સની ત્યાં હાજરી હતી તેથી જ સાધી શક્યો. એકલ પંડે એ પ્રવાસ પૂરો કર્યો ત્યાર પછી જ તેના દુર્ગમ પણાનો પૂરો ખ્યાલ આવ્યો. આમ, જુદાંજુદાં પાત્રોની પ્રેરણાએ મને તો જીવનના અનેરા અનુભવો મળ્યા છે, નવાં મિત્રો સાંપડ્યા છે. અને કંઈક ઠેકાણે દિલસોજીભર્યું આતિથ્ય પામ્યો છું. એ બધાં પ્રતિ આભારપૂર્ણ હૃદયે વાચકને આ ગ્રંથ સાદર કરું છું.

અર્પ

મુરખી ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈને

જેમણે મને પ્રવાસનો રસ લગાડ્યો અને સાધારણ માનવીઓ
તથા પ્રસંગોમાંથી આનંદ અને જ્ઞાન મેળવવાની કૃત્રી આપી.

જેમના સમાગમ ને સચ્ચરિત્રમાંથી ભાવનાસુગંધી મેળવી
હું જાહેર સેવા શીખ્યો.

ર. મ. રા.

જાપાનનો પ્રવાસ

પાસપોર્ટ અને વીઝા	૧
રેલીગરની ટિકિટ	૨
પ્રવાસનાં સાધનો	૩
રેલીગરનો વસવાટ	૫
ખાવાપીવાની સગવડો	૬
ખર્ચોનું ખાણું (લેંચ)	૧૦
સાંજનું ભોજન (Meals)	૧૨
સીલોન અને આગળ	૧૩
સીંગાપુર	૧૮
હૉંગકૉંગ	૧૯
શાંઘાઈ	૨૫
શાંગહાઈથી બિપડયા	૩૪
જરા આંતરો	૩૮
હવે જાપાનમાં	૩૮
કથો તોના કલાકારોની મુલાકાત	૫૫
નાકામુરા સાન	૫૬
સાતો સાન	૫૮
મોરી સાન	૬૨
મીકી સાન	૬૪
કોબેના કલાકાર મુરાકામી સાન	૬૫
ધૂની ચિતારો	૬૭
જાપાન ટ્રવિસ્ટ બુરો : એક ઉપયોગી સંસ્થા	૬૯
હવે કાકા	૭૦
ટોકિયો એક્સપ્રેસ	૭૨
ટોકિયો તરફ	૭૩
કામાકુરા	૭૪
ફુજિયા હોટેલ	૭૬
મૂંછ મંડળ	૭૮
યેનોશીમા-ચિત્રદ્વિપ અથવા પિકચર આઇલન્ડ	૮૦
ઇન્ડો જાપાનીઝ એસોસિએશન	૮૭
ટોકિયો-યેદો	૮૯
જનરલ નોગીનું સમારક	૯૦

મેઘજી સગાધિ	૯૧
મેઘજી ચિત્રાલય	૯૨
વૉર મ્યુઝિયમ	૯૫
વાસેદા યુનિવર્સિટી	૯૭
વાસેદાનો ઐતિહાસિક પરિચય	૯૮
વાસેદાનું નાટ્યાલય	૧૦૧
ચિત્રકાર કાત્સુતાને ઘેર	૧૦૬
હટાક્ષ ચિત્રકાર મિ. રાકુતેન	૧૧૩
ધમ્પીરીઅલ આર્ટ એકેડેમી	૧૧૫
જાપાનનાં નાટ્યો અને નૃત્યો	૧૧૭
તાકારાગ્યુકા	૧૨૦
રંગભૂમિની રચના	૧૨૩
કાબુકી ઓ	૧૩૧
જાપાનનાં નૃત્યો	૧૩૬

ઉત્તર હિંદનો પ્રવાસ

સંસ્કારયાત્રા	૧૪૧
પૂર્વ રંગરણ	૧૪૨
નિર્ગેત્રણ	૧૪૪
શાન્તિનિકેતન	૧૪૭
તાતાભવન અને ભોજનશુદ્ધ	૧૪૯
શ્રી નંદ્યાણુ	૧૫૧
શાન્તિનિકેતનમાં શુભરાત	૧૫૩
શ્રી ક્ષિતિયાણુ	૧૫૮
શ્રીનિકેતન	૧૫૯
શિશુમંડળનો ઉત્સવ	૧૬૨
વૃક્ષારોપણ ઉત્સવ	૧૬૩
હૈવેલ ભવન	૧૬૮
પ્રકાશ પરિચય	૧૭૦
સ્લાભવન-સંસ્થા અને શિક્ષણ	૧૭૩
‘વાલ્મીકિ-પ્રતિભા’નો નાટ્યપ્રયોગ	૧૭૬
વિનોદદા અને કિંકરદા	૧૭૯
ઉત્તરાયણ અને રયાગણી	૧૮૧
શિદ્ધનો નવતર પ્રયોગ	૧૮૪

ગુજરાતની કલાવર્તા	૧૮
શ્રી મહિલકથ	૧૮૧
વિદાય	૧૮૨
કલકત્તા	૧૮૩
ચાંપશીબાઇ	૧૮૪
મુકુલચન્દ્ર દે	૧૮૫
કલકત્તાની કલાશાળા	૧૮૬
શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી	૧૮૭
શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરની મુલાકાત	૨૦૧
શ્રી મણીન્દ્રભૂપણ ગુપ્ત	૨૦૨
શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી	૨૧૦
કલાકાર જગનનાથ	૨૧૪
પ્રમોદકુમાર અદ્વૈપાદ્યાય	૨૧૬
ફાઇન આર્ટ સેન્ટર	૨૨૧
‘મોડર્ન રિવ્યુ’ અને ‘વિશાલ ભારત’	૨૨૧
શ્રી રામ શર્માજી	૨૨૨
કેદારનાથ	૨૨૩
ડૉ. અનંત પંડ્યા	૨૨૪
ઝરિયા	૨૨૬
સજગતી ખાણ	૨૩૧
કોલસાની ખાણોના પ્રદેશમાં	૨૩૩
પટણા	૨૩૫
પટણા મ્યુઝિયમ	૨૩૬
પટણા આર્ટ સ્કૂલ	૨૩૭
ખુદાળક્ષ લાયબ્રેરી	૨૩૮
રાયગઢાદુર રાધાકૃષ્ણ જલ્લાન	૨૩૯
નાલંદાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ	૨૪૫
પુરાણપ્રસિદ્ધ કાશી	૨૪૮
રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી	૨૪૮
સારનાથ	૨૫૧
મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર	૨૫૫
ભારતમાતા મંદિર	૨૫૬
નાગરબાઈ	૨૫૭

ભારત કલાભવન	૨૫૮
ગોવર્ધનધારી	૨૬૦
કલાકાર રામપ્રસાદ	૨૬૨
હરમનામું	૨૬૪
પૂરન બેયા	૨૬૪
લખનૌ	૨૬૬
કૃષ્ણવલ્લભ દિવેદી	૨૬૬
લખનૌ મ્યુઝિયમ	૨૬૮
લખનૌની વ્હાટ રેલ	૨૬૯
કાન્યકુબ્જ કોલેજમાં	૨૭૪
કાનપુર	૨૭૫
અલ્લાહાબાદ	૨૭૭
પ્રયાગ સંગમ	૨૮૦
કલાકાર સુખવીરસિંહજી સન્યાલ	૨૮૨
અલ્લાહાબાદ મ્યુઝિયમ	૨૮૩
પ્રાચીન કૌશામ્બીના અવશેષો	૨૮૫
દિલ્હી	૨૮૬
દેવદાસ ગાંધી	૨૮૭
ગિરલા મંદિર	૨૮૮
કાર્ત્તિકેશ્વર શંકર	૨૮૯
રાવળપાટુર દીક્ષિત	૨૯૧

કુલુનો પ્રવાસ

પાપોલા	૨૯૭
કુલુ	૩૦૦
નગર નિવાસ	૩૦૫
રોરીક હોલનો મહેમાન	૩૧૪
હરિન્સ દેવતી	૩૨૧
હિંદી નારીઓનો નિગેહબાન	૩૨૩
વિદાય	૩૨૫
શ્રીકંઠ હલવાઈની કુકાને	૩૨૬
ગંડીના જોષી દેવતી	૩૨૯
અમૃતસરને ગાગે	૩૩૩
અમૃતસર	૩૩૫

કલાકારની સંસ્કારયાત્રા

જાપાનનો પ્રવાસ

પાસપોર્ટ અને વીઝા

હિં દની સરહદ બહાર જતા દરેક પ્રવાસી પાસે 'પાસપોર્ટ' હોવો જ જોઈએ એ વાતની જોડો આફ્રિકા કે ઈંગ્લંડ ગયા હશે તેમને તો ખબર હશે જ. આ પાસપોર્ટનો મૂળ આશય તો એવો છે કે પરદેશમાં નામો-નિશાન વગરનો કોઈ માણસ નગરે પડે તો ત્યાંની સરકાર કે સત્તા તેને શકા ઉપર આટકમાં લઈ શકે અથવા કેદ કે હલપાર કરી શકે. એ મુશ્કેલી ન બિબી થાય તે માટે દરેક જાણે પોતાની ધ્યાનિક સત્તા તરફથી ફર્ટ કલાસ મેન્જિસ્ટ્રેટની રજૂ કરેલા એકરાર સાથે બ્રિટિશ સરકારનો જાપેસો પાસ-પોર્ટ (પરવાનો) મેળવવો જ પડે છે. પાસપોર્ટની મંજૂરી માગતાં સાથે પોતાના ત્રણ ફોટોગ્રાફો પણ મોકલવા પડે છે. આ પૈકી એક તેના પાસપોર્ટમાં ચોટી તે પર સરકારી સિક્કો લગાવવામાં આવે છે, જેથી કોઈ જીને આસામી એ પાસપોર્ટનો લાભ લઈ શકતો આટકે છે. જેમને દિંદની બહાર જવું હોય તેમણે જવાની મુદત અગાઉ સવેળા આ પાસપોર્ટ મેળવી લેવાની તજવીજ રાખવી જોઈએ; નહિતો છેલ્લી થડીએ તેના સંબંધમાં કંઈક શંકા ઉત્પન્ન થાય તો મંજૂરી મેળવવાં હીલ કે અડચણ આવે છે. પાસપોર્ટ મળ્યા પછી જ પ્રવાસની સામગ્રી તૈયાર કરવી; નહિ તો ઘણાંને જાંવેસો સામાન પડવો રહે-વાના પ્રંગો પણ જની વ્યય છે. મૂળ તો પ્રવાસની સજામતી માટે આ પાસ-પોર્ટની પદ્ધતિ લાગત થઈ છે, પણ તે સાથે શંકાપટતા કેનાસી જવા મ્લિજતા માણસો અથવા સરકારની તજરમાં આવેલા રાજકારી માણસોની રુકાવટ કરવાનું આડું પણ થયું છે.

પાસપોર્ટ માટે, જે જે મુલકોની મુલાકાત લેવાની હોય તેનાં નામ, પ્રવા-

સનું કારણ, જનારનું વય, તેના ચહેરાની નિશાની વગેરે વિગતો ખારીકીથી માગવામાં આવે છે તેમજ તે બંધી હકીકત સિટી મેજિસ્ટ્રેટની સમક્ષ લખવાની હોય છે અને તેના અભિપ્રાય ઉપર જ પાસપોર્ટ કાઢનારા ઓફિસરો ધ્યાન આપે છે. પાસપોર્ટની કો છ રૂખિયા છે.

પાસપોર્ટ કદાચ પચી જે જે મુલકોમાં જવાનું હોય તેના કૉન્સલે (રાજપ્રતિનિધિઓ) પાસે જઈ તેમની રૂબરૂ સાથે પડાવવી પડે છે. તેને વીઝા કહે છે. અમારા વીઝાનું કામ અમારા ટ્રિકિટના એજંટોએ કરાવી આપ્યું હતું. જાપાન અને ચીનના કૉન્સલોના તેમાં સહી અને સિક્કા પડ્યા હતા આ રીતે વીઝા ન કરાવે તો તમને તેમના મુલકમાં ચિતરતાં રહે.

સ્ટીમર ઉપર ચડતાં દરેક જણનો પાસપોર્ટ તપાસવાને દાદર આગળ એક પોલીસ અમલદાર બિઝો હોય છે અને સ્ટીમરના આરમ્બામાં પેસતાં સ્ટીમરનો ઓફિસર પહેલાં તો એ પાસપોર્ટ લઇ લે છે. જ્યારે સ્ટીમર નવા બંદર પર લંબર નાખવાની હોય છે ત્યારે ત્યાં ચિતરનારા પેસેન્જરોને પાસપોર્ટ પાછા આપી દેવામાં આવે છે. કોલંગો વગેરે બંદરે સ્થાનિક પોલીસ ઓફિસરો પહેલાં સ્ટીમરમાં ચડી આવતા અને ચિતરવા માગતા દરેક ઉતારુના પાસપોર્ટ પર સિક્કો લગાવી આપતા.

સ્ટીમર પર જતા દરેક પ્રવાસીએ છેલ્લા પંદર દિવસ દરમિયાન શીગો કદાચાનું ઍન્ટ્રિકિટ રજૂ કરવાનું હોય છે. આનો હેતુ એ વેગનો એવ અટકાવવાનો જ છે અને તેમ કરવામાં પ્રવાસીને જરાયે મુશ્કેલી પડતી નથી, તેમ અર્થ પણ થતો નથી.

સ્ટીમરની ટ્રિકિટ

પહેલી જ વાર પ્રવાસે નીકળનારને ટ્રિકિટની આવડત થળી જૂંઝવણ કરનારી લાગે છે, પણ મુંઝાણમાં બંદરી કામકાજ કરનારી એવી થળી પેદીઓ કે, જે સામાન ચડાવવા-ઉતારવા-મોકલવાની કે પેસેન્જરોની ટ્રિકિટો કદાચી તેમને સ્ટીમરની કૉપિનમાં પહોંચાડવા સુધીની તજવીજ કરી આપે છે. તેમને સ્ટીમર કંપની તરફથી જ અમુક ટકા કમિશન મળે છે એટલે પેસેન્જરોને

છાપેલા ભાવો પર જ પોતાની ગણતરી કરવાની રહે છે. એજન્ટના માણસો કામ થવા આદર્શનામ અને મજૂરી માટે તે જ વધારાનું ખર્ચ. છતાં જે ટિકિટોના દરમાં પ્રવાસની મુદત પ્રમાણે વળત-ટિકિટમાં જે વટાવ અપાય છે તેની સમજ એજન્ટ પાસેથી મેળવી લેવાની જરૂર છે. અમારે જાપાન જવાના સેકન્ડ ક્લાસની એક વખતની ટિકિટના ૨૭ પાઉન્ડ ભરવાના હતા, પણ જ્યારે જાણ્યું કે ૯૦ દિવસની વળત-ટિકિટ પણ સાથે લઈએ તો ૩૪ પાઉન્ડમાં જ જાતવળાનું ભાડું પતી જતું હતું, ત્યારે પછી એ જ ટિકિટ લીધી; એટલે કે માત્ર સાત જ પાઉન્ડમાં બીજી મુસાફરી થઈ. આ ખર્ચમાં ખાવા-પીવાનું, નાહવાનું, ઓઢવાપાથરવાનું ને નોકરનું ખર્ચ ખર્ચ આવી જાય.

સારા દરજ્જાના મુદરથને છાજે એવાં સુખસગવડો સેકન્ડ ક્લાસમાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળે છે. આપણા દિંદી બાઈઓ મોટા ભાગે P & O કરતાં ઈટાલિયન સ્ટીમરો પસંદ કરે છે, કારણ કે તેઓ પરદેશીઓ હોવાથી ઘરાક અને દુધાનદારના સંબંધમાં વધારે વિનયી અને સેવાપરાયણ જણાયા છે. જાપાની સ્ટીમરોમાં ઘણાને જાપાની અડચણ અને ઓછાં સુખસગવડ જણાયાં છે. જાપી સેકન્ડ ક્લાસથીયે ઓછા ભાડાની સગવડવાળો એક વર્ગ છે, તેને 'સેકન્ડ ઈકોનોમી' કહે છે. વિદ્યાર્થીઓ અને કરકસરથી પ્રવાસ કરનાર માટે ને જરાયે જોડો નથી. તેમાં સેકન્ડ ક્લાસ કરતાં લગભગ ૧૫૦ ફિયાનો ખચાવ થાય છે, કેમકે તેની ૯૦ દિવસની જાતવળાનની ટિકિટના માત્ર ૨૫ પાઉન્ડ અને એક વખતના ૨૦ પાઉન્ડ છે. અમે ઘણા સંસ્કારી દિંદીઓ અને ચીની મુદરથોને તેમાં પ્રવાસ કરતા જોયા. થર્ડ ક્લાસ તો માત્ર નોકરો કે મજૂરો માટે જ છે એમ મનાય છે. તેમને ઉઘાડા ડેક ઉપર જ રહેવાનું અને હાથે રાંધા ખામ લેવાનું. છતાં ઘણા સાદસિદ્ધ રંક સ્થિતિના માણસોએ આ જ વર્ગમાં પરદેશ જઈને પોતાનું પ્રારબ્ધ ઉત્તન કર્યોના વ્રતાંતિ છે; એટલે કે પરિશ્રિતથી ઘણાએ જ દિંદી એનો લાભ લે તો તેમાં લીજીમન ન ગણાય.

પ્રવાસનો સાધનો

દિંદુસ્તાનમાં બાજે જ કોટપાટલુન ને મોઝન્યૂટ પહેરનારાને પણ સ્ટી-

મરમાં અને તેમાં જે સેકન્ડકલાસમાં જવાને કંઈ કે મુરોપિયન દળનો પોષાક જોઈએ એવી સાધારણ માન્યતા છે. આ આખનમાં એક તરફ જતી સ્ટી-મરોમાં તો સ્વસ્તકણે બાંધે રાખવામાં આવે છે, પણ પૂર્વ આબુએ જતી વખતે તે ધોરણ નરમ પડી જતું હોય એમ લાગ્યું છે. સીક્રોન, સીંગાપોર કે અપાન જનારા કેટલાક હિંદી ભાઈઓ ફેડ સુધી ધોતિયું પહેરીને ફર્યા કરે છે. પણ મને લાગ્યું કે સ્ટીમર ઉપર ધોવાની અને સૂકવવાની સગવડો નથી, તેમજ ધોવાનો પણ ખર્ચ ઘણો વધી જવાનો સંભવ હોવાથી એ સાદા સૂટ અને બેચાર બાંડિયાં અમીસ (ઉઘાડા કાંતરવાળાં) હોય તો કામ ચાલ્યું જાય. સ્ટીમરમાં કપડાં લાગ્યે જ અરામ થાય છે; એટલે જરૂર વખતે જ પૂરાં કપડાં પહેરી પાછાં ઘડી કરી મૂકી દેઈએ તો સૂટ તો ધોવાડાવવાનો જ નહિ. એકમે આખી અરધાં પૈન્ટ અને એકમે બાંડિયાં વખતોવખત અદત્તતા રહીએ એટલે નવીનતા જળવાય છે. આખી પૈન્ટ કે આખા પૈન્ટ નીચે પહેરવાની હળવા કપડાની ચર્દીઓ ગહુ જ આવશ્યક છે; તેમજ હળવાં ગંટ ફરાક પણ સકાર્પ રાખવામાં ઉપયોગી છે. આ બે વસ્તુઓ નાકાવાની ઓરડીમાં હાથે ધોઈ નખાય અને રોજરોજ અદત્તી શકાય એટલે સ્વચ્છતાનું ધોરણ પૂરું પાળી શકાય છે. સ્ટી-મરમાં કપડાં ધોવા આપવાં એટલે એક કપડા દીઠ છ થી આઠ પેન્સનો ચ હો જાય રાખવો. રાત્રે પહેરવાનો પોષાક ગહુ જ સસ્તા કાપડનો હોય તો આવી શકે છે. તે પહેરીને બહેરમાં ફરાય નહિ, પણ જેઓ વહેલા પરવારે છે તેમને વાંધો નથી આવતો. મોડા જિહનારા કે મોડા નાકાનારા એક મોટા ઝબ્બો (જેને ટ્રેસિંગ ગાઉન કહે છે) તે ઉપર ઓઢાનો ફરી શકે છે. પણ એ ઝબ્બો ઘણો દેખાવડો હોવો જોઈએ. તેમાં ગાયસો ગમે તેટલું ખર્ચ કરી શકે છે.

આ મિલાય નાકાવા માટે પણ એક પોશાકની જરૂર રહે છે; પણ તે આર આનાથી માંડી ગમે તે કીમત મુખીના તૈયાર મળે છે. તેની કે બીજાં કપડાંની જેમને જિણુપ લાગી તે સાર્થાદારોએ અપાની જ અનાવડના સૂટ અને અમીસોં કે બાંડિયાં અથવા ઝબ્બા ગામુચી કીમતે કોલેઓ અને સીંગાપોરથી ખરીદા. આ તૈયાર સીનેલાં કપડાં અને તેની કીમત જોઈએ પાણુ આશ્ચર્ય પામે. સવા

કે દોઢ રૂપિયાનું પેન્ટ, અને રૂપિયા—સવા રૂપિયામાં રેશમી અરધિયાં વા ખમીસ અને એવી બીજી ચીજો મામૂલી કોંગતે કાઢપણ માણસને પૂરો દાઢ આપી શકે. એટલે મુંગદઈથી બહુ ભાર લેનારને પરતાવું જ પડે. પરંતુ જેમના મનમાં વતનની ચીજો પર જ પોતાનો નિર્વોદ કરવાનો આગ્રહ હોય તેઓ લાભકે જવા દઈને સાદાઈથી પણ પોતાનું ગૌરવ સાચવી શકે છે. અમારી સાથે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિવાળા મુ. નાનાભાઈ છે, તેમણે તો નિશ્ચયપૂર્વક ખાદીનાં પહેરણ અને ધોતિયા પરજ ચલાવ્યું છે. માત્ર મેળાવડામાં જતી વખતે ખાદીનો લેંથો અને એક કોટ વધારે છે. પરદેશી ચીજોની મોહિનીમાંથી બચવું ધણું મુશ્કેલ લાગે છે અને નાનાભાઈની ઊંડી વિચારણા એ પર મન વધોવી નાખતી લાગે છે.

સ્ટીમરનો વસવાટ

બધું દેખાતું યંધ થયું એટલે અમારી કૅબિન સંભાળવા દોડ્યા. આ સ્ટીમરનો ખ્યાલ શી રીતે આપું ? કૅબિનોની ગલીઓમાં બૂલા પડી જઈશું એમ પહેલાં તો લાગ્યું. અમારી સ્ટીમર વિક્ટોરિયા એક મોટા ગામ જેવડી છે. તેની વ્યવસ્થા માટે જ ૧૨૨ સ્ટુઅર્ટો, ૪૮ ઑફિસરો, ૪૨ ઇન્જનેરો, ૪૭ રસોદાયા વગેરે મળી કુલ ૨૮૬૨૮ ઇનો છે. પહેલા વર્ગની કૅબિનો ૨૬૬, બીજા વર્ગની ૬૭, સેકન્ડ ઇકોનોમીની ૧૦૦, થ્રીજની ૫૮, ૧૦૬ લકસ ફર્સ્ટ ક્લાસ નેમે રમેસ્યન્સ મળી ૫૩૩ કૅબિનો છે. તેનું ટનેજ ૧૪૪૦૦ છે અને ૧૮૮૮૦ હોર્સ પાવરનાં એજનો છે. એટલે આવડી મોટી સ્ટીમરનાં કૅબિન શોધનારને સહેજમાં પત્તો મળે જ નહિ. અમારી જ કૅબિન એક મોટી મોટરવ્હસ જેવડી છે. ફર્સ્ટ ક્લાસની કૅબિન લગલગ ૧૨×૧૦ ફૂટની છે. તે ઉપરાંત તેની બાથરૂમ જુદી. આ કૅબિનોમાં જે સગવડો છે તેવી કદાચ સાધારણ રાગ્ગઓ કે મોટા શ્રીમંતોના ઘરોમાં પણ નહિ હોય. જેઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ કે સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટો લે છે તેમને કૅબિનની સગવડો ઉપરાંત દિવસરાતની બધી જરૂરી નોકરી આપનારાની સેવા અને ત્રણે ટંકનું ખાવાપીવાનું મળે છે. ઉપરાંત સંગીત, નાટક, સીનેમા, રેડિયો વગેરેનો પણ દરમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે.

અમે કૃષિનમાં આવ્યા ત્યાં નાનાભાઈએ જણાવ્યું કે સાડા સાત વાગ્યે સાંજનું ખાણું પીરસાશે એટલે તે વખતે અધાએ રીતસર તૈયાર થઈ હાજર થઈ જવું. ખીજી યુરોપિયન સ્ટીમરમાં આ રીતસર તૈયારી એટલે જમવાનો ખાસ કાજો પોપાક પહેરી ટાપટીપ કરી હાજર થવાનું; પણ આ તો પૂર્વનો પ્રદેશ અને મેટાલિયન સ્ટીમર એટલે અમને ઘણી છૂટ રહી. સ્ટીમરમાં ચડેલા તે જ પોપાકમાં લગભગ અધા ખાણા પર હાજર થયા હતા.

પહેલાં ટમાટા વગેરેનો સૂપ આવ્યો. પછી આફેલા બટાટા, પછી વળી હર્ષ મિદાઈ, આમ્રસહીમ, પૂરી, પાપડ, ભજિયાં એમ ઘણું આવ્યું. અમે સવારે ખૂબ જમેલા છતાં હંસીને ખાધું. મને તો ફેર ચડવાનો કશો ભય ન હતો. ખીજા સોળતીએને જરાજરા અસર થવા માંડી કે ઉપડ્યા ઉપરવા કેક ઉપર. ત્યાં આવ્યું મહાગજેશ્વરને ભૂલાવે એવી હવાના ઝપાટા હતા એટલે થોડીવારમાં તે અસરથી મુક્ત.

મને ઘણા અનુભવી મિત્રોએ કહ્યું હતું કે સ્ટીમરમાં ગિસ્તરની જરાયે જરૂર પડતી નથી, તેમજ વસ્તુઓ વારેવારે તપાસવાની તજવીજ પણ રાખવી પડતી નથી; એ તદ્દન ખરું લાગ્યું. સેકન્ડ ક્લાસની કૃષિનમાં દરેક ઉતારુ માટે એક સ્વચ્છ ગિજાનું અને કપાટ, તેમજ ત્રણ ખાનાંવાળું એક ટેબલ હોય છે. તે પર કાચનો કોટો અને પ્યાલો ગળડી ન બન્ય એવી પાઘી સાથે કાપેલા ગાંઠામાં ગોઠવેલાં હોય છે.

એ ઉપરાંત દરેક જણ વાપરી શકે એવી રીતે કૃષિનમાં જ મોં ધોવાની એ કુંડીઓ, ગરમ હંડા પાણીની ચકલીઓ તથા મોટો આરસો હોય છે. પંખા તો આવતા જ રહે છે. ઉપરાંત સીલિંગમાંથી એવાં કાણાંવાળાં ગોળ મોં ગોઠવ્યાં છે કે ગમે તે આવ્યું તે ફેરવો એટલે તેમાંથી પવનનો પ્રવાહ આપ્યા જ કરે. ગતીની સગવડ પણ એવી જ સરસ છે. દરેક પથારી ઉપર તે જુદી જ ચાંપ સાથે એકલાને પ્રકાશ મળે એવી રીતે માથા ઉપર ગોઠવી હોય છે. ખીજા ઉતારુ સુતા હોય ત્યારે આપણે એકલા વાંચી અથવા લખી શકીએ. ઉપરનીયે ગિજાનાં હોય તેમને પણ દરેકને સરખી જ સગવડ આપી છે.

કળાટોમાં કોટ ટાંગવાના સળિયા, પાટલૂન દાખી રાખવાની ચાંપો અને જોડા કે બીજી વસ્તુ મૂકવાનાં ખાનાં હોય છે. આ બધી સગવડો પછી કોઈ વસ્તુ રખડતી મૂકનાર માત્ર આગમનો સરનાર જ ગણાય. કેળિવનો સ્કુઅર્ડ ચોવીસે કલાક દરેક પથારી પરની ઘંટડી મારતાં હાજર થાય છે ને જોઈતી વસ્તુ હાજર કરે છે; અને આપણે બહાર નીકળીએ ત્યારે પાછળથી આવીને ખૂણેખૂણે સાફ કરી નાખે, પથારી જોડવી સાફ ખેંચી મૂકે, જોડા કે ખૂટને બહાર મૂકીએ તો પોલિશ પણ કરી આપી બન્ય વગેરે અનેક ક્ષરમે અદા કરે છે. જે અડધ, અઢાઈ અને ત્રિવેકથી એ પોતાનું કામ કરે છે, તે જોતાં તો મોટો ખમાર ખાતો હિંદી સંકેટરી પણ એટલી કાળજી રાખતો ન લાગે. એ જૂનાં કપડાં પહેરે ત્યારે મજૂર કે હમાલ લાગે; પીરસવા આવે ત્યારે કોરાં કડક કપડાં અને ચહેરાની તથા વાળની એવી સફાઈ બતાવે, તેમજ શાંતિ અને વ્યવસ્થાથી વાનીઓ એવી રીતે મૂકે કે જુદો જ આદમી લાગે. એમના દેશમાં આવી રીતભાત સામાન્ય હશે, પણ આપણા સંસારમાં તો એવા નમૂના કલ્પિત જ નગરે પડે છે.

અંધારુ હતું એટલે સ્ટીમરમાંના પ્રકાશથી દૂર કાળી આદર પથરાઈ હોય એવો સાગર લહેરાતો હતો. પાકુ સ્ટીમરમાં તો બધાં વળુઓ ત્યાં અગઝગાટ. હાલવા ચાલવાની જગ્યાઓ, દાદરો કે બારીઓ આગળ પ્રકાશની જોડવાણમાં ફેંક જ કમી નથી. કોઈ પણ ખૂણે બીજણીની ચાંપો એવી રીતે જોડાવેલી છે કે તેની ઉપયોગિતા ને યોજનામાં તમને ફેર લાગે જ નહિ. દરિયાનો એક-રૂપતા વિસારવા સ્ટીમરમાં જે બહુરૂપી કળાકૌશલ્યની રચના જોવામાં આવે છે તે વર્ણુમયી સગમવધી મુશ્કેલ છે. કોઈ ખૂણે કચરો તો નહિ જ દેખાય; પણ એ સફાઈ ને સાચવણ પણ એટલાં બધાં કે દરેક ફર્નિચર કે ચિત્ર કાલે જ તૈયાર કર્યું હોય એવું લાગે. પૈલવ અને વિસ્તારની વાત બાળુએ મૂકે તો પણ આ લોકોની દેખરેખ અને કાળજી માટે તમને માન અને સમભાવ જીવળ્યા વિના રહે નહિ.

અમારી કેળિવમાં દરેક જણની પથારી સ્વચ્છ રીતે પાથરેલી. જોડવાનાં

ધોએલાં સાધનો, પાસે જ પાણી પીવાના કાચના કળશ અને ખાલા તેમજ વૉશટળ આગળ ખાલા ને રૂમાલો દરેક માટે તૈયાર હતાં. જમવામાં કોઈ જાત ભાગ્ય ન પડે એવી આ માણસોની તહેનાત અને પદાર્થો પીરસવાની સદ્દાઈ અને દાવકા રીતભાત આપણે નથી જોતા આપણાં મંદિરોમાં કે મહાલયોમાં અથવા ધર્મસમારંભોમાં, વર્તનમાં એ લોકો પર સરસાઈ બતાવવા જેવું રજૂ કરવાનું અમારી પાસે કંઈ નથી એ વિચાર શરમ ઉપગ્નવે છે. આપણી ગરીબી અપાર છે પણ નિશ્ચયપૂર્વક ધાર્યો વખત સાચવવાની કે ધારેલી રીતે કામ કરવાની મંદહૃદયશક્તિ પણ આપણામાં ક્યાં છે ?

નહાવા માટે પાંચ છ ડૉગિન વચ્ચે એકમે બાથરૂમ હોય છે, તેમાં મોટું ટળ હોય છે અને તેની ઉપર ડુવારો તેમજ ગરમ-હંડા પાણીની આવીઆ હોય છે. સાણુ પણ ખરો જ. રૂડીમર તરફથી મળેલા મોટા ડુવાલો વીંટી અહીં આવી દરેક જણ નાહી લે છે. કેક ઉપર ખાસ પાણીનો એક મોટો હે.જ છે ત્યાં યે કોઈ પણ નહાવાનો સુટ પહેરી નાહી આવીને આ રૂમમાં ફરીવાર મોટા પાણીથી નહાય છે. મીઠું પાણી જ બધે વપરાય છે. આ બાથરૂમ સ્વચ્છતા અને શરીરને નાદત આપનારું અગત્યનું સાધન છે. આથી મુસાફરોમાં સદ્દાઈ અને પ્રકુલ્લતાનું ધોરણ આપોઆપ જળવાય છે. કોઈને પણ નહાવાની આગમન ન જ થાય અને તેનો આનંદ માણી શકે એવી સગવડ આ બાથરૂમની છે.

ખાલા પીવાની સગવડો

સેકન્ડ ક્લાસના બધા પેસેન્જરો મોટા હોલમાં પોતપોતાને માટે નક્કી થયેલા ટેબલ પર જ જઈને વખતસર ખેસે છે, એટલે આ, બપોરાં કે રાત્રિ-ભોજન પીરસાય છે. રૂડીમરના વાસ દરમિયાન પહેલે જ દિવસે દરેક જણ પોતાની જગ્યા નક્કી કરી નાખે છે અને ત્યાંના ખાતાધીશો હોલના નકશામાં દરેકના નંબરો લખી નાખે છે એટલે ક્યા ટેબલનો ઉતારુ હાજર હતો તેની નિયમિત ગોધિ રહે છે

સવારના સાડા સાતથી નવ સુધીમાં કોઈ પણ ઉતારુ અહીં આવી આ

માગી રહે છે. પણ ત્યાં એકલી જ નહિ: કુલાવેલા ધર્મ, દૂધ, ટોસ્ટ અને માખણ, મુરખ્ખો, કળા વગેરે પસંદ કરવા જેવી ઘણી વાનીઓ જોઈતા પ્રમાણમાં મળે છે. એટલે સવારમાં પેટ સંતોષ કરી લે તો એક વાચ્યા સુધીનો વખત કાઢવો આકરો લાગતો નથી. ઘેર સવારમાં નહિ ખાવાની ટેવવાળા પણ અહીં તો સવારનો નાસ્તો ચપાટી જાય છે.

આ પછીનો વખત ફેટલાક ડેક ઉપર પડ્યા રહીને યુઝરે છે, ફેટલાક વાંચે છે, ફેટલાક ગપ્પાં ને ચર્ચાઓ ચલાવે છે તો ફેટલાક ચોમેર આંટા મારે છે. એક વાચ્યે તો સૌની ક્ષુધા એકસરખી તૈયાર થઈ જાય છે. અમે દસથી બારસુધીનો વખત જપાનીઝ ભાષાનું થોડું જ્ઞાન મેળવવામાં તેમજ જપાન જર્મ આલેક્ષા અનુભવીઓને ત્યાંના જીવન અને વ્યવહારની પૃષ્ઠપરછમાં ગાળાએ છીએ, વડવાણુવાળા મહીભાર્મિયાસે જપાની ભાષા શીખવવા માંડી છે અને વાંકાનેરવાળા કેવળભાર્મિ સાદ તેમના પ્રત્યક્ષ અનુભવોથી ઘણી જીણવટભરી રીતે જપાનની વિગતો કહે છે. અત્યારે તો તેઓ અમને એક જીવતા જપાની જ્ઞાનકોષ જેવું સાધન ધર્મ પડ્યા છે. આટલા દિવસથી ચર્ચા કરીએ છીએ, પણ તેમની તરફથી આજઆ ખુલાસા અને જવાબો મળતાં ખોટ પડતી નથી. એ લઈએ વિદ્યાર્થીની કડીમીડી ખૂબ ભોગથી છે અને સ્વાસ્થ્યજળે જ જપાન સાથેનો વેપાર ખેડી રહ્યા છે. તેમનામાં સ્વનિષ્ઠા અને સંકલ્પશક્તિ ઘણાં જણાય છે. માત્ર પાંચ અંગ્રેજી ચોપડી ભણી એક સાહસિક વેપારી થનારે કેવા કદાજ સન્નેગોમાં ઘડતર કર્યું હશે તે કહી શકાશે. તેમના અનુભવ અને આગળ પડી સેવા આપવાની તત્પરતાથી તેમણે અથાજ ઉતારુઓ પર પ્રવાસમાં ઉપકાર કર્યો છે. ખાવાપીવાની અગવડો દૂર કરવા હેઠું સ્ટુઅર્ડ પાસે જર્મ બોયલસ્ટ કરાવવો કે બંદર પર કિતરે ત્યારે દરેકને જોઈતી સગવડની તપાસ કરવી વગેરે આગતોમાં તેમનો અથ લાગ જ હોય.

ખપોરનું ખાણું (લંચ)

ખાણાના ટેબલ પર જઈએ ત્યારે એક ડાપેલું 'મેનુ' (menu) પડ્યું જ હોય. તેમાં તે દિવસે તૈયાર કરેલી વાનીઓની યાદી હોય. દરરોજ આ

મેનુ નવાં છાપેલાં અને ઉપર આનંદ આપતાં નવાં રંગીન ચિત્રાવાળાં બદલાતાં જ રહે છે. આખું પ્રેમ થયા બાદ તેનો કેઈ ઉપયોગ રહેતો નથી, એટલે ઉતાવળે સંબંધ માટે તે રાખી શકે છે. રોજરોજ એ છાપવા માટે સ્ટીમરમાં જ એક છાપખાનું છે. ત્યાં મોટરથી ચાલતું પ્રેસ અને કંપોઝિંગ સ્ટાફ પણ હોય છે, એટલે 'મેનુ' ઉપરાંત સ્ટીમરની ખર્ચરાનું અને જરૂરી છાપકામ ત્યાં જ થાય છે અને તે પણ બહુ જ સફાઈદાર. 'મેનુ'નાં રંગીન કવરો માત્ર અગાઉથી છાપીમાં છપાએલાં હોય છે. અંદરની જ આજુ સ્ટીમરના પ્રેસમાં છપાય છે. આ વખતે હિંદી મુસાફરો લગભગ પચાસ કે સાઠ ગ્રેટલા શુદ્ધ શાકાહારીઓ છે એટલે તેમના માટે થોડા દિવસ વેચાડેગલ 'મેનુ' બુદ્ધ છપાતું. અમે તો મુ. નાનાભાઈને ભળાવી દીધું કે તેઓ પસંદ કરે તે જ વાનીઓ અમારે મંગાવવી. અમારો સ્ટુઅર્ડ પણ તેમને અગાઉની એક મુસાફરીથી ઓળખે છે, એટલે કામ સહેલું થયું. તેણે જ કહ્યું કે તમને નહિ ખપે તે વસ્તુ હું લાવીશ જ નહિ. છરીકાંટા ને ચમચાના સરંગમ અને બદલાતી રકાળીઓની પ્રવૃત્તિ પહેલવહેલી સાગી આવી છતાં અમારે કોઈ યુરોપિયનોના સાથમાં આવવાનું નહોતું એટલે સરળતાથી ગ હું વાડ્યું. મટાલિયન સ્ટુઅર્ડો પણ હિંદી ધરાકી ઝાઝી મળી એટલે અધાની સગવડ સાચવવા બહુ ઈતેમત હતો. તેમને પણ અમારી ખોરાકો પ્રમાણમાં કેઈક સસ્તી લાગી હશે, એટલે ભાત, શાક વગેરે સારાં મળવા લાગ્યાં. લીલાં શાક, ફળો, શાકભાત અને સૂપ વગેરેથી પેટ ખરી શક્યા એટલે કેઈ પંચાત લાગી નહિ. એક બે જણને પહેલા બેચાર દિવસ ફાવ્યું નહિ, પણ ધારેખીરે તેમને પણ સરળતા જણાઈ. પોશાકની ચર્ચા તો તદ્દન બિડી જ મઈ હતી. ખોરે તો અરધા પેન્ટ અને માત્ર આંડિયા સાથે બોજનગૃહમાં કામ ચાડ્યું હતું. જમતાં લગભગ એકથી દોઢ કલાક વનય પણ વખતની ખર્ચ પડે નહિ.

ખોરે થોડી બિંધ લીધા પછી ડેક પર આવીએ તો કોઈ આકાશ બેતા ડેકબેર પર પડ્યા હોય તો કોઈએ ધિજની રમત માંડી હોય. સીંગાપોર સુધી તો એક જૅન્ડપાર્ટી રોજ સવારસાંજ નવાં નવાં ગાયનો સંભળાવતી.

અપોરે સાડાચાર વાગ્યે આ મળે છે. તે વખતે પણ પેટ ભરવા જેવી વાંતીઓ તો આવે છે, પણ અમે તે વખતે માત્ર આથી ચલાવી લેવાનું કીક મળ્યું છે અને તેથી સાંજની જૂથ ગરામર વખતે મળે છે.

સાંજનું ભોજન (meals)

યુરોપિયન સંસ્કારમાં સાંજનું ભોજન જ મહત્વનું ગણાયું છે, એટલે સાંજે ભોજનમુલની ટાપટીપ ફરી જાય છે. સ્ટુઅર્ડો તે વખતે કાળાં પાટલૂન અને ઉપર કડક ક્ષત્રીવાળાં ધોળાં ખમીસ પહેરી વાળા અરોગર ઓળીને કિના હોય છે અને પણ મૂચના હતી કે સાંજે પૂરો પોશાક પહેરી હાજરી આપવી જોઈએ. કર્ફ કલાસના પેમેન્ટરો તો પૂરેપૂરા કાળા સુટમાં જ તેમના જુદા કાફનિંગ ડગમાં જાય છે. યુરોપ આખામાં સાંજના ખાણામાં સૌ કાળો પોશાક પહેરે છે, પણ આ આજુ કાળો પોશાકનો આગ્રહ બહુ ન દેખાયો; કારણકે સ્ત્રીના મુદરેથી અને મલાક સ્ત્રીપુરુષોને તેમના દેશની જ સ્વસ્થ પોશાક પહેરી ખાણામાં હાજરી આપતાં જોયાં. નાનાભાઈએ તો એકબે દિવસ સદરો પહેર્યો, પણ હવે તો ધોતિયું અને પહેરણુ પહેરી ટેબલ પર બેસે છે. છતાં તેમના તરફ સ્ટુઅર્ડ પણ માનથી જુએ છે. માણસની પ્રતિષ્ઠા પોશાક કરતાં વર્તન અને વિનય પર જ વધારે આધાર રાખે છે.

ટેબલ પર મોટા રૂમાલો અગાઉથી મૂકેલા હોય છે તે દરેક જણ ઉભા ટી લે છે ને પોતાના ખોળામાં પાથરી દે છે, જેથી કંઈ એકવાડ કપડાં પર પડે નહિ. છતાં દરેક જણ ખુરશી અને તેટલી ટેબલની પાસે રાખી રકાળી પર જ મોં રાખી છરીકાંટાથી ખાય છે, એટલે હાથ પણ લાગ્યે જ બગડે છે. વળી દરેક રકાળી બદલાય ત્યારે છરીકાંટા પણ બદલાય છે. અને જે વાતી આવે તેના બરનાં જ સાધનો આવે છે.

સ્ટીમર પર રોજ જે શાકપાન ને ફળો મળે છે તે બધાં ઇટાલીથી જ ખરીદેલાં હોય છે, છતાં સાવ તાજાં લાગે છે. તેનું કારણ સ્ટીમરમાં જ એક (રેફ્રિજરેટર) અરદમય વાતાવરણની ઓરડી છે. ત્યાં રાખવાથી ગમે તેટલી મુદત તે એવાં ને એવાં જ રહે છે આ ઉપરાંત રાસાયણિક ચાસણી અને

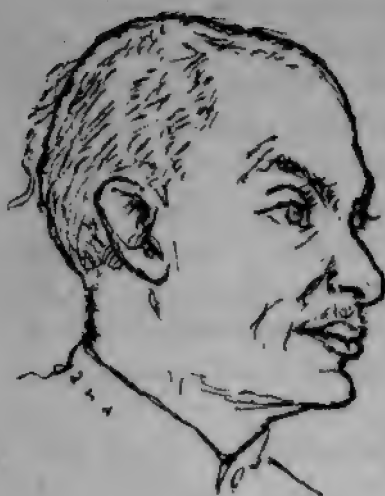
હારોમાં કેટલાંક ક્રોધ અને શકો મંદિરેલાં હોય છે, તે પણ ખીરસાય છે ત્યારે તામને જેવાં જ લાગે છે. માખણ જેઈ એ તેટલું ખીરસાય છે. આ વખતે રડીમરે તેના સ્ટાફમાં એક હિંદી રસોઈઓ લીધો છે તે વળી બાળિયાં, પાપડ ને પૂરીની એક રકાળી કરી આપે છે; પરંતુ તેમાં ઘરના કરતાં ચોથા ભાગનો ચે સ્વાદ કે બનાવટ નથી જણાયું. અગે આટલા દિવસો યુરોપિયન ઢળે કરેલાં શાક પાઉં વગેરેથી પેટ ભર્યાં ખરાં, પણ સીંઘાપોરમાં થોડા કલાક રોડયા ત્યારે અમને શ્રીયુત દરિયાકાંઠાએકાને ત્યાં રોટલીશાક ને દાળભાત જમવાનાં મળ્યાં ત્યારે ખાત્રી થઈ કે રસોઈના સ્વાદ અને કરામતમાં હિંદુસ્તાનમાં સાધનોથી જે વાનીઓ કરી શકે છે તેની આગળ યુરોપ ટકે નહિ. માત્ર ખીરસાણની સમ્પત્ત, ચોખ્ખી ગોડવાણ ને શાંતિબરી વ્યવસ્થામાં તો હિંદુસ્તાનને નવું જ શિક્ષણ લેવાનું છે.

સીલોન અને આગળ

(તા. ૧૩ ૫-૩૬)

અગિયાર વાગ્યે એકંડ કક્ષારાના ઉતારુઓને આનંદ આપવા ઓરકેન્દ્રા જેન્ડ શરૂ થયું તેના ઉરેકટર એક પાટ ઉમ્મરના રમુછ અને આનંદી દેખાતા દટાલિયન ઉત્તાદ છે. ટાલ પડેલું બોડિયું મો તેનાં રિમનથી જાણે બાબુમયું લાગે છે. દરેક ગાયન વાગે છે ત્યારે તે ત્રિભોજિભો સોડીના ઢંદકા તથા પગના ઢગકા અને કવચિત એકાદ વગાંક તાલપદ્ધ મારી દે છે. અધો વખત રાગના પત્રદા ને દરેક વાજિંતની ધ્રુમતરી જાણે તેના અંગમાં પ્રદટયા દરે છે. તેની હીંગાણી પણ મજબૂત દાડીને તે કૂલની જેમ ડોલાવે છે ત્યારે તેની કળા અને તેના આનંદ પર આકર્ષીત થઈ જવાય.

મેં એક જાણુ ત્રિભા રહીને તેનો રહેત કર્યો. તેના રડીમરના સાથીદારોએ તેનું ધ્યાન એમ્બુને તેણે એ મારી પામેથી માગ્યો. જોઈને ખૂબ ખુશ થઈ ગયો અને આમેર કરીને અધાને બનાવી આપ્યો. સૌએ પસદ કર્યો એટલે મારી પામેથી તે માગી લીધો એ આવી દીધો એટલે મારી પર ખૂબ મીઠી નજરે દર્યો અને 'માવેલસ' (અઝવ) કહેવા લાગ્યો. મને પણ સતોત થયો કે મારા

નાનાભાઈ

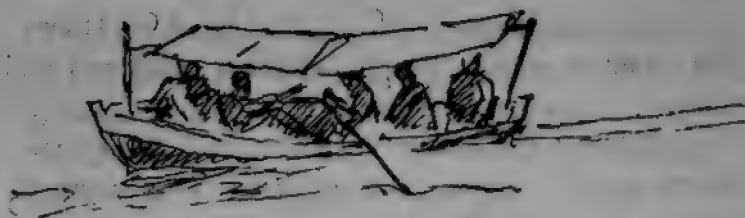
દિલને ખુશ કરનારને હું સાચો ખુશ કરી શક્યો. એ સાહેબ તો પાછા તેમની સાથનાં એકબે એક સાથે દૂરસદે બેઠાબેઠા રંગીન જીનનું સુંદર ભરતકામ પણ કરે છે અને તેમાં પણ તેની એંગીવની સુરાવટ અને આકારની કાવકાઈ તેમજ તાલપદ રચના બરોબર પ્રતિબિંબ પાડે છે. રંગ ને રાગનું સામંજસ્ય કરી બાણનાર આ કલાકારની યોગ્ય કદર કરવા તેના દેશનું સંગીત પૂરું માણવું જોઈએ. છતાં ને અમનજાને પણ અસર કરી શકે એટલો કુશળ તો છે બર.

એક વાગ્યો કે અખેરના જમણુનો ઘેટ વાગ્યો. દૂરથી સીંકોનના કિનારાની ધાર માન દેખાતી હતી. પણ અમે જમના હતા ત્યાં બર અરધા કલાકમાં તો અનેક જોરો આમતેમ ખસવા લાગી ગઇ અને તેની વચ્ચે અમારી સ્ટીમરના નાંખવાનો ઘોંઘાટ શરૂ થયો. અમે જમીને બહાર આવ્યા ત્યાં તો કિનારાની સીડી પૈણ નખાઇ ગઈ હતી અને તીરે તરતો ડક્કો ચોડવાઈ ગયો હતો. દાદરના આરણા પાસે જ પાટિયું ચોડાઈ ગયું હતું કે કોણે ખો આનેથી સ્ટીમર રાત્રે નવ વાગ્યે પાટી બિપડશે. થોડી બ વારે બંદરની પોલીસ અને આદિસરો ઉપર આવ્યા અને કચેરી કલાસના વિશાળ ખંડમાં ટેબલ જમાવી સૌના પાસપોર્ટ ઉપર કોલેખોનો સિક્કો મારવા લાગ્યા. દરેકનું મોં જોઈ સિક્કો છાપી આપે, જે તપાસીને જ દાદરવાળા પોલીસ બહાર નીકળવા દે. સીડી કિનારાં કે બંદરના બાંધણા ડક્કા ઉપર કાઢી જવાને પેમેન્ટ ફેરી (વરાગથી ચાલતી હોડી) અને કંકડ હોડીઓવાળા તૈયાર જ હતા. આટલી ફેરીવાળા બાણદોડ નિવસતા ૫૦

સેન્ટ (આર્દી સીસોનમાં સેન્ટનું ગણાય છે) એટલે આઠ આના અને રાત્રે છપ સેન્ટ (એટલે ચાર આના) સામે છે; પણ હોડીઓવાળા તો જેવો લાગ તેમ લે છે. જનાં ફેરી કરતાં અર્ધે ભાંવે લાઇ ગય છે લાવે. ઉતાવળ ન હોય તો એમાં અડુ આનંદ આવે છે. અમે તો ફેરી મારફત પાંચ જ મિનિટમાં ટકા ઉપર બિતર્યા અને કસ્ટમનો દરવાજો પટ્ટાવી ભાડૂતી ગસમાં ગોઠવાયા. આર્દીના અંદર પરનો દેખાવ તદ્દન આધુનિક અંધણીનાં મકાનોથી ભરપૂર લાગે છે. કોલેજો શહેર સાત આઠ લાખની વસ્તીનું છે, પરંતુ અધુ સુરેખી જાણે જપામ અધુ લાગે છે. સીસોનનો રાજ્યકારભાર હિંદુસ્તાન હસ્તક નથી પણ સીધો ઈંગ્લંડ સાથે તેનો વ્યવહાર છે, અને તે સ્વતંત્ર સંસ્થાન ગણાય છે. આના લાભ અને ગેરલાભ બંને તે બોગવે છે. ત્યાંની શાળા કે હોસ્પિટલમાં માતૃભાષાને સ્થાન જ ન મળે. અધુ ભણતર અંગ્રેજીમાં ચાલે. જેવટની પરીક્ષાઓ લંડનના ધોરણે લેવાય છે અને તેના વિષયો પણ લંડનની પરીક્ષા પ્રમાણે ગોઠવાય છે. આજે સીસોનમાં પાસ થએલો ટ્રેન્યુએટ પોતાની ડિગ્રી સાથે લંડન લખી શકે છે. ધણીયે હિંદીઓ સીસોનની પરીક્ષા આપીને ડિગ્રી પાછળ લંડન લખે છે, જેથી આપણે માનીએ કે તેમણે લંડન જઈ ડિગ્રી લઈ આવ્યા હશે !

કોલેજો શહેરમાં મુંબઈ કે કલકત્તા જેવાં મોટાં યુરોપી આંધણીનાં મકાનો અને ગમીયા જેઈ, નવીનતાના ઈતેતરને નિરાશ થાય. મુસાફરો આગળ ત્યાંના સ્થાનિક આદર્શજુએ એક એ મુદ્દમંદિર છે. તેમાંથી એક મદ્રાસની દળે અંધાઓલું છે અને બીજું હાલની નાટકી દળનું તથા ગદારથી યુરોપિયન દળનું લાગે છે. સંસ્કારિતા કે જૂમિની લાક્ષણિકતા ગતાવતારાં માણુઓ કે પોશાકો પણ ત્યાં ન દેખાયાં. આ તો માત્ર જીડની નજરે આવેલો અભિપ્રાય છે. પાછળથી મને ત્યાં વરસેક દિવસથી રહેતા ઉત્તર હિંદના એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે મિ ગ્રી મુદ્દમે, અનુસંધાપૂરમ્ અને કેન્ડી પર્યતો સીસોનમાં જન્મ-મૃત્યુ સમાં દરયો છે. પણ એ દેવેવા અમને સમય ન લેતા.

રાત્રે સાડા આઠ વાગ્યે અમે પાછા ક્ષેત્રો ને હોડીમાં બેસી સ્ટીમર પર પહોંચ્યા તે વખતે આસપાસની તેમજ સ્ટીમર પરની રોશનીથી અંદર કોઈ

સીંચેનમાં સ્ટીમર પરથી બેંકર ઉપર લઈ જનારી હોય

તિલ્લશમાંથી દુનિયા જેવું લાગતું હતું.

જરોજર નવ વાગ્યે સ્ટીમરે કોલંબોથી લંગર ઉડાવ્યું અને આગળ દિંદી મહાસાગરમાં વેગભરી ધસી. હવે જ સ્ટીમરે કોલંબોએ મળી જાયું. રાત પણ અંધારી, અને વાદળો તથા પીગળીના કડાકાથી સાગરનો ચિકરાળતા વધારતી લાગી. છતાં સ્ટીમરના ઝેંડે તો રાજેતા મુજબ ડેક ઉપર જતસો જમાવ્યો. નાચોતી ધમાલ હતી. જાપાની તેમજ બીજાં યુરોપિયન જોડાંઓએ કોબાં થઈ નાચનાં ચકરડાં લીધાં, પણ અમને તેમાં રસ પડ્યો નહિ એટલે કેપ્ટનમાં જઈ પડ્યા. આજે તો કેપ્ટનમાં પણ ઝૂલતા હોદાએ એવું લાગતું હતું, રાત્રે સ્ટીમરે ધમધમાવીને દરિયો વીધવા માંડ્યો હતો, પણ કોઈમાં કંઈ અજર પડી નહિ.

(તા. ૧૪-૫-૩૬)

આજે ઘણાં દરિયાના ચમત્કારને લીધે રાત જેવેનીમાં યુગ્મયોની દરિયાદ કરી, પણ મને હજી દરિયાની કે પ્રવાસની અમર થઈ નથી. મારા કરતાં નાના અને નવજુવાન માણસોને અંગે મગરાવતા કે કૂલરીથી જેવેન અને જા બેંકર છું ત્યારે મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનું છું.

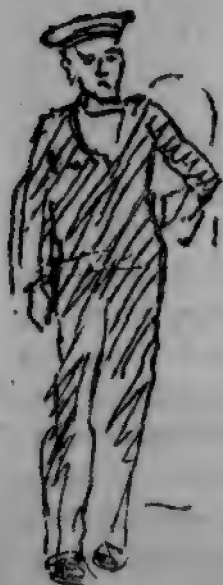
જોરની આ પછી સાંજે જ વાગ્યા સુધી નવસારીવાળા મહીમાઈએ યુજરાતમાં કે હિંદમાં ધંધાને અંગે શી આડઅણુ છે તથા જાપાનમાંથી શું શું લેવું-શી અવું જાણે તે પર યાદુ જ અનુભવની દૃષ્ટિથી વાતોત્ત્રાપ કયો હતો. અમુક હદ સુધી દિંદના ઓમોઘોગમાં પણ ચંતનો સ્વીકાર કરતો જ પડ્યો એ વાત તેમણે વિગતો અને આશ્ચર્યથી સમજાવી.

રાત્રે દરેક જગ્યા ઉકે ઉપર આવી ગયા. મેં આજે પેલા સંગીતના ઉસ્તાદ સાથે વાત છેડી. અહુ મનનો ને મિત્રનસાર માણસ લાગ્યો. આજે સમગ્રયુ છે તે સ્ટીમરના સ્ટાફમાં નથી, પણ અમારી જેમ તેની ટોળા સાથે મુસાફર જ છે ને જાવા જવાનો છે. સૌંઘાપોરથી તે ૬૫ સ્ટીમરમાં ગદ્ગદ શ. તેણે જાપાનમાં એક વર્ષ માણ્યું છે. ત્યાંની સ્વચ્છતા ને સૌંધવારીના બાંગીતૂટી અંગ્રેજીમાં વખાણ કર્યા. તેની જુવાન ઐરીને તે જાવામાં પરખ્યો અને વ્રમ્મનો આનંદ માણવા જાપાન ગયો હતો. તે મૂળ હંગેરિયન છે. કાલે હંગેરિયન સંગીત (તળા-પદા રાગોમાં) સંભળાવવા તેમજ પોતાનું ભરતકામ બતાવવા તેણે કહ્યું.

(તા. ૧૫ ૫ ૩૬)

સ્ટીમરમાં દરેક જુખ્ય આવજાના દાર આગળ વખત વખતનાં સૂચન આપવામાં આવે છે. એક નકશો છે જે પર સ્ટી-મરના માર્ગની લાલ લીટી પાડી છે અને સ્ટીમર જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તે લીટી પર નાનો સરખો વાવટો ટાંકણીમાં ભરાવેલો મુકાનો જાય છે. એથી ઉતારુઓ વગર પૂછ્યે જાણે છે કે તેમનો પ્રવાસ ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છે.

રાત્રે સેકન્ડ ક્લાસના ઉકે ઉપર નાચરંગ હતો. એ વખતે જોયું કે ચીના જુવાનો અને તેમની પત્નીઓ પણ યુરોપિયન નાચમાં તુરત ભળી શકે છે. આપણા કેટલાક મુજરાતી ભાઈઓએ જાપાનના વસવાટ દરમિયાન યુરોપિયન નાચમાં સારી પ્રગતિ બતાવી છે એમ પણ સાંભળ્યું. હિંદીવાનની આંખે આ નાચ અનીતિગ્રેરક લાગે તે સ્વાભાવિક છે, કારણકે ગમે તે સ્ત્રી ગમે તે પુરુષ જોડે નાચમાં બિતરી શકે એ પત્નીત્વની આર્થ બાવનામાં બંધકર ધડાકો ઉપજાવે છે. યુરોપમાં પણ કેટલેક ખૂણેથી

સીલોનનો બંદરી સિવાઈ

આ બેળાનાય સામે સુર જીપડયો છે. કંઈક ઘરેની શાંતિ અને સુખનો સંકાર કરી નાખનારા આ જલસા આપવાત, દાર અને પૈસાની ખુવારીનો આંક પણ એછો અતાવતા નથી. ઘડીઘડી ઘર અદતવાની પ્રથા આજે યુરોપનાં નરનારીઓમાં વધી પડી છે તે પરથી ત્યાંના વિચારકો રચાણી કુટુંબજીવનની પ્રજ્ઞાલી પાછી સમાજમાં ઉતારવા મથી રહ્યા છે.

નાનાભાઈ જધાની પાસેથી માદિતી અને અનુભવ કલ્પવા દીક દિલચાલ કરી રહ્યા છે. પણ મોટા ભાગ મંછકા કે ગિજક અથવા સોગડાંની રમતમાં લલચાયો છે. એકત્ર થઈને કંઈ અભ્યાસ કે વાર્તાલાપમાં મેંદાવાનું મન થોડાનું દેખાય છે. નાનાભાઈએ પોતે પાંચેલા જધાનના પુસ્તકમાંથી ત્યાંના ઇતિહાસ ઉપર રસમય અને સુવક વાર્તાલાપ કર્યો હતો. એમાં એમની અધ્યાપક તરીકેની વિશિષ્ટતાનો પ્રગટ હતો. નાનાંથી મોટાં સાંભળે અને સમજે એવી એ વાતો હતી, જતાં રસ લેનારા એમજ હતા.

સીંગાપુર

(૧૬-૫-૩૬)

રોજ જ રોજ પ્રવાસ કરતી અમારી સ્ટીમર આજ સવારે આઠ વાગે અહીંના આરામાં લંગર નાખી પડી છે અને અમે બુદ્ધી બુદ્ધી મંડળી કરી સીંગાપુરમાં વમતા રેલ્વેઓનાં ઘરના એક દેકના મહેમાન બન્યા છીએ. મંમુદ અને માનવી તે સ્વરૂપ અહીં નવાં જોવામાં આવે છે. સીંગાપુર નવા જમાનાનું સંપૂર્ણ મોડલ લાગે છે. અહીં તે મડલો અને મકાનો મુંબાઈની મકાઈ અને બલકોને બુલાવે છે. સીંગાપુરની નજીક આવતાં પંડેલી મગ નો લીલાંતરીબર્ગા કિનારા અને ટેકરાઓની છે. જે મુંબાઈમાં દર્શાયે નથી. દરિયાનું પાણી અથડાનું હોય એ તે જોવડો કાંઈથી જ લીલીછમ રહે છે. અહર પરથી રસ્તા પર આવ્યા કે મારેકાર લીલીછમ મોંદરીઓ અને જાડાં થી અધું રમિયામણું લાગે છે. સીંગાપુરનું આદું એટલું વિચાળ છે કે અનેક દેશોની સ્ટીમરો લાંબરી પડેલા હોય તોયે અધું કુશાદ લાગે છે. અમે થોડો વખત જાનરમાં રહ્યો તો ફોનોગ્રાફ તેમ જ રંગચેરંગી ચિત્રનો શુભાર નહોતો.

અહીં ડૉલરનું ચલણ છે. એક ડૉલર આપણા એક રૂપિયા ને નવ આનાના બાવનો થાય છે. ડૉલરના ભાગ સો સેન અથવા દોકડાથી ગણાય છે. દરેક બંદરે કિતરવાં ત્યાંનું ચલણ વટાવી લીધું ન હોય તો ખરીદીમાં મુશ્કેલી જ નહે. અહીં જકાત ન હોવાથી માત્ર વજો સરેતા મળે છે. મિત્રોએ પાર્કરની પેન મુજારી કરતાં સાડા આઠ રૂપિયા ઓછા ભાવે અહીં ખરીદી! રિક્ષાઓ અને મોટરગસેનો અવહાર ખૂબ છે. અહીંની દ્રામને જમીનમાં તાપેલા ખાટા નથી, પણ રજરનાં પૈડાં છે; છતાં વીજળી મારે તો કિપરના તારને દોડા લગાડેલો રાખવો જ પડે; તોયે શહેરમાં ધારેલા માર્ગ પર જ દોડતી નજરે પડે છે. પણ વળતાં સીંગાપુર જાંબા વખત રોકાવું છે, એટલે અહીંની વિસ્તૃત ગાદિની પછી લખીશ.

હૉગકૉમ

૧૬મી મેએ અમારી ઝીમર સાંજના આર ત્રણે હૉગકૉમ પહોંચ્યે

એવા ખગર મળ્યા ત્યારે મૌન વજો આનંદ થયે; કારણકે હૉગકૉમનું બંદર રાતના એક અપૂર્વ શોભા ધારણ કરે છે ને અને દુનિયાના બંદરી દેખાવમાં તેની ખાસ ગણતરી છે એ વેળાની તક અમને મળશે. એ જાગ્રાથી ઝીમનો કિનારો એક જાણુ દેખાવા લાગ્યો અને એકાદ કલાક પછી તે જ ઝીમખ

ચિનામ વડાણ 'જંક' જંક વડાણો દેખાવા લાગ્યાં. આ વડાણોનો આકાર અમલાએ પહોળી કરેલી પાંખો જેવો જ દરથી લાગે છે. હિંદુસ્તાનના વડાણના મદ એક જ મોટા પટમાં હોય છે. ત્યારે આ મદની વચ્ચે પાંચડાની પાંચળીઓ તાંપલી હોવાથી ખરોખર પાંખ જતી રહે છે. તેને ચઢાવવા તથા ઉતારવાને માટે માત્ર કિપરની દોરી નીચેના ખેંચાણમાંથી દીલી કરે છે, નાટકના પરદાની પેઠે જ; પણ કોણે ન જતાં નીચે થઈ અંધ બેગો થમ પડે છે. હૉગકૉમનો પહાડ દરથી જ નજર ખેંચી લે છે. હૉગકૉમ એટ અનેક ટાપુઓની વચ્ચે આવેલો હોવાથી તેનું ગારું વાણી રીતે લક્કરી બંદોખરતનું

લાયકનું છે. પાઇલોટ આવી જતાં ધીમેધીમે અમારી સ્ટીમર ટાપલ થઈ અને પહાડની કિનારા પર મધપૂડા બાજમે હોમ એમ દૂરથી હોંગકોંગનાં ઘરો ચોટેલાં લાગ્યાં. મોટું જગત્તર વેપારી મથક ને અંદર, પછી જગ્યાના સંકોચનું પૂરવું શું? મુંઝાઈના માળા જેવાં ઊંચાં મકાનોની કતારની કતાર ઉપર નીચે લાગેલી હતી તેમાં થઈને એકનું મકાન આગળ તરી આવતું હતું. પહાડ પરના એક એક ઘર પરથી આ આરાનો દેખાવ બહુ જ રળિયામણો લાગતો દેશે.

અરોઅર સાડાપાંચ વાગે અમારી સ્ટીમર અંદરના ડક્કા સાથે સીડી ડગાવી. તે પહેલાં તો પાઇલોટ બેઠે પેસેન્જરોની ટપાલ આવી મધ હતી અને તે પર છેલ્લી છાપ સ્ટીમર વિક્ટોરિયાની તારીખ અને ટાક મના હતી. તા. ૧૬મીએ બાર્બરિકુએ છાડીથી એરમેલમાં લખેલાં હોમજ અને તા. ૧૯મીએ અહીં પહોંચ્યાં. કાગળમાં તો પ્રવાસ માટે સુખસંદેશ હતો, પણ તેથી આનંદ બહુ થયો, તેમજ સાથીદારોમાં પણ દેશનાં કાગળ અહીં પહોંચ્યાં તે અવરની ચર્ચા થઈ પડી.

અમારું એક મોટું ઘાટું અંદર જવો જિતરી પડ્યું. અહીં વળી સોંગાપુર કરતાંયે જુદું ચલણ હતું. અંધે ડોલર તો અરો, પણ રૂપયા સાથે બાવ જુદું જુદો. કેવળચંદ્રભાઈએ શકિતની માદદારી લીધી. એમણે કુટુંબનાં એરો પણ સાથે હતા એટલે જાન ધીરી રહેતી, પણ બાણુકાર ભાઈઓ સાથે હોવાથી તુરંત માર્ગ થતો. સ્ટીમરના ડક્કા પાસેથી હોંગકોંગ શહેરમાં જનારી ફેરી-બોટો ચાલુ જ હતી. જણુ દીઠ ૩૦ મેટની ટિકિટ હતી.

વાર વખત તે કિપડતી અને આવતી. હોંગકોંગના સરિયામ રસ્તા પર જ આ ફેરીબોટો પેસેન્જરોને ઉતારે છે. ત્યાંથી ટ્રામ, ટેક્સી કે રિક્ષા વગેરે સાધનોનો પાર નથી. સાંજ પડી હતી એટલે અમે શિખર ઉપર લઈ જનાર Peak Trainની મથલ લેવા પહેલાં કિપડયા. થોડું અંતર રિક્ષામાં બેસીને મથા અને ટ્રેઈનના સ્ટેશન આગળ જિતરી પડ્યા. સીધા ચઢાવ પર આ ટ્રેઈન લિફ્ટની માફક પણ ઢાળમાં વારસદારતી ઉપરનીયે આવળ કરે છે. ટ્રેઈન આવે કે પેસેન્જરોએ બેસી જવું જોઈએ. ચાલુ થયા પછી અથવા તેના

રોકાણનો વખત થઈ ગયો એટલે કોમના માટે તે જાણી ન જ રહે. અમારા-
માંના એકમે ભાઈઓ જરા આધાપાછા ગયા તેમને ખીંછવાર સુધી પાછળ
રહેવું પડ્યું હતું. દ્રેમન એટલે મુંગામની દ્રામનો એક ડગ્ગો. નીચેથી તે સ્કિ-
ફટની જેમ દોરડાંથી ખેંચાતી ઉપર ગયો. વચમાં એકાદ બે સ્ટેશનો થાય
અને ફસંક મિનિટમાં ઉપર ઉતારે. પણ ખરી મન એટલી ટૂંકી મુસાફરી
દરમિયાન નીચેના બંદરના દેખાવ જવાની હતી નાનીમોટી સ્ટીમરો, મજ-
વાઓ અને કિનારે આંધેલાં મકાનો તેમ જ ચારે તરફ વિશાળ ધેરાવાળાં
જોખેલા પહાડો કાઠી નવી જ સૃષ્ટિ રજૂ કરતાં હતાં. મુંગામ કરતાં અમને
સીંગાપુરનું બંદર મોટું લાગ્યું અને હવે સીંગાપુરને ભુલાવતું હૉગકૉંગ સામે
પથરાયું હતું. સ્ટીમરમાંથી તે મધપૂડા જેવું લાગતું, પણ રસ્તા પર ચાલતાં
અને કરતાં જણાયું કે તેનાં સુધરેલો વિસ્તાર સ્વચ્છતા અને હમામમાં ઘણો જ
આગમ છે. સાગરને વખતે અહીંની જનતા રસ્તા પર આવગન કરતી હતી તે
પણ એક નહું જ કુતુહલ પેદા કરતી હતી. સુક્રામળ લામતા સુધરેલા ચીના
ગ્રહસ્થો ને યુવાનો તેમ જ યુવતીઓનાં ચપળતા અને લાસિત્ય તથા પોપાકની
સ્વચ્છતા મન પર સુરસતાની છાંય પાડતાં હતા. રિક્ષાવાળાઓ જોકે મેંડાં
કાંટેલાં કપડાંવાળા હતા પણ મધ્યમ વર્ગે અધો ખુશખુશાલ ને તંદુરસ્ત લાગતા
હતા. અમે પીક ટ્રેનમાં ચડ્યા અંદા. પણ ઉપર ગયા ત્યારે વાદળો ને ધુમ્મસ
જવામ જવાથી આગમ ન વધતાં જલદી પાછા જિતરી આવ્યા એટલું કુદરતી
આવરણ ન હોત તો અમારી સાંગ એક આર્જુનીય ક્ષતિદાસ ગની રહેત.

નીચે જિતરીને તરત ફેરીમાં એસી બસથી મંડાી સ્ટીમર બેગી થઈ ગઈ.
અહીંથી ફરી હૉગકૉંગનું પ્રખ્યાત રાત્રિચિત્ર જન્યું. પહાડ પરનાં અષ્ટા ધરોની
ગેશની તેમ જ બંદર પરના સ્ટીમરોના અને વચ્ચે ફરી રહેલી ફેરીઓના
દીપ્તા તથા તેનાં નાચતા પ્રતિબિંબોથી તો એ પરીનગર લાગતું હતું. હિંદુ-
સ્તાનમાં નૈનિતાલમાં કેંદક આને મળતું દૃશ્ય છે, પણ અહીં સાગરની વિ-
શાળતા અને ચોમેર દીવાનાં બરચક દેખાવ. હલમચલ હિમાલયની મૂક સાંતિ-
ને મુકાબલે આ જમાનાના પ્રતિનિધ્ય બંદરનું જુદી જ આંકણી પર લાવી દે છે.

કેટલાક સાર્થીઓએ મોટરો લઈ શહેરમાં થોડુંવાળું જમાવ્યું કરી લીધું. કેટલાકે વગવાળા આવી આપણા બુદ્ધેશ્વર કે ડોકાગરડી જેવા અર્દાના જતા

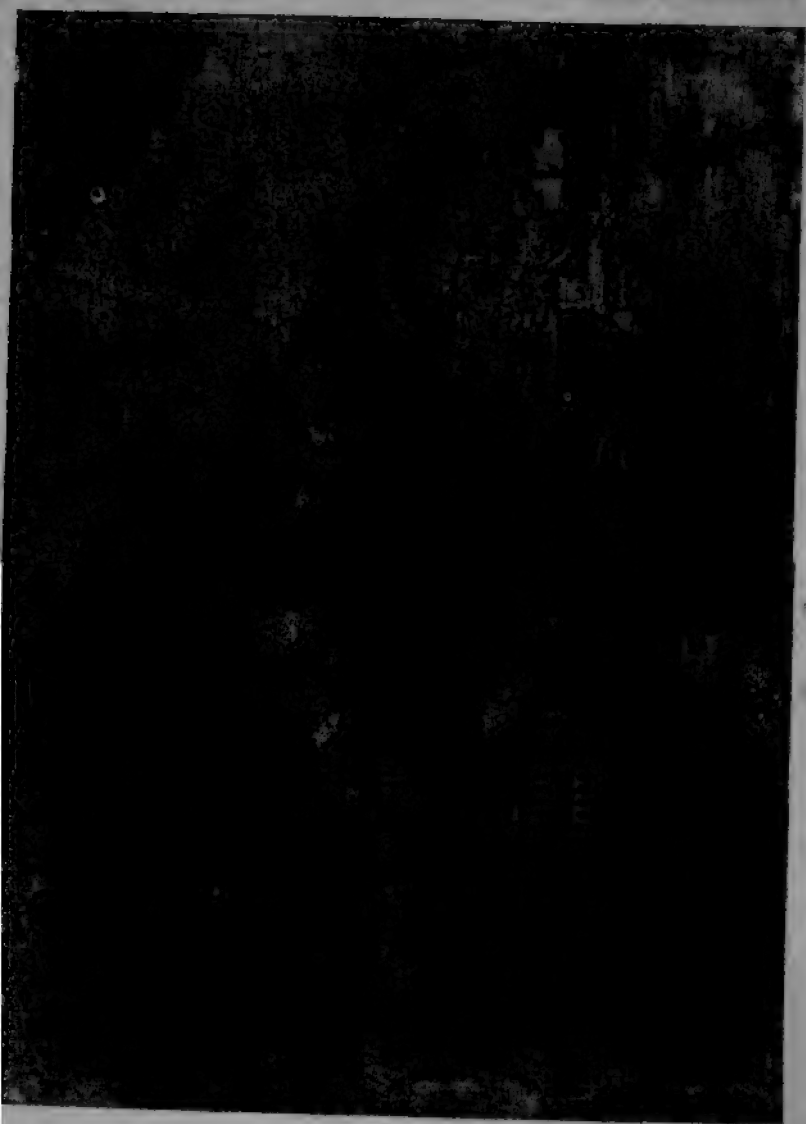
સીંચાયુરમાં સમુદ્ર અને માનવીનાં સ્વરૂપ નવાં જ જોવામાં આવે છે પણ જોઈ લીધા. પરંતુ આપણા એક પણ બોટ કે સંજ્ઞા સમજે નહિ એવા ભાગમાં સારા જોગિયા વગર નીકળવું પરદેશી માટે અહીં સલામતીભર્યું નથી. અનેક દુબો, અદમાશે, ખોટા સિક્કા પહેરાવનારા અને ઉઘાવગીરેનો અહીં જમાવ છે એમ અધાનું કહેવું છે. મુંગાઈમાં પણ અગ્નિદયાને એવો ભય નથી શું? ગીચ વસ્તી અને અંદરી આરાં અધાં એક સરખાં. પણ હોંગ-કોંગ તો સ્થિતિશનું પૂર્વસાગરમાં નાક છે અને હાનરો અંદરેના વાનઠા તેના આરામાં ફરકે છે. ટાપુની એમરે કરતાં તેમ જ ખુણાખાંચામાં અધે ડકા, કારખાનાં વગેરે છે એ અધું ખીજે દિવસે દસ વાગે સ્ટીમર ઝિપડી ત્યારે જ આબુએ જંગાંજતાં જાણાયું. સ્ટીમરમાં સૌ જ દિવસથી શાંધાઈમાં તરત ખીજ સ્ટીમર મગશે કે નહિ એની ચિંતામાં પડ્યા હતા. અધાની સહીયી કેપ્ટન પાસે એક તાર મુકાવે છે તેના જવાબની રાહ જોવાય છે.

તા. ૨૦મીની રાત્રે ફર્ટ કલાસમાં સુપર ક્રિટમવાળા શ્રી કરતુરભાઈ રાહે 'એવરક્રી ગિલ્ડી' નામની ક્રિટમ ખતાવી. આ ખતાવવા માટે સ્ટીમર કંપનીએ પણ પોતાની ઓફિસની રમ મંગાવી હતી અને ફર્ટ કલાસના ડાઈનિંગ રૂમમાં સ્ટીમરના અધા કલાસના પેસેન્જરોને આમંત્રણ આપ્યું હતું. ફર્ટ કલાસની ડાઈનિંગ રૂમ કાઠ પણ સીનેમાગૃહ જેટલો વિશાળ અને હોંચો છે. તેની દિવાલ પર સુશોભનો, પરદા, પ્રકાશની યોજના અને આરાણાં વગેરે અધુ

દુનિયાના શ્રીમાનોનાં મન હારે એનાં છે. 'મુંગાઈની ગિલાડી' અમારામાંના કોઈ એ જોઈ ન હતી. પહેલાં કવેટા ખરતીકંપની ફિલ્મ જતાયા અને પછી જે રાત જે હજારથી મુંગાઈની ગિલાડીની ફિલ્મ પૂરી કરી. ત્યારે અમે કાણુ કે આ ફિલ્મ જાપાન અને અમેરિકા જવાની છે ત્યારે વળી આકર્ષણ વધ્યું, પણ ફિલ્મ શરૂ થઈ ત્યાંથી પૂરી થતાં સુધી ભારતની કળા કે સંસ્કૃતિ અથવા ગૃહ-સ્થાપ્ત જતાવનારે એક પણ તત્ત્વ તેમાં ન દેખાયું. જો કે શરૂઆત ગીતાના એક શ્લોકથી થતી હતી અને સત્યનો રક્ષણદાર પ્રભુ છે એવું ફિલ્મનું ગિરુદ હતું, છતાં એ વિષે સ્પષ્ટ સૂચન અને વેગ આપતી કોઈ જ કથાસંકલ્પના એમાં દેખાઈ નહિ. અંદરનો ડિટેક્ટિવ અને મુંગાઈની ગિલાડીની ઉકાવગીરી વખતોવખત તેની નવજાઈ અને આલિશતા પ્રગટ કરે છે. આ જગાનામાં મુંગાઈ હાઇ-કોર્ટના ભક્તિપરાયણ ન્યાયાધીશનું અરૂપ સાંપ્રદાયિક નહિ પણ સૈદ્ધાંતિક પ્રભાવ પાડનારું હોયું જોઈએ. કથાની સાંકળો પણ અહીં નરંગ અને પૂરતા સાંધા વગરની જ લાગી. છતાં મિટાલિયન કોર્ટને તે પર ખુબ ખુશી દર્શાવી અને દર મુસાફરીએ આવી ફિલ્મ સુપર ફિલ્મ તરફથી મળે તો વરસે હર્ટ કલામનો જાપાનનો પાસ આપવાની દરજ્જા દર્શાવી છે એવી વાત બહાર આવી હતી. હિંદી ફિલ્મ કંપનીનું સન્માન થાય તેથી દરેક હિંદીજનને ખુશી થાય, પણ પરદેશીઓ આગળ હિંદનું મામૂતી મૂલ્યાંકન થાય તે તો કોઈ પણ સુરુચિપરાયણ સજ્જનને પસંદ પડે નહિ. અમારા સાથીદારો એકમતે આવી ફિલ્મ જાપાન કે અમેરિકામાં રજૂ કરવાની સામે વિરોધ જતાવતા હતા. મિસ મેયો જેવી લેખિકાને તો તેથી વધુ વજન મળે.

(૨૨-૫-૩૬)

આજે સાંધાઈનો તાર આવી ગયો. અગતે કોઈ સ્ટીમર તુરત મળવાની નથી એમ નક્કી થયું અને અમારે જે દિવસ સાંધાઈમાં રાહ જોવાની જ હતી. કિનારે ઊતરવા જોઈતા સામાનની તારવણી થઈ ગઈ. સ્ટીમર પર થએલા ખર્ચ અને માણસોની વક્સિસ વગેરે અમારી મંડળી તરફથી એકસાથે જ અપાઈ ગઈ.

આગે રાત્રે સ્ટીમર નરહથી એક હાસ્યપ્રધાન સરસ અમેરિકન ફિલ્મ લેઈ સવારમાં સાત વાગ્યે સ્ટીમર શાંધાઈ પહોંચવાની વચ્છી હતી, પણ દસ વાગ્યે ત્રીસ ફૂટ ઊંડા પાણીવાળી જગ્યામાં ભરાઈ પડી અને ભરતી આવતાં ત્રણ કલાકે ડાપડી શકી. એ વખતે રાત્રે જરા ચિંતા ફેલાઈ ગઈ હતી. ઉપરના ત્રણ ઉપર ભરી અંદુકનો પહેરો અને મશીનગન ગોઠવાઈ ગયાં હતાં, કારણકે ચીનના કાંદાના આંચિયાઓનો આ આજુ હજુ ભય છે.

શાંધાઈ

(૨૩ ૫ ૩૬)

અમે સારી ઊંધ કાઢી સવારમાં ઊઠ્યા ત્યારે સ્ટીમરની આરેકાર ગાંઠું ધુમ્મસ હતું. કશું દેખાતું ન હતું પણ વેગમાં પ્રવાસ ચાલુ હતો. નદાઈધોધને અમે પેટ ભરી નારતો ઝાપટી લીધી કે વખતે કિનારે જૂખ્યા કિતરીએ ત્યારે પેટ પોકાર ન કરે. દસેક વાગ્યે સાંઝૂસે નદીના આરામાં ડોળાં પાણીમાં સ્ટીમર દાખલ થઈ એથી લાગે છે કે આરેક વાગ્યે કિનારે કિતરી ચડીશું.

સવારમાં ઊઠ્યા તેવા જ પરવારવામાં અને સામાન આંધવામાં રોશાઈ પડ્યા હતા. અહાર તો ધુમ્મસ હતું એટલે કેમિનમાં મેંસેમેં જ વાતો ચલાવ્યે કરી હતી પણ ૧૧ વાગ્યાને શુમારે દરિયાનું પાણી મેલું પીણું લાગવા માંડ્યું. ત્યારે તપાસ કરી તો ખચર પડી કે સ્ટીમર સાંઝૂસે નદીના મુખમાં દાખલ થઈ ચૂકી હતી. હજુ કિનારો તો કયાંયે દેખાતો નહોતો, તો પછી આ નદીનો પટ ફેટલો હશે? લગભગ એક કલાકે કિનારો ખેડે આજુ દેખાવા લાગ્યો અને થોડી વારે તો ખરેખર નદીના પટમાં જતા હતા તેની આગળ થઈ. કોઈ દરિયામાં જેતરો દેખાવા લાગ્યા અને ઘરો, ઝાપડો, કારખાનાં આવવા લાગ્યાં એટલે ઉશાંગ નામનું આરા આગળનું તે અંદર છે એમ સમજાયું. ત્યાંથી નદી મોટો વાંક લઈને શાંધાઈ પહોંચાડે છે, એટલે હજુ દોઢ કલાક સ્ટીમર અંદર ચાલી જાય ત્યારે શાંધાઈ આવે. પણ એટલા વખતમાં તો અને કાંદા પરનાં જંગી કારખાનાં અને આવતી જતી સ્ટીમરો તથા ભાર ભરેલાં જંગી આર-કસોથી દેખાવ ખૂબ ભરચક ગની ગયા. આગલી રાત્રે શાંધાઈની પોલીસ માટે પાસપોર્ટ અને કસ્ટમનાં ફોર્મ અમને મળ્યાં હતાં તે ભરી નાખ્યા હતાં. સામાન

આંખી ત્રીસો હતો અને સ્ટોમર સાવ ઊભી રહી તે પરેશાં તો અંધારનું ખાણું પણ અમે પતાવી રહ્યા હતા. સ્ટોમર ધાર્યા પ્રમાણે વહેંચી આવી હોત તો આ ખાણા પર અમારો કશો દર નહોતો, પણ ખાણાના સમય પછી સ્ટોમર ઊભી રહેવાની છે એ વાત કેપ્ટને નાચી કે તરત ખાણું તૈયાર રાખવા આર્ડર આપી દીધો હતો. આટલું ખાણું બહારની હોટેલમાં લેવા ગયા હોત એના બાજુ દોઢ આઠામાં આઠા એ ડાકર અર્થ થાય જ, એટલે એ દિસામે અમારો અધા ઉતારાનો અર્થ ગણીએ તો સ્ટોમર કેપ્ટની એવાણું અર્થ આઠી વાણું કહેવાય. પણ ઉતારા બધા સુધી સ્ટોમર પર હોય ત્યાં સુધી પોતાનો કરાર પૂરો પાળવામાં તેમણે જરા પણ સંકોચ અતાવ્યો નહિ અને રોજની જેમ જ અમે ભર્યે પેટે બેઠ્યા.

સ્ટોમર અટક્યા પછી એક કલાક ના સ્થાનિક પોલીસ પાસે પાસપોર્ટ ઉપર છાપ લેવામાં ગયો. પછી અમારી ખરી મુસ્કેટ્રી શરૂ થઈ. સામાન બધો કરંટમના છાપરામાં વહેંચી ગયો હતો. દરેકના સામાન પર નામ પ્રમાણે એવીસીડીનો અક્ષર ચોડ્યો હતો, છતાં અધા પેસેન્જરો પોતપોતાના માલની ગોળગોળમાં જળરી ધમાલ મચાવી રહ્યા હતા. અને આ ચીના મજૂરો તો શયતાન જેવું બળ ધરાવે છે. ચાર માણસે મુંઝાણમાં જે દાગીના ઉઠાવ્યો હોય તે તેઓ એકલા પીડ પર ઉઠાવીને દાદર ચડી જતા બોયા. પરંતુ આ ખાણુ એવા કદાવર મજૂરો પણ શીખની મુકાદમો ખમી રહે છે. અંદર ઉપર તેમજ કરંટમમાં શીખ મુકાદમ હાથમાં દોરડા લઈ ફરતા જ હોય છે. લગભગ સાંજના ચાર વાગ્યે અમે કરંટમમાંથી છૂટ્યા અને લાગણ જ મોટરોમાં ન્યૂ ઓશિયા હોટેલમાં પહોંચ્યા. અમારી આખી પાર્ટીન ત્રવાનં મિ. પારેખ આવ્યા હતા. મિ. કેવળચંદ અને મહીપત વ્યાસ દરેક વળતની માફક સરદારી લઈ ખૂબ વખત અને જહેમત ખર્ચી અમને સહરા હોટેલમાં લાવી આશાએશ અને આપાણીની સુંદર તક આપી.

ન્યૂ ઓશિયા હોટેલ એક નમૂનેદાર જગ્યા છે અને શહેરના મુખ્ય લાગની વચ્ચેવચ્ચે છતાં તેનો વહીવટ અને વ્યવસ્થા અપ-ટુ-ડેડ છે. અપ-ટુ-ડેડનો અર્થ મુંઝાણના ધોરણે નહિ, પણ અમેરિકા અથવા યુરોપના ધોરણે કરવો.

આમારી મોટરે પહોંચી કેનાનકડા ખેત્રે—સદેક પડવાળા મળ્યા હતાં આ-
મેં આમારો સામાન ઉપર પહોંચાડ્યો અને ઉપરના કમનામાં દરેકની ગોઠવણ
કરી નાખી. આ દરેક ખંડ સ્ટીમરના ફર્સ્ટ ક્લાસની ફેમિલી રૂમ્સ છે. દરેક ખંડ-
માં સુવાનો ખાટલો, ટુસિંગ ડેમ, લખવાનું ટેબલ, મુરશી, ખીજું ટેબલ અને
સ્વતંત્ર આયર્ન ટેમ્પલ હોલ—જિના પાળીની, મેડાસની ને નાદાવાના ટપની ઉત્તમ
પ્રકારની સોર્સ સાથે રંગાં, દુધાં, સાચુ વગેરે હોટેલ તરફથી જ હતાં.
ગિજાના પરનાં પાચણાં અને આટલું પણ ખૂબ સ્વચ્છતાવાળા ટેબલ પર
લખવાનાં સારિયામાં એક ખાખા હોટેલી પીંછા ને કાળી શાહીની વાટકી
પણ છે. કેમકે ચીનમાં તો અસલથી જ પીંછાએ લખવાનો વ્યવહાર છે.
હવે તો અમને આમારી જાણ્યો ઉઘાડી પડતી લાગે છે. હોટેલના દરેક ખંડનું
૨૪ કલાકનું બાહુ અહીંના પાંચ ડૉલર એટલે આપણા લગભગ ચાર રૂપિયા
થાય. અમે દરેક ખંડમાં એક ખાટલો વધારે નખાવી બજાએ જણા રહ્યા
તેનો માત્ર દોઢ ડૉલર વધ્યા; એટલે કે છ ડૉલરમાં બે જણનો વાસ થયો.
આ કે ખારાકીનાં ગિજ બુદ્ધાં થાય છે. પણ સ્ટીમરમાંથી પંદર દિવસનો પ્રવાસ
કરી આવેલા હિંદી માટે આ સગવડ બહુ ઠીક લાગે મળી ગણાય.

હોટેલમાં આવતાં ચીની મુદરથો અને નારીઓની ટાપડી પ તથા સફાઈ
જેમકે તેમની કલારસિકતા અને સવ્યતાના પાઠ લેવાનું મન થઈ આવે છે.
નકાઓ ઘોંઘાટ કે અવાજ ગિજકુલ નહિ. ચીન તોફાની, જુગારી, લખાડ,
ચોરાંટિયું એમ કહેવાય છે તે જોવા સમજવાની તક અમને મળે કે નહિ
તેની શંકા છે. છતાં વિશાળ માનવતાથી અદ્યત્તો આ મુલક અનેક નમૂના-
ઓથી ભરપૂર હશે એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે.

શાંધાર્ધ દુનિયાનાં ખંડરોમાં એક નામીયું ગંદર અને ખારલાખની મોટી
વસ્તીવાળું શહેર છે. વળી અહીંનાં હવાપાણી બહુ તંદુરસ્ત અને તાજગી
આપનારાં હોવાથી પ્રજનવર્ધ ઘણો કસાએલો અને મજબૂત તેમજ સુંદર પણ
લાગે છે. આમારી હોટેલમાંથી જ રસ્તા પર જતાં વિવિધ પાત્રો જોવાનો
બહુ આનંદ આવે છે. આ હોટેલનો દરવાજા પણ શીખ છે. તે અમને જુએ

જે ત્યારે આનંદથી હસે છે.

હિંદુસ્તાનની રક્ષા કરવા યુરોપિયનોની જરૂર પડે છે ત્યારે અહીં રક્ષણ કરવા માટે શીખ સિપાઈઓ વધુ જાયક ગણાયા છે! દરેક ચાર રસ્તા ઉપર એક શીખ સિપાઈ હોય જ. સાથે ચીના પોલીસો પણ છે. શીખ કે ચીના દરેક પોલીસ પાસે અહીં કમર પર રાખફલ દેખાય છે. રાતના એક સુધી અહીં શહેર જાગતું ન હતું આરિમાંથી નજર કરતાં રક્ષાઓની હારોની હારો ચાલી જતી હતી, તેમાં જનજનતામાં ખમેરુઓ નજરે પડતાં હતાં.

રાતના વ્યવહાર શહેર આખામાં આ રીતે લંગાતો હશે એટલે સવારના આઠ નવ પહેલાં લહેરીઓ તો લાગ્યે જ જોડે; પણ શાકવાળા, ફેરીવાળા વગેરે શહેરની સામગ્રી તૈયાર કરી આપનારાને કંઈ પહેલાં કામે લાગ્યા વિના પરવડે? તાજાં શાકભાજીની કાવડો ને રેંકડીઓ આજુ થમ ગયાં દેખાતાં હતાં.

આગલે દિવસે તો સાંજે થાકી ગયા હતા. બહાર નીકળી શકાયું નહોતું. પણ આજે નવ વાગતાં ભાઈથી પારેખે અમને અહીં ત્રીસ વર્ષથી વસવાટ કરી રહેલા પારસી ગૃહસ્થ શેઠ નવરોજી દુધાન ત્યાં ઉગાડ્યા. તેમને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની ગાડીમાં અમારી રાહ જ જોતા હતા. અમને સાથે લઈ તે અહીંની સેન્ટ જોન હોસ્પિટલમાં તેમના એક વસીલાદાર ચીની પ્રા. યુ સુ Ph. D. ને ત્યાં લાવ્યા. સેન્ટ જોન હોસ્પિટલ પહેલાં મિશનરીઓએ સ્થાપેલી, પણ હવે તે સંપૂર્ણ ચીનાઈ વહીવટ નજે છે. પ્રા. યુ સુ અમને મળ્યા અને વિવેકરૂર ગયાની આજ્ઞાપાલ્ય કરી. નાનાભાઈને અમે મોખરે રાખી વાર્તાજાપ ચલાવ્યો. મળવા જેવા વિદ્વાનો સમાન પુરુષો અને કલા-જરોની વાત પૂછી. તેમણે તરત એવાર ભજાગણપત્રો લખી આપ્યાં. દરમિયાન મેં તેમનો રુકચું કર્યો, એટલે તો વળી તે ખીડ્યા અને પોતાની પાસેના સંગ્રહનાં કિતમ મોટા કદનાં પ્રાચીન પોર્ટ્રેટ બતાવ્યાં, આ પોર્ટ્રેટ નાના કદનાં હોય તો મુગજ ચિતારાની તરવીરો જેવાં જ લાગત. પણ આ ચિત્રો તેમણે આદમચી દમમા સૈકાનાં ગણ્યાન્યાં ત્યારે હું તેની કલમની સૂક્ષ્મતા ને બાવભાઈ વ્યક્તિનિરૂપણ જેઈ દેખ થઈ ગયા. ત્યાંથી નીકળતી વખતે તેમના ઘરના

પગથિયા પર અગારી મંડળાનો ફેંટાયૂપ પાડયો. મોઢું થતું હતું એટલે અમે સૌને જવા દીધાં અને હું તથા નાનાભાઈ દૂધાશેઠને ત્યાં જમવા ગયા તેઓ એક વખત અહીંના પોસ્ટલ કમિશનર હતા. ત્રીસ વર્ષથી ચીનના જ રહ્યાં જાન્યા છે અને આખા ચીનના વિસ્તારમાં ખૂબ ફર્યા છે. તેમણે ચીનની એક સમારી સાથે લખે કર્યું છે અને બહુ સુંદર સંતતિના પિતા જાન્યા છે તેમનું ઘર સુમનગર, રુચિપૂર્ણ અને ભરચક જણાયું. તેમના પુત્ર ધંધે લાગ્યા છે. તેમનાં પુત્રી કેળવણી માટે વિદ્યાગત જઈ આવેલાં છે અને પરણાવેલાં છે. તેમને ઘેર પણ અમારા માટે ખાસ વાનીઓ તૈયાર કરવા તેમણે ટેલીફોન કરી દીધો હતો. ચીનાઈ રસોયા અને છોકરાઓ ઘરમાં તૈયાર કર્યા પછી બહુ સારું કામ કરી શકતા હશે એમ જણાયું. અમે તેમનાં પુત્રપુત્રીને ન મળી શક્યા, પણ સાથે જમવામાં તેમના એક નિષ્ણાત ચીની વૈદ્યરાજ અને નાનકીન લેજિસ્લેટિવ ઓફિસ-મંડળીના મેમ્બર તેમના એક મિત્ર હતા, જે નૅશનલ ઇકોનોમીના નિષ્ણાત થવા જર્મની જઈ આવ્યા હતા. અંગ્રેજી સારું જાણતા ન હતા, એટલે દૂધાશેઠ જ અરસ-પરસ સમજાવતા હતા.

દૂધા શેઠની પરાણાગત, સરળતા અને હિંદી-પ્રેમનો વધુ પરિચય તો આગળ થવાનો છે. તેમના હાર્દિક ભાવની કિંમત થાય જ નહિ.

જાગૃતિ ૨૪, ૧૯૩૬

શાંગહાઈની સેટ જૉન ઠાણેજના ચીની પ્રા-
ફેસર યુ. સ. તા. ૨૬-૫-૩૬

આગલી હાર (ડાબી બાજુથી) શ્રી પારેખ, શ્રી નાનાભાઈ, પ્રો. યુ. સુ. શ્રી નાનજીભાઈ ડોસા; પાછલી હાર (જમણી બાજુથી) શ્રી નસરવાનજી દુધા, શ્રી મહિપત વ્યાસ, શ્રી કેવળચંદ્ર શાહ, શ્રી બગવાનજીભાઈ.

આગલી રાત્રે અહીંનું નામીયું સીનેમાગૃહ ગ્રાન્ડ થીએટર એવું. વિશાળતાવળું, કણે સમાય કરી શકે એવું દુનિયાનું બીજા નગરનું એ ગણાય છે. અમે પહોંચ્યા ત્યારે કિલ્લો શરૂ થઈ ગઈ હતી, પણ પ્રવેશદ્વાર પાસેથી એક ઓય ટોર્ચલાઈટ લઈ અમારી સાથે આવ્યો અને જગ્યા બતાવી. જાણે કોઈ માણસ જ ન હોય એવી શાંતિ હતી ! એક પણ થાંભલો કે બારી થીએટરમાં દેખાતી ન હતી, અને સામેનું ચિત્ર એટલું રિચર અને સ્વચ્છ પ્રકાશગમ્ય હતું કે અમે ખૂબ દૂરથી પણ તે સ્પષ્ટ જોઈ શકતા હતા. વધુ ખૂબી તો એ લાગી કે તે પરથી આવતો અવાજ સીનેમાનો યાંત્રિક અવાજ નહિ પણ ખરા માણસનો જ અવાજ હોય એમ અંભાણતો હતો. સાથે મશીનનો કે બીજા કોઈપણ પ્રકારનો અવાજ નામ દેવાનો એ નહોતો અંભાણતો. આ થીએટરમાં સમગ્ર ૩૨૦૦ પ્રેક્ષકોનો સમાસ એકી સાથે થઈ શકે છે.

આજ સવારે અમે શ્રી નવરોજજી દુધાની સાથે અહીંના નગરપર્ષદનમાં નીકળ્યા. આ વખતે હું અને નાનાભાઈ એ જ હતા. મારા નવા દાંતના ચોકડાથી અવાળું બોદાતું હતું તેની ખીડ અસહ્ય બનતી જોઈએ અને તેમના દાંતના ડોક્ટર પાસે લઈ ગયા. આ ડૉ. લી અને તેમનાં પત્ની ગેકે સવારથી સાંજ સુધી દવાખાનામાં કામ કરે છે. સાંજે થોડા બેઠકા કરે છે. અપેરે

清
海

હોટેલમાંથી રીશીન
મંગાવી ચલાવી લે છે.
છેલ્લી જાપાની ચડાઈ
વખતે શાંગહાઈમાંનું
તેમનું ઘર અને અધી
ધરવાખરી તારાજ
થઈ ગઈ હતી અને એ
જણાં માત્ર કપડાંબર
નાસી છૂટ્યાં હતાં.
છતાં તેમનામાં સેવા-
પરાયણતા અને હસ-
મુખાપણું જોઈ આ-
શ્ચર્ય થયું. જણાં એ
ગરીબો પાસેથી તે
મુદતે પૈસા લેતાં નથી
મારી પીડા તેમણે
ધડીકમાં દૂર કરી
આપી, પણ શ્રી દૂધા

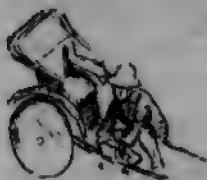
શાંગહાઈના બીજા મહત્ત્વ ઈંગ્લિશ ચિંગ હાઉસ
શેડના કાયમના સંચારને અંગે શી લેવા ના પાડી. મેં તેમનાં પત્નીનો મુઠ્ઠા
કર્ચો એટલે ગહુજ ખુશ થયા. ત્યાર પછી અમે ધારેલા કાર્યક્રમમાં ફેર પડી
ગયાં એટલે એક બુદ્ધમંદિર જોવા ગયા. અંદર જતાં જ મને આપણા મંદિરના
માદીપતિઓના ધામ જેવું લાગ્યું. જૂની કારીગરી અને મૂર્તિકળાતો ખરેખર
આશ્ચર્ય દતાં. પણ મંદિરના જીવનમાંથી કંઈ જાપ પડે એવું મળ્યું નહિ.
આપણા દેશની જેમ જ એક આજુ સાધુઓના પથાન અને કથામંડળ તેમજ
રસોડું અને ચાઘો. શાંગહાઈના જલ્લાએલા નવા જીવનની સહાઈ, ચમકાર
અને સપાવતા ત્યાં નહોતાં. છતાં મંદિરના વ્રદ મંદિરે અમને આવકાર આપ્યું

સારો આપ્યો. દૂધા શેઠને તે ઓળખતા હતા એટલે લાગી જ પડ્યા કે આ-
મારે મંદિરનો પ્રસાદ ખાતા જવું નાનાભાઈને મંદિરનું જીવન નીરખવું હતું
એટલે કબૂલ કર્યું. દૂધા શેઠની સૂચનાથી માત્ર શાકભાજીની વાતીઓ જ તૈયાર
કરવાનો હુકમ થયો. સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં જેમ આગતાસ્વાગતા કર-
વામાં પ્રવીણ હોય તેમ એવાર શિષ્યા આગળપાછળ રહ્યાં જ કરે છે તેમ
અહીં પણ હતા. મહંતજી કંઈ વચનામૃત મંત્રનાથે એટલે હસીને ડોકાં ફલાવે.
વાતવાતમાં તેમણે કહ્યું, જે ધર્મને હિંદુસ્તાને ઢાંકી કાઢ્યો છે એ તેને પાછો
અપનાવશે ત્યારે જ સ્વરાજ મળશે! વાતોમાં અગે કંઈ સમજાએ નહિ,
પણ દૂધા શેઠ સમજાવતા જાય એટલે અમે આભારનાં વચનો કહીએ. મહં-
તની પદવીને ઘટે તેમ આપણે તેની પાસે બેસવા બિહવાનું. તે કંઈ આપે તો
નમન કરીને લેવાનું. એ જ્યાં શિષ્ટાચાર પણ પૂરા હિંદુને મળતા જ. જમ-
વાની વાતીઓ એક ટેબલ પર જુદાજુદા ચીનાઈ કોરામાં પીરસાઈ ત્યારે
મેં જોયું કે શેવ, શાક અને કંઈક ખારા પાણીવાળા પદાર્થો હતા આપણને
તો એકદમ ગુચિ થાય નહિ. મેં માત્ર એખા મંગાવી ખાધા. નાનાભાઈએ
શેવને પણ ન્યાય આપ્યો. જમતી વખતે નાનાભાઈને મહંતે જમણી પાણી
બેસાડ્યા હતા. તેમાં પણ નાનામેટાની પદવીઓ વિચારવાની જ. જમ્યા
એટલે ટેબલ પર ચઢા હતી. રકાળીઓમાં વાટકીઓ મૂકી, તેમાં ચઢાનાં
પાન નાખી ઉપર ગરમ પાણી રેડીને બીજી વાટકી ઢાંકી મૂકી હતી. રકાળી
અને વાટકીઓ હાથમાં બિંચકી, ઉપલી વાટકી જરા બિંચી કરીને ચાનો
ઘૂંટડો લેવાનો હતો. આ ચા પીવાની અસલ ચીનાઈ રીત. ચા રંગ વગરની,
પણ તેનાં પાન જ્યાં બિંધેલાં. સાકર દૂધ તો હિંદુસ્તાનની જ મિલાવટ;
ચીનમાં એવું કશું નથી. અમે માત્ર વિવેક ખાતર જ એ ચઢા ચાખી જોઈ.
પ્રસાદ મળ્યો તે ખાતર અહોભાગ્ય માની છેવટ આભાર જણાવવા દૂધા
શેઠને કહ્યું અને નમન કરતા ગહાર નીકળ્યા. નીકળતી વખતે મહંતે અમને
ધર્મના ઉપદેશામૃતોની ચીનાઈ રીતે છાપેલી ચોપડીઓ ભેટ આપી.

આજે એક કામ સરસ થયું. અહીં આવતા ગુજરાતી હિંદીઓને પણ

દિવસ રોકાવાનું થાય છે, પણ હોટેલ કે બીજે ક્યાં ગે અંગ્રેજ કે દેશી રીતે આવવાનું મળતું નથી તેથી શાંગહાર્મ અકારુ પણ લાગે છે. અખરમાં પણ આવા જેવો કોમ પદાર્થ મળતો નથી. તે પરથી અહીં વસતા શ્રી પારેખ, દૂધા શેઠ વગેરેએ સાથે મળી કેવળચંદલાઈએ તેની આગેવાની લઈ એક ફંડ શરૂ કર્યું છે. તેમાંથી એક રસોડું અને જમવાની ગોદવાણુ થશે. કોમપણુ હિંદી ભાષા અંત્ર આવે તેને વગર શીએ જમાડવા, પછી જેમને ફીક પડે તે એના ચાલુ અર્થમાં આપે. આખો દિવસ પ્રવાસીલાઈએને મળ્યા પછી રાત સુધીમાં ૨૮૦૦ ડૉલરનું પહેલા વર્ષનું અર્થ તો બેગું થઈ ગયું છે.

રીક્ષા પર ધણીની રોજી

સાંજ સુધી અમારાથી અહાર ન જવાયું. વચમાં એક બુકશોપમાં જઈ આવ્યા. ત્યાં અંદર પણ રામ-ફલવાળો ચીનો પોલીસ જોયો. પૂછતાં માલુમ પડ્યું કે વજીવાર તોફાની ટોળીવાળા દુકાનોમાં પેસી લૂંટ ચલાવી નાસી ગય છે. ચીનમાં આ આદત સામે રોજ તૈયાર રહેવું પડતું લાગે છે. છતાં અખરની જાહોજલાલી મુંગમને વિસ રાવે એવી છે. વખત બહુ થોડો હતો એટલે અમે બહુ ચોપડીઓ ફીંદી નહિ. ચીનના જીવનમાં ક.ફક ડોકિયું કરાવે એવી એક બે ચોપડીઓ લઈ નીકળી આવ્યા. ચી 11મ કળાની ચોપડીઓ પણ ઘણી મળે છે અને તેનો અભ્યાસ તથા પરિચય એક ગહન વિષય ગણાય છે. અહીં અખરમાં ફોટોગ્રાફી કામ પણ સરતામાં થતું દેખાય છે. મેં એક ફિફમ ધોવડાવી અને તેના પ્રિન્ટ કરાવ્યા તે બધાનું બીલ મને માત્ર ૩૬ સેન્ટ એટલે લગભગ ચાર આના જ મળ્યું.

આ જ વખતે આમના ઍડયુકેશન મિનિસ્ટરને મળવા અમે ગયા, પણ વખત બહુ થોડો હતો એટલે મુજાકાન લેવાઈ નહિ. વળતી વખતે તેની વગનો લાલ લાલ પેકીન અને નાનકીનની સંસ્થાઓ જોવાનું ઠરાવ્યું છે. કલા પ્રદર્શન જોવા જવાનો પણ વખત રહ્યો નહિ, એટલે સાંજે નાનકીન રોડ પરની દુકનો અને રોશની જોઈ. અહીંની પ્રખ્યાત પાર્ક હોટેલનું પંદરમાળનું મકાન અને

વેલની રચનાઓ જોવા ગયા. એક ડોલરની આ રી તરીકે ખીલી પડી. આ હોટેલમાંથી નાનકીનરોની રોશનીની શોભા કંઈ એર જ દેખાય છે.

સાંગહાઈથી જિપડયા

તા. ૨૭-૫-૧૯૩૬

અમારા મિત્રોએ આગલી સાંજે જાપાન જતી અમેરિકન સ્ટીમર 'પ્રેસિડેન્ટ હૅકસન'માં કેંગિનો પર સામાન ચડાવી દીધો હતો એટલે સવારમાં એશિયા હોટેલમાંથી માત્ર આ લર્મી અંદર પર ગયા. ત્યાંથી સ્ટીમલોઅમાં એસી એવ્રણ માઈલ દૂર ચાંગૂમે ક્યાંગ નદીમાં જિમેલી સ્ટીમર પર ગયા. અહીંની

ગરીબ ચીના કુટુંબો હોડીમાં જ જવન વિતાવે છે. હોડીમાં સ્ત્રી જ હસેસાં દે છે કેંગિનો સમયઃ અને સુખમાં મટા લિયન સ્ટીમરોને વિસરાવે છે. પણ જાંઘણી જૂના વખતની હોવાથી લાજક અને ઉદાવનથી. ખાવાપીવાની વાનીઓ ઘણી માતની અને પેટભરી ખાદ્યએ એવી સ્વાદિષ્ટ મળે છે. હવે હવા એકદમ ઠંડી લાગે છે. કેક ઉપર ફરવા જઈએ એવો વિચાર કાઢતો નથી. કેંગિન માં પણ ગરમી આપનાર ફીટર ચાલુ રાખીએ છીએ. આજનો દિવસ તો વધા ઊંઘી જ ગયા. ચાનો વખત એ વેળા જાળકને થીડ પર આવવા લે છે

પીતી ગયો ત્યાંસુધી કોઈ કોઈનું નહિ, એટલે કૌચિનમાં આ મગાવવી પડી હતી. રાત્રે જમ્યા બાદ નાનાભાઈએ ચર્ચા ઉપાડી અને જુદીજુદી ચાનો થ્રમ. એમ કરતાં આર વાગ્યે સૂતા. રાત્રે જ સ્ટ્રીમરમાં જમવાના ટેમલ પર નોટીસ હતી કે મિડિયામમાં કાંદાને એક કલાકનો કેકડો મરાવી દો; સૂર્યોદય એક કલાક પહેલો થશે. આમ રોજ રોજ ટાઇમ બદલતા આગળ વધીએ છીએ.

આરે તરફ હુમ્મસ હતું. સાગર એકસરખી સપાટીથી ભરેલનો હતો. રાત પડતાં દીવાની દારો ને સ્ટ્રીમરની આવજા દેખાવા માંડી ત્યારે લામ્બું કે જાપાનના કિનારા દેખાયા. સ્ટ્રીમરમાં ખાવાનું સરસ મળ્યું છે. હાટાલિયનો કરત. અમેરિકનોની પાનીઓમાં રુચિ અને પોપણ મળે એવા પદાર્થો વધારે હતા. તેમજ રવચ્છના પણુ વધુ દેખાઈ. કૌચિન અને ખાણુની લહેનાત માટે ચીના નોકરો હતા. તેઓ સંત અને સમ્ય જણાયા. અહીં બધાની કૌચિનો દૂબ્બર હતી એટલે મગવાદગવાના જલસા ન જ થયા. કેટલાકે તો સાંગહાઈ રખડવામાં લેખો કરેલો થાક ને કીધ ઉતાર્યા.

આજે સવારે જમવાનું મેનુ આવ્યું તેમાં સ્ટ્રીમરના બધા પેસેન્જરોનું લીસ્ટ છાપેલું હતું. યાદગીરી અને સાથેસાથે સ્ટ્રીમરની બાહોરખખર કરવાની નવનર રીત સારી હતી. નવે સીનેમા જનાવવામાં આવ્યું હતું.

ચીનમાં કુદુંબજનની જહેમતમાં સીનો હિરોષી પુરુષોની ખરેખરીનો છે.

તા. ૨૮-૫-૧૯૩૬

સવારમાં જ એ આજુ રણિયામણા નાના લીલાછમ પહાડો, ખેટો અને વચમાં ઘૂસતાં દરિયાના પાણીવાળા દેખાવો નજરે પડવા લાગ્યા. કોઈની પડોશમાં સવારના ધુમાડા ફૂંકતી નાની લોંબો કેસ્ટીમરો જાગૃતિનું વાતાવરણ રચતી હતી. ધીરેધીરે એક આજુ વસતીથી ભરચક કાંઠો અને પુષ્કળ સ્ટીમરોની આવન આવ જઈ ગઈ. જાણે કે સ્ટીમરોનું જ અગર હોય તેમ કેટલીક આવ નજીકથી ચાલી જતી. લાગ્યે જ કોઈ પરદેશી નજરે પડતી. અધી પર જાપાની ભાષામાં મોટું નામ લખેલું હોય જ. કિનારાથી દૂર મુસાફરી કરનારી સ્ટીમરો ઉપર જ અંગ્રેજી અક્ષરો દેખાતા. જાપાનના કિનારા, અંદરો કે ડક્કાની છળી લેવાની સખત મનાઈ છે અને કોઈપણ તેનો ભંગ કરતું જણાય કે વગર વિલંબે તેને આઠ દિવસની કેદ અને આરીક તપાસની સગવડવાના દાખલા અન્યા છે. અમને મિત્રોએ ચેતવણી આપેલી કે કેમેરા પાસે નથી જ એમ માની વર્તજો. પણ ધુમ્મસને લીધે કિનારો પૂરો દેખાતો નહોતો અને છળીયોગ્ય દૃશ્ય પણ નહોતું એટલે અમે તો કોખેના આરામાં સ્ટીમર પહોંચી ત્યાં લગી કેબિનમાં જ રહ્યા. આગલે દિવસે સ્ટીમરમાં અંતર ફેલાયા હતા કે સાંજે આરવાગ્યે કેળે પહોંચીશું, પણ આજ સવારમાં જ ફરી અંતર મળ્યા કે સ્ટીમર

તાજાબદ્ પમે હકેસાં દેતી ચીનની અક્ષાસણો

અગિયાર કે આર વાગ્યે કોખેના આરામાં નાંગરશે. અને તે જ ખરું પડ્યું. સવારમાંથી અમને કસ્ટમના તેમ જ પાસપોર્ટનાં ફોર્મ મળી ગયાં હતાં. તેમાં ગહુ જ ઝીણી વિગતો માગવામાં આવી હતી. અમારી પાસેની ચોપડીઓ અને લેખકો-

નાં નામો પણ લખાવાયાં હતાં, તેમ જ કૃમેરા અથવા ખાસ મહત્વની ચીજો પણ લખવાની હતી.

સ્ટીમર આરામાં આવી કે તરત સૌની દાકતરી તપાસ થઈ ગઈ અને ઉપર આવેલા પોલિસ ઑફિસરોએ દરેકના પાસપોર્ટ અને કસ્ટમનાં ફોર્મ જારીકીથી તપાસીને

ચીનાની બધી વખરી કાવડમાં

રજાયિટી લખી આપી. આટલી તપાસ કોઈ બંદરે થઈ નહોતી. ત્યાર પછી જ સ્ટીમરને ડક્કાની નજીક લાવવામાં આવી. અમને ક્ષેત્રને ઘણા મિત્રો આવ્યા હતા. ગિધુભાઈકોટક તો તેમની ઘોળી આદિટાપીથી જ ઓળખાયા. આવેલા બધા ભાઈઓનો પોપાક શિષ્ટ પ્રકારનો યુરોપી ઢગનો હતો અને અહીંના વતનીઓમાં તેમની સખ્યતા અને પદવીની છાપ પાડવા એ જરૂરનું પણ લાગ્યું; કારણકે, વેપારી કે કેળવણીએ કોઈપણ જાપાની સારા મુદ્દ પહેર્યા વિનાનો નહતો. દુલભજી એન્ડ કું. વાળા મણિભાઈ અને બીજા મિત્રોએ મહેમાનોને વહેંચી લીધા. અમારો બધો સામાન તો કસ્ટમમાં લઈ જવો પડ્યો અને ત્યાં બહુ જ જારીકીથી તપાસાયો. ઑફિસરો ચોપડીઓનાં નામ અને લેખકો વાંચી જોતા હતા. નાનાભાઈનું વાલ્મીકિનું રામાયણ બહુ કુતૂહલથી જોયું ! મારી સાથેનાં ચિત્રોની મને દહેશત હતી કે કસ્ટમ ચોટશે, પણ એકએક ચિત્ર જોયા બાદ પસાર થવા દીધું.

તરત ગિધુભાઈએ ટૅક્સી બોલાવી અને મને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. શાંગહાઈથી અમારી મંડળીના અગ્ર ટેલિફોનથી આપતાં મારું નામ ‘રાયળ’ને બદલે ‘દાવર’ સંભળાયું હતું તેથી તે બહુ વિમાસણમાં પડ્યા હતા, પણ બંદર ઉપર મને જોયા પછી જ બધો ખુલાસો થયો હતો. એ ઘડી પહેલાં એમને અગ્ર જ નહોતી પડી કે હું જાપાન તરફ નીકળ્યો છું.

તેમનું ઘર એક સરસ લત્તામાં છે. તેની બાંધણી યુરોપી ઢગની છે એટલે ઘરમાં તો મુંબઈમાં હોઈએ એમ લાગે; પણ ઘરના જાપાની નોકર નોકરડીઓ

જોઈને જાપાનમાં હોવાની વાત તો જાણ થાય. એમનાં ઘરનાં કુટુંબીઓ મને જોઈને અભયપૂર્ણ થયાં રાવળમાંથી દાવર અને દાવરમાંથી રાવળની હકીકતે સૌને ગમ્મત આપી.

બદાર વાદળો ને ઠંડી છે. દાઈ-લિંગ કે મસૂરીમાં જેવી સાંજ હોય એવી જ અહીં લાગે છે. ઘરમાં પચ્ચ દિવસ રે-શનોની જેમ બધાં ખારી-ખારણાંને મોટા કાચ રાખેલા છે, જેથી હવા ઠંડી હોય તો જે અંદર શરદી કે ધુમ્મસ ન આવે. હવે તો અરેબર જાપાનની ભૂમિપરથી જ લખું છું એવો ખ્યાલ આવે છે.

જાપાનના હિંદી પ્રવાસીઓના ચિત્ર
ગિ. સહાય

જરા આંતરો

તા. ૧૦મી ઑગસ્ટે હું જાપાનની યાત્રા પૂરી કરીને મુંબઈ જિતરો ત્યારે મારી સાથે જીમ્મ જે સમર્થ નામાંકિત ગુજરાતી સંસ્કારચારીઓ પણ પાછા પધાર્યા છે. તેમાંના એક તો શ્રી નાનાલાલ જ; અને જીમ્મ વડોદરા રાજ્યના સચીવ શ્રીમ.ન મણિલાલ નાણાવટી. એ બંને તરફથી ગુજરાતને તેમનાં અવલોકનો અને હકીકતો જાણવાની સુંદર તકો છે. હું માત્ર પોતાનું પ્રવાસવર્ણન કમેકમે પૂરું કરી આપવા છતેબર રહીશ જ, પણ જેમને આ સળંગનોનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાની કે વાંચવાની તક મળે તેમણે તેતો ચૂકવી જ નહિ એવી મારી આગ્રહભરી વિનંતિ છે. કારણકે જાપાનની વિવિધતાઓ રમૂ કરવાને બેચાર માણસો પણ પૂરતાં નથી. દરેક ધંધા અને પ્રવૃત્તિમાં જાપાને કોઈ વિશિષ્ટતા દાખવ્યું છે અને હિંદને તે દરેકમાં નવું જ શીખવાનું રહે છે.

હવે જાપાનમાં

જાપાન જનાર દરેક હિંદીજન મોટે ભાગે પ્રથમ કોમે અંદરે જ જિતરે છે,

શ્રી મણિલાલભાઈ નાણાવટી (સચિવ વડોદરા રાજ્ય) અને શ્રી નાનાભાઈ જોષી સ્ટીમર કંપનીની ટિકિટ તો યોકોહામા સુધીની નોંધાએલી હોય છે. તમે જાપાનના કોઈ પણ અંદરે જાનરો તો પણ યોકોહામા સુધીનું જ ભાડું ગણી લેવાય છે. આથી ધણાખરા નાગાસાકી અંદરે પણ જિતરે છે અને દ્રેનમાં કોળે, ઓસાકા અથવા યોકોહામા જાય છે. પણ કોળે જ હિંદીવાનોનું ખર્ચું મથક છે. અહીં લગભગ ૫૦૦ થી ૬૦૦ હિંદી ભાઈઓનો વસવાટ છે. તેમાં મુંબઈના રૂના ઇમ્પોર્ટરો અને કાપડ તથા ઇતર માલના એક્સપોર્ટરોની ઓફિસો કોળે અને ઓસાકામાં જ છે. માત્ર કેટલીક જૂની નામાંકિત સિંધી અને મુલતાની પેટીઓ યોકોહામામાં છે. યોકોહામાથી ટોકીઓ જતાં રેલવે રસ્તે માત્ર દોઢ કલાક લાગે; કોળેથી જતાં આઠથી દસ કલાક લાગે. કોળે જિતરી જનાર મુસાફરોને છ માસ સુધીમાં સ્ટીમર કંપનીના અર્થે યોકોહામા સુધીની રેલવેની ટિકિટો મળી શકે છે.

પહેલી જ વાર જાપાનમાં જિતરનાર હિંદી પ્રવાસીના મનમાં જમવા તથા

રહેવાની અનેક જાનની ગડબાગ થાય છે, તેમજ લાપા વિષે પણ તેના મનમાં બીડીત્રીડી આશા હોય છે કે ભાંગ્યુંતૂટ્યું અંગ્રેજી કામ ચલાવી દેશે. એ અને વાતમાં સ્પષ્ટ સમજ મેળવી લેવાની જરૂર છે. જાપાનમાં હિંદી ભાષાઓ ઘરમાં પણ જીવન પરદેશી ગૃહસ્થોની માફક જ રહે છે; એટલે કે હિંદુસ્તાનની પેઠે એક ખંડમાં અનેક જાણુ પથારા નાખી પડ્યા રહે એ ત્યાં હિંદી જીવનને જાતરતી પાયરીમાં દેખાડે એવી માન્યતાથી અને યુરોપિયન વેપારીઓએ ગૃહસ્થાર્થના ધોરણમાં એક માણસ દીક્ર એક જ ખંડની વ્યવસ્થા પાળી હોવાથી હિંદીઓના દરેક ઘરમાં પણ માત્ર ત્રણ કે ચાર અને વધુમાં વધુ જ માણસો રહી શકે એટલી જ ગોઠવણ હોય છે. આથી કાઠિયાણુ હિંદી ભાષાના ઘરમાં એક યા બે મહેમાન માટે ભાગ્યે જ સોઈ થઈ શકે છે. એટલે જો મહેમાન પૂરતી જગ્યા ખાલી ન હોય તો હોટેલમાં જ મુકામ કરવો જોઈએ. અહીં હોટેલો કેરા ભાવે મુસાફરોને સગવડ આપે છે; એટલે કે ખાવાપીવા સિવાય માત્ર નારતો અને રૂમગાડનો ખર્ચ દર્શાવે છે. જપોર અને સાંજના ખાવાના ખર્ચ જુદા હોય છે. આ દર ઘણે ભાગે રોજના બે થી પાંચ યેન સુધી સાધારણમાં સાધારણ ગણાય છે. અત્યારે યેનનો ભાવ ૧૦૦ યેન=૭૭ રૂપિયાનો આલે છે.

મને પોતાને રહેવાની ઉત્તમ સગવડ આપવા માટે હું મારા મિત્રનો આભારી બન્યો છું. પરંતુ દરેક જણને એવો સંબંધ કે એવી સગવડ હોવાનો સંભવ જ નથી. અલગત, જાપાનમાં આવી વસેલા દરેક હિંદી વેપારી અને ખાસ કરી ગુજરાતી બંધુઓમાં એક મોટો ગુણુ એ છે કે નવા આવેલા વેપારી કે પ્રવાસી જોડે સહેજ પિછાન થયા બાદ તેમનાથી બની શકે તે સગવડ અને સ્વાગત આપવામાં કદી પાછા પડતા નથી. પણ દૂક વખત માટે જાપાનમાં ધંધો કે અનુભવ લેવા કે નિરીક્ષણ કરવા આવેલા પ્રવાસીએ તો જીવનજોની પ્રવૃત્તિમાં પોતાની ખતથી અને તેટલી ખલેલ ન પડે એવાં જ વ્યવહાર અને કાર્યક્રમ યોજવાં જોઈએ. આ ધોરણ જાળવવા તેને માટે હોટેલ સિવાય બીજો માર્ગ જ નથી. અને અનુભવ પછી તેની ખાત્રી થશે કે આથી તે ઘણું સમય અને સગવડ મેળવી શકે છે, બહુ જલદી ઘણાની ઓળખાણ પિછાન કરી

શકે છે તેમજ જાપાની લોકોના જીવનનું દર્શન કરી શકે છે.

આખા જાપાન ખાતે કોળેમાં હિંદીઓ માટે સરસમાં સરસ સગવડ પ્રદર્શન હોટેલમાં મળી શકે છે. એક પારસી ભાષાએ તે શરૂ કરી છે. ત્યાં રોજના પાંચ યેનમાં ખાવાપીવાની ઉત્તમ સગવડ મળી શકે છે. આ ઉપરાંત ગરીબ વિદ્યાર્થી કે પ્રવાસી માટે કૉલેજ કમિટિના આશ્રયે મિ. સહાય અને બીજા કાર્યકર્તાઓએ એક મંન્ડિયા લોજ કરી છે તે પસંદ કરવા જેવી છે. ત્યાં ઘણે ભાગે મહિનાના આળીસ યેનમાં રહેવા તથા ખાવાની સોઈ મળી રહે છે. આ સ્થળ અનેકને મોટા આશીર્વાદ સમાન લાગ્યું છે અને તેની સંવૃદ્ધિ અર્થે બધા જ હિંદીવાનો એક સરખા પ્રયત્ન અને ભાવ રાખે છે.

જાપાનને કિનારે પગ મૂકે એટલે અવહારની ભાષા જાપાની જ રહેવાની. અંગ્રેજીમાં એક બે શબ્દો પણ સમજનાર કોમ્પ્રિક જ મળવાનો, એટલે પહેલે જ અપાટે નવા પ્રવાસીને મૂંઝવણનું વાતાવરણ ઘેરી વળવાનું જ. પણ એકદમ હિંદી સોજતી મેગવી કામચલાઉ શબ્દો અને થોડીક લેખિત નોંધ રસ્તો કરવામાં ઉપકારક થઈ પડે છે. પહેલા આદરસ દિવસમાં જાપાની શબ્દો કાન પર રણુકતા થઈ જાય છે ત્યારે હવા મોકળી થતી લાગે છે. દ્રામ, ટ્રેન, ટેલીફોન, દુકાન કે ઓફિસ, કોર્મપણ જગ્યાએ તમે હિંદી મિત્ર કે અંગ્રેજી ગાયકાર જાપાની માફક વિના ડગલું પણ આગળ ચાલી શકો નહિ. આ પરિસ્થિતિ ઘણી જ અગવડો બિભી કરે છે, પણ મહેનત અને ધ્યાન રાખી ભાષા પકડનારને સરળતા કરતાં વાર લાગતી નથી. જાપાની ભાષા બોલવામાં એકંદર ઘણી સરળ ગણાવી જોઈએ. કારણકે હિંદી સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ બહુ થોડા વખતમાં સદજ રીતે તેનો ઉપયોગ કરી જાણે છે. યુરોપીઓને તે અધરી પડે છે. પણ પૌર્વાત્યોને સરળ લાગવાનું કારણ તો તેની વ્યાકરણ રચના છે. ‘પાણી લાવો’ કહેવું હોય તો અંગ્રેજીમાં કમ ઉલટાવવો પડે: Bring Water; પણ જાપાનમાં મીઝુ (પાણી) કુદાસાઈ (લાવો) એમ જ બરાબર ગણાય.

અમે સ્ટીમરમાં બહુ યે માચાફાડ કરીને જાપાની ભાષા તૈયાર કરવા માડી હતી, પણ કિનારે ઊતરતાં જ બધા શબ્દો મગજમાંથી સરી ગયા હોય

સૌ. કાશીબહેન કોટક અને શ્રીમાન ઝીધુભાઈ કોટક આ સંસ્કારી દંપતીએ જાપાનમાં મારી મહેમાની માત્ર ઉતારા પુરતી જ કરી નથી; પણ શ્રી ઝીધુભાઈએ જાપાનમાં વસતા સર્વ હિંદી ગૃહસ્થોનો ગમે પરિચય કરાવ્યા છે તેમજ શ્રીમતી કાશીબહેને તેમના ચિત્રકાર મિત્ર અને શિક્ષક શ્રીમતી નાકામુરા સાન મારફત ગમે કાળે અને ક્રીયોટોના બેચાર અગ્રગણ્ય ચિત્રકારોનો સંબંધ શોધી આપી મારે જાપાનનો પ્રવાસ સફળકરી આપ્યો છે.

આપણને દુલાપિયા વગર કંઈ ફાવવાનું જ નહિ. ઘરમાં નોકરો બધા જ જાપાનીઓ, એટલે તમારા યજમાનની જીભ ઉપર જ તમારી આપણે ચાલવાનો. એક જ મોટો દિક્કાસો હતો કે તમારા અજ્ઞાન ઉપર કે અણબધપણા ઉપર કોઈ હસવાનું કે કટાક્ષ કરવાનું નહિ. તમારા ઉચ્ચારણની બૂલથી એકને બદલે બીજી ચીજ આવી જાય કે સમજવામાં વિલંબ થાય, પણ તમે ખસિયાણા પડી જાઓ એવી એટા કોઈ જ નહિ કરે. નવા પ્રવાસીએ પણ ખ્યાનમાં રાખી લેવું જોઈએ કે જાપાનમાં બધી જુસો દરગુજર થાય છે, પણ તે લોકો ચિવેક અને શિષ્ટાચારની આશા દરેક સદ્ગૃહસ્થમાં જરૂર રાખે છે. એટલેકે નોકરને કંઈક કહેતી વખતે કે આપતી વખતે વર્તનમાં કે વાણીમાં જરા પણ તોછડાઈ ન દેખાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી.

એમ લાગ્યું, કારણકે સમયોચિત શ્રી જાપાન દેવો તેની સૂઝ પડે નહિ. છતાં કાનને પૂર્વ પરિચયનો ભાસ થતો ગયો ત્યારે લાગ્યું કે એવી જ મહેનત તદ્દન એજે નહોતી ગઈ. અમે એક વાક્ય બરાબર યાદ રાખેલું કે 'નિહોનો કોતોગા (ભાપા) વાકારિમાસેન (મળ્યો નથી)' 'જાપાની ભાપા હું મળ્યો નથી.' પણ થોડા દિવસ તો

આસાકા શાકનીચી દૈનિક પત્રના મુખ્ય તંત્રી
મિ. શિંગોરોતા કેઇશી

વાનો જ. મૃદુ વચનોથી વ્યવહારની કર્કશતા દૂર રાખવાનો જાપાનમાં એક સમર્થ પ્રવાસ થઈ રહ્યો છે તેમાં લખી જવાનો સળંગનોનો ધર્મ છે.

જાપાનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને મંસ્થાઓ જોવાનું પગરણુ કેમ માંડવું તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અમે જરા એ બાંધી શક્યા ન હતો, તેમજ આપણા વેપારી બંધુઓમાંથી કોઇએ તે દિશામાં જ્ઞાન કે અનુભવ મેળવ્યાં નહોતાં. પણ સીના મોંએ મિ. સહાયનું નામ હતું. મિ. સહાયને મળ્યા પછી અધું નક્કી થઇ શકે એ આશાએ બેચાર દિવસો અમે વીતાવ્યા. દરમિયાન જાપાનનું એમ્પાયર પ્રદર્શન જોવાનું મળ્યું; પણ એની વાત પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે મિ. માવાણી એન્ડ કં.ની ઓફિસમાં અમે મિ. સહાયને મળવાનું હરાવ્યું

અમે તેને બોલાવતી વખતે 'સાન' શબ્દ લગાડવો જ નોંધ્યો, બાય-સાન, આમા-સાન, ફૂક-સાન, ઓકયાક-સાન (મહેમાન), ઓક-સાન (આમસાહેબ) વગેરે. નોકરો કે દુકાનદારો અથવા ઓફિસના અપરા-સીઓ તરફથી ટ્રામટ્રેનના દરવાજે, અથવા તમને સ્વાગત અને વિવેકના શબ્દો એટલી બધી વખત સાંભળવા પડે કે તેને ઘટતા પ્રતિશબ્દો વાપરવાનો કંટાળો આવે, છતાં એ શિષ્ટાચારમાં જરા પણ પ્રમાદ રાખનાર અમારે કે અશિષ્ટ ગણાઇ જા-
જા

ત્યારે મેં કોઈ ધંધામાં પાકા થએલા પ્રૌઢ ચહેરાના ગૃહસ્થને મળવાની આશા રાખેલી. પણ ત્યારે કાચનું રિંગળાણ હડસેલી વરસાદના છાંટા ચહેરા પરથી લૂછતા એક ગૌર વર્ણના પ્રસન્નવદન યુવાનને હસતે મોંએ ધાસતી હેંટ ઉતારી સૌને સલામ કરતા જોયો ત્યારે મારી જૂની કલ્પનાછત્તીની અંધારીએ જે ઘડી આ સહાય જ હોય એમ મનાવતાં વાર લગાડી. મારી પિછાન ધર્મ ત્યારે જાણે મને જાણતા જ હોય તેમ મીડી હિંદી વાણીમાં બોલ્યા: 'સારે દેશમેં મશહૂર નામકો કોન નહિ પિછાને?'. મિ. સહાયનાં ભરાવદાર ભવાં નીચે તેજસ્વી આંખો, ઘડેલું બિહાવદાર નાક, મધુર આકર્ષણવાળા હોઠ અને સુગોળ મોં જાપાનમાં અનેરી જ છાપ પાડે છે.

આવતાં વેંત જ ટેલિફોન લઈ તેમણે તુરત ઓસાકા માઈનીચી (ઓસાકા દૈનિક)ની ઓફિસમાં સહતંત્રીને બોલાવ્યો. તેમની વાતચીત આટલી જ ધર્મ: માશમાશી (એલાવ); જુઓને, હિંદુસ્તાનથી જેચાર આગેવાન ગૃહસ્થો અને વિદ્વાન તેમજ આર્ટિસ્ટ આવ્યા છે. તેમનો ઇન્ટરવ્યુ મુખ્ય અધિપતિ કોણે? તપાસ કરી કહો. જવાબ આવ્યો કે એક કલાક પછી અધિપતિ મહાશય મુલાકાતના ખંડમાં તમારી રાહ જોશે. ઓસાકા માઈનીચી એટલે રોજની ૨૨ લાખ નકસો છાપનારું પત્ર, તેમાં અમારો ઇન્ટરવ્યુ આવે એટલે જાપાન અને ગૃહજા જાપાનમાં અમારી સર્વત્ર અળર પહોંચી જાય. હું એ વખતે સાદા કોટપાટલુનના સૂટમાં હતો. માથે કાશ્મીરી ટોપી હતી. એ જોઈ મિ. સહાયે શુદ્ધ હિંદી દગના કૌએસ સૂટમાં આવવા કહ્યું. જે કલાકનો વખત હતો, એટલે મુકામ પર જઈ કપડાં બદલી હું એમને કોમેના અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવે સ્ટેશન 'હાંક્યુ' આગળ મળ્યો. ભોંયતળિયામાં રેલ્વે સ્ટેશન મેં તો પહેલી જ વાર અહીં જોયું. નીચે મોટી અળર અને સ્ટેશનના પ્રવેશો તથા પ્લેટફોર્મોં મને તો સાવ નવા જ દેખાવો હતા. પણ તેની અગમચળી વધુ ટકી નહિ. અરધા કલાકમાં તો અમે ઓસાકાના સ્ટેશનમાંથી બહારની ટૅક્સીઓમાં દોડી ઓસાકા માઈનીચીની સિદ્દમાં એક કાફલે ખડકાયા અને કેટલાક માળ પર આટકી રેવાંદીવાળી અગમ પર આવતા ઇન્ટરવ્યુ (મુલાકાત)ના ખંડમાં

વિરાજમાન થયા. મદદનીશ તંત્રી રાહ જોવેતા હતા. મિ. સહાયની આ મંડળમાં ઘણી જ સારી છાપ અને લાગવગ જણાઈ. આવા મોટા પત્રના મુખ્ય તંત્રી ભાગ્યે જ કોર્પોરેટી મુલાકાત માટે નવરા હોય; પણ મિ. સહાયનું નામ પડ્યું એટલે કંઈક વધુ રસ અને ધ્યાનથી અમારો સત્કાર થતો દેખાયો. દરમિયાન એકબે રીપોર્ટરો અમારા દરેક જણ સાથે જુદીજુદી વાતચિત કરવા લાગ્યા. દરેકના હાથમાં પોઈન્ટ ટપકાવવાની નોંધપોથીઓ તો હતી જ. થોડીવારે સહતંત્રી દાખલ થયા. તેની પાછળ ઊંચા સામુદાય આંધાના મુખ્ય તંત્રી મિ. શિગેરો તાકેહશી દાખલ થયા. અમે અધા ગિલા થયા એટલે તેમણે તરત જ વિનયથી જાપાની રીતે નમન કર્યું અને દરેક જણને ખેસવા કહ્યું. મિ. સહાયે અધાની વારાફરતી ઝોળાખાણ કરાવી, અને દરેક જણે પોતાના નામનાં કાર્ડ રજુ કર્યા; એટલે-તમણે દરેકને સામું પોતાનું એકેકે કાર્ડ અતાવ્યું. જાપાનમાં કાર્ડ અદલઅદલ આપવાનો શિષ્ટાચાર બહુ જ પ્રચારમાં છે. અને તે ત્યાં ઉપયોગી પણ લાગે છે. આખી દુનિયાની પ્રજા ત્યાં આવે ને જાય એ ટૂંકા પરિચયની યાદગીરી ત્યાં બીજી તે શી રીતે રહે? જાપાનમાં રોજ પાંચપંદર કાર્ડ આપવાનાં અને સામાનાં સંઘરવાનાં હોય જ. પણ અંગ્રેજી નામ કોર્પોરેટી વાંચે નહિ. અમારે અમારાં કાર્ડ પાછળ જાપાની તરજૂમા છપાવી લેવા પડ્યા હતા. માત્ર વર્તમાનપત્રોવાળા કે પરદેશ સાથે સંબંધ રાખનાર જાપાનીઓનાં કાર્ડ ઉપર જ અંગ્રેજી તરજૂમો હોય. નહિ તો આપણે કોઈને પૂછીને જાપાની ઉક્તિવાળી અંગ્રેજી નોંધ કરી લેવી પડે.

ઓસાકા માઈનીચીના મુખ્ય તંત્રીએ નાનાભાઈ જોડે પહેલાં વાત કરી. તે દરમિયાન મેં તેમનો રહેત્ય કરી લીધો અને મારી જોડે વાત કરવાનો વખત આવ્યો. તે વખતે એ રહેત્ય ઉપર સહી માગીને જ મેં મારો પરિચય આપ્યો. એની છાપ બહુ મગની પડી. ક્યાની કરામતોમાં જાપાન બહુ જ રસ લે છે. એમણે સહી કરીને પહેલાં તો મારી રહેત્યુક થોડીવાર માટે માગી ને તેમના ગ્લૉકખાતામાં રહેત્યની નકલ કરી લેવા મોકલી દીધી અને બીજી થોડી વાત કરી એટલામાં એક ખૂણામાં ફક્ત કોટો લેનાર રીપોર્ટર ધ્યાન

ખેંચ્યું એટલે દરેક જાણ એડીટરના સાથમાં જરા ડીક થઈ જોડવાયા. એક ચમકારો—અને 'જમી પડી ગઈ' તંત્રીશ્રી આગળ અમે પ્રેસ જોવાની માગણી કરી એટલે પોતે બહુ કામમાં છે કહી રમ માગી, પણ સહનંત્રીને આખું પ્રેસ બતાવવા સાથે મોકલ્યા.

એ જ માળ ઉપર જલ્દીક તથા ફોટોગ્રાફીનું ખાતું હતું. તેમાં પણ વળા લાગો હતા. એક તો ફિલ્મોનું જ ખાતું હતું. ઓસાકા માઈનીચી પત્રકારત્વ ઉપરાંત દેશની જે અનેકવિધ સેવા કરે છે તેમાં જ્ઞાન, પ્રવાસ અને ઉદ્યોગોની ફિલ્મો તૈયાર કરી પ્રજામાં જુદેજુદે ગામે બતાવનારું એક મોડું ખાતું છે. સેકડો ફિલ્મો તેમના સંગ્રહમાં હતી, પણ અમને તેની વિગતમાં કિતરવાને જરા થે વખત નહોતો. કોઈ મોટા રાજમહેલ જેટલા વિસ્તારવાળું એ મકાન જુલજુલામણીનો નમૂનો હતો. અમે તો ગલીઓ અને સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરતાં ફેટલાં થે ચંત્રો, ફેટલાં થે દફતરખાનાંમાં ફરી વળ્યા; પણ એક રેડિયો મેસેજનું અને રેડિયો ફોટોન્યુસનું ખાતું જોઈ અજબ થયા. રેડિયો મેસેજ તો ચક્કર પર આવ્યે જ જતા હતા. પણ રેડિયો ફોટોસર્વિસનું ચંત્ર અજબ જોયું! ગમે એટલા દૂરના મુલાકાની જમીઓ જપાન માત્ર વીસપચીસ મિનિટમાં એ ચંત્ર મારફત મેળવી શકે છે અને યુરોપ કે અમેરિકાનાં ચિત્રો તે જ દિવસે પ્રકટ કરી શકે છે એ વર્તમાનપત્રની નવાઈ વાંચેલી પણ પ્રત્યક્ષ અહીં જોઈ. તંત્રીઓની ઑફિસો અને મુલાકાતના ઓરડાઓ એ બધું માત્ર નજર તથા પસાર કર્યું, પણ બોંયતગિયે ચંત્ર આગળ પહોંચ્યા ત્યારે ચંબી ગયા. દોઢમે કલાકમાં આવીસ લાખ પત્રો છાપી છાપી વાળી આપનાર ચંત્ર એ મકાનનું આખું તગિયું રોકતું પથરાયું હતું.

પ્રચારચંપ્યામાં દુનિયાનું બીજા નંબરનું આ છાપું પહેલાં અમેરિકન મશીન ઉપર છપાતું, પણ થોડા વખત પહેલાં તેમણે થોડો સુધારો કરી જપાનમાં જ બીજું મશીન બનાવ્યું જે એટલી જ મુદતમાં દોઢી નકલો આપતું થયું છે આ ચંત્રો ચોપડીમાં જોયાં હોય તે નકામું જ છે. તેનાં માપ અને વિસ્તાર જંગી છે અને ઝડપ તો ફાસ્ટ ટ્રેનોને જુલાવે તેવી છે. મશીન-

માંથી પડતા છાપાના થોકો મોટા ચાલતા પટા ઉપર બદાર જતા જુઓ ત્યારે જાનગંજનો પ્રચંડ ધોધ ચાલે છે એવી કલ્પના થાય. પોણા કલાક સુધી અમે પગે ચાલચાલ કરી નીચે આવ્યા, ત્યાં અમારી છખીઓના મોટા એ લાર્જમેન્ટ જોયા. તેમ જ મારી રહેલ જુક, પાછી મળી તેમાંથી નકલ કરેલો ફોટોરહેલ પણ જોયો.

ખીજે દિવસે તો સવારમાં જાપાનને ખૂણેખૂણે અમારા ઈન્ટરવ્યુ અને છખીઓ જાપાનીઓના હાથમાં પહોંચી ગયાં. ઓસાકા માઈનીચીનું પત્રકારત્વ વિગતે જાણવાને તો બદાર પડેલી પુસ્તિકા વાંચવી જોઈએ, પણ આ પત્રની નકલો ફેરીઆ મંચુરીઆ, હોકાઈડો, ફાર્ગોસા વગેરે રથજે તાકોદે પહોંચાડવા માઈનીચીનાં જ વીસ એરોપ્લેનો ચારે દિશામાં છૂટે છે. એટલે જાપાનનો કોઈપણ પ્રદેશ દોઢ જે કલાકમાં તો માઈનીચીની અસરમાં ગરકાવ થયો જ સમજીને. તેમની સમાચાર મેગઝિનની તરફથી પણ પાર વગરની છે. ઓસાકા અને ટોકીઓ વચ્ચે તો ફોટો ટેલીફોન છે. સાધારણ માણસ પણ એક યેનમાં પોતાના હસ્તાક્ષરો અને ફોટોવાળી ચિઠ્ઠી ઓસાકામાં ત્રણસો ચારસો માઇલ છોટે મોકલી શકે છે. પણ સ્ટીમરો, વહાણો અને ફરતા પ્રદેશોની છખીઓ અને ચિઠ્ઠીઓ માટે કાસ્ટી કબૂતરોનો જગરો ઉપયોગ થાય છે. માઈનીચીની અગાશી પર તેમનું મુખ્ય મથક છે. સેંકડો કબૂતરો ન્યુસ રીપોર્ટને લાવેલાં હોય છે. એ કબૂતરોની જે પાંખ વચ્ચે પીઠ ઉપર એક ટચુઅ રહે છે. તેમાં ચિઠ્ઠી કે ફોટોનેગેટિવ બરાબી, સીક કરી કબૂતરને છોટયું કે તીર પેઠે સીધું મથકે પહોંચે છે અને થોડી મિનિટમાં તો એ નેગેટિવ પરથી એન્ડર્જ કરેલું ચિત્ર છાપામાં દેખાય છે! જાપાનના છાપાંઓની વિગતો હજી આગળ કહેવાની છે, પણ આ માઈનીચીમાં અમારી પ્રકટ થએલી મુલાકાતે કંઈક મિત્રોને જલદી અમારા ખજાર પહોંચાડ્યા અને નહિ ધારેલા મિત્રો અમને શોધતા આવ્યા ને મળી ગયા. આફ્રિકામાં રહેલા જાપાનીઓએ આપણા ગુજરાતી બાઈઓને અમારા જાપાનમાં પહોંચવાના ખજાર આપ્યા ત્યારે જ તેમનું અમારા પ્રવાસની ખજાર પડી!

જાપાન વિષે યુરોપમાં માઈક્રોપોલોએ પહેલવહેલી માહિતી આપી હતી અને તેણે પોતાનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં તેને જિપાંગુ દેશ નરીકે ઓળખાવ્યો હતો. તે પરથી તે જાપાન નામ પ્રચારમાં આવ્યું; પણ જાપાનવત્સીઓ તો પોતાના દેશને 'નીપોન' કહે છે. ગેત્રણુ એટના દુકડા પર રચાએલો એ દેશ ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ૩૦૦૦ માઈલ લંબાઈનો થાય છે અને તેના કિનારાનો ઘેરાવો લઈએ તો ૭૪૧૧ હજાર માઈલ થાય. વચ્ચે તો બે બાબુના દરિયા વચ્ચે જમીનનો પટ માત્ર પર માછલ જેટલો છે. જાપાનની ખરેખરી વસ્તી તો નીચેનાં પ્રદેશમાં છે. ઉત્તર તરફનો ઘણો ભાગ આરે માસ અરફમચ રહે છે. આથી નીચેના ભાગમાં ઘીચ વસ્તી અને મોટાં શહેરો વચ્ચે છે. કુલ ૧૦૧ શહેરો છે તેમાંથી આવીસની વસ્તી તો એક લાખ ઉપરની છે. પાટનગર ટોકિયોમાં સાઠ લાખ માણસ છે અને ઓસાકામાં ત્રીસ લાખની વસ્તી છે. ક્રાએમાં જ દસ લાખની ગણતરી છે આથી જાપાનમાં વનવગડો કે પદાઃ પણ સૂનો નથી રહેતો. બધે માનવીઓ તરવરતાં જ લાગે.

જાપાન પોતાના વતન માટે અહુ મમત્વ અને ગૌરવ રાખે છે એટલું જ તેની કીર્તિ પ્રચારવા અને પરદેશીઓને આકર્ષવા છતેજનર રહે છે, પણ એની પાછળ કશોય ઉદ્દેશ નથી. પરદેશીઓ તેમના દેશમાં દુઃખી ન થાય કે મુંઝવણ ન પામે તેની અતિશય ચીવટ રખાતી જેવામાં આવે છે. દરેકદરેક શહેરની મુખ્ય જગ્યાએ જાપાન ટૂરિસ્ટ બ્યૂરો હોય છે; ત્યાં જાઓ તો તરત તમને જાપાન વિષે જે માહિતી માગો તે અંગ્રેજી ભાષામાં સમજાવનાર મળી જ રહે. નકશા, યોજાનિયાં વગેરે કેટલું બે મદત આપે. તે ઉપરાંત તમે પ્રવાસની મુદત જણાવી તમારો પ્રવાસક્રમ કરી આપવા કહેા તો ટાઇપ કરેલા કાગળ પર તમને ટ્રેનોના ટાઇમ, વિવિધ સ્થળોએ પહોંચવાનો વખત, ત્યાં મળતી મુકામની સગવડ અને ખર્ચ વગેરેનો અંદાજ ઘડી આપે. ત્રણ દિવસ કે તેર દિવસ, જેવી વખતની ત્રેવડ માગે તેવો પ્રોગ્રામ પાછનો બે ખર્ચ લીધા વિના કરી આપે. અમે એ રીતે ક્રાએથી ટોકિયો જતાં પહેલાં હાકોને સરોવર, કુચ્યામા પર્વત વગેરે મુખ્ય સ્થળો બે દિવસમાં બેઈ ક્રેવાનો ક્રમ ઘડાવી લીધો હતો.

પણ ટાકિયો તરફ પ્રયાણ કરતાં પહેલાં અમે સંસ્થાઓ જોવાને જે બહા-
મણો કે મોઢવણો થયાના સંદેશની મિ. સદાય તરફથી આજ્ઞા રાખવા હતા
તેને ટીક થઈ તે દરમિયાન કોળેમાં રહી આસપાસ જે કંઈ જોવાય તે જોવા
માંડ્યું. તે પૈકી નારા એક મુખ્ય આકર્ષણ હતું. અમને દોરનારા અનુભવી
અને છૂટા હોત તો અમે ઘણું વધારે જોઈ શકત છતાં માત્ર જે પાંચ જે
મુખ્ય સ્થળો જોયાં તેની ખુમારી ન બાંધ તેવી ચડી રહી છે.

નારા જવાને તો ઘણા મુજરાતી, કાઠિયાવાડી વેપારી મિત્રોએ સાથ
આપ્યો. એક રીતે એ નવા મિત્રોની આખા દિવસની સોજતે વિશેષ પરિ-
ચય આંધવાની સુંદર તક સાધી આપી. પણ તે સાથે જે મનન અને એકાગ્ર-
તાથી એ સ્થળ જોવું જોઈએ તે ન બન્યું. જે અઢી કલાકની મુસાફરીમાં જે-
એક સ્થળે ગાડી ગદલાવતા અમે નારાની ટ્રામ ટ્રેનમાં ચડ્યા ત્યારે લગ-
ભગ દરેક જાણુને જિભાજ રહેવું પડ્યું હતું. જાપાનમાં ટ્રામ, ટ્રેન કે બસમાં
જિભા રહેવાય ત્યાં સુધી કોમને અંદર ખેંસવાનું રોકાણ થતું નથી. જિભા
રહેનાર માટે ગાડીઓમાં પકડી રાખવાના પટા ઝુલતા જ હોય. અમે જિભા
ધસાય કે હૈયેહૈયું ફગાય ત્યાં સુધી માણસો ભરાય છતાં કોમનો કચવાટ કે
ધોંધાટનું નામ મળે નહિ. રવિવાર હતો એટલે કેટલીયે શાળાઓના નાના
મોટા વિદ્યાર્થીઓ અને જોકરીઓનાં ધાર્ડાં ચાલી નીકળેલાં તેમનીયે રાડા-
રાડ કે રોકકળાનું નામ નહિ. નારા પહોંચતાં આ અધા સંધેા, તેમની મુદ્રાઓ,
હિત્તાદ, શાંતિભર્યું દર્શન અને જોવાની ઉલટ દરેક પળે તેમની કેળવણી અને
નાણીમનો પરચો આપી રહ્યાં હતાં. એ જ્યાં તો ટ્રેનમાંથી જિનયાં કે દાર-
બંધ થઈ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ પાછળ ચાલતાં નારાના ઉપચન તરફ
ચાલતાં જ થયાં. અમે જેવાજુ જોયેમાં હસામ્ એજ માર્ગે મને કર્ગે પણ
તેમાં રસ્તા, દુકાનો અને લોકજીવન કશું જ મનમાં ઝડપાયું નહિ. જ્યારે પળે
ચાલવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે જ અમને આ યાત્રાનો રોમાંચક અનુભવ થવા લાગ્યો.

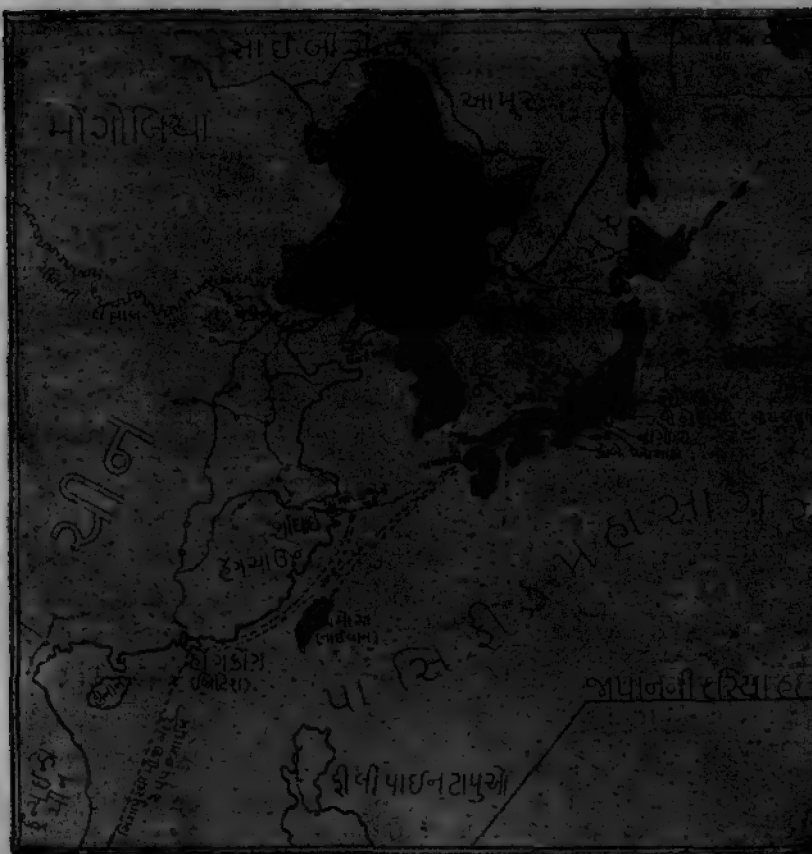
‘નારા’ જાપાનનું એક મોટું ધર્મધામ છે, જાપાનની સ્થાન ગદલાવી શોમુન
રાજસભાએ ત્યાં જાહેરજાણી જમાવી હતી. શોમુનોએ જ સાતમા સૈદામાં

જોઈ ધર્મને અપનાવેલો એટલે તેઓ જ્યાં જમ્યા ત્યાં એમના કુલધર્મની ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠા કરી. નારામાં હમમા સૈકામાં તેમણે એક મોટી કાંસાની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. તે આસન સાથે ૫૩ ફૂટ ઊંચી છે. તેમાં ૪૮૮ ટન તાંબુ વપરાયું છે અને તેના આલામંડળની શોભામાં ૩૫૦ રતલ સોનું વપરાયું છે. આ મૂર્તિની ઉપર અને આસપાસ ચીનાઈ જાપાની દળનું દેવધર કરી લીધું છે તેમાં પર્યટક મુદ્દલે નથી. સ્તંભો પણ હમરો વર્ષનાં જૂનાં વૃક્ષોનાં થડોમાંથી થયા છે. આ વૃક્ષો સીધાં સુગ્રોળ મોટાં ધોગવાનાં જાપાનમાં જ ઉગે છે. તેને પાણી કે સડાની અસર પહોંચતી નથી એકાદ વાર આ કાષ્ટમંદિર જાણી ગયું હતું પણ ધાતુની મૂર્તિને આંચ પહોંચી નહોતી. પ્રત્યેક કાળથી જ ધાતુનું રસાયણ સમજનાર જાપાની પ્રગત્યે કેટલા લાંબા સમયથી હુમરપ્રવીણતા કેળવી હતી તેનો આ મૂર્તિ અજબ નમૂનો છે. મંદિરની આસપાસ માહોલના વિસ્તારમાં ટેકરીઓ અને ઝરણાંવાળો સુંદર પ્રદેશ નવા જમાનાના ઉપદ્રવોથી અને ઓછાપાથી ખાસ ગયાવી લીધો છે. એની હદમાં કોઈ શિકાર કે મત્સ્ય-વિધન કરે જ નહિ એવી પવિત્રતા સૌએ સંકેતો વર્ષોથી પાળી છે. ઉદ્યાનમાં હાંણાં નિર્ભય અને સ્વચ્છંદ ફરનાં જોઈ જઈ જ આનંદ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આગંતુકોના હાથમાંથી તેમના માટે મળતી પૂરીઓ ખાનાં જોઈએ ત્યારે અહિંસા અને પ્રેમના રાજ્યની સુંદર સમાધિ અનુભવાય.

નારાના ઉપવનમાં અમુક હદ સુધી જ મોટરગત્ર જઈ શકે છે. પછી તો ચઢાણ કિનારવાળા લીલાછમ ઊંચા વૃક્ષકુંજે શોભતા ચાંકવળાંકો, નાનકડા કમાનદાર પુલો, લાલચટાક તોરણસ્તંભો વગેરે જોઈ ઉપવનનું સૌંદર્ય સાચવી માનવી કેવો ઉપભોગ કરી શકે તેનું આદર્શ સમગ્રયુગે જિજ્ઞાસીયા. પગથારો પરથી જાપાની રમણીઓ પોનાનાં આગકોન પોઠ પર લઈ અથવા આંગળીએ રાખી જૂથનાં જૂથમાં જોડાઈ ત્યારે લાગે કે સ્વર્ગનાં કપ્પાર કિતરી આવ્યાં. અવાજ વગર પણ ઉત્સાહી મુમુક્ષુ આગવિદ્યાર્થીઓ ધણીવાર અમને અને અમારા સાથમાંની હિંદી સજારીઓને જોવા કાસા રહી જતા પણ કદી કોઈએ અડપલાં કેટી ખગ કે હાહાહીહી કરી જાણી નથી. નારાના લીલાછમ ઉદ્યાનમાં

દેવમંદિરો લાલચટાક રંગેલાં જોઈએ ત્યારે એ મારવાડથી રંગની જુદી જ સાર્યકતા લાગતી એક વૃક્ષ લગભગ પાંચેક જુદાંજુદાં પ્રાણીપાંખડાં ઉગાડતું જોયું અને ઘીજાં થ હળર ઉપર વર્ષનાં પપ્પ જાડો રક્ષાએલાં જોયાં.

આ જ્યાં દેવમંદિરોના પૂજારીઓ ઘણા સ્વચ્છ અને કેળવણીમાં જણાયા. તે જ્યાં આ પ્રદેશને ચોખ્ખો, સુંદર અને આકર્ષક રાખવાની કળામાં નિપજાત

જ દશે કારણકે કોઈએ પણ વિસંગત લાગતા પોશાક કે પદાર્થો ક્યાંય પણ રહેવા દીધા નહોતા. ઉપવનના કોઈ ખૂણે પણ પાંદડાં કે કચરાના ઉકરડા થવા દીધા નહોતા. આવા કુદરત અને માનવીના સંપ વચ્ચે અમે કળાના કળાશ સમી મંદિરની નર્તકીઓ જોઈ. એવી સુપ્રસન્ન તેજભરી કન્યામૂર્તિ સ્વચ્છ સફેદ ઝબ્બા નીચે ઝગકી રહેલા ક્રેશરી ચણીઆ સાથે હરિણી જેવી ચપળતાથી પગથિયાં ફેલાવતી માનવમેદનીમાંથી નીકળી જતી જુઓ ત્યારે જાણે પારિજાતકનાં ફૂલ અર્થે એવું લાગે. અમારી મંડળીએ તેમનાં નૃત્ય જોવા આગ્રહ રાખ્યો. એટલે મંદિરના નૃત્યભવનમાં તેમની માતા સમી કોઈ વડીલ આગ્રહે અમને ગાન આપી બેસાડ્યા. એક પૂજારીએ તંતુવાદ લીધું અને પેલી પારિજાતકો વચ્ચેવચ્ચ વેદના કરતી ઊભી. એક બે નાની બોડણે બેસી વેદના અને નૃત્યચેષ્ટા કરવા લાગી. ગાયનનો એક ટાપ પૂરો થાય કે અચૂક છટાથી તેઓ પ્રણામ કરતી. અમે તેમના તાલછંદ સમજીએ નહિ પણ તેમના સુંદર મરોડ અને હળવી પુદ્ગલીઓથી તેમનું નૃત્ય જિગિમય છે એટલું તો અનુભવ્યું. વધુ સમજાવે એવો કોઈ સાથીદાર નહોતો અને વખત પણ નહોતો. આ જ ઉદ્યાનમાં જીજ્ઞ આકર્ષણ નારાનો પ્રચંડ ઘંટ છે. દરેક જુદા મંદિર આવા મોટા ઘંટ રાખવામાં મહિમા માને છે. નારાનો ઘંટ અગ્નિવવાને અદ્દર એક મોટો વજો દોરડાથી તોળી રાખ્યો છે. તેને જીજ્ઞે છેડે નાનકડો દોરડોનો છેડો લખડો હોય છે તે પકડી વગાડનાર જરા આજો હિલાળો મારી ઘંટ પર ભટકાવે એટલે ઘંટ પર અથડાય અને તેનો સ્વર ઈતર લોકમાં પહોંચે એવી માન્યતા છે. અમારા મિત્રોએ કહ્યું, આ ઘંટ જેટલી વાર વગાડશે એટલી વાર જાપાન આવવું પડશે. એ વાત નિશ્ચિત હોય તો મેં તો જીજ્ઞ વારની ઇચ્છા કરી ઘંટ પર પેલું ડંગોડું ડંગોળ્યું છે. કર્મના દેવતાઓએ તેની નોંધ લીધી હોય તો હું તેમના આદેશ જરૂર પાળીશ. અને મને તો તે દિવસની યાત્રા સ્વપ્નવત્ જ લાગી. કલાકો સુધી ક્યાંક પડ્યા રહેવાનું મજે, કલાકો સુધી પેલાં દેવનૃત્ય જોવાનું મજે, હરણો અને આગકોને રોહ કરતાં જોવાનો ધરવ થાય ત્યારે જ યાત્રા પૂરી થઈ માનું. પણ ગણત્રીની દુનિયામાં તરંગીનું કાણુ સાંભળે?

ધડિયાળ જોના બધા મિત્રોએ રોશન તરફ ધસારા ચલાવ્યા પણ વચમાં વળી એક લીલીછમ ટેકરી આગળ નારાના કંમેરાગાળોનું જૂથ આડું પરધું. જાપાનમાં વગર રહુડિયે આમ રસ્તા પર ફોટોગ્રાફી કરી કમાઈ લેનાર હજારો મળે છે. બધા સાજા બગલમાં; કોઈવાર એકાદ સાથી સાથે અથવા પોતે જ સાંગીતૂરી અંગ્રેજી જાપાની જોડી ધરાકને નમૂનાનો તકતો બતાવી બે મિનિટ રિથર કરી કે કંમેરા પર પ્લેટ ચડાવી ઝુકીને ચાંપનો દડો દબાવી લે, પણ દરેક જણ ધંધામાં એકમત. માત્ર નામનું અર્થ પહેલું લાઇ તમે માગેલ તકલો માગેલ રથએ મામૂલી કીમતે પહોંચતી કરવાનો. આવી સગવડ જોઇ અમને આ પ્રસંગની સ્મૃતિ રાખવા સહેજ કોભ થયો અને અહીં આપેલી જગિયડાવી લીધી. ઘેઝાં હરણો થોડી પુરીઓની લાલચે નારાની સાક્ષી આપતાં ખડાં રહ્યાં છે.

નારામાં બીજું ઘણું બે જોવાનું હતું, પણ આવા મોટા મોટા ધામના ઝાંપે એ શહેરની પ્રસિદ્ધ ચીનો, કારીગરીઓ, મૂર્તિઓની દુકાનોની હાર લાગી હોય છે. તેમાં નારાની પાણીદાર ધારદાર છરીઓ, છરાઓ અને તલવાર પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ઉપરાંત ધાર્મિક માળાઓ, ચિહ્નો, મૂર્તિઓનો પાર નથી. કાળાકામ પણ ઘણું જ. અમે પણ મોટી ખુદ્દ મૂર્તિના નાના નમૂના અને થોડા સામાન ખરીદ્યો. નારા ઉદ્યાનની બાજુમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓનું આળેહૂબપણું ને અદ્ભુત કોતરકામ જોઇ આશ્ચર્યમગ્ન થઇ ગયા ધર્મચિહ્નો અને પ્રતીકો પ્રચારવાની એક નવી જ રીત નારામાં જોઇ. મંદિરની ભીતિ પર જૂના વખતના સાધુઓએ દેવચિત્રો મોટી પથરશિલાઓ પર કોતરી રાખેલાં છે તે પર તમારી મેળે શાહી ચોપડી કાગળ દબાવી લો એટલે તમને ચિત્ર મળી રહે. આમ હજારો લોકોને ધર્મરમૃતિ મહત્તમાં આપવાનું સદાવ્રત ચાલુ રહે છે. ઘણી મૂર્તિઓ તો સીધેસીધી બારતવર્ષની કળાની જ પ્રતિબિંબ હતી. જાપાનના કલાકારોએ કેટલી સમાધિથી એ કામ પાર જિતાર્યું હશે ?

નારા જેમ પવિત્ર ધર્મધામ છે તેમ આજના જાપાનની સ્ત્રીશિક્ષણનું પણ એક મથક છે. ત્યાં આખા જાપાનની સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ કેળવનારું કન્યાનિવાસ

છે. એ જોવાને અમે એક રાત નારાની હોટેલમાં રોકાયા. અમારી રહેલી મંડળીના નેતા દુલેલજી ઍન્ડ કો. વાળા શ્રી મણીભાઈ જોનાણી હતા. આલી-શાન શાહી દળની નદી પર આવેલી એ હોટેલમાં અમને સ્ટીમરના વૈભવો અને હાહ મામશી લાગ્યા. ત્યાંના શિષ્ટાચાર, વિવેક અને સગવડો હળુ અનેક જીજ્ઞાસુ નમૂનાઓને તોફાન લાગશે માની હમણાં નહિ વર્ણવું પણ અમે જોયું કે હોટેલના મુખી અને માલિકે અમને પરદેશી જાણી વધુમાં વધુ હાજરી અને ધ્યાન આપી અમારું સ્વાગત કર્યું. સવારે અમે કન્યાવિદ્યાલય જોવા ગયા ત્યારે પણ સાથે ને સાથે રહ્યા. તેમજ ત્યાં જવાનો વાહનખર્ચ પણ અમારા પર ન ચડાવ્યો. એ સંસ્થાએ જપાનના બાળકોને અને કન્યાઓને સ્વર્ગનાં અધિકારી બનાવ્યાં છે એ કહેવાથી તેની કીમત સમજાય નહિ તો તેની વિગતો અને વર્ણનોથી પણ કશું વળે તેમ નથી. જે જીવનમાં છે તે શબ્દોમાં બતાવવું અશક્ય લાગવાથી છોડી દેવું પડે છે. છતાં વખતોવખત તેનો ઉલ્લેખ કરવો જ પડશે. નારામાં પછી જીજ્ઞાસુ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા તેને હાલ બાબુ રાખી અમે જપાનના જીજ્ઞાસુ પ્રદેશમાં થોડું ભ્રમી આવ્યા તેની વાત કહી નાખું.

કથો તો ના કલાકારોની મુલાકાત

જપાનના કલાજીવનનો ને કલાકારોનો સાક્ષાત પરિચય મેળવવો એ તો મારા જપાનના પ્રવાસનું મુખ્ય ધ્યેય હતું; એટલે જતાંવેત મેં એ જ તજવીજ માંડી કે ત્યાંના કલાકારોને જાણનાર કે પિછાનનારા કેટલા ગૃહસ્થો છે. પહેલાં જોયાર દિવસ તો મેં તે સંગ્રામમાં ગમે તે જોવામાં વિતાવ્યા. દરેક હિંદી મિત્રની ઑફિસમાં મારો એ જ પ્રશ્ન રહેતો કે જપાનના કલાકારોનો સમાગમ કરાવે એવું કોઈ છે? નિ. સહાયે ટાકિયોમાં એવા સંજોગો મેળવી આપવા વચન આપેલું પણ તે તો ધણો લાંબો વાયદો હતો. નિ. જોડ બાબુ કરીને એક ગૃહસ્થ કોમેમાં હતા. તેમને વિત્રો કરવાનો શોખ છે એમ કોમ્પે જણાવ્યું, એટલે મારા મિત્ર ગિધુભાઈ દવેની સાથે તેમને ઘેર ગયો. તે જોડ પ્રખ્યાત કાંતિવાદી નહિ, પણ વેપારી લાભનિના એક વિદ્વાકળાવ્યાસંગી રંગીલા ગૃહસ્થ હતા. તેમણે જપાની રીતે બાળીમોનો કરવાની હથેલી મેળવેલી, પણ તેમાં

જાપાનના વસવાટ દરમ્યાનના મારા ત્રણ તરુણ સા-
થીદારો મિ. યામુ દેવે, મિ. રોશનલાલ, મિ. વિનોદ શાહ
આવેા ઉપાસક પણ છે એ જાણી મને આનંદ થયો, જોકે તેથી માફ કામ
કંઈ ન સૂચ્યું.

નાકામુરા સાન

જાપાનમાં વસનારા હિંદીઓમાંથી કોઈ ત્યાંના કલાકારોની સૃષ્ટિમાં રસ
લેના જણાયા નહિ ત્યારે હું લગભગ નિરાશ અને ઓશિયાળો થવા લાગ્યો.
એવામાં એક મિત્ર આવેલા સરનામે લખેલો પત્રનો જવાબ જાપાની ભાષામાં
શ્રીમતી યોશી મુરાએ આપ્યો કે પોતે ટોકિયોમાં મને મળશે. અને કળાકારોના
મંડળમાં મને મેળવી આપશે. ટોકિયો જવાનેહજુ દિવસોનું અંતરહજુ, એવામાં
શ્રીમતી કાશીએન કોટકનાં ચિત્રશિક્ષક અને મિત્ર શ્રીમતી નાકામુરા સાન
તેમના શનિવારના વારા પ્રમાણે તેમને ઘેર આવ્યાં. એમણે મારી પાસે જે
ચિત્રસમૂહ હતો તે જોયો. પોતાનો મત જણાવ્યો કે એ ચિત્રોનું પ્રદર્શન થવું
જોઈએ અને તે દ્વારા ઘણા જાપાની ચિત્રકારોને સહેલાઈથી મળી શકાશે. આવી
ગોઠવણ જની શકી હોત તો એ શક મને વધુ જાહેરાત અને ઓળખાણો મળી
રહેત, પણ એ બધી અવસ્થા રસપૂર્વક પાર ઉતારી આપનારનો અભાવ હતો;
એટલે મેં અક્રિતગત પરિચયો મેળવવાનું જ ચેત્યું ધાર્યું. જોકે પાછળથી તો
એવું પ્રદર્શન પોતાની મહેનતે કરતા જાપાની કળાકાર મિત્રોએ તત્પરતા
જતાવેલી પણ એ વખતે તો જાપાનમાંથી વિદાયની વેળા પાસે આવી ગઈ હતી.

શ્રીમતી નાકામુરા સાને બીજો દિવસે તેમના એક મિત્ર શિક્ષક મિ. હયા-
શીને મારો સંગ્રહ જોવા આપ્યા. એમણે પણ કલાક સુધી ખૂબ રસપૂર્વક
જોઈને અભિપ્રાય આપ્યો કે એ ચિત્રોની કળા ઘણી જૂદી હતી હોવા છતાં
એ ચિત્રોમાં કેટલુંયે પૌરોત્ય નરવ છે; ઉપરાંત કેટલીક નવી પ્રણાલી પણ છે
અને જાપાનના મોટા ચિત્રકારો પણ તેમાં રસ લઈ શકશે. એ પછી તેઓ
મને એક મોટા સ્ટોરમાં લેઈ ગયાં. ઉપલા મજલા પર એ જ શહેરની કૃતિઓનું
પ્રદર્શન હતું તે જોવા લાગ્યા. આવા પ્રદર્શનો ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર ઉપર વખતો
વખત કરવાનો જાપાનમાં રિવાજ છે ખરીદી કરવા આવે તેઓ પ્રદર્શન પણ
જુઓ અને પ્રદર્શન જોવા આવે તેમાંના કેટલાક સ્ટોરમાંથી ખરીદી પણ કરતા
જાય; છતાં પ્રદર્શનમાં તે ધંધાખુદ્ધિનું જરા પણ ભાન થવા ન દે. પ્રદર્શનના
સંચાલક સાથે મિ. હયાશીએ મોરી મુલાકાત કરાવી એટલે તેણે તુરંત પોતાના
ખંડમાં લઈ જઈ ગરદ નાખેલી ચા મંગાવી સ્વાગત કર્યું અને જણાવ્યું કે
જરૂર પડે તો તેઓ ખાનં ચિત્રોનું પણ, અહીં હતું તેવું પ્રદર્શન કરશે. મને
ભય લાગ્યો કે ચિત્રો એમ સાત આઠ દિવસ રોકાય તો મારો પ્રવાસ થંભી
જાય. એટલે મેં એ પસંદ ન કર્યું બીજું અહીં હું એ શીખ્યો કે અંગ્રેજી નામ
કે વર્ણનમાં કોઈ કંઈ સમજે નહિ. ચોક્કસ રીતે જાપાની ભાષામાં જ ચિત્રની
વિગતો તૈયાર થવી જોઈએ, કેટલોગ થવું જોઈએ; એવી ઘણી બાબતો હતી કે
જોને માટે અગાઉથી યોજના કરી હોવી જોઈએ. એ બધાં માટે મને મારાં
સાધનો અને શક્તિની મર્યાદા ખ્યાલમાં હતી એટલે નિરૂપાય ગયો. આ
દરેક પ્રસંગમાં મને વાર્તાલાપ માટે સાથ આપનાર એક હિંદી મિત્રની ગરજ
રહેતી. રાજકોટવાળા મારા મિત્ર આર્ટિસ્ટ શ્રીયુત્તોટાલાલ તેજપાળના તરુણ
પુત્ર રોશનલાલે પહેલેથી જ આવા પ્રસંગોએ મદદ આપવા કબૂલ કરેલું અને
તે વચન તેમણે એટલી નિખાલસતાથી ને હૃદયપૂર્વક પાળી બતાવ્યું કે હું તે
કદી જૂલોશ નહિ. તેણે થોડા જ વખતમાં જાપાની ભાષાનો અભ્યાસ કરી
એવી તો તાલીમ મેળવી હતી કે જાપાની ચિત્રકારો તેની પ્રશંસા કરતા હતા.
જાપાની કળા વિષે વખતોવખત નવાનવા શબ્દોની જરૂર પડતી તે તેઓ

નિરાંતે નોંધી લેતા અને બીજી વખત એક જ પાનાં ભરી પોતાનો કળા વિશેનો કોપ તૈયાર કરી લાવતા. આ આગત ગદુ જરૂરની હતી. આથી કેટલાયે ચિત્ર-પ્રસંગો સમગ્રવવાનું તેમજ કળાના વિવિધ પ્રકારો વર્ણવવાનું સરળ થતું અને મને પણ એમની વાતચીત અને અનુવાદોમાંથી જોઈતું જાણવાનું મળી રહેતું.

સાતોસાન

શ્રી નાકામુરા સાને મારી મુલાકાતને ગદુ મેંબીર માણી ક્યોતોના કલાકારો આગળ મારી વાત ચલાવી હશે તે પરથી બીજા રવિવારે ક્યોતો જવાનું ઠરાવ્યું. લાર્મ રોશનલાલ મારી સાથે આવ્યા. અમારો મોટો ચિત્ર પોથો ઉઠાવી અમે સવારે નવ વાગે ક્યોતોના સ્ટેશનમાં જિનર્યા કે દરવાજા ઉપર જ એ અતિથિપરાયણ કલાકાર ગહેન જિબી હતી. સાથેનો ચિત્રપોથો એટલો ભારે હતો કે ટેક્સી વગર જવાય જ નહિ; એટલે તુરત ટેક્સીમાં ગડી બેઠા અને નાકામુરા સાન જે લક્ષ્માં રહેતાં ત્યાં પહોંચ્યા. તેમને અમારા વખતની

શ્રી ગતી નાકામુરા સાન પોતાની કલાકૃતિમાં

ચિંતા હતી એટલે પહેલાં જ અમને પોતાના ગુરુ અને મિત્ર સમા મિ. સાતો અથવા સાતો સાનને ઘેર લઈ ગયા. ક્યોતો એટલે જાપાનનું પરંપરાની મંરકુ-નિનું ધામ, અને તેમાંયે અમે ત્યાંના પ્રસિદ્ધ બુદ્ધ મંદિરની ટેકરી પર વસેલા અસલી રીતભાતવાળા લોકોમાં પેદા, એટલે જાપાનની અરેબરી પ્રખ્ય જોવાની તક મળી. મધ્યમ વર્ગના ગૃહસ્થોનાં ઘરો વચ્ચે ચિત્રકારોનાં ઘરો બહારથી પરખાય નહિ. નાકામુરા સાને કહ્યું કે એટલા ભાગમાં ઘણા ચિત્રકારો વસતા હતા. પણ દરેકને મળવા ઘણા દિવસો જોઈએ. સાતો સાનનું ઘર તો તેમને મન સગાનું જ ઘર હોય તેમ લાગ્યું. અમારે મન એ જોઈ ઘાટનાં ઘરોની હળવી બળીઓ અને બારણાં પર લખેલાં નામો કે નંબરો માત્ર ચિત્રરાખણ જેવાં હતાં. સાતો સાનના ઘર આગળ પહોંચતાં નાકામુરા સાને પહેલાં અમારા ખચર આપવા અંદર ગયાં એટલી વારમાં અમે ખૂટ ઉતારી બારણા આગળના બાંકડા જેટલા ડિઝાઈન ઉપરે અટક્યા ત્યાંતો સાતો સાનનાં પત્નીએ અંદરથી આવી ગોઠણબર ખેસી ઝૂકીઝૂકી પ્રણામો કરવા માંડ્યાં. હું તો આ વિવેકના પહેલાં મોજથી ક્ષણબર સ્તબ્ધ બની ગયો; પણ તેના દરેક વાક્યનો અર્થ રોશનલાલે કરવા માંડ્યો ત્યારે સમજ્યો કે અમારું આવાગમન આજ ઘણા દિનથી આતુરતાથી રાહ જોવડાવી રહ્યું છે અને તેમનું આંગણું પાવન થયું છે વગેરે મધુર વચનોથી તે સ્વાગત શબ્દો ઉચ્ચારી રહ્યાં છે, એટલે અમે પણ ભાવપૂર્વક તેમને નમનો કર્યા અને ઉંચર ચડી અંદરની સાદડી પર જઈ ગોઠણ દાખા જોઈ. થોડી વારે ઉપરના મેડા પરથી મ્હાન ચહેરાના એક સુકાર્થ ગયા છતાં પ્રસન્ન હસતા જાપાની ગૃહસ્થ જિતયાં તેને નાકામુરા સાને ખુદ સાતો સાન તરીકે ઓળખાવ્યા. આ શાંત મધુર ગૃહસ્થે એ ક્ષણથી મારા પર જે સુજનતા અને સહૃદયતાની છાપ પાડી તે છેવટ સુધી સાચી ઠરી છે.

તે આપ્યા કે અમે પણ જિભા થયા અને જોમજોમ તેમણે કંડથી વળી જાપાની રીતે નમનો કર્યા તેમ અમે પણ ત્રણ ત્રણ વાર તેનો પ્રતિવાદ કર્યો અને ખેસતાં ખેસતાં ૫ માથાં નમાવ્યાં.

મારા મિત્ર રોશનલાલે મારી હકીકત ટૂંકમાં જણાવી. નાકામુરા સાને

જણાવ્યું કે ચિત્રો પણ સાથે લાવ્યા છે, એટલે અધુ ઉપાડી ઉપર તેમના ખાસ ચિત્રખંડ (સ્કેલિયો)માં લઈ આપ્યા. સાંકડા દાદરે ચડી અમે ઉપર ગયા તો ચિત્રખંડની આજુબાં એક નાનો મુલાકાત ખંડ હતો. આ અધા ખંડોની છત બાજ્યે જ આઈ કે નવ ફૂટથી વધુ ઊંચી હશે. અધે જ નીચે સાદીની સપાટ માટીઓ પર બેસવાનું. એકએક ફૂટની લાંબી ઝરણાંઓવાળા આ ખંડો લાગતા જ એકાકી જેવા. તેમાં કોઈથી ધીંગામસ્તી તો શ.ની જ થાય ? તેનાં પારણાં કાગળ મદેલાં ચોકદાનાં, પણ અહુ જ સ્વચ્છ અને સુંદર લાગતાં. તેમણે અધાં ચિત્રો એકધ્યાનથી અને ખૂબ રસથી જોયાં. એ દરગિયાન તેમનાં પત્ની આ, નારતો, કળ વગેરે લાવતાં જ ગયાં. આટલી અધી આગતાસ્વાગતા માત્ર નાકામુરા સાનની વાત પર જ તેમણે આદરેલી. અમે ત્રણ કલાક તેમના ઘરમાં કેમ પૂરા કર્યા તેનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. તેમનાં ચિત્રો, સાધનો, રંગો વગેરે એકેએક ચીજ જોઈ. સાતો સાન કયેતોના અહુ આગળ પડતા ચિત્રકાર નહોતા, તોપણ તેમનો અભ્યાસ, કળા અને શ્રવન જોઈ મને અહુ માન ઉપજ્યું. તે પૂરેપૂરા બુદ્ધિમંત્રી હતા, અને તેમનાં ચિત્રો માટે કેટલાંક બુદ્ધ ધામો તરફથી તેમને વખતોવખત કામ મળ્યા કરતું. તેમના સ્કેલિયોમાં આઈ પ્રુટ લાંબા અને છ ફૂટ પહોળાં ચિત્રો, તૈયાર કરેલાં તેમજ અધૂરાં, જોયાં. શાળાઓ માટે તેમણે એક મોટો દરિયા પરનો આગ ચીતરેલો, તેમાં આજકો રમતાં બતાવેલાં અને દરિયામાં સ્ટીમર ચાલી જતી બતાવેલી. કદાચર માપનું એ ચિત્ર છતાં પ્રસંગ આલોચિત મનોહરતાભર્યો અને સ્વસ્થ હથેલીવાળો હતો. બીજું એક ચિત્ર માત્ર નદીકાંઠાની વનસ્પતિ અને થોડો જ દેખાવ બતાવતું હતું. તેમાં ચે વનસ્પતિની સચ્ચાઈ અને સફાઈ મુગલ ચિતારા કરતાં વધુ ચોકસાઈભરી હતી. ત્રીજું એક મોટું અધૂરું ચિત્ર એક કહેરા પર બેઠેલાં પાંચ સાત કખૂતરોનું હતું. બહાર વરસાદ પડતો હતો, કખૂતરો લપાઈ ડોક સંકોચતાં જુદાજુદા ભાવ ધારણ કરી બેઠાં હતાં. દરેકની મુદ્રા અને ચિત્રકામ એટલી સૂક્ષ્મતાભર્યા હતાં કે હું તાજૂબ થઈ જોવા લાગ્યો; એટલે એમણે ખારી તરફ આંગળી કરી એકબે પોંજશં બતાવ્યાં તો તેમાં શ્રવતાં કખૂતરો બાળેલાં હતાં. હવે હું સમજ્યો કે

ચિત્ર ગાટે ખુદ મૂળ વસ્તુનો અભ્યાસ કરવા તેમણે કેવી કાળજી રાખી છે. આવા ચિત્રની કિંમત તેમને શું મળે એમ પૂછ્યું તો કહે, ‘ધર્મસ્થાનનું કામ છે એટલે માત્ર ૮૦૦ યેન પોતે લેશે.’ કામ બેત્રણ માસ ચાલે. કામના પ્રમાણમાં મને કિંમત તદ્દન સાધારણ લાગી. પણ તેમણે કહ્યું કે કિંમત જલે મોટી ન હોય પણ એવું કામ આરે માસ ચાલુ રહે છે એટલે જરાયે અમંતોપનું કારણ નહોતું.

તેમનો રટુડિયો પંદર ફૂટ લાંબો પહોળો હતો. એક યાત્રુ તદ્દન ખુસ્કી હતી. ત્યાં મોટી કાચની યારીઓ હતી ને તેનાં યારણાં કચાદની પેઠે ખસેડીને બંધ કરાય તેવાં રાખેલાં હતાં.

તેમણે મને બહુ જ પ્રેમથી દરેક જાતની પીંછીઓ, રંગો, ચોપડીઓ બતાવ્યાં. કલાકારોનાં આગેવાન પત્રો બતાવ્યાં જેમાં તેમનાં પોતાનાં ચિત્રો પણ પ્રકટ થયેલાં હતાં. જાપાનમાં મેં પહેલવહેલો તેમનો રક્ત્ય લીધો. તેમનાં પત્ની હારકો સાન (હારકો=વસંતયાત્ર)નો રક્ત્ય પણ દેવો. આ પતિપત્નીમાં મને હિંદુસ્તાનના ગૃહસ્થાશ્રમનું બહુ સામ્ય દેખાયું. હારકોસાન વખતોવખત નીચે જઈ ઘરનું કામ સંભાળી આવતાં ને પાછાં મહેમાનને માન આપવા

કયોતો આઈરકુવા હેડગારતર અને ત્રિખ્યાત ક્ષાકાર મોરી સાન તથા બીજા નાજીતા ચિત્રકાર સાતો સાનની સાથે રવિશંકર રત્નજ

મેસી જતાં. ચિત્રો રસથી ની-રખતાં આગ્રહે રમતાં આવે તો એકને પછવાડે લાગવા દે, એકને બોળે મેસાડે. સાદામ, ગરીબાઈ અને સંતોષથી તેમની ખાનદાની ઝળકતી લાગતી. અમે વાતોમાં વખત જૂઠ્યા હતા પણ એકનો શુભાર થયો એટલે તાકામુરો સાન અમારા ગાટે સંડવિચ, આ વગેરે નાસ્તો લઈ આવ્યાં. આ બન્નાં આદ્યે પહેલાં તો નજીકમાં આવેલા પો-

તાના નિવાસમાં અમને નાસ્તો આપવા ધારેલો, પણ અમને વાતોમાં મશગૂલ જોઈ ત્યાં જ બધું લઈ આવ્યાં ને નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે વખત મળે ત્યારે તેમના ઘરમાં અમારાં પગલાં જરૂર કરવાનાં છે. જે વાગ્યે તો અમને ક્યોતોની આર્ટ સ્કૂલના હેલ્થાસ્ટર મિ. મોરી સાનનો ટેલીફોન મળ્યો કે તે અમારી રાહ જુઓ છે. સાતો સાને કહ્યું કે અમારે બધું છોડી ત્યાં પહોંચાં જવું જોઈએ. ચિત્રો પણ સાથે રાખવાનું હતું ટેક્સી કરી અમે ક્યોતોની આર્ટ સ્કૂલમાં પહોંચ્યા.

મોરી સાન

આર્ટ સ્કૂલના મકાને તો કાંઈ ગારા મન ઉપર બહુ છાપ ન પડી, પણ અંદર ગયા પછી તેના વર્ગો જોયા, વિદ્યાર્થીઓનાં મૂલ્ય જોયાં ત્યારે લાગ્યું કે શહેરની ગરીબ પ્રજાને આ શાળાનો કેટલો લાભ છે. જાપાનમાં સરકાર તરફથી કળાશિક્ષણ આપનારી જે જ આર્ટ સ્કૂલ છે: ટોકિયોની મમ્પીરીઅલ આર્ટ કોલેજ અને ક્યોતોની આ આર્ટ સ્કૂલ. ક્યોતોની આર્ટ સ્કૂલમાં મોટેભાગે ધંધાર્થી કળાઓ અને ડિઝાઇન ઉપર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યા કે મોરી સાન અમને મળ્યા અને શિષ્ટાચાર બાદ પુરવ વર્ગો જોવા આપ્યા. આલના વર્ગો જોયા તો પ્રાથમિક શિક્ષણ પડું કરી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ ચાર વર્ષમાં કેટલું ઉપયોગી અને પાકું કામ કરી શકે છે એ સમજાયું. અહીંના વર્ગો પૂરાં કરી વિદ્યાર્થી ટોકિયોની કોલેજમાં જાય છે અને ત્યાં ત્રણ વર્ષ એન્જિન્યુઅર થાય છે.

આ કળાશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને કામ, ધંધો અને ઘરાકી મળી જ રહે છે. આખા જાપાનમાં કારખાનાં માત્રને ડિઝાઇનરોની જરૂર હોય છે. વાસણો કપડાં, પદાર્થો દરેક બનાવટ માટે ચિતારો જ રંગ અને માપ સાથેનાં ડિઝાઇન આલેખી આપે છે ને તે પ્રમાણે કારીગરો માલ બનાવે છે. ચિત્ર-કળા તો પ્રમુખત્વનું અંગ છે, એટલે ચિત્રો કરનારા પ્રદર્શનોમાં કે ખાનગી રીતે ચિત્રો વેચીને પણ સચેત્ત જીવનનિર્વાહ મેળવી શકે છે. ક્યોતો આર્ટ સ્કૂલનો અભ્યાસક્રમ જીવનની પરિસ્થિતિમાં માદક આવે તેવી જ રીતે રચાયેલો છે. આખા દેશમાં ચિત્રશિક્ષકોની પણ મોટી જરૂર રહે છે. આર્ટ સ્કૂલમાં

ભરતી ખૂબ જ દેખાઈ. એક કલાકમાં કીમેનો (જાપાની જરબા)નાં ડિઝાઇનો વિદ્યાર્થીઓ કરતા હતા. તે પર મુકાનાં ફૂલપાન અને રંગો તો કોઈ પરીઓ જ પગે હાકે! આવા કદપનાપૂર્ણ પોશાકો ચિત્રકારોને અવનવી ઊર્મિ આપે એમાં શી નવાઈ? મેં એવા એક પોશાકનો નકશો માગ્યો. વર્ગશિક્ષકે તરત હા પાડી અને મેં શાળાની વિદાય લીધી તે વખતે તેનું ભૂંગળું કરી મારા હાથમાં આપ્યું. મેં ચિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓની ફિટ્સો પાડી તેમાં પાણી કોઈએ અંતરાય ન કર્યો. સરકારી સંસ્થામાં એક પરદેશીને આદરો આદર અને સગવડ મળતાં જોઈ મને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. બધું જોયા પછી મેંજાપના ખંડમાં અમે પાછા ગયા ત્યારે મોરી સાને મારો ચિત્રપોથો જોવા માગ્યો. ઉઘાડીને એકાદ ચિત્ર કાઢ્યું ત્યાં એમનો હાથ બદલાયો અને કહ્યું કે રહો, હું જીવન શિક્ષકોને જોલાવી લાવું. થોડી વારમાં તો ક.ળા કીમેનો પહેરેલા

કીમેનોના જાણીતા કલાકાર મીકી સાનને ઘેર. તેમના પરિવાર સાથે

પ્રોફેસરોથી એ ખંડ આખો ભરાઈ ગયો. અને ચિત્રો એક પછી એક બજાએ હાથે દરવા લાગ્યાં. એકદમ વાતાવરણમાં નવી જ ચેતના અને રસ જાભરાતાં લાગ્યાં. દરેકનો વિનય અને વિવેક વધી ગયાં. મને મોરી સાને સમજાવ્યું કે એ મંડળમાં કયોતોના બહુ નામાંકિત ચિત્રકારો છે. પણ હું કોઈ સાથે શું ખોલું? જનપાની ભાષાનું અસાન મારા હોઠને સીવી રાખતું હતું. બહુ વખત ગયો એટલે નાકામુરા સાને સૌને સમજાવ્યો ચિત્રો ભેગાં કર્યાં અને અમે સૌનું ભાવબીનું નમન લેતા હેતા બહાર પડ્યા. એ જાણી અંદર ઇશીઝાફી સાન હતી. તેમને મેં એ વખતે ઓળખ્યા નહિ, પણ પછીથી તેમનો કાગળ મળ્યો ત્યારે આ પ્રસંગે જ મને જનપાનના એક અત્યુત્તમ કલાકારની ઓળખાણ સાંધી આપી છે એમ સમજાયું. સાંજે સાત વાગે તો નાકામુરા સાને ખીજા એક કલાકાર મીકી સાનને ત્યાં જવાનું દરવાી રાખ્યું હતું, એટલે હોડતા ત્યાં પહોંચ્યા.

મીકી સાન

મીકી સાનનું ઘર તો એ મંદિરના લતામાં જ હતું. પણ સવારે એ ઘેર

નહોતા, અને અમે તેમને મળ્યા વગર જઈએ તો ખોલું લાગશે એમ નાકામુરા સાને જણાવ્યું, એટલે તેમને ઘેર પણ ગયા. સાતો સાન કરતાં ત્યાં શ્રીમંતાર્થ વધારે દેખાઈ. તેમાં એક તો તેમનું ગર્ભશ્રી મંત્રપાણું અને બીજું તેમની પોતાની આગળપડતી સોફાપ્રિયતા, એ બે કારણો હત્યા તેમણે અમને કંઈ ખાવાનું પૂછ્યું, પણ અમારું મન કેળે પહોંચી દિલી ખાણું જાપટવાના નિશ્ચય કરી બેઠું હતું. પરંતુ કાને ખગર હતી કે એ પણ વરલની રાત થવાની હતી! મીકી સાને અમારા જ અનુરોધથી સાત

જ્યાન આપતાં રોશનલાલે એવી મોહની ચલાવી કે તે બહાર જઈ તેમનાં પત્ની, પુત્રી અને વિદ્યાર્થિનીઓને લઈ આવ્યા. અને પછી તો હાથરો મળ્યા. રોશનલાલ પણ તક સાધી સાથે. લાવેલો એક મજદા બધા તેમના ખંડમાં લગાવીને દિદિમો પાડવા લાગ્યા. એમણે જીપીઓ લીધી. મેં બધાના રકેચ દોર્યા. તેમની નાનકડી પરી જેવી ૧૪ વર્ષની કન્યાનું હાથ તો વચ્ચેવચ્ચે ફૂલ વેરતું. તેમનાં પત્ની ગર્ભશ્રીમંતાઈની છટાથી ગૌરવવંતી બેઠક બળાવતાં. ચિત્રો જોવામાં તેઓ ઘરની નોકરડીને પણ બોલાવવાનું બૂલ્યાં નહોતા. મીકા સાનનાં ચિત્રો તો શાહી મહેલોમાં ટંખાયાં હતાં. તે મોટે ભાગે જાપાનનું નારીસૌન્દર્ય ચીતરવામાં એકલા ગણાતા પણ તે અનુચિત રીતે જરા પણ નહિ. કવિઓ અને સૌંદર્યજ્ઞાતાઓની કસોટીએ ચડે એવી સુકુમાર હવાઈ રંગકળા અને પોંછીનું આલેખન તેમને સુસાધ્ય હતું. લગભગ અસલ માનવમાપનાં પાત્રો તે ખેંચતા. તેમનાં રંગ અને રેખાઓ ગળે એટલાં નરમ લાગતાં. અમે-રિકનો તથા યુરોપિયનોને એમનાં ચિત્રો મેળવવા તજવીજ કરવી પડતી અને ભલ્લભલા કોન્સલો અમે બેઠા હતા ત્યાં બેસીને ચિત્રો જોઈ ગએલા એવી તવારીખ તેમની ઑટોગ્રાફ યુકમાંથી મળી. પણ તે જોવાની કિંમત તરીકે મારે પણ તેમાં બે લીટીઓ લખવી પડી. મારી વાતો, મારા વિદ્યાર્થીઓની જીપીઓ, મિત્રચિત્રકારોની કળા, ચિત્રપ્રસંગો તેમને બહુ જ ગમ્યા. વાતો કરતાં રાતના અગિયાર વાગ્યા એટલે અમે ચેલા કે કુએ જવાની છેલ્લી ટ્રેન પણ ગઈ. માંડ માંડ વિદાયના વિવેક ગ્રીક્ષતા બહાર પડ્યા તે વખતે પોણ આખી હોંઘમાં પડી હતી; પણ મિકા સાન, તેમનાં પત્ની અને જાળકી ઝાંપા સુધી આવી અમને ટૅક્સીમાં બેઠેલા જોયા ત્યારે જ પાછાં વળ્યાં. અમારે તો પછી ટૅક્સીવાળા સાથે જ કોળે પહોંચવાની ગોઠવણુ ઘડવી પડી.

કોએના કલાકાર સુરાકામી સાન

કોએમાં હિંદી ભાઈઓ સમસ્તની એક ઇન્ડિયા કલબ છે. તેમાં ઇન્ડિયન લેડીઝ કલબનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. જાનુઓની કલબનાં એક સેક્રેટરી મિસિસ અલીને મળવા નાનાભાઈ ગયા ત્યારે તેમની સાથે તેમને ઘેર જવાનો

મને પ્રસંગ મળ્યો. મેં જોયું કે જપાનના જાપા દિદી ભાઈઓનાં દાવાનખાનાં જ્યારે જપાનનાં જાપર ચિત્રોથી શણુકારેલાં હતાં ત્યારે હસનભાઈનાં ધરમાં જ મેં દિદી સગવડ અને ચિત્રો જોયાં. એ પરથી મને લાગ્યું કે કળા વિષે કંઈક સમજાપૂર્વક લાગણી ધરાવતા એક શુદ્ધરથ છે ખરા. એટલે મેં તો મારી જંખના પ્રમાણે તેમને જ પૂછ્યું કે તેઓ કોઈ જાપાની કલાકારના સંપર્કમાં છે કે નહિ. મારી વાતમાં તેમને પણ કંઈક મગ્ન પડી હોય તેમ લાગ્યું, એટલે જણાવ્યું કે મુરાકામી કરીને એક ચિત્રકારને તેઓ પિછાને છે. પણ તેની જાપાનમાં શી યોગ્યતા છે તે કહી શકાય નહિ. છતાં એટલું કહ્યું કે આ માણસ અદ્ભુત અને સંસ્કારા છે; કળા વિષે જોગો પણ લાગે છે; દમથી જિમાર રડે છે; જરા મનાસ્વી પણ છે, એટલે એકદમ તેમને ઘેર જવા કરતાં જમનં પોતાનં ઘેર જ જોગા કરી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી મેં તે કબૂલ કર્યું. પછીના ત્રીમ દિવસ સાંજે અમારી મુલાકાત કરાવ્યાનું તેમણે કહેવડાવ્યું તે વખતે હું તેમને ઘેર મારો ચિત્રોનો થોથો લાગે ગયો. એ વખતે આ મુરલીમ દંપતી ૧૧ ગિઆલસતા ને આનિથ્ય જોવાનો સુંદર અવસર મને માત્ર થયો. શેઠ હસનભાઈએ તથા તેમનાં પત્નીએ ખૂબ કદરદાનીથી ચિત્રો જોયાં. એવામાં મુરાકામી સાન આવી પહોંચ્યા. જાપાની કલાકારો ગદાર નીકળે છે ત્યારે પોતાનો વ્યવસાય સૂચવનારો એક કાળો કામોનો પહેરે છે અને ઉપર સાડીનનો ગીજો ખાસ અડધિયો જગલો પહેરે છે. છાતી આગળથી તે ખુલ્લો રહે છે, પણ વચમાં ચાર છ ઈંચનો માળો રાખી તોરાવાળો દોરાની માંદ લગાડે છે. મુરાકામીએ અત્યારે એવો પોસાક સગવડો, પણ જાપાનવાસીમાં હિયાઈથી જુદા પડી આવતા, સામુરાઈ આંધાના લાંગા હાંના આ કલાકારને જોઈ મને જાણે કાંઈ દિદીવાન લાગ્યા હતા. શેઠ હસનભાઈએ અમારે દુલા-પિયા પદ સ્વીકાર્યું.

જાપાની શિષ્ટાચારો થયા પછી વાતોલાપ ને ચિત્રો જોવાનું ચાલું થયું. મુરાકામીનો અહેરો માંદા જેવો, પણ વાતચીતમાં અદ્ભુત તાર્ત્વિક અને આદર્શપરાયણ લાગ્યા. તેમને જ્યારે ખબર પડી કે હું તો માંસ, દારૂ, ઈંડાં, સી-

ગારેટ ઇંઈ જ લેતો નથી ત્યારે તો તેમને લાગ્યું કે દિંદુસ્તાનના ગદા માણસો ગાંધી ચર્મ ગયા છે કે શું? તેમણે ત્રાતમાં ખૂબ પ્રેમથી જાણ્યાં કે પોતે દિંદના પ્રેમી છે અને ગ્રીક આદર્શોની જ પ્રેરણા પર ચિત્રો કરે છે તેમની સાથે એકઠે કલાનાં માસિકો લાવ્યા હતા તેમાં પોતાના લેખો અને ચિત્રો બતાવ્યાં. લેખો તો હું શી રીતે ઉકેલું? પણ તેમાં તેમનો અગ્ર લાગ હતો એટલું તો હું સમજી શક્યો. છૂટા પડતાં તેમણે મને અને હસનબાઈને પોતાને ઘેર આવવા નિમંત્રણ આપ્યું મારી પાસેથી મારી કુટુંબ સાથેની એક જગી માગી લીધી ને તે પર મુજરાતીમાં નામ લખાવ્યું અંરકૃત જેવી એ લિપિ છે એટલું તો તે પણ સમજ્યા.

ધૂની ચિતારો

બીજે દિવસે વખતસર હું હસનબાઈને મળ્યો. તેમણે ગદાર નીકળીને પહેલાં તો એક ફૂલવાળાની દુકાનમાં વસ્ત્ર બેટ માટે ફૂલોનો એક ઝુગળો ખંધાવી લીધો. જાપાનમાં ફૂલોનું મહત્ત્વ બહુ છે. તેના પર તો મોટા કલાક્રમથી રચાયા છે. લોકો એકબીજાને હળવામગવા ક્યય ત્યારે પણ ફૂલોની બેટ બહુ ઊંચી મણાય છે. હસનબાઈને જાપાની રીતરિવાજની બહુ સમજણ હતી અને જાપાની ગૃહસ્થો સાથે બહુ ઊંચી મિત્રાચારીના હક્કો ભોગવતા હતા એ હું જાણી શક્યો મુરાકામીનું ઘર કાળેના અસલી ખાતદાનોના લતામાં હતું. એ લતામાં ફરતાં પણ મને જાપાની જીવનની સ્વસ્થતા, સદાચ અને વિવેકના નમૂના જોવાના મળ્યા. એકાદ જણને પણ ઘર પૂછીએ એટલે ધીર-વૈથી ઊભા રહી વિચાર કરી દિશા બતાવે, અથવા ખારણા સુધી આવી બતાવી જાય. પરદેશીને તો એ વિનય બહુ આશી તંદ સમાન જ લાગે.

મુરાકામીનું ઘરે અસલી સામુરાર્થ ઢગનું હતું. દારીએ આવી ખારણું ઝિઘાડી નમન કરી જણાવ્યું કે શેઠ અતિથિઓની રાહ જુએ છે. તે પછી અંદર ગયા કે આહ પોતે લેવા આવ્યાં અને ખેસવાના ખંડમાં લઈ ગયાં. બસા માણસે અમને જમીન પર ખેસવું નહિ કાવે માની ખેચાર ખુરશીઓ અને ટેબલ તત્કાળ માટે જોડવાં લાગતાં હતાં. પણ એ નીચા ખંડમાં જરાયે બળે નહિ. મુરાકામી

અંદર આવતાં જ ખૂબ કવિતામય સ્વાગત બોલવા લાગ્યા. એ બધું બધું તો નાટકી લાગે, પણ તેમનો ભાર સાચો હતો. ત્યાં બીજા એકમે શૂદ્ધરથો હતા. મુરાકામીએ બધું બધું કે તેઓ અંગ્રેજી બોલશે, પણ જાપાનીઓ બધા છૂટથી સાઈ અંગ્રેજી નથી બોલી શકતા તેમાંના એક તે હતા એ બે સવાલ પૂછે તે પરથી એટલું બહુાય કે તેઓ પોતાનો વિષય સારો સમજે છે. તેઓ એક પ્રસિદ્ધ પત્રના રીપોર્ટરો હતા અને મુરાકામીએ ખચર આપ્યા તેથી હાજર રહ્યા હતા. પરદેશીનું વલણ નોંધવા કેટલી આતુરતા! હું પીણું, દોશી, ખાવાનું જે ધર્યું તે નામનું લઈ કલાની વાતચીત પર જીતર્યા. મુરાકામીનાં ચિત્રો જોયાં. જાપાન આખામાં તેમનાં ચિત્રો બહુ માન પામે છે. ને તેની કિંમત પણ મોટી અંકાય છે. જોકે મામૂલી કિંમતે કલાકાર ન વેચવા હઠ પકડે છે એ વેળા ઘણી વખત ઘરના ખર્ચમાં તંગી પડે છે એ હું તેમની શાંત અધીન પત્નીની વેદનાથી અટકળી શક્યો, પણ કલાકાર તો ઉલ્લાસમાં હતો. મેં બને તેટલી ગ્રીણવટથી તેનાં અગોચર અગમ્ય ભાવનાવાળાં ચિત્રોની લક્ષણો બાંધવા પ્રયત્નો કર્યા. આથી રીપોર્ટરો અને મારા મિત્ર હમનભાઈ તો નવાઈ પામ્યા; પણ મને અંતરમાં ચિતારાની ધૂન પર દયા આવી. બગરની રીતો તેને આંગળે ઊભી જ ન રહે એવો તે અણુનમ હતો. હસનભાઈએ મિત્રભાવે તેનું એકાદ ચિત્ર ખરીદી લેવા ઇચ્છા કરી, પણ કિંમત બોલવા હિમત ન થઈ શકી. ચિત્ર ગમ્યું છે એટલું બોલે તો ચિત્રકાર બેટ ધરી દે એવો, પણ કિંમતની વાતમાં તેનું ધોરણ નમે નહિ એટલે હસનભાઈ રાખી શકે નહિ એવી સ્થિતિ હતી. બહુ વખત વાતો કર્યા પછી મોટેથી રજા લઈ અમે નીકળ્યા, પણ દમમાં મારા સહધર્મી આ ધૂની ચીતારાની યાદ મારા મનમાં અંકાઈ ગઈ.

જાપાન ટુરિસ્ટ યુરો : એક ઉપયોગી સંસ્થા

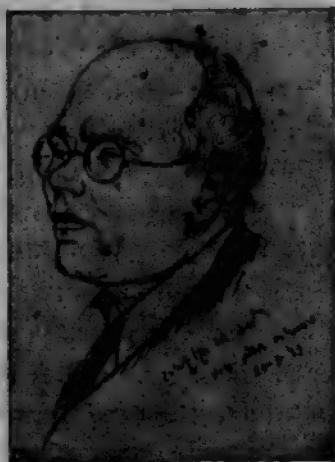
અગાઉ મેં બહુ બધું છે કે જાપાન સુધી જવાનો આપણે સ્ટીમર કેપનીનો જોખમ થયો તે હેઠળ યોકોહામા સુધી પહોંચાડવાનો હોય છે, અને તેમાં એવી જોડવણ હોય છે કે જાપાનના કોઈપણ નજીકના અંદરે મુકામ કરી છ માસ સુધીમાં યોકોહામા સુધી રેલવે ટ્રેનમાં જવાનો આપણને હક્ક રહે છે. એટલે

ત્યારે અમે ટોકિયો જવાનો કાર્યક્રમ ઘડવા બેઠા ત્યારે થોડોહાથા સુધી તે રેલવે અમને એ હક્કની રૂએ સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટો આપવાની જ હતી; પણ અમારે તો રાત થોડી ને વેશ બહુ કરવાના હતા, એટલે એટલા પ્રવાસમાં થે વધુમાં વધુ જોઈ લેવામાં અને થોડામાં થોડો વખત કેમ લાગે તેનો વિચાર કરવાનો હતો. એ જમ્પો હિસાગ ગોડવવાની ગડમાન નાનાભાઈએ સ્વીકારી અને એકાદ મિત્ર સાથે જાપાન ટૂરિસ્ટ જ્યુરોમાં પહોંચ્યા. જાપાન ટૂરિસ્ટ જ્યુરોનાં પાટિયાં તો દરેક શહેરમાં અમે વાંચતા એટલું જ નહિ પણ મોટા સાત મજલના ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર પર પણ તેની હાટડી હોય જ. મોટાં રેલવે સ્ટેશનોમાં પણ એની ઑફિસ ખરી. 'જાપાન ટૂરિસ્ટ' નામનું અંગ્રેજી તેમજ જાપાની ભાષાનું ચોપાનિયું પણ જોએલું. આ સંસ્થા માત્ર નામનો ફાદ રાખે છે કે તેની સેવાશક્તિ પણ છે એનો અમારે તાજ સંવેદ્ય હતો. નાના ભાઈએ તેની ઑફિસમાં જઈ અમારા પ્રવાસના હેતુનો અને અમારાં સાધનો, સમય તથા શક્તિનો ખ્યાલ આપ્યો એટલે તેમણે અમારી લીધેલી ટિકિટોના વળમાં જિમેરે એવો ટાઇપ કરેલો પ્રવાસક્રમ ખીજે દિવસે પોસ્ટ કરી મોકલ્યો! તેમાં તારીખવાર, દરેક સ્થળે પહોંચ્યા પછી કેમ વર્તવું, ક્યાં જિતવું, ક્યાં ફેટલો વખત ગાળવો, કયે માર્ગે ટોકિયો પહોંચવું તેનો સવિસ્તર અંદાજ ગોઠવેલો હતો. ખાસમાં ત્રણ ફૂલરેકેપ જેટલું ટાઇપિંગ, અમારી જ તારીખો પ્રમાણે પ્રોગ્રામ, ખર્ચનો અંદાજ, અને એ બધું કરી આપવાની શી કંઈ જ નહિ! આ જ્યુરો જાપાન સરકાર તરફથી ચાલે છે અને તેની પાછળ ઉદ્દેશ એવો જણાય છે કે પરદેશી મુસાફર એમના દેશમાં સંતોષ, સમવડ અને આનંદ લાઈને જાય તો તેના વર્જુનથી ખીલ્લ વધારે પ્રવાસીઓ આવે અને તેમના દેશને કીર્તિ તેમજ દ્રવ્યલાભ પણ થાય. આ ટૂરિસ્ટ જ્યુરોમાં દરેક સ્થળની માહિતી આપતી સુંદર ચિત્રોવાળી પત્રિકાઓ, નકશાઓ અને અભ્યાસની ચોપડીઓ પણ મળે છે અને જરૂર હોય તો વિશ્વાસપાત્ર ભોમિયો અને દુભાષિયો પણ ખર્ચ આપતાં મળી શકે છે. એ જાતાનાં માણસોને ગમે એટલી પૂછપરછ કરો, પણ કંટાળો આવે જ નહિ. તમને ગરીબમાં ગરીબ

માણસની રીતે પ્રવાસ કરવાના રસ્તા પણ જનાર્યા વિના રહે નહિ. કોઇ એકલો માણસ જરા જાપાની જાણતો હોય તો માત્ર રૂ. ૫૦માં જાપાન જ અગત્યનાં સ્થાનો ધૂમી આવી શકે એવી જાપાનમાં પ્રવાસની સગવડો છે. દરેક પ્રસિદ્ધ પ્રવાસયાત્રા માટે મોટરગ્રોસો ચાલુ હોય છે. કેટલા વખતમાં કેટલાં સ્થળોએ અટકીને તે પ્રવાસ પૂરો કરી આવશે તે ટૂરિસ્ટ જ્યુરો જાણાવે છે. આ ટૂરિંગ કામમાં જે વ્યવસ્થાપક છોકરી હોય છે તે ટિકિટો આપવા ઉપરાંત દરેક સ્થળ આવતાં પહેલાં તેનું જ્યાન આપી જાય છે. વચમાં દરેક સ્થળનાં પ્રાચીન ગીતો લગ્નકારે છે. જાપાની સમજનારને તો તેનાં તાલ, લય ને અભિનયની કીમત પણ સમજાય, પણ જાપાની ન જાણનાર પ્રવાસીને એ તેનો અગાજ, તેનાં મટકાં અને ઉત્સાહ તો છક કરી દે છે. આ જાંધી સેવાની તાલીમ તેમના ખાતા તરફથી ચાલતી શાળામાં આપવામાં આવે છે. અમે એવી જાસનો ધાલ લઈ શક્યા નહિ, પણ દરેક સ્થળે અટકતા ત્યારે એવી પ્રવાસી મોટરોની આવજા જુઓ તેના.

દવેકાકા

ટોકિયો તરફ જવાની તારીખો નક્કી થઈ એટલે અમારા પ્રવાસના સાથીદાર તરીકે ગિ. જાણુ દવે તૈયાર થયા. આ તરણુલ ઇના પિતાશ્રી રામ-કૃષ્ણ દવે અથવા ‘દવેકાકા’ જાપાન-વાસી હિંદીઓમાં સૌથી વૃદ્ધ અને જૂના વસાહતી છે. દવેકાકાનાં પ્રતિષ્ઠા ને સન્માન જાપાની સરકારમાં પણ અત્ર-મણ્ય હિંદી તરીકે થાય છે અને ત્યાંની ગુજરાતી, સિંધી, મુલતાની, પારસી મુસ્લીમ કોમના જાંધા મૃદસ્થો તેમનું વડીલપદ સ્વીકારી વખતોવખત સમુ-

દવે કાકા

દાયના ઉત્સવ પ્રસંગે તેમને પ્રમુખપદે સ્વીકારે છે. એમને ત્રાસ વર્ષથી જાપાનનો પરિચય અને અનુભવ છે. મુંબાઈવાળા મેસર્સ પીરમલ્લમદ ઍન્ડ કંપનીના તે સર્વસત્તાધીશ પ્રતિનિધિ છે. તેમની સલાહ અને સહાયની દરેક દિંદીને જરૂર પડે, અને તેઓ પાશુ વિખાલસપણે વાતસલ્યભાવે તે આપે. એમનું પ્રેમભર્યું આનિશ્ચ અને સ્વસ્થ રીતમાત્ર કોઈપણ અગ્નિપ્રયાને સદગ્રમાં સ્નેહીગત

જનાવી દે એવાં છે. એમણે પોતાના પુત્ર લાઈ ગામુમાઈને તો પાર વર્ષથી જાપાનના ત્યારથી જાપાનમાં રાખી-ત્યાંની શાળા અને કોલેજમાં ભણાવ્યા છે. તે યોમે-દામાની સેટબહોન કોલેજના ઍન્ગ્લુએટ છે અને જાપાની તેમજ અંગ્રેજ પર પર-ગૃથુ લાગા કરતાંયે એમને વધુ મહાવરો ને તાલીમ છે, એટલે નેમના પિતાશ્રી-એ જ તેમને ખાસ

જાપાનના મનોરમ હોટોને પ્રદેશમાં મળે, કેળેથી યોમે-દ મા જતી ટોકિયો ઍકરપ્રેક્ષના માંમેનો ચિત્રમય નકશો.

કરીને અમારા પ્રવાસનું સુકાન સોંપ્યું.

ટોકિયો એક્સ્પ્રેસ

અમે અત્યાર સુધીમાં જાપાની રેલવેમાં કલાક એ કલાકની મુસાફરીઓ તો ધણી કરી હતી, પણ લગભગ આખા દિવસની લાંબી મુસાફરી આ પહેલી જ હતી. ટોકિયો એક્સ્પ્રેસ જાપાનની સૌથી ઝડપી ટ્રેન છે. કલાક દોઢ કલાકે

રેશન કરે ને ત્યારે પણ ત્રણ મિનિટથી વધુ થોભે નહિ. એ કે ત્રણ જંકશન આગળ માત્ર પાંચ મિનિટ સુધી રોકાય. તેનું એન્જિન ધુમાડાવગરનું ડીઝલનું, રટ્ટીગલાઇન ઘાટનું. એ સુસવાટા કરતી સાપ્તગ્ની જેમ રેલાતી ધસી આવે. તેનો વખત અને પ્રવાસીઓની સગવડ એકીસાથે સચવાય માટે, દરેક સ્ટેટિયમ ઉપર તે જિલ્લી રહેવાની હોય ત્યાં જમીન પર રેલવેનો માણસ ચાકથી નંખરે લખી જાય. આપણી ટિકિટ ઉપર

૧૦૦ ફૂટ થેરાવાની, ૫૦ ફૂટ ઝિંબી ૪૬૦ ટન વજનની ઠાંસાની હાથાકુરાની જંગી બુદ્ધ મૂર્તિ

જે નંબર હોય ત્યાં જ સામાન સાથે આપણે જિભા રહેવાનું. જાપાનમાં સાધારણ પ્રવાસમાં તો કોઈ ઝાઝો બોલે કે દાગીના લઈ નીકળે નહિ, પણ લાંબા પ્રવાસ માટે જોઈએ તો તે અંદર કે બહાર લાવનારા લાલ ટોપીવાળા મળૂરો દરેક મુખ્ય સ્ટેશને મળે છે. ટ્રેન આવી પહોંચતાં તમે હજી તો તમારી બારી આગળ જિભા ન જિભા ત્યાં તો ટ્રેન વહેતી થાય છે. દિવસના ટ્રેનમાં બેઠાબેઠા જ વખત પીતાવવાનો હોય છે, પણ એમાં બેસવાની મખમલ-જડિત આરામભરી માદીઓ અને બે બાજુ દેખાતાં સુંદર જાપાની દરથો બધો વખત ક્યાં જાય છે તેની ખચર પડવા દેતાં નથી.

ટોકિયો તરફ

૨૬ની જૂનની બપોરે ૧૨-૨૫ની ટ્રેનમાં અમે કોબેથી તીકળ્યા. રાત્રે આઠે થોકોદામાના સ્ટેશને પહોંચીને ‘બ્લફ’ (Bluff) નામની હોટેલના મા-જીસને પકડ્યો. થોકોદામા તો બાકી બાજુ દેવેના વિદ્યાર્થીજીવનનું પ્રિય ધામ હોવાથી સહજમાં તેમણે હોટેલની પસંદગી કરી લીધી અને ટૅક્સી કરી અમે જીપડયા. એક રાતના વિસામા આરામ અને સવારના નારતા પછી ટૅક્સીઓ તગડાવી. ૧૯૨૩ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે જાપાનમાં જે દારૂ ધરતી-કંપ થયેલો તેનું કેંદ્ર થોકોદામા છે, એટલે ત્યાં એ પ્રસંગનું મ્યુઝિયમ છે. અરપૂર આબાદીવાળું મોટું શહેર પાંચ જ મિનિટમાં હતું ન હતું થઈ ગયું તેનો આ-બેહુબ દેખાવ એક રૂપમાં રચ્યો છે, તે જોઈ ધરતીકંપનો ત્રાસ કોઈની પાણ કલ્પનામાં આવી શકે. અમને બધું જોતાં એક કલાક લાગ્યો. ધરતીકંપના આંચકા સાથે આટકેલું એક ઘડીઆળ આજે પણ એ કારમા પ્રસંગની યાદ આપતું એમાં રાખી મૂક્યું છે. એ વખતનાં પોસ્ટરોમાં એવાં ચિત્રો છે કે પ્રગ્ન વિલાસી થઈ જાય ત્યારે આવો કોપ જિતરે છે. મોજ કરતા લોકો આગળ ધરતીકંપ કરનારી માછલીનો દેવ વિલાસી લોકોને ડરનો દેખાય છે. ગરીબ અને લાચાર લોકોને સાથ આપવા દેશજાત ભૂલી જવાનો બોધ છે એ ધર-તીકંપે ૩૪ લાખ જીવનો બોગ લીધો અને ૫૫ કરોડ પૌંડનું નુકસાન કર્યું છે છતાં આજે જાપાને થોડાં જ વર્ષોમાં એની બરમમાંથી નવાં થોકોદામા અને

ડાળી બાબુ: કચુગિયા હોટેલના માલિક
ગિ. કાવાચુસી (રકેચ-ર. ગ. રા.) ઉપર:
ગિ. કાવાચુસી સાથે લેબલ અને નાનાબાઈ

ટોકિયો સરખી અઝગ ધીરજ અને શક્તિ બતાવ્યાં છે. જાપાનની જમિ દરિયાની અંદર વાંક જૂકતી હોવાથી ધરતીકંપના ધ્રુવરા ત્યાં વધુ લાગે છે. રોજના સરેરાશ ૧૭ આંચકા જાપાનમાં નોંધાય છે; અને રોજ તોફાન અને વાવાઝોડાનો તો પાર નહિ. જતાં એ પ્રજા આનંદી, ઉત્સાહી અને ઉલ્લેખ-પરાયણ છે. મોકોદામા એકવાર નાનું ગામડું હતું, પણ છેલ્લી સદીમાં તે મહાન નગર બની ગયું. ત્યાં મિંધી કાઢ્યોની ઘણી પેઢીઓ છે અને ફેટલાકે તો સરસ મકાનો પણ બાંધ્યાં છે. મહાન ધરતીકંપમાં લગભગ ૨૬ હિટીઓના છવ ગયા હતા. તેમની છતીઓ પણ મ્યુઝિયમમાં નેઈ હતી.

કામાકુરા

ત્યાંથી કાપડી અમે કામાકુરા ગયા. ત્યાં હોશિનજીનાં મંદિરો નેંયાં, ત્યાંનાં કબૂતરોને સૌ ચણુ આપે છે તે વખતે ડર વગર હાથ કે ખભા ઉપર ચડીને તે આવે છે એ જડુ આનંદ અને મજા આપે એવું છે. નિશાળોના કાફલા ને કાફલા તો અત્રે અને આવાં રથોએ ઉભરાતા જ દેતા. ગમે ત્યાં તપાતી જળી પાડી અ.પનાર કેમેરાવાળા પણ દરેક વખતે પૂરી નીકળે છે. એકાદ ઘોડી

પર નમૂનાની છાપીઓની ફ્રેમ રાખીને અને યાબુમાં કાળા કપડા નીચે કેમેરા ક્લિપો રાખીને ક્લિપેક્ષો આ રાહદારી ફોટોગ્રાફર જાપાનમાં આવનારનું ધ્યાન એવ્યા વિના રહેતો જ નથી. ઉપરાંત દરેક સ્થળની છાપીઓ અને વસ્તુઓ વેચવાની દુકાનો પણ જામેલી જ હોય.

જાપાનવાસીઓના પ્રવાસની એક વ્યવસ્થા નોંધપાત્ર છે. દરેક જાણ પોતાની પાસે એક નાની કોરી ચોપડી રાખે છે અને જે જે જગહેર સ્થળે પોતે જાય ત્યાં એક ખૂણે મૂકેલી તે સ્થળની ખાસ

કામગીરીના સુવિધા સરખે સંજ્ઞાચિત્રવાળી રજર સ્ટાંપથી પોતાની ચોપડીમાં છાપ ઉતારી લે છે. જાપાનના પ્રત્યેક જગહેર સ્થળ, મંદિરો, મ્યુઝિયમો, કોલેજો—અરે! કેટલીક દુકાનો સુદ્ધાં પોતાના સંજ્ઞાચિત્રવાળા આવા રજરસ્ટૅમ્પ રાખે જ છે. દરેક વિદ્યાર્થી પાસે તો આવી ચોપડી હોય જ છે અને પોતે કેટલાં સ્થળો ફર્યા તેની લેમાં નોંધ રાખ્યા કરે છે. કોઈપણ વિદ્યાર્થી મોટી ઉંમરે પહોંચતાં આખું જાપાન જોવા લાગે જ. વિદ્યાર્થીઓ દૂર ગમે ત્યાં જાય પણ તેમને માટે રેલભાડું અને મોટરના દરો સરકારી હુકમથી સાવ સસ્તા રાખ્યા છે. મોટા દરોવાળી હોટલો પણ, ખાટ ખમતી પડે તો ચે, તે હુકમ મુજબ વિદ્યાર્થીને પાકા સગવડ કરી આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ પર જ દેશનું બાવિ નિર્ભર છે એ વાત જાપાને પોતાની પ્રગતિ ગળે અરાજર ઉતારી દીધી છે અને તેનાં સુફળો પણ તે અનુભવે છે.

કાગાકુરા આગળ આરમા સૈકામાં સ્થાપિત થએલી એક ખુદ્ધર્મી છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે મનમાં અગિમાન અને શોક સાથે થયાં. અગિમાન એ

માટે કે મૌતમ શુદ્ધતા ઉપદેશોને સત્કારનાર આ મુલકમાં અમે પરાયા જોવા કુતૂહલ ખાતર આવેલા લાગીએ છીએ. ભારતના આ દેવસ્વરૂપ આગળ જાપાનીઓ બાવથી નમે છે અને પૂજન અર્પે છે. ૧૦૦ ફૂટ ઘેરાવને ૫૦ ફૂટ ઊંચાઈની આ ખેડેલી કાંસાની મૂર્તિનું વજન ૪૬૦ ટન છે. તેનું મુખ ૮ ફૂટનું છે માથાના વાળનાં ગુંચળાં ૮૩૦ છે. કેવળ ધાતુની અંદરથી એ ઘડેલી છે. આગુમાં એક દાર છે તે વાટે અંદર જઈ શકાય છે. અને અંદર પણ એક ગોખમાં મૂર્તિ છે. ત્યાં પ્રવેશ કરનારને ચેતવણી આપતું પાટિયું છે. તેમાં એવા બાવનું લખ્યું છે કે, 'અનંતવાના દાર સમા, પરમ દેવરૂપી શ્રી તથાગતના આ ગર્ભમંદિરમાં પ્રવેશ કરનારે યુગોથી પૂજનતા આવેલાં આ સ્થાનને યોગ્ય ભક્તિભર્યા ચિત્તે અત્રે આવવું' (Stranger, whosoever thou art and whatsoever be thy creed, when thou enterest this sanctuary, remember thou treadest upon ground hallowed by the worships of ages. This is the temple of Buddha and the gate of the eternal and should therefore be entered with reverence.) મૂર્તિ ઉપર ૧૨૫૨ ની સાલ છે. આ મૂર્તિ પૂર્વ સંસ્કૃતિના આત્માની સર્વ સુકોમળ શાંત પૌર્વાત્ય વૃત્તિઓનું સાક્ષાત રૂપ છે. જગતનાં તોફાનો અને કલેશોથી અલ્પિત કોઈ અગમ્ય અગ્રોચર ધ્યાનમાં વિલીન, બાવભરી કાંતિમાન આ મૂર્તિ જીવનના પરિતાપ શમાવે એવી સ્થિરતા અને વૈરાગ્ય દાખવી રહી છે.

કામાકુરા સુધીનો રસ્તો લીલાજમ પદારો, મેદાનોને સરોવરોથી ભરચક છે. પણ હવે તો ક્યુજ્યાગાની સડકે વધુ ને વધુ કૌંચેત્તમ જતી હતી. લગભગ અંધારું ચર્કાયું. દીવા ચમકે ગયા અને થોડી વારમાં તો અમે મિયાનો શીટા ગામના રસ્તાની રંગમેરંગી રોશનીની ઝલક જોતા ક્યુજ્યાગા હોટેલના આંગણમાં ચડી ગયા.

ક્યુજ્યા હોટેલ

આ આજ્ઞા હોટેલ પદારના પેટાળમાં જ બાંધેલી છે. જ્યાંથી દાખલ

થવાય છે ત્યાંજ એક જરૂર પાણી છાયામાં મોટરો પાકિંગ કરે છે. મકાનના ભાગની જોડે જોડે પહાડના પથ્થરોની દીવાલ પણ દેખાવા દીધી છે. કુદરત અને માનવીની રચનાનો મેળ સરસ રીતે ક્યાંયે જોયો હોય તો અહીં થએલો લાગ્યો. આખા મકાનનું રચરચ જૂની આંધણી પ્રમાણે જ લાગે, પણ અંદરની અગવડો અને શોભા તદ્દન છેલ્લી દળની. ફ્યુજિયા હોટેલ પાસેની કરાડમાંથી કેટલાંક ખનીજમય પાણીનાં ઝરણાં (mineral springs) કાયમ ગરમ ગરમ વહ્યાં આવે છે તેમાંથી કેટલાકના થોધ વાળી પાછળના બગીચામાં કુદરતી દ્રવ્ય સર્જેલું છે. જાપાનીઓ બગીચા રચવાની કળામાં મશહૂર છે. કૃત્રિમ ખડકો, ખેટો, પૂલો, નાળાં કે વનવટાઓ નાની જગ્યામાં પણ એવી અજળ રીતે લાવે છે કે કલાકારને પણ કશો ફેરફાર કરવો બિચિત ન લાગે. ફ્યુજિયા હોટેલનાં ગરમ જળઝરણાં ખૂબીથી હોટેલના છેક અંદરના કેટલાક ઓરડાઓમાં વાળીને સુંદર આંધણીથી ચારપાંચ જળવિદારો રચ્યા છે. એકનું નામ Roman Bath તો બીજાનું વળી Mermaid Bath ને ત્રીજો વળી Dream Bath. આ દરેકમાં કંઈ તે કંઈ અજળ રચના કરી હતી. હમણાં વળી હોટેલના નવા વધારેલા મકાનમાં એક મોટો સામુદાયિક જળાગાર આંધ્યો છે. પણ આ બધાની કલ્પના વાતથી આપવી અશક્ય છે. ઉપરાંત ફ્યુજિયા હોટેલના ઓરડાઓની કલામય ગોઠવણ, ફર્નિચરો અને અંદરનાં ચિત્રો તમને આત્રી કરી આપે કે એ હોટેલ કેવળ ધંધાની સંસ્થા નથી, પણ જગતમાં ચમત્કારરૂપે સળવેલી એક કલાકૃતિ છે. હોટેલની મુખ્ય લિફ્ટ (ચીજળા પાલખ) પર ચઢી ત્રીજા માળ પર અહાર નીકળીએ ત્યાં સામે લગભગ ૪૪૫ ફૂટના કદનો એક ગરૂડ ગિરિશિખર ઉપર તરાપ મારતો બિતરે છે તે ચિત્ર તો હું હળુ બૂલી શકતો નથી. હોટેલના વિવિધ ખંડો અને પરસાળોમાં જે ચિત્રો હતાં તે પણ જાપાનની સર્વોત્તમ કૃતિઓ હતાં. તેના ભોજનગૃહનાં સુગંધી લાકડાનાં પાટિયાંની અને વિવિધ નકશીઓ એકએકથી વિવિધ ને ચડિયાતી છે. જગતના રાજવીઓને પણ અભયમ કરી આકર્ષે એવી ભલકાબંધ રોશનીને રચના તેમજ તેની પરિચારિકાઓ અને પરિચારકોની મૂર્તિ પણ મનોહર સેવાઓ

અરેબિયન નાઈટ્સનું વાતાવરણ સરખવતાં લાગે છે. પરોણાને કેમ કરી મંત્રોપ અને આનંદ થાય તેની જ ચારે તરફ તજવીજો દેખાય. ખાવાપીવાની વાનીઓ પાછળ લેવાતી ચીવટ, ચોખખાઈ અને વિપુલતાનો વિચાર પણ સરવાળામાં લેતાં હોટેલના દર બહુ જ માફકસર અને ઓછા પણ લાગે. એમ છતાં પણ આ હોટેલ જગતભરની હોટેલોમાં અગ્રવદ પામી શકી છે અને તેનું મૂળ કારણ તેના મંરથાપક મિ. કૌવાયૂચી છે.

નારાનો વિખ્યાત ઘંટ

મુઠ્ઠા મંડળ

એ મિ કાવાયૂચી
તને પણ હોટેલ ને-
ટલી જ દર્શનીય અને
આકર્ષક વ્યક્તિ છે.
અમને તેમના વિષે
ધણા જણે વાત કરી
હતી કે તમે તે હોટેલ-
માં જિનરો નહિ તો-
પણ તેમને મળવા
ખાતર અને હોટેલ
જોવા ખાતર પણ
ત્યાં એક ટંક જમળે
કે આ પીવા જળે.
પણ અમારે તો તેનો
પૂરો રસ માણવાનો
મંકેલ હશે એટલે હો-
ટેલમાં રાત્રે જમ્યા,
સૂતા અને સવારે
ઝંખાંઓના રનાન-

ગૃહમાં નાહ્યા. પછી નારતો લઈ નીકળવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં શ્રીમાન કાવામૂચીનાં દર્શન પણ થઈ ગયાં. તેમને ઓળખી કાઢવા જરાયે મુશ્કેલ નથી. આખા જાપાનમાં મોટે ભાગે મોં-માથું ખોડું રાખવાનો આદ્ધ પડ્યો છે. મૂંઝો રાખનારા પણ આવી જોટલી જ રાખે છે. એવા દેશમાં એ જો આમુ વેતવેતના થોભિયાવાળા તંદુરસ્ત, આંધી દડીના વૃદ્ધ-જુવાન કાવામૂચીને જોઈ આકર્ષાયા વગર કોઈ રહે જ નહિ. દાદીમૂઝા તે એટલા તો રસિયા છે કે એમણે મોટી દાદીમૂઝાવાળા માણસોનું એકે આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ બંધું કર્યું છે, અને ખોતે તેના પ્રેસિડન્ટ છે. આ મંડળની શી કશી નથી; માત્ર માણસ પોતાની મૂંઝા, દાદી કે થોભિયા પર પ્રેમ રાખી ચાર હયથી વધુ લંબાઈ સાચવતો હોવો જોઈએ. આવા શોખવાળા કેકે માણસોની જગીઓ એ હોટેલના એક કપાટમાં હતી. જેમાં આપણા રવ. લલ્લુભાઈ શામળદાસની જગી પણ હતી. મેં તેમની પાસે જઈ ગુડમોર્નિંગ કર્યા કે તરત તેમણે પણ સામે જોયું; એટલે મેં માફ કાઢી આપી ઓળખાણુ આપ્યું. અને તેમનો સ્કેચ લેવાની રમ્મ માગી. પહેલાં તો તેમણે મારી સ્કેચ જુક માગી, અને થોડા કરેલા સ્કેચ જોઈ મંતેલ પામ્યા હોય તેમ કહ્યું 'આલો તો આપણે જરા સારી જગ્યા પર જઈ એસીએ.' પછી તો ઘણી વાતો ચાલી. મારા સાથી મિ. યાચુમાઈ દવે આગ્રા એટલે મેં તેમને હિદમકેમેરાથી એ વખતનું દશ્ય લેવાનું કહ્યું. શ્રી કાવામૂચીને સ્કેચ ધણો ગમ્યો. તરત તેમણે પોતાની હોટેલના ફોટોગ્રાફર પાસે મોકલી તેની નકલ કરાવી લીધી. મિ. કાવામૂચી આવી રાજશાહી હોટેલના માલિક હોવા છતાં વખતોવખત દુનિયાની સફરે બેપડી જાય છે, અને દેશવિદેશમાં જે કંઈ નવીનતા ભાળે તે પોતાની હોટેલમાં દાખલ કરે છે. અમેરિકા અને યુરોપ દરે જો વર્ષે તે અચૂક જવાના અને ત્યાં કંઈક નવું તરત આપ્યું કે પોતાની હોટેલમાં ઉતાર્યું જ હોય. હમણાં તેમણે હોટેલનો નવો ભાગ બાંધ્યો છે. તેની આગલી છાપરી પર એક સિંહ બેસાડ્યો છે. થોભિયાના શોખીનને સિંહનું રૂપ ગમે એ સ્વાભાવિક છે. તે સાથે તેમણે હોટેલમાં કેટલાક નવા ઓરડા કર્યા છે. જેનાં નામો ફૂલો પરથી પાડ્યાં છે; અને તે દરેક ઓરડાના બારણે એ

ફૂલનું અતિ સુંદર ચિત્ર દ્રેમ કરેલું રાખ્યું છે.

ચેનોશીમા—ચિત્રદ્વીપ અથવા પિકચર આઇલન્ડ

જાપાનનો મુખ્ય પ્રદેશ તથા ચાર મોટા ટાપુઓની જ સાંકળ છે. ઉપરાંત તે દરેકના કિનારાની લગોલગ કેટલાય નાનકડા ટાપુઓ છે અને તે પણ વસતીથી ભરગદ છે. વળી એ ટાપુઓ પર એવી ઈશ્વરકૃપા છે કે બારે માંસ પરસાદના છંટકાવથી તે લીલાછમ અને વારપતિ-પાણીથી તરબતર રહે છે. કેટલાક ટાપુઓ ૨૫ કે ૩૦ માઈલને અંતરે છે. તેા કેટલાક કિનારાની તદ્દન લગોલગ માત્ર બસો ચારસો ફૂટ વેગળા છે; અને આવાં બધાં સ્થાનો મેળા, યાત્રા કે પ્રવાસનાં આનંદ આપનારાં સાધનો અને સગવડ આપી રહ્યાં હોવાથી કિનારાની વસતીનો અવરજવર ત્યાં ખૂબ રહે છે.

કામાકુરા જતાં
ચેનોશીમા ચિત્ર-
દ્વીપે અમારું ખૂબ
જ ધ્યાન ખેંચ્યું.
અમારા પ્રવાસ-
નેતા યાચુ દવે-
એ દરખાસ્ત કરી
કે કિનારા પર
ટૅક્સીઓ ચારધો
કલાક રોકી એ
ટાપુ તો નેઈ લે-
વોજ. એ વખતે
દરિયાનાં પાણી
ઓટમાં હતાં એ-
ટલે કોઈ ધારે તો
પગપાળા પણ

જાપાનના સીન્દર્શ્ય પ્રદેશ હાકોનેની રાજાણીઓ

લિંડગાં જેમ કાશ્મીર તેમ જીવાનમાં હાકેલ પ્રદેશ ત્યાંનું નંદનવન ગાળાય છે ત્યાંનું એક દૃશ્ય

ટાપુ પર જઈ શકે પણ કાયમની આવજા માટે લાકડાનો એક પૂલ બાંધેલો હતો તે પરથી અમારે જવાનું હતું. કિનારા આગળ રેતીના ઢાળ પર એ વખતે શેણનાં તાપડાંની હાટડીઓ ગંધાતી હતી તે તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચાયું. પૂછતાં ખુલાસો મળ્યો કે હવે ઉનાળાના દિવસો આવતા હોવાથી હજારો માનવીઓ સમુદ્રકિનારે હવા ખાવા ને આનંદ કરવા આવશે તેમની એ બજાર તૈયાર થાય છે. માત્ર થોડા સમય પૂરતી જ, પણ એ હાટડીઓ મુનિસિપાલિટી તૈયાર કરતી હતી અને તેમની તૈયારી તથા ગોડાવણ વગેરે તો એક પ્રદર્શનમંડપ થયો હોય એમ લાગે. હાટડીઓ બાંધવાની જાપાનની કળા તો હિંદમાં ઉતારવા જેવી જ છે.

અમે પૂલ પર ફરતે ચલતા ચાલ્યા. ટાપુના ઝાંપા આગળ પહોંચ્યા ત્યાં તો જણાયું કે દૂરથી જે ઝાડીભર્યો પ્રદેશ લાગતો હતો તે તો દુકાનોની કતાર-વાળી એક સુંદર ટેકરી છે. પેસતાં જ એ જાણુ ભાતભાતનાં હાથકરામતનાં રમકડાં વેચનારી દુકાનો હતી. તેમની વચ્ચેથી અમે ઢાળ ચડવા લાગ્યા અને ચારે કોરથી દરિયો તેમજ કિનારો નીરખતા હર્ષના ઉમંગકા લેતા કેટલું બે આગળ વધી ગયા.

ટેક ઉપર પહોંચ્યા એટલે અમારો માર્ગ ટેકરીની દરિયા તરફની જાણુએ વળ્યો. આખા ચે રસ્તામાં જોઈ જાણુ સુંદર જાપાની દળના મંડપો, ખાન-પાનની દુકાનો અને તેમાંની સ્વાગતકારી દ્વીપરમણીઓ કોઈ કથાનું વાતાવરણ બંધુ કરતાં હતાં. દરેક દુકાનદાર કવિતામય વાણીમાં કહેતી કે ‘માનવતા પ્રવાસી! આવો, બેસો; બે ઘડી આરામ લો; કંઈ ખાઓ પીઓ અને અમારી દુકાન ધન્ય કરો.’ કોઈ તો વળી કહેતી કે ‘અમે તમારા આગમનની રાહ જોઈ રહ્યાં છીએ અને કેમ રોકાતા નથી?’ આ તરજૂમા કરવાનું કામ જાણુ દેવે કરતા. અમે તો સહેજટ બીજી જાણુના રસ્તા કિતરવા લાગ્યા. છેવટે જાણુ વિચિત્ર વલ્લરમય સાંકડી નેળોમાં કિતરી બહાર પડ્યા ત્યાં તો વિશાળ સાગર નજરે પડ્યો અને ખરાબાવાળા કિનારા વચ્ચે નાની હોડીઓમાં સહેલાણીઓ એ જાણુના એક મુકામંદિરનાં દર્શને આવતા જતા જોયા. અમે પણ

દરિયાનાં મેઝાંએ કોતરેલી એ મુકામાં દાખલ થયા તો છેક છેડે, કુદરતના ઘડેલા મંદિરમાં માનવી જે દેવી ભાવ જુએ છે તેવા કોમ્પ રક્ષક દેવની મૂર્તિની પૂજન મંડાએલી જોઈ. એકાદ એ પૂજનરણાએ પ્રસાદી આપી. અમે પણ પી-સામાંથી ગ્રાંથાના સેન કાઢી નાખ્યા અને પાછા વળ્યા. આ પ્રસંગે તો હિંદુ-સ્તાન સંબંધે, કોમ્પ પહાડના કોતરમાં કાશી, હનુમાન કે ભૈરવની મૂર્તિ કરી પૂજતા હિંદુ ગ્રામીણો અને આ જાપાની શ્રદ્ધાળુઓમાં ફરક ન લાગ્યો. આવું જ કોતરકામ કાઢિયાવાડમાં મહુવા આગળ માળનાથ પાસે રત્નાકર મહા-દેવનું જોએલું તે યાદ આવ્યું. આવા દસ્યો જોતાં જાપાનની ધર્મપ્રેરણા અને ભારતની ધર્મપ્રેરણાના મૂળ પ્રવાહ સરખા જ લાગે છે. અમે ખુબ જ વખત લીધો અને ટેકરી ચડી કોતરી આવ્યા તેનો થાક તથા અંતર ગદ્ગદ લાગ્યાં એટલે પાછા જવાને ટેકરી ન ચડતાં એ તરફ આવેલી એક હોડી ઠરાવી તેમાં ચડી બેઠા. આ એકાંત ઉજ્જડ કિનારા પર કેમેરાખાતે ધૂમતા જ હતી. અમારી હોડી જલદી ચાલી ન હોત તો એકાદ છળી પડાવવાનો કોમ્પ ત્યાં રોકવો મુશ્કેલ હતો. બેટની પ્રદક્ષિણા કરતી અમારી હોડી ચાલી ત્યારે જ અમને બેટના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવ્યો. હોડીની એટલી સફરે અમારી તે દિવસની યાત્રા પર શમ ચડાવી. હૈયામાં દર્પ ઉભરાતો જ રહ્યો. જો સાંજ ન પડી ગઈ હોત તો અમે એ બેટ ઉપર હજુ વધારે રોકાત. પણ સાથમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો હતા. તેમની ચિંતા અને ઉપાધિએ વધુ નીરખવાના મનસૂયા રોક્યા. અમે પાછા ફર્યા દરમિયાન તેમણે રમકડાંની દુકાનો ઘૂમીને જાતજાતનાં પડીકાં ગાંધી જ લીધાં હતાં. પાછા ટેકરીઓમાં ખડકાયા અને તે જ સાંજે મિયાનોશીટાની ક્યુનિયા હોટેલમાં પહોંચ્યા. એ હોટેલની હકા-કત આગમના અંકમાં અપાર્કિંગ છે.

એ હોટેલ છોડી આગળ લાંબેને સરોવરના માર્ગે આગળ વધતાં હવે અમને ઉત્તરા જ અનુભવો થયા અને જાપાનનો સૌન્દર્યરાશિ ફૂલો પર્વત નીરખવાના મનના કોડ મનમાં જ રહી ગયા. ઉલટું જાપાનની તોફાની હવા અને બીપાય વાતાવરણ જોઈ અમારે સરોવરનો નૌકાવિહાર તેમજ

પ્રદક્ષિણાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

ધૂમ્રગુપ્તા છોડી જરા આમમ આદ્યા કે ધુમ્મસ જ દેખાવા લાગ્યું, જ્યાં આમારા તેજદાર જુવાન ટૅક્સી ડ્રાઇવરોએ તો પુરપાટ રસ્તો ચીંઝવા માંડ્યો. અમે ત્યારે સામે આવતી ટૅક્સી સાથે અચડાધ પડવાની ધારતી રહેતી ! હાકોને સરોવરને કાંઠે પહોંચતાં રસ્તામાં Devil's Hell (શયતાનનું ધામ) એ નામે પ્રખ્યાત થએલા ગંધકના ઝરા જોવાનું અમારા કાર્યક્રમમાં હતું. બહાર વરસાદ અને સુસળાટા મારવા પવનના ઝપાટા ફેટલા છે તેની અમને અંદર જરા યે કલ્પના નહોતી, પણ એકાએક અમારી ટૅક્સી ઊભી રહી અને ટૅક્સી-ડ્રાઇવરે અમને ધુમાડાના ગેરેગેટા તીકળાતો એક ખાડો ખનાવી દીધો. ત્યારે જ બાજર પડી કે મોટરનેયે ઉથલાવી નાખે એવા પવન અને વરસાદની ઝડી બહાર કારમી રમઝટ બોલાવી રહી હતી. અને તેમાં એ જોવા માટે બહાર નીકળવાનું સાહસ કરવું પણ મુશ્કેલ હતું.

અમારી જેમ ખીમ પ્રવાસીઓ મધ્યાનની ટૂરિંગ કારમાં આવેલા તે પણ એમ ને એમ અંદર બેસી રહ્યા હતા. કોઈ જ બહાર નીકળે નહિ. અમારા-માંથી એકમે જણને એમ થયું કે જે જોવાને માઈલોથી દોડતા આવ્યા, આ ખડાડ ચડ્યા તે જરા પલંગવાના બાયે કેમ જતું કરાય ? પલંગવા કરતાં યે પછડાઈ જવાનો ભય મોટો હતો. આખરે લપાના, ફાળ ભરતા નીચે ઊતર્યા. મગજને મધમધાવી મૂકે એવો ખદખદતો વરાળિયો ગંધક જોયો. પૃથ્વી ભડ-ભડી રહી હતી, તે ઉપરના વરસાદ અને તોફાનને ગાળો દેતી હોય એવી લાગી. ગંધકના ઝરાનો એ ખ્યાલ અને તે જોવા માટે કરેલું એટલું સાહસ જીવનમાં કદી ન બુલાય એવાં છે. થોડી જ મિનિટોએ શરીર કંપાવી નાખ્યું. દરેક જણને થીક હતી કે શરદીમાં ઝપટાઈ જર્મશું, પણ જોવાનો સંતોષ મોટો હતો.

ટૅક્સીઓ પાછી એ શિખરથી સરોવરની સપાટી સુધી ઊતરી આવી ત્યારે પણ વરસાદ અને દિશા ધેરતું ધુમ્મસ ચાલુ જ હતું. એ જોઈ દેવે તો હાકોને સરોવરની સપરનો લ્હાવ ગયો જ દેખાયો. સરોવરને કાંઠે જ્યાં ફેરી-મોટો આવે ત્યાં પણ નરનારીઓ એથે બરાદ' બેઠેલાં. આવામાં સરો-

વરની ઓપાસ તો શું પણ નશ્કમાં થે કાંઈ ન દેખાય. ઘડીઘડી આશા થતી કે જરા રાહ જોયે આકાશ ખુલી જશે, પણ અનુભવી વતનીઓએ જણાવ્યું કે આ હવા તો આદિ દિવસ રહેવાની. એટલે અમે સર્વાનુમતે હાકોને સરો-વરનો જેત છોડી દીધો અને ટાકિયો તરફ ટૅક્સીઓનાં મોં ફેરવ્યાં.

અમે યોકોહામાથી ટૅક્સીઓ જે આખા દિવસની મુસાફરીની શરતે ભાડે કરેલી અને સાંજે આદિ વાગ્યે ટાકિયો પહોંચવાનું હતું. પણ હવે તો સાંજે ચાર વાગ્યે પહોંચીશું એ આશાએ પહાડી પ્રદેશ જિતરી અને એટલા વેગે ટાકિયો ટાકિયો ઝંખતા લાગ્યા. રસ્તામાં ગામડાં આવતાં જતાં. કોઈ કોઈ ગામે ખર્યાઓ માટે દૂધ લેવા કે મોટર સંભાળવા અટકતા ત્યારે ગામડાનાં માણસો, છોકરાઓ વગેરે અમને જોવા ભેગા થઈ જતાં. બધા આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને જરા દૂર જિભાં રહેતાં, પણ કોઈ કાંઈ ટીખળ કે મસ્તી કરતું નહિ તેમજ અવાજો કરતું નહિ. અમને ઘણી વાર કોઈ નાના બાળક કે કન્યાને જોલાવવા-હસાવવાની ઇચ્છા થાય, પણ તે વખતે તેઓ ક્ષોભથી દૂર ભાગે. મોટાઓ વળી કંઈ મદદ કરવાની ઇચ્છાથી માયાળુ શબ્દોમાં દુાયવરોને પૂછી જાય. બાળકો અને મોટરાંઓ સાથેના એ વિવિધ પ્રસંગોએ આપણે આપણા જ ગામડાની છાયાનો સ્પર્શ પામતા હોઈએ એવું લાગે.

ટાકિયોની હદ ક્યારે શરૂ થઈ એ તો અમે જરા પણ સમજ્યા નહિ. હવે લીલાંછમ ખેતરો-વાડીઓને બદલે બાંધણા બગીચા, બંગલા, રૅકટરીઓ આવવા લાગ્યાં. રસ્તા પહોળા થતા લાગ્યા, ટ્રામેના પાટા દેખાયા ને ટ્રેનોનાં ફાટકો પણ ચટાવ્યાં. ટાકિયોમાં અમારે ક્યાં ફરવાનું છે તે નક્કી નહોતું, પણ મેસર્સ દુર્લભજી અને મજુમદારની આદિસેથી બધી સૂચના લેવાની હતી. રવિવારનો દિવસ હતો એટલે આદિસે કોઈ નહિ હોય એમ કહ્યો ટાકિયોના પરામાં તે રહેતા હતા તે સરનામે ટૅક્સીઓ હંકારી. યોકોહામાના સંબંધથી ટૅક્સીવાળા તેમને ઓળખતા જણાયા. જાપાની જેવા વર્ણના તેમનાં પત્ની છે એ સંજ્ઞાથી તેઓએ ઓળખાણુ માદ કરી હતી એટલું મને ખાસ માદ છે. વરસાદની છાંટ તો આજુ જ હતી, પણ એક મલીને નાકે ટૅક્સી ઉભી રહી

ત્યારે અમને એક પ્રકારની હાર મળી. છોકરાં અકળાઈ ગયાં હતાં, સ્ત્રીઓ આરામ અને સ્થિરતા ઝંખતી હતી અને અમે પણ તેમનાથી થોડો છુટકારો મેળવવા છોટેજર હતા. મિ. મઝુમદાર ખચર પડતાં જ બહાર આવ્યા અને હિંદુસ્તાનીમાં જ કહ્યું કે આપ લોક પહેલાં તો ઘરમાં આવો. માઈ ઘર નાનું છે એટલે લાચાર છું, પણ થોડી રાહત લઈ બીજી જોડવણ કરી શકાશે. આ લત્તામાં તો ટોકિયોની કંઈ વિશેષતા દેખાતી નહોતી.

શ્રી મઝુમદાર

અમાં ઘરો—હારની હાર—ગપાતી દળનાં જ હતાં. શ્રી મઝુમદાર પણ ગપાતી ઘરમાં જ હતાં. અમારાં ખરડાએલાં બુટ-મોજાં ખાસે ઉતારી, તેમણે આપેલાં ચંપલાં પહેરી તેમના ઘરમાં જોડા એટલે તેમનાં પત્નીએ સ્વાગતભર્યા શિમતે સૌને જોસાડી ઘડીભરમાં તો હિંદનું વાતાવરણ જવરાતી દીધું. તેઓ અંગાળી છતાં અહીં તો એવા બેઢનો ઓછાઓ પણ ન દેખાય. મઝુમદાર આખું ત્રીસ વર્ષથી ટોકિયોમાં રહે છે. તેમનાં પત્ની સુશિક્ષિત હિંદી નારીરત્ન છે અને યુરોપ અમેરિકાનો પ્રવાસ કરી આવ્યા છતાં અહીં જ સાદાર્થ અને કરકસરથી ટોકિયોનું ઘર ચલાવે છે એ જોઈ સૌને આશ્ચર્ય થયું. તેમના યુવાન પુત્ર પ્રતાપ મઝુમદાર ઑકસફોર્ડ ઈમ્પોર્ટનું કામ બાહોશીથી સંભાળે છે. મિ. પ્રતાપ પણ થોડાહાથાની સેંટ જોન કૉલેજના એંગ્લુએટ અને આખુ દેવના કૉલેજ-મિત્ર છે. અધા ત્યાં જ હતા એટલે આ પ્રથમ મેળાપ તો સૌને ખૂબ જ મીઠો અને આશ્વાસનદાતા થઈ પડ્યો.

સાઠ લાખની વસ્તીવાળા ટોકિયોમાં અમારી વાચા ઉઘાડવાનું આ આટલું જ એક સ્થાન હતું. બાકી ભાષાના અસ્તાને અમે બહેરા અને મૂળા જેવા જ હતા. ચહાનારતો પત્યા પછી અમે ક્યાં જવું તેની ઘડલાગમાં પડ્યા. કોઈ સારી હોટેલમાં એકસાથે ખંડો મળે તો જ અમારો સંઘ નિરાંતે રહી શકે.

મજુમદાર બાબુએ બાબુને ઘેર જઈ ટેલિફોન કર્યા બાદ ક્યું કે આશાહી હોટલમાં ત્રણચાર ખંડ છે જેમાંનો દરેક એક પ્રવાસી-અને બહુ તો ખેતે સમાવી શકે એવો છે. જણુ દીઠ રા. થેન ખર્ચ આવે એ બાંડે પાંચ છ રૂમ નક્કી કરી અમે ત્યાં ગયા. પણ વળી અમારામાંના કેટલાકને તેના ખંડ ન ગમ્યા એટલે કાફલાને વેઈટિંગ રૂમમાં રાખી ટોકિયોની ખીજ એપાંચ હોટલે દંદી આવ્યા, પરંતુ ક્યાંયે ખાલી જગ્યા મળી નહિ, એટલે આખરે ડેરના ડેર થઈ આશાહીમાં જ પડાય નાખ્યો. જાપાનમાં એક સુખ છે કે લિક્કટનો આહુ ઉપયોગ મળતો હોઈ, ગમે તે માળે હોઈએ તેનો વસવસો કે મૂંઝવણ રહેતી નથી. આશાહી હોટલ ઘણે ભાગે પરદેશી પ્રવાસીઓને દીક સુગમ પડે છે, કારણકે તે ટોકિયોના મુખ્ય લતા વચ્ચે છે; પણ કોળેમાં હિંદીઓનો સમુદાય વધુ હોવાથી જે સ્થાનિકપણું ત્યાં ભાગે છે તેને અદલે અહીં સાવ નવતર ને અતડા પડી જઈએ છીએ. સુભાગ્યે હોટેલોના મેનેજરે અંગ્રેજી વાતચીત કરી શકે છે તથા તેમનું વર્તન સેવાભાવી હોય છે; તોય બહારજવા આવવા કે ખરીદ કરવા અથવા મુલાકાત વખતે દુભાવી મિત્ર વગર જરાયે ચાલે નહિ. ટોકિયો માટે તો એક સુવાંગ ગાઈડ રાખવો એ જ સલાહ-ભર્યું છે. અમે દામ પડ્યા પછી ટોકિયો કેમ જોવું તેનો ઘાટ ઘડવા લાગ્યા.

ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશન

આશાહી હોટેલમાં રિયર થયા પછી અમે પહેલું કામ તો એ કર્યું કે જે માણસો પર ભલામણો તથા ઓળખાણોના પત્રો હતા તે તેમના સરનામાં ઉપર પોસ્ટ કરીને ખજર પહોંચાડ્યા કે અમારી સવારી ટોકિયોમાં દાજર થઈ ગઈ છે. મિ. મજુમદારે ટેલિફોનથી ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના મંત્રીને અમારા આવ્યાના ખજર આપ્યા એટલે તેણે વચન આપ્યું કે તેનાથી જનશે એટલી જગ્યાએ તે લઈ જશે અથવા ભલામણો કરશે. પહેલાં તો તેણે પોતાની સાથે વાતચીત કરવા રજા મળવા કહ્યું, એટલે અમે વખત માગી તેની ઓફિસમાં ગયા. આ સંસ્થા હિંદુસ્તાન અને જાપાન વચ્ચે વ્યાવહારિક અને સાંસ્કૃતિક સંબંધ વધારવાના હેતુથી બનેલી છે, પણ તેમાં

હિંદીવાનો ગાદુ જ ઓછા પ્રમાણ-
માં સળ્યો થયા છે. છતાં એ સંસ્થા-
એ હિંદુસ્તાન વિષે સંપૂર્ણ માહિતી
અને સાહિત્ય મેળવ્યાં છે એમ
જણાયું. મંત્રી મિ. સકાઈએ અમને
જે જાણેલા રીપોર્ટો આપ્યા તે પણ
જાપાનના વેપારીઓને ગાદુ જ
પ્રકાશ આપનારા હતા. મિ. સકાઈ
અગ્રગ રીતે ઘણું શુદ્ધ અંગ્રેજી
ઝપાટાખંધ બોલતા હતા. તે હિંદુ-
સ્તાનમાં કદી જ આવ્યા નથી.
પણ તેમની બોલાચાલી અને વર્તન-
માં પૂરા, પક્કા અને અનુભવી જ-
ણતા હતા. તેમણે ટાકિયો વિષે

ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના
સેક્રેટરી મિ. સકાઈ

પહેલાં તો અમને 'ટૂરિંગ બુક્લેટિંગ'ના થોડકા અંધાગ્યા. અમારી વાતચીત
પરથી એમણે અમારી પ્રવૃત્તિ, પ્રવાસનો ઉદ્દેશ વગેરે જાણી લીધું. મિનિસ્ટર
આંદ્ર એન્યુફેશનની ઍપોઇન્ટમેન્ટ લખને તે ગતે અમને તેની પાસે લઈ જશે
એમ જણાવ્યું. મારે ચિત્રકારોને મળવું હતું તો તે આવતનો પણ અંદોગસ્ત
એક બે ચિત્રકારોને મળી તે ગોઠવી આપશે એમ જણાવ્યું. પોતાની સંસ્થા
ગાદુ ઉપકારક છે એમ બતાવવાને તે ગાદુ ઇતેઝર હતા એમ લાગ્યું. અધી
મુલાકાતો નક્કી થાય તે દરમિયાન તેમણે શહેર જોઈ લેવા કહ્યું.

મિ. સકાઈ પાસે ગયા તે પહેલાં નાનાભાઈએ એક કામ સરસ કર્યું હતું.
તે એ કે જાપાનના બોમ્બીઆ માટે મિ. મઝુમદારની સલાહથી Y.M.C.A.
ની સંસ્થામાં માગણી કરેલી અને તેના જવાબમાં મિ. આપાનો કરીને એક
જુવાન ઍન્યુએટ અમારે હાથ ચડી ગએલો. આ મિ. આપાનોએ અમારા
ટાકિયોના પ્રવાસમાં ગાદુ મહત્વનો રંગ ભરી દીધો. તે હતો જ્ઞાનદાન ધરનો

જુવાન; પણ જાપાનમાં પ્રામાણિક કામ કરી રળવાની કોઈ પણ તક જુવાનો જવા દેતા નથી. વળી અમે તો તેને મિત્રની જેમ રાખતા અને વખત અચાવવા તેનું અપેક્ષનું ખાણું પણ અમારી સાથે રાખતા. તેનો બદલો તે પણ જામણ માટે સરતાં વાહનમાર્ગો બતાવવામાં ને ભાડાના દર દરાવવામાં વાળી આપતો. મિ. સકામચે જે જે સગવડો કરી આપવાનું કહ્યું હતું તે બધી આ મિ. અપાનો જ કરી શકે તેમ હતું. તેણે અમારી રખડપટ્ટીઓના જે માર્ગો નક્કી કર્યા હતા તે બહુ વખત અગાડ્યા વિના પાર પડે જેમ જોઈવાયા હતા. મુલાકાતોના એવા મુકાયા પછી તુરંતમાં અમે શહેરના મુખ્ય ભાગો અને રથજો જોઈ લેવાનું નક્કી કર્યું. જેથી પાછળથી શહેરમાં કંઈ ન જોવાનો અમંતોષ ન રહે.

ટોકિયો-યેદો

ટોકિયો શહેરનો કેટલોક પુરાણો ભાગ ૧૯૨૩ ના ધરતીકંપમાં તારાજ થયા પછી નવું ટોકિયો તદ્દન આધુનિક ઢંગે જ રચાયું છે. પણ તેની યરો-યર મધ્યમાં બાદશાહનો પુરાણો મહેલ અસલ જાપાની ઢંગે રહ્યો છે અને તેની ચારે કોર વિશાળ રાજ્યભવનો, મંત્રીધરો વગેરે વચ્ચે છે. આથી ઘણા તે ઉપર ઉપમા ઘડે છે કે જાપાન વ્યવહારમાં અલ્પ-નૂતન (મોડર્ન) છે, પણ તેનું ધર અને હૃદય તો જાપાની જ છે.

ટોકિયોનું અસલ નામ તો યેદો છે. તે રાજધાનીનું શહેર ગણાતું, પણ શહેનશાહનો વાસ ૧૮ મી સદી સુધી ક્યોતોમાં હતો અને તેના શોગન પ્રધાનો યેદોથી તેના નામે રાજ્ય ચલાવતા, એટલે ક્યોતોમાં જે રાજશાહી પ્રકૃતિ ઉછરી તેનાથી નિરાળી જ પ્રકૃતિ યેદોની વસ્તીમાં ઝિતરી.

એ વેળા ખરી સત્તા શોગનોના હાથમાં હતી ને જાપાનના એમણે પાડેલા સાઠ પ્રાંતોના સરદારો, જાગીરદારો, તાલુકદારો તેમની ચપટી તળે હતા. એમને યરોયર હાથમાં રાખવાને તેમણે એવો વહીવટ રાખેલો કે એ બધા દાદમોએ ટોકિયોમાં જ આવી વસ્યું. તે બ્યારે પોતાની જાગીરમાં ગયા હોય ત્યારે તેમનાં ઐરાંછોકરં બાન તરીકે ગણાતાં. આ રીતે યેદોમાં

રાજ્યકર્તા વર્ગનો મોટો સમૂહ જન્મે હોતો. વૈભવ, સત્તા અને સેવકમંડળથી ભુદ્ધિ જ દળની અમીરાત ત્યાં દેખાતી હતી. શોગનો વિદ્વા અને શૌર્યના ઉપાસકો હતા. તેમણે મોટી વિદ્યાશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. આથી યેદો આખા દેશમાં પ્રતિષ્ઠા અને સંસ્કૃતિનું પ્રથમ મથક બન્યું હતું. સામુદાયો અધી જતની યુદ્ધવિદ્યાકળામાં નિપુણ હતા. એમના વખતમાં કેટલીયે શસ્ત્ર-શાળાઓ, શસ્ત્રાગારો ને ધનુષકારો હતા. એમના સંપ્રદાયથી યેદોની પ્રજામાં એક પ્રકારની બેપરવાઈ અને લાલાછપણું આવ્યાં હતાં. આપણે અહીં જેમ 'મુંબાઈગિરા' કહીએ છીએ તેમ ત્યાં યેદોકો (યેદોવાસી)નું જોળખાણુ તેની લાભ-નુકસાની તરફની બેપરવાઈથી મળતું. કેટલાક મજૂરો પણ કાલ ખાવાને પૈસા ન હોય છતાં મગર થઈ ફરતા.

શોગનોની પડતી થતાં નૂતન જપાનના હાથમાં કારભાર આવ્યો, છતાં યેદોની આ પ્રકૃતિ ગઈ નહિ. નવા આવ્યા તે પણ તેની હવાનો ચેપ પામ્યા. ટોકિયો અને ઓસિકાવચ્ચે ૩૬૦ માઈલનું અંતર છે. શોગનોના વખતમાં બહુ વિસામા ખાતાં ત્યાં પહોંચાતું,--બહુ શહેરો વચમાં આવતાં તેથી. અત્યારે એક જ રાતમાં ત્યાં પહોંચાય છે. છતાં જે શહેરો વચ્ચેનો સંસ્કારભેદ તો એવો ને એવો જ રહ્યો છે. ટોકિયોવાળા પોતાની બોલીચાલી અને વર્તનમાં વધારે શુદ્ધિ તથા છટા છે એમ જણાવે છે.

જનરલ નોગીનું સમારક

જે ટૅક્સી આખા દિવસ માટે ભાડે કરી અમારી બધી મંડળી ટેક્સીના સરીઆમ રસ્તા વીંધતી જિપડી. દિવસ વાદળાંવાળો હતો; વરસાદની ઝીણી ઝરમર ચાલુ હતી. શહેરના ગીચ ભાગમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં એક સાદા દેખાતા કૉમ્પાઉન્ડ આગળ ટૅક્સી અટકી. એ જનરલ નોગીનું ઘર અને સમાધિસ્થાન હતું. જનરલ નોગી અને અંતિમરૂઢ ટોગોનાં નામો તો રસો-જપાન યુદ્ધના વખતથી સાંભળેલાં, પણ એ નામોનો પ્રતાપ જપાનને મન શું છે તે આ જ વખતે સમજાયું. ભવનનાં યુદ્ધોમાં જિમિવશ નહિ થયેલા એવા એ વાગવ્રસ્થ વૃદ્ધ નોગીએ પોતાના પ્રિય બાદશાહ મેઈજીના મૃત્યુ

પાછળ એમનો વિ-
યોગ અસહ્ય લાગવા-
થી ઘરમાં ને ઘરમાં
પોતાની પત્નીની
સામે બેઠાંબેઠાં આ-
ત્મસમર્પણ કર્યું અને
તેની પત્નીએ પણ
તત્કાળ કટાર વતી
તેનો સાથ સાચવ્યો.

શહેનશાહ મેઈજીનું સમાધિસ્થાન

એ હકીકત પ્રત્યેક જાપાનીના હૃદયમાં વીરત્વ અને રાજભક્તિની ઊંઘો
ઉઠાજે છે. એમનું ઘર ચોકીપહેરા નીચે એમનું એમ સાચવી રાખવામાં
આવ્યું છે અને ઘર પાછળના યગીચામાં તેમની કબર કહો કે સમાધિમંદિર
ચલ્યું છે. ત્યાં હરેક જાપાની પ્રવાસી, નાગરિક કે સૈનિક, પોતાની બાવપૂત્ર
આપવા ગયા વગર રહેતો નથી. ઘરની અંદર જે સ્થાને બેસી તેમણે આત્મ-
સમર્પણ કરેલું તે સ્થાને તેમનાં આબેહૂય પૂતળાં એ જ સ્થિતિમાં કરી
મૂક્યાં છે; એટલે લાગે કે એ અનાવ જાણે આ જ ઘડીએ ગની રહ્યો છે.

મેઈજી સમાધિ

ત્યાંથી ઉપડ્યા મેઈજી આદશાહની સમાધિનાં દર્શને. લગભગ શહેર
બહાર નીકળી ગયા ને સુવ્યસ્થિત ઉદ્યાન માર્ગે આવ્યા ત્યારે અટક્યા.
ત્યાંથી આગળ કોઈ વાહન જઈ શકતું નહિ. કેટલાયે જાપાની, ધત્તી કે
રંક સરદાર કે સિપાઈ પગે જ આઠ્યા જતા ને આવતા હતા. એ મેઈજી
પાર્કમાં લીલાંછમ ઊંચા વૃક્ષો વચ્ચેના એકાદ માર્મલ મોટા રસ્તા પણ
માણસોથી ભરચક હતા. માર્મલ સુધી પગે આઠ્યા પછી વચમાં મેઈજી
આદશાહનું સમાધિમંદિર આવે છે. જાપાનનાં મંદિર ઊંચાઈ કરતા પહોળા-
ઈમાં વધારે હોય છે, પણ મેઈજી સમાધિ તો સ્મારકનો નમૂનો છે. એ પરથી
એ આખા વિશાળ ઉદ્યાનમાં જાણે મેઈજી આદશાહનો આત્મા નિદ્રા લેતો

મેઘજી ચિત્રાલય

સામયવા જનપાન કંઈ પણ કરે એ જામતું હતું. લોકો આ સ્થાનને પણ ધર્મમંદિર માની નાણાં બેટ કરતા હતા. એ જગ્યાના પૂજારીઓ ત્યાંની સરસ છત્રીઓ વેચતા હતા એટલે અમારા કેમેરા ન વપરાયાનું દુઃખ મનમાં રહ્યું નહોતું.

મેઘજી ચિત્રાલય

ત્યાંથી ગયા મેઘજી ચિત્રાલયમાં. આ પણ જનપાનની જ ઢગની એક વિવશલ પણ સચોટ સ્મારકકૃતિ છે. ખીજા વિશાળ પાર્કમાં ખાસ મકાન બનાવી તેમાં મેઘજી રાજાનાં જીવનને લગતાં ૮૧ ચિત્રો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

નૂતન જનપાનના સર્જક મેઘજી રાજા જનપાનની ભૂતકાળથી જડાએલી રાજભક્તિમાં નવા પ્રાણ અને શક્તિ મૂકતા ગયા છે, અને જનપાનીને મન પોતાનો દેશ રાજાની કદવના વિના અશક્ય જ લાગે એવી સુધારણા, ઉદાર સખાવતો અને સુવાસ મૂકીને દેવપદ પામી ગયા છે. આ ચિત્રાલયમાં તેમણે જીવનકાળમાં જે જે તળકાએ દેશને નવા સુધારા અને કાયદા આપ્યા તેમજ જે જે મહાન પ્રસંગો બન્યા તેનાં ૮ x ૧૦ ફૂટનાં મોટાં ચિત્રો જનપાનના જ આગેવાન ચિત્રકારોને હાથે ચીતરાવીને દરેક પ્રાન્તની પ્રભુએ અહીં બેટ કર્યાં છે. એ ચિત્રોમાં જનપાનની ચિત્રકળાનું સત્ત્વ ઝળકારા કરતું જણાયું. મેઘજી રાજાના જન્મથી માંડી અંતિમ નિર્વાણ સુધીના પ્રસંગો યરાયર

હાથ એવું ભાન થતું હતું. મુખ્ય દરવાજા આગળ જામેલા પોલિસે અમારા કેમેરા સખ્તાઈથી બંધ કરાવ્યા. અમે પણ કંઈ હુજૂત કરી શક્યા નહિ. એ સ્થાનનાં માન અને પવિત્રતા

જનરલ નોગી અને શ્રીમતી નોગી

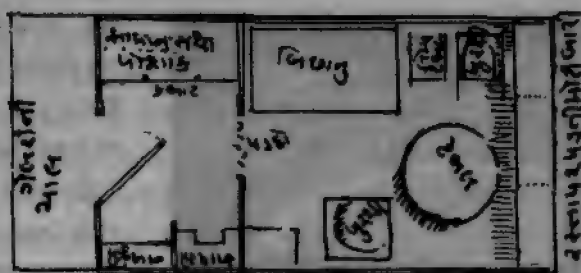
મહાબક્ષાં યુદ્ધમાં ઊર્મિવશ નહિ થએલાં એવા આ વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ જનરલ નોગીએ પોતાના પ્રિય બાદશાહ મેઈજિના મૃત્યુ પાછળ, એમનો વિચાર અસહ્ય લાગવાથી ઘરમાં જ પોતાની પત્નીની સામે એકાએક આત્મસમર્પણ કર્યું, અને તેની પત્નીએ પણ તરત, તીક્ષ્ણ કટારથી તેનો સાથ સાચવ્યો. એ હૃદયકત પ્રત્યેક જાપાનીના હૃદયમાં વીરત્વ અને રાજબક્ષિની ઝેલો ફાટી છે.

જોવાને ત્રણચાર કલાક તો લાગે જ, એક એક ચિત્ર દસદસ હજાર ચેનથી ચે વધારે કીમતનું હતું. છાપેલી પ્રતો અનેક માપમાં મળતી હતી, પણ અમે પોસ્ટ કાર્ડ સેટ લઈ મન મનાવી અદાર નીકળ્યા.

ટોકિયો નગરના આ જ વિસ્તારમાં ૧૯૪૦ની ઓલિમ્પિક્સ મળવાની છે તેની તૈયારી માટે જે અતિ વિશાળ સ્ટેડિયમ અંધાય છે તે જોઈ જાપાનની પ્રગતિનો ખ્યાલ આવ્યો. સમગ્ર ત્રેતીસ લાખ માણસની મેદની સમાઈ

કેઈ અદના માણસને પણ સગજલ પડે એ પ્રકારના નકશા આલેખવાની આધુનિક કળામાં પણ બપાન પાવરધું છે, અને તે પણ પોતાની અનોખી દબો. ચીન, મંચુરિયા અને કોરિયા બેડેનો બપાનનો સંબંધ દર્શાવેલો એવો એક શાક્ષણિક નકશો।

હોટેલમાંની મારી રૂમ માત્ર આઠ જ ફૂટ પહોળી, હતી છતાં તેમાં સમગ્રો બધી જ સચવાએલી હતી એ આ જ્ઞાન બતાવશે.

રહે એવી મોઢના પર આ મેદાન બની રહ્યું છે. જ વરસથી તેની તૈયારી ચાલે છે અને ગઈ સાલ જાપાન એલિમ્પિક્સને નોતરવામાં સફળ નીવડ્યું છે એટલે હવે તેની પૂર્ણતા કરવામાં આવી નહિ રાખે.

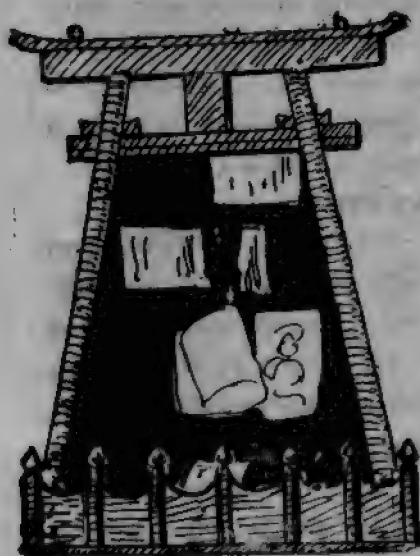
બપોરનું ખાણું રસ્તામાં આવતા મિન્ગ રટ્ટોટના રેસ્ટોરાંમાં તૈયાર કરાવી ખાઈ લીધું. આ રેસ્ટોરાંવાળાઓને વીસ મિનિટમાં અગારી માગી રસોઈ કરી આપતા જોઈ અને જાપાનની તાલીમને ધન્યવાદ આપ્યો.

વૉર મ્યુઝિયમ

જાપાનનું વૉર મ્યુઝિયમ યુદ્ધ-દૃશ્ય અને યુદ્ધ-સરંજામનો અદ્ભુત સંગ્રહ છે. પ્રાચીન પાપાણુયુગનાં શસ્ત્રોથી માંડી છેલ્લાં વીજગિક ને વૈજ્ઞાનિક શસ્ત્રાઓનો આમેદ્દાજ ખ્યાલ ત્યાં મળ્યો. બંધા દેશોના યોદ્ધાઓનાં ચિત્રો ને પૂતળાંઓ જોયાં. યુદ્ધોનાં યંત્રો કેમ કેમ કરે છે તેના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો આપતા નમૂના ત્યાં છે. રસો-જાપાની યુદ્ધ વખતના વીરોની છબીઓ, પોશાકો અને પરાક્રમચિત્રો જોયાં. યુદ્ધને લગતી કાઠપિણુ આગ ત્યાં આવી નહોતી અને પ્રત્યેક જાપાની ને સમજી શકે એમ જાપાની ભાષામાં લખાણો અને લેખો ત્યાં હતાં. અંગ્રેજીમાં કશું મળે નહિ. આ મ્યુઝિયમે અમારા બે કલાક સીધાં અને પગ મળવા માંડ્યાં તો મેં અરોગર જોવાયું નહિ એમ લાગ્યું. ત્યાંથી ઝપટો માર્યો પ્રાચીન તરફ. એનો વિસ્તાર નાનો હતો,

મેઘાની રમતોનું કીડાંગણ
જાપાનનું આલિપ્તિક રોકેડિયમ

હાટેલનું નોટીસ બોર્ડ : આધુનિક
અરિયાતનું છતાં દેશની સંસ્કૃતિનો નમૂનો છે

પણ પ્રાણીસંમદ
બહુ વિવિધ અને
ઉમદા હતો. ખુબ
જાપાનમાં તો બહુ
થોડી જાતનાં જા-
નવરો થાય છે,
છતાં બધા નમૂના
લેવા કરીને તેનું
જ્ઞાન પ્રજામાં કે-
ટકું વ્યાપક કરી

દીધું છે એ તો આગની ટિકિટો
પર આપેલાં પ્રાણીઓ અને
શહેરમાં મળતી આગચિત્ર-
પોથીઓ જુઓ એટલે તરત
સમજાય.

ત્યાર પછી બહુ જ ઝડપે
જેથાર પ્રસિદ્ધ મણાતા રસ્તા
વટાવી હોટેલની અમારી જો-
લીઓમાં ચાકેલા લોચા જેવા
ચર્મ પડ્યા ત્યારે જ ખગર પડી
કે ટોકિયો એટલે શું.

અમારા રાતના આજ્ઞા
માટે કંઈ સૂચના આપવાની રહી
મર્મ હશે અને મોડું બહુ ચર્મ
મથું હતું એટલે અમે આવ્યા
ત્યારે આજ્ઞાના રૂમનો અંધ ચર્મ

ગએલા ! પણ એ જ હોટેલ તરફથી ગદારના લાગમાં રેરોરાં ચાલતું હતું ત્યાં મેનેજરે ઝાઝવણ કરાવી આપી. તો જે નવી વાનીઓ શાક વગેરે કરતાં અરધો કલાક રાહ જોવી પડી. એવામાં મારા એક કામગના જવાજ રૂપે માચીડો કરીને કસ્ટાકાર મળવા આવ્યા છે એમ ખચર મળતાં હું મારી રૂમમાં ગયો. મિ. માચીડો બાંધી દડીના, જોળમટોળ, કુત્રેલા અને ચિત્રકારના લેગાસમાં સજ્જ થઈ પધાર્યા હતા. તેમના પર ભલામણ આપનાર તો કયો-તોવાળા મીઠીસાન હતા પણ એ જો મિત્રો વચ્ચે બહુ દરક લાગ્યો. તેમણે મારા તરફથી આ વગેરેનો સત્કાર સ્વીકાર્યો. મારાં વિષે મોંઘ કરી, પણ પછીના દિવસમાં કદી તેમના ટેલિફોન કે પત્ર કંઈ મળ્યું જ નહિ.

આ પ્રસંગે મારા મન પર જરા નારસીપાસીની છાયા નાખી. પણ એવે વખતે મારો હુંમેશાનો આશાવાદ મારી મદદે આવ્યો. જોવાનો લોભ તો તે જ દિવસે ટળી ગયો હતો. મંરથાઓ અને મુઝાકાતોના ઘાટ ફરી વિચારતા ધગર પ્રવાસે અમે જિંદગને શરૂ થયા.

વાસેદા યુનિવર્સિટી

આમને ખચર હતી કે જાપાનમાં સાત યુનિવર્સિટીઓ સરકારી અને ચોવીસ ખાનગી છે; અને ખાનગી યુનિવર્સિટીઓની કાર્યવાહી તથા સેવા સરકારી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં જરાયે ઊંચે નહિ. સરકારની મદદથી ચાલતી મંરથાઓને બહુ પરાક્રમ કરવું પડતું નથી એવો અમારો સહજ ખ્યાલ હતો. એટલે ટોકિયો ઇમ્પીરિયલ યુનિવર્સિટી જોવાનો લાભ જતો કરીને પણ અમે ત્યાંની સુપ્રસિદ્ધ વાસેદા યુનિવર્સિટી જોવાનો ત્યાંના એક પ્રોફેસર નીમોઝ હિપર ગિફ્ટી મેળવી હતી. પહેલી જ તકે અમારા દર્શક મી. અપાનોને લઈ અમે વાસેદા યુનિવર્સિટી તરફ ઊપડ્યા. ઘણી વારે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે યુનિવર્સિટીનો સાંજનો વખત પૂરો થયો હતો અને વિદ્યાર્થીઓ વેરાતા દેખાતા હતા એટલે અમે તો માન્યું કે આજ ધરમધકો થયો અને ખીલ વાર આવવું પડશે. પણ પ્રો. નીમોઝના હાથમાં અમારાં કાર્ડ ગયાં કે તે ઘેર જતાજતર અટક્યા અને હું કે

આગળ નામ આવી ગયું છે તે ડૉ. ત્સુમોશી જાપાની તળપદી મંડકારિતા અને ભાષાના સમુદ્ધારના જેવા પ્રખર ઉપાસક છે તેવા જ નાટ્યગુરુ શેક્સપીયરના એક અંગેડ ભક્ત છે. તેમના જીવનકાર્યની કદર અને આદર કરતું આ નાટ્યાલય તેમના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રશંસકોએ કાળો કરીને બંધાયું છે.

ડૉ. ત્સુમોશી પણ પોતાના સ્મારકના માત્ર અર્ધ ગ્રહણ કરનારા રહ્યા નથી. તેમની સાહિત્યભક્તિ અને સ્વદેશપ્રેમથી પ્રેરિત થયેલા એ મહાનુભાવિ પોતાનાં સર્વ પુસ્તકોની શૈયલ્લીની આવક અને પોતાના ગામની જગીરની આવક આ મંડકારને સમૃદ્ધ થતી રાખવા અર્પણ કરી દીધી છે. એમણે પોતાના જીવનનાં કંઈકાં આવીસ વર્ષોથી પણ અધિક સમયમાં પોતાના દેશને સાહિત્યમંશોધનોથી તથા શેક્સપીયરનાં અમર નાટકોને જાપાની રૂપમાં અવતારીને દેશના ઋપિવરનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

જાપાનમાં ૫૦ વર્ષ પહેલાં શેક્સપીયરનું નામ કાઈ નામે જાણતું નહિ. ૨૫ વર્ષની ઉંમરે ઇ. ૧૮૩૬માં તેમણે અભ્યાસ કરતાં કરતાં જીલિયસ સીઝરનું ભાષાંતર કરેલું. પછી ઇ. ૧૮૬૪માં મેકમેથ ૧૯૦૯માં હૅમલેટ અને ૧૯૨૩ સુધી બીજા ૧૬ વૉલ્યુમ કર્યા. પણ પછી માત્ર અનુવાદોથી સંતોષ નહિ થવાથી અધા નાટકોને જાપાની સ્વાંગ આપ્યો. પણ તે એવી સચોટ-તાથી અને સાદાઈથી કે આજે જાપાનના મોટા જનાસમુદાયને શેક્સપીયરનું નામ મુઢલે અગ્નણ્યું રહ્યું નથી.

પરદેશી ફૂલકચારીઓ તેણે વતનમાં ઉગાડી ઉછેરી જે મહત્ત્વનું કાર્ય સાધ્યું છે તેથી તે શેક્સપીયરના અનુવાદોમાં બહુ અગ્રપદ પામ્યા છે. એમના અનુવાદો અતિ ઉચ્ચ કક્ષાના ગણાય છે. અગ્રેજી ભાષાનું સાખ્ય જ્ઞાન, પોતાની ભાષાની લાક્ષણિકતા અને સુંદરતા પર કાજૂ તેમજ નાટ્યકથાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમને હોવાથી આ પ્રયત્ન કાર્યને તેમણે સર્વાંગસિદ્ધ કરી પ્રજાને આપ્યું છે. ડૉ. ત્સુમોશીની શેક્સપીયરની ગ્રન્થમાળાના ૩૭ બંડો છે: તેમાં ૩૪માં નાટકો, બેમાં કાવ્યો અને એકમાં શેક્સપીયરના

અભ્યાસ માટે પરિચયલેખ છે.

ઇ. ૧૮૮૫માં તેમણે જ આ યુગ-ની નવલકથાનો પ્રથમ નમૂનો જાપાની ભાષામાં આપ્યો. નિબંધો, વિવેચનો અને અન્યાયલોકનોમાં તેમનું નામ અગ્રપદે છે. જર્મન સંસ્કૃતિના સમુદ્ધાર-માં લંસીંગ સાથે જાપાની ભાષામાં તેમની સરખામણી થાય છે. તેમના ૭૦મા વર્ષે તેમના રમરણ રૂપે ત્સુઓશી મેમોરીઅલ નાટ્યશાળા થઈ તેનું રવ-રૂપ એલિઝાબેથના સમયના ફોર્મ્યુના થીએટરના ઘાટનું છે અને અંદર બહાર લગભગ તેનું જ અનુસરણ છે. પરંતુ આ

પ્રો. ત્સુ ઓશી

નાટ્યમંચ જેવી છે. પ્રવેશદ્વારે Totus Mundus agit Historionem ('આખું જગત એક નાટક શાળા છે.') એમ લેટિન ભાષામાં લખ્યું છે.

આ મકાનના ત્રણે માળામાં જાપાનના એક હજાર વર્ષ પૂર્વેના નાટ્ય-ગૃહો, પાત્રો, પોશાકો, સાધનો વગેરેનો અજગ્ર સંગ્રહ છે. તે ઉપરાંત યુરો-પનાં નાટ્યગૃહો, જુદાજુદા યુગના પ્રસિદ્ધ નાટ્યલેખકોની જાણીઓ, ચિત્રો, હસ્તલેખો વગેરેનો એમૂલો સંગ્રહ છે. માત્ર હિંદ, બ્રહ્મદેશ, જાવા એ જ દેશોના પ્રતિનિધિરૂપ મેં કાંઈ ન જોયું. યાકી યુરોપનું અધું સાહિત્ય ત્યાં હતું ત્યાં એકલાં નાટકો પરનાં ૧૫૦૦૦ પુસ્તકો ચીની-જાપાની ભાષાનાં, ૫૦૦૦ અન્યો યુરોપિયન દેશોનાં, ૧૦૦૦ યુરોપિયન ગ્રંથો માત્ર શેક્સપીયર ઉપર પ્રો. ત્સુઓશીએ જ ભેગાં કરેલાં સંગ્રહાઓનાં હતાં. ૩૦,૦૦૦ રંગીન ચિત્રો ઉપરાંત મોરો, વેશપલટાના સાધનો, નાટ્યગૃહોના નાના નમૂના-પાત્રો, સહિતના-આ અધું જોતાંજોતાં અમે થાક્યા હતા. ઉતાવળમાં હતા છતાં મેં એક કલાક લાગ્યો.

તેમાં એ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કક્ષામાં આવ્યા અને ન્યાયપદે નીભાયા. આ ઉપરથી એ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા વધી અને તેના ગ્રેજ્યુએટોને મધ્યમ શ્રેણી નિશાળોમાં શિક્ષક થવાના લાયકન્સ (પરવાના) મળ્યા.

૧૯૦૬માં વેપારવિભાગનો વધારો થયો. તેની એક પ્રાવેશિક શાળા પણ થઈ. ધંધા માટે જે પાકું જ્ઞાન અને શિક્ષણ આવના વધતા વહીવટોમાં જરૂરનું છે તેનું સંગીન શિક્ષણ આપવાની જોડવાળું થઈ. તે વિભાગ એટલો તો લોકપ્રિય થયો કે તેમાં પ્રથમ વર્ષે ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા. તે જ વર્ષે હાથર નૌમલ સ્કૂલ થઈ. તેમાં ઇતિહાસ, જૂજોગ અને નીતિ શિક્ષણ, જાપાની-ચીનીનાં કલાસિક્સ અને અંગ્રેજી ભાષા, એમ ત્રણ વિભાગ ખુલ્યા. વિજ્ઞાન અને ગણિત પાઠ્યપાઠી ઉમેરાયાં. ૧૯૦૬ માં તો મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનીયરિંગ આવ્યાં અને ૧૯૧૦માં માઇનિંગ તથા આર્કીટેક્ચર તેમજ એલાઇટ કેમિસ્ટ્રી (પ્રાયોગિક રસાયણ) દાખલ થયાં.

પણ કૅમ્પાઉન્ડરી અને વર્કશોપની લાવનાને નાણાંની એવ દતી. એ વાત સહેનશાહને કાને પહોંચી, એટલે તેમણે આનગી ખમનામાંથી મોટી રકમ ભેટ કરી અને આ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરી દીધો. પછી તો રાજકુટુંબના નબીરાઓ, સરદારો, દોડારો અને અનેક સંસ્થાઓએ મદદો વરસાવી. ચીનના નામાંકિત પુરુષોએ પણ અહીં મદદો મોકલી હતી અને વાસેદા યુનિવર્સિટીમાં જણેલા કેટલાક ચીની ગ્રેજ્યુએટો તો પોતાના વતનમાં મદદરવા પદે પહોંચ્યા છે. ચીની વિદ્યાર્થીઓ માટે એક નૌમલ શાળા પણ વાસેદાએ ખોલી હતી. તેમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પાણીશાસ્ત્ર, તથા ઇતિહાસ અને જૂજોગ એમ ત્રણ અંડ રાખ્યા હતા. આ શાળામાં ૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

ઈ ૧૯૨૦માં સરકારે યુનિવર્સિટીઓ વિષે ખાસ હુકમ બહાર પાડ્યો. તેમાં વાસેદાને ઇમ્પીરિયલ યુનિવર્સિટી જેટલું જ પદ મળ્યું.

૧૯૦૨ના વન્યુઆરીની ૧૦મીએ સંસ્થાના પિતા માર્કવિસ ઓકુમા યુજરી જતાં તેમના વારસે તેમના વીજ સુગ્રજ તેમનું નિવાસગૃહ વાસેદાને સમર્પણ કરી દીધું. તેથી વિશાળ ઉપવનવાળો એક મોટો વિહાર પ્રદેશ સંસ્થાને મળી ગયો.

૧૯૨૯માં વાસેદાએ રાત્રીશાળાઓ શરૂ કરી અને જેમને ખાસ વર્ગોના અભ્યાસ થોડા વખતમાં કરવો હોય તેમના માટે સગવડો કરી. આજે વાસેદા આવી રાતની શાળાઓમાં લગભગ ૧૨,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી રહી છે.

૧૯૩૧ સુધી આવી વિરાટ સંસ્થાના અગ્રણી રહેલા તાનાકા એક ભાષણમાં કહેતા હતા કે યુનિવર્સિટીથી માંડી તમામ પ્રાથમિક શાળાઓ સુધી વિદ્યાર્થી માત્રને જ્ઞાન ભરવામાં અને ગોખણમાં જ શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે અને સ્વયંવિચાર કરવાની તેમજ પોતાના પ્રયત્ને પરિણામ ઉતારવાની શક્તિ જતી કરવી પડે છે એ જાતની અવગણના બહુ જ સંતાપજનક છે. અને શિક્ષણ જગતમાં પણ એના એ દોષો સામાન્યપણે પ્રવર્તે છે. જેવા પ્રો. તાનાકા પ્રમુખ થયા કે તરત તેમણે નવા ધોરણે કેળવણી નિર્માણ કરી અને આજે તે 'સ્વશોધન' (self-investigation)ના પ્રકાર રૂપે ભણીતી છે. જાપાનમાં એ પદ્ધતિ અત્યાર સુધી સાવ અગ્રણી રહેલી તેથી તેનું મહત્ત્વ ત્યાં વાણું છે.

વાસેદાનું નાટ્યાલય

વાસેદા યુનિવર્સિટીના વર્ગો અને ખંડો જેનાં અમે યાકતા હતા અને ક્યાંક અટકીએ તો સાઈ એવો વિચાર કરી રહ્યા હતા એવામાં અમારી સાથેના પ્રોફેસર નાટ્યાલય (ખર્ચ નામ તો Theatre Museum)નું નામ લીધું. નાનાભાઈ લગભગ ના પાડવા જતા હતા, પણ મેં જરા નજર કરી લેવાની દરખાસ્ત મૂકી અને તે પણ એ મકાન તરફ ખેંચાયો; અને પછી તો અમે જે જોયું તેથી વાસેદા યુનિવર્સિટીના કાર્યપ્રદેશની એક અવનવી જ સીમા નોંધ એમ લાગ્યું.

તમે એક વાર આખી સંસ્થામાં ફરી જો જોવી વિસ્તારનો ખ્યાલ આવશે.

વાસેદાનો ઐતિહાસિક પરિચય

વાસેદા યુનિવર્સિટી ૧૮૮૨ ની સાલમાં માર્કવીસ ઓકુમાએ 'ટાકિયો સેમાન ગાકો' એટલે ટાકિયોનું વિશિષ્ટ વિદ્યાલય એ નામથી સ્થાપી હતી અને ડૉ. તાકાતા તેના અગ્રગણ્ય સંચાલક બન્યા હતા. બીજા છ પ્રેફેસરો અને માત્ર સાઠ વિદ્યાર્થીઓ પર શરૂ થયેલી એ સંસ્થામાં આજે તો યુનિવર્સિટીમાં ૪૪૦૦ પ્રેફેસરો અને વ્યાખ્યાતાઓ છે જે ૧૬,૦૦૦ કરતાં વધુ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપ્રદાન કરી રહ્યા છે.

મૂળ સ્થાપકનો આશય એવો હતો કે સામાન્ય રિચિતિના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ જ્ઞાન સુલભ બને અને તેઓનો સંશોધન કાર્યમાં વિકાસ થાય. એ કાળે જાપાનમાં પ્રત્યેક ઉચ્ચ વિદ્યાર્થાનમાં વિદેશી ભાષામાં જ શિક્ષણ આપાતું હતું અને અધ્યાપકોનો મોટો ભાગ પરદેશીઓનો જ હતો. ખુદ જાપાનીઓ પણ પરદેશી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપતા. આ પદ્ધતિથી, જે ભાષામાં વ્યાખ્યાન થતાં તે ભાષા શીખવામાં જ વિદ્યાર્થીના ફેટલાંક વર્ષ પીવી ગયા પછી જ તે પોતાનો ખાસ વિષય શીખવાનું શરૂ કરી શકતો આવે. અર્થ એ જ કે જિંદગીમાં કામ આપવાના વર્ષો કમી થાય અને મહત્ત્વાકાંક્ષામાં મોટી આડ બાંધી જ રહે. માર્કવીસ ઓકુમાની દૃઢ પ્રતીતિ હતી કે કોઈ પણ પ્રજાની સાચી સ્વતંત્રતાનો પાયો તેની સ્વભાષાના સફળ પ્રયોગ ઉપર જ છે એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ ઉચ્ચ કક્ષાનો અભ્યાસ માતૃભાષામાં જ થઈ શકે. ડૉ. તાકાતા અને ડૉ. ત્સુમોશી વગેરે સહયોગીઓ પણ તેમાં સંમત હતા, એટલે આ નવી સંસ્થાની મુખ્ય વિશિષ્ટતા એ હતી કે શિક્ષણ માટે જાપાની ભાષાનો જ ઉપયોગ એમાં કરવામાં આવ્યો.

એ સંસ્થાની બીજી નવીનતા એ હતી કે કેળવણીના પ્રયોગોમાં તેણે સંશોધનકાર્ય દાખલ કર્યું. કેળવણી માત્ર રાજસત્તાનું શાસન દૃઢ કરવાનું સાધન ન હોવું જોઈએ, અથવા તેની જ પૂરવણી કરવાનું વાહન

એ ન થાય એટલો સદાચંદ ટોકિયોની આ મંસ્થાના નેતાઓમાં હતો જ. જાપાનને નવું રાજ્યધારણ અને હક્કો મળ્યા તે વખતે આવો સ્વચ્છ માનસિક વિહાર જરૂરનો હતો.

ઈ. ૧૮૮૨માં માર્કવિસ ઓકુમાએ પ્રધાનમંડળ છોડ્યું તેની સાથે પ્રો. ઓનો પણ છૂટા થયા અને ત્રણે જણે મળી એ સંસ્થામાં શિક્ષકનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને કાયદો એ ત્રણ વિભાગના અભ્યાસક્રમ હિપાડ્યા. શરૂઆતમાં તો લોકોએ તેમના તરફ બહુ શંકાઓ કરી, કારણકે તેઓ રાજસત્તાના પદેથી હારેલ થયા હતા અને કદાચ કોઈ કારણસર નવો પક્ષ રચવાના હોય તો !

સરકારે પણ લોકો તેમનાં છોકરાંઓને ત્યાં ન મોકલે એવી તજવીજ કરેલી ખરી. ઈ. ૧૮૮૬માં ડૉ. તાકાતા વગેરે અધ્યાપકોને લાગ્યું કે વારંવાર સરકાર ઓકુમા પાસેથી ધન માગતાં તેમની બુદ્ધિ ઝાંખી બનતી જશે. એટલે એમણે મંસ્થા પગબર થાય એવા સ્વરૂપમાં જાવવાની યોજના ત્રી, સુધારા કર્યા અને તેમાં તે દરેકે અહમુત સ્વાર્થથી બતાવ્યું. માર્કવિસે પણ પોતાનો ફાળો બીજી રીતે આપ્યો. યુનિવર્સિટીનાં કેટલાંક મકાનો પોતાની મૂડીથી બંધાવી આપ્યાં અને પોતે ૧૯૨૨માં પોતાના મૃત્યુ સુધી પ્રમુખ રહ્યા.

૧૮૮૬માં આ યુનિવર્સિટીએ પત્રવ્યવહારથી શિક્ષણ આપવાના ક્રમ પોજના અને તેની કામગીરી માટે યુનિવર્સિટીનું પ્રેસ સ્થાપ્યું. યુનિવર્સિટીનો કાર્યક્રમ આમ વિસ્તારવામાં આ મંસ્થાની પહેલ હતી. ઈ. ૧૮૮૯માં પ્રો. ત્સુગેશીએ સાહિત્ય વિભાગ ખોલાવ્યો. ત્રીસ વર્ષથી રાજકીય ધમાલમાં પડી ગયેલી પ્રજાનું સ્વકીય સાહિત્ય ધૂળ ખાતું પડ્યું હતું તેનો સમુદ્ધાર કરવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

ઈ. ૧૮૯૦માં જાપાન સરકારે પોતાનું કાયદા પ્રકરણ સંસ્કાર્ય-સુધાર્યું. તેને અંગે અભ્યાસક્રમમાં આ યુનિવર્સિટીને પણ મોટા ફેરફારો કરવા પડ્યા હતા; પણ ન્યાયખાતાએ નવી ખરતી માટે જે પરીક્ષાઓ લીધી

ટોકિયો આટલું જ જોવા
આવ્યા હોત તોયે આરો સફળ
ગણાત. બહાર નીકળ્યા પછી
હિંદુસ્તાનની ભવાઈઓ, રામ-
લીલાઓ, કથકલીઓ વગેરેમાં
હજુ પણ ઇવતું પ્રાચીન તત્ત્વ
સંધરનારા મ્યુઝિયમની કલ્પના

ત્સુમોશી મેમોરિયલ નાટ્યશાળા

કોણ ઝીંકશે તેના ઉભરા સમાવતા યુનિવર્સિટીના હોલમાં આવ્યા. એ
વખતે અંધારું થઈ ગયું હતું ને દીવા પ્રગટી ગયા હતા; પણ જોયું તો
યુનિવર્સિટીના બધા ખંડે રોશની થઈ હતી. પ્રો. નીગે છને પૂછનાં તેમણે
જણાવ્યું કે હવે યુનિવર્સિટીના રાતના વર્ગો શરૂ થયા છે અને રાતના
અધ્યાપકોનો સ્ટાફ દિવસના વપરાતા ખંડોમાં જ વર્ગો ચલાવશે. આવી
રીતે અખંડ વિદ્યોપાસના ચાલતી રાખતી જોવાની તક અમને અમૂલી
લાગી. તેથી તે વર્ગોમાં જઈ કામ ચાલતું નિરખવાની મસ્જા પ્રો. નીગો-
છને જણાવી. તેમને તો અમે તેમના રોજના નિયમ કરતાં બે કલાક
વધુ રોક્યા હતા, એટલે રાતના કોઈ અધ્યાપક જોડે ઓળખાણ કરાવી
આવી જાય એવી વિનંતિ કરી. જાપાનની સામાન્ય સભ્યતામાં પણ કોઈ
ક્ષતિ કે થાક અમે જોયો નહોતો, તો પછી અહીં વિદ્વાનો પાસે તો
પૂછવું જ શું ? તેમણે તરત રાતની શાળાના પ્રિન્સિપાલ પાસે અમને
પહોંચાડ્યા. અને તેમને અમારો પરિચય આપી પોતે ઘેર સીધાવ્યા.
રાતના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ પ્રથમ તો અમને તેમના રૂમમાં લઈ ગયા.
અને અમે કશું ખાધું નહિ હોય એમ ધારી લઈને ચાનાસ્તો મંગાવ્યો.
ખરે પૂછો તો અમને ખાવાનું સાંભરતું નહોતું, પણ એટલો ટેકો જરૂરનો
ધારી એ આતિથ્ય વધાવી લીધું.

પ્રિન્સિપાલ સાહેબને પૂછ્યું કે તેઓ કયો વિષય શીખવે છે, તો કહે
Ethics! એન્જિનીયરિંગ, હલ્કેકલ્સિટી વગેરે બહુનારાને હજુ પણ

ચારિત્ર્ય, જનિ
વ્યવહાર અને વ-
ર્તનથી વધારે ઉ-
ચ્ચતર માનવતા-
નો પરિચય આ-
પવા મથતું જા-
પાન કેટલી ઉમ-
મ્મત્તિ રાખે છે તે
જરાજર જોયું.
રાતની નિશાળના
ખંડેખંડ ઉતસાહી,
ઉઘોગી, ચમકતા
૧૪થી ૧૮ વર્ષના
જાપાની છોકરા-
ઓથી ઉભરાઈ
રહ્યા હતા, પણ
ક્યાં એ જુમાજુમ
કેધમાધમનું નામ
નહિ. પ્રિન્સપાલ
સાથે અમે ચાલી-

જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ

માં જતાં કોઈ સામા મળતા તો નમ્યા વિના રહેતા નહિ.

જાપાની વિદ્યાર્થી બાળવર્ગનો હોય કે યુનિવર્સિટીનો ઍન્ગ્લુએટ હોય, પણ તેના દેખાવમાં જરાયે દાંડાઈ કે તુમાખીપણું દેખાય જ નહિ. દરેક જણ પોતાની શાળાનો મુકરર થએલો યુનિફોર્મ જેવો-પોશાક જ પહેરે. તે પણ બહુ જ જાડા સાદા કાપડનો હાફકોટ અને પાટલૂન. કોટનાં બટન મળાંથી જ અંધ એટલે નેકટાઈનું નામ નહિ; અને માથે પણ સંચાથી

અમે જરા વાર બેઠા. મારાં ચિત્રો બહાર કાઢી મિ. સમાજએ પ્રદર્શન માફક ગોઠવી દીધાં. તેમણે પણ અહીં જ પહેલીવાર એ જોયાં અને મારો કયાસ કાઢવાની તેમને હીક તક મળી. એટલામાં પરવારેલા મિ. કાત્સુતા ત્યાં આવ્યા. વિવેકોપચાર થયા. અહીં તો જાપાની શિષ્ટાચારમાં એક પણ બૂલ ન થાય તેની સકાઈ પણ ખૂબ કાળજી રાખતા—તેણે જાપાની સંસ્કૃતિના રક્ષક કોઈ દેવને પરીક્ષા આપતા ન હોય! મેં ટૂંકમાં પણ લાવપૂર્વક મારો વિવેક પૂરો કર્યો એટલે મિ. સકાઈએ મને બેસવાની ખાસ જગ્યા બતાવી. મહેમાનને એ લોકો બરાબર બારી સામે દેખાતી એવી રીતે જગ્યા આપે છે. ધરધણી તેની જમણી બાજુ બેસે છે. મિ. કાત્સુતા અંગ્રેજી સમજશે એમ કહેતાં મેં મારા વિષે અને ચિત્રો વિષે કહેવા માંડ્યું, પણ સામેથી તેમના પ્રશ્નો, જવાબો કે ચર્ચાની આશા જિડી ગઈ. જાપાનીઓ પરદેશ જાય ત્યારે જેવુંતેવું અંગ્રેજી શીખી તો લે છે, પણ જાપાન આવતાં ભૂલી જાય છે. સમજે પણ કાક. પણ મિ. કાત્સુતા ધણું બોલતા પૂછતા એટલે મને લાગતું કે મારા કાગમાં એમને ખૂબ રસ પડે છે.

અરથો કમ હું સમજાવી રહ્યો એટલામાં બીજા એ જાપાની મુદરથો મોડર્ન પોશ ક્રમાં આવી પહોંચ્યા. એ ક્યાંથી, એવી અજાણી મિ. કાત્સુતા ઉપર મેં બોર્ડ; પણ મિ. સકાઈએ તેને અને મને જુદીજુદી બાપામાં સમજાવ્યું કે અમે નીકળ્યા ત્યારે તેમણે 'હોચી' પત્રની ઓફિસમાં ટેલિફોન કરેલો કે એક હિંદી કલાકાર જાપાની કલાકારને મળવા જાય છે; તમારા રીપોર્ટરને મોકલવો હોય તો મોકલો. એ બે પૈકા એક જણ રીપોર્ટર હતો અને બીજો ફોટોગ્રાફર હતો. રીપોર્ટરે તો પાધરી નોટબુક હાથમાં લીધી અને મિ. સકાઈ મારફત મને કેટલાક સવાલ જવાબ પૂછ્યા. દરમ્યાન મિ. કાત્સુતા ગયાં ચિત્રો બારીકાથી જોતા બેઠા. એટલામાં તો પ્રકાશનો ઝળકારો થયો અને ખાણમાં જોડેલા ફોટોગ્રાફરે છબી પાડી લીધી એમ મેં જાણ્યું. જાપાનમાં આવી રીતે સચિત્ર રીપોર્ટરો લેવાનો બહુ શોખ અને મહિમા વધી પડ્યો છે તેનો મને આ ત્રીજી વાર અનુભવ થયો. આ પ્રસંગે તો મને

પાછળથી બહુ રમૂજ ઉપભવી હતી તે આગળ જણાવીશ.

ઘણી વાતો કરતાં જણાયું કે મિ. કાત્સુતાએ હિંદમાં કલકત્તાનો જ પ્રવાસ કરેલો. મુંબાઈની બાબુથી તે સાવ અગભર હતા. પશ્ચિમ હિંદનો હું એકલો અને પહેલો ચિત્રકાર જાપાનમાં આવ્યો છું એમ તેમણે કબૂલ કર્યું. પછી વાતમાં મેં જણાવ્યું કે છતાં મેં તો તેમનાં ચિત્રો 'રૂપમ્' પત્રમાં જોયાં હતાં. અપસર.એ, રામ-અયોધ્યાગમન, સીતા વગેરે નામો આપ્યાં ત્યારે એ ખુબ ખુશ થયા. વધુમાં મેં જણાવ્યું કે તેમનું 'સીતા' નામનું ચિત્ર તો અમદાવાદમાં શેઠ અંબાલાલ સારાલાલને ત્યાં છે અને તેનું રીપેર કામ કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો હતો, ત્યારે તેમને મારામાં બહુ રસ પડ્યો. છેવટે તે કિંદયા અને બાબુના રૂમમાંથી શ્રી અવની દાગોરનું એક નાનું આટોક ઈચનું ચિત્ર લઈ આવ્યા. શ્રીણી કેમમાં જડેલું એ નાનકડું રત્નસમું ચિત્ર જોઈ મને આનંદ થયો. જોકે જાપાનનાં મોટાં ચિત્રપટો આગળ તે એક એમ્પેટરની કૃતિ જેવું લાગતું હતું. હું ઘણું પૂછવા-કહેવા આદનો હતો, પણ એને બાબુ ભાપાની દીવાલો નડતી હોવાથી વખત અને મહેનત બહુ ખર્ચાતાં. તો થે દોઢેક કલાક વીતી ગયો. મિ. કાત્સુતાએ છેવટમાં એક વાક્ય કહ્યું એ કદી ભૂલી ન શકાય એવું હતું. 'હિંદુસ્તાનમાં હજી ચિત્રકારને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી.' જાપાનને એમ કહેવાનો અધિકાર છે એમ મને પણ લાગ્યું.

આ બધી મુલાકાત દરમિયાન મિસિમ કાત્સુતા એક વાર હિંદી આ બનાવી લાવ્યાં; પછી વળી સોયાગીનની મિદાઇ પીરસી ગયાં; પણ મિ. કાત્સુતા તો જાણે તેની ખબર જ ન હોય તેમ જેનું કામ જે કરે એવી તદ્દરથતા રાખતા જણાયા. મિ. કાત્સુતાની કૃતિ જોવા મેં ઈચ્છા બતાવી ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે તેમનાં ચિત્રો તુરતાતુરત અમેરિકનો ખરીદી બચ છે, પણ હ થ પરનું એક મિલાડીનું ચિત્ર તેમણે બતાવ્યું તે પરથી તેમની પ્રાણી-ચિત્રકાર તરીકે અદ્ભુત પોંછી જોઈ હું આશ્ચર્ય થઈ ગયો. એ પરદેશી ચિત્રકારે હિંદી ચિત્રો માનરવામાં ઘણી શક્તિ અને સચ્ચાઈ બતાવ્યાં હતાં.

સને પૂછ્યું પડ્યું અને રસ્તા ઉપર ચોડેલો નકશો જોવો પડ્યો. મને આગળ આવી ગયેલા એકમે હિંદી મિત્રોએ કહેલું કે ટોકીઓમાં ખુદ ટૅક્સીવાળાઓને પણ ખીન લક્ષણો જઈ પૂછ્યું પડે એટલું વિસ્તારવાળું એ શહેર છે. અને આખું ટોકીઓ ખૂંદી વળેલા ટૅક્સીવાળાઓ ધણા થોડા; છતાં ટૅક્સીના નકશા એટલા સંપૂર્ણ કે તેના આધારે તે ક્યાંય પણ જવા તૈયાર થાય.

કલાકાર મિ. કાત્સુતાના ઘર આગળ અમે પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ટૅક્સી ચારેક માઇલ દોડી હશે, છતાં અમે માત્ર ૭૦ સેન-લગભગ છ આના જ ચૂક્યા !

ટપકતા વરસાદ નીચે છત્રીએ ઢાંકેલી ચિત્રપેટી લઈ અમે તો મિ. કાત્સુતાના ઘરના ઊંચા ઉપર આગળ જિલા રહી ઘંટડી દાગી. મિ. સકાઇએ પોતાના ખૂટ ઉતાર્યા. મેં પણ ઉતાર્યા; ત્યાં બારણું ઊઘડ્યું અને ખીજ જ પળે તો એ ઘરનાં બાહ્ય પોતે ઘૂંટણે પડી માથું નમાવી આવકાર આપતાં દેખાયાં. મિ. સકાઇએ તરત બહુ જ ભાવપૂર્વક સામું નમન કર્યું અને 'નામદાર ચિત્રકાર ઘરમાં છે કે?' એમ હલકથી પૂછી અમારાં કાર્ડ આપ્યાં. તે લઈ બાઈ અંદર ગયાં એટલે મિ. સકાઇએ મને હળવેથી કહ્યું, 'જાપાનમાં આવા ચિત્રકારોને મળવું બહુ મુશ્કેલ હોય છે.' વેપારી આલમનો આ બોમીઓ, લખપતિઓને રોજ મળનારો, ચિત્રકારના પદને આટલું અગમ્ય અને દુર્લભ ધારે એ મારે મન નવાઈ જ હતી. પણ મને વિચાર કરવાની તક મળે તે પહેલાં તો બાઈ પાછાં આવ્યાં અને વિવેકથી જણાવ્યું કે આપની જ રાહ જોવાય છે. અંદર પધારો.

જાપાની ઘરની એઆળી જેવી ચાલમાંથી અમે પાછળ બગીચાની બાજુના ખંડમાં ગયા. ત્યાં રિવાજ મુજબનો સાદો ઓરડો અને ચિત્ર-ગોલક તેમજ બગીચા તરફની આખી બાજુ ખુલ્લી. બધું પૂરું જાપાની દળનું. બહારની હવા અને વરસાદથી બચવા માત્ર કાચનાં મોટાં ચોકદાં આડાં ખેંચી લેવામાં આવ્યાં હતાં.

શ્રીમાદ ગિ. કામુતાને ઘેર લેખક ગુજરાતી પ્રજાકારીનાં ચિત્રો બતાવે છે. 'દોશી' પત્રે પ્રસિદ્ધ કરેલી છબી.

કાપેલું એક સરખું મેદાન. એટલે દાંતિયા ઘસતી ટાપટીપ જ નહિ. આંખો અને હોઠ મુઠુ હસતા, પણ તેમાં મસ્કરી કે હિજાંજળપણું નહિ. કોઈ કેકાણે ટોળે મળેલા કે એકબીજાની છેડ, મસ્તી કરતા કદી તેઓ દેખાતા નહિ. પચાસપચાસ વિદ્યાર્થીઓનો એક એક વર્ગ હતો. જાંચજવવાળા લટકતા વીજળિક દીવા નીચે ગળ્ગેનાં ટેબલો હતાં. દરેક વર્ગમાં બે શિક્ષક રહેતા, પણ કોઈમાં અવાજ કે અન્યવસ્થાનો છસારો પણ ન હોય. ડોઈંગ, રસાયણ, વીજળી કે ભાષા-કોઈપણ વર્ગમાં સંપૂર્ણ શાંતિ. અમે ધણા ખંડ જોયા. આગને દુઃખ માત્ર એ થતું કે અમે તેમની ભાષામાં કશું કહી કે સમજી શકતા નહિ. દતાં પ્રિન્સિપાલ અમારા દર્શક (ઓમિયા) મારફત દરેક બાબતનો ફેંડ પાડવા બહુ તત્પરતા બતાવતા. આપ્રિન્સિપાલો કે દર્શકો પણ હિંદમાં તો શોધવા પડે એમ છે.

જાપાનીઝ સિસ્ટેમ તપરયા અપૂર્વ છે. વાસેદા યુનિવર્સિટીએ અમને તેનો મહત્ત્વો પણ એક સંપૂર્ણ નમૂનો બતાવ્યો, અને પછી જેએલી સંસ્થાઓમાં બેને લીધે જ અમે ધણીવાર વખત બચાવવા નજર કરીને જ સંતોષ લેવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો.

ચિત્રકાર કાલચુતાને ઘેર

ઇન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના મંત્રી મિ. સકામ્મએ જુદીજુદી સંસ્થાઓની મુલાકાતો માટે ગોઠવણ કરી આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું તેમાં પ્રથમ તેમણે મિનિસ્ટર ઓફ એજ્યુકેશન જોડે ઓળખાણ કરાવી તેમનું કાર્ડ અપાવ્યું. એ કાર્ડ અમારી પાસે છે એમ જણાવતાં કોઈપણ સંસ્થા અમને આવકાર આપશે એમ તેમણે આગ્રહપૂર્વક દસાવ્યું હતું. પણ અમને એ વખતે ખાતરી થઈ નહોતી. પછીથી જ્યારે અમારો દર્શક મિ. આમનો ટેલિફોન વડે ટોકીઓની શાળા, હુનરશાળા કે કૉલેજોને અમારી ખબર આપી વખત માગતો કે તુરત અમને સમય મળતો અને સામેથી તેઓ જણાવતા કે તેમના પર એ બાબતનો એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરનો સર્ક્યુલર આવી ગયો છે! અજાણ્યા પરદેશીઓને આવી તત્પરતા અને ચોકસાઈભરી

જાપાની કલાકાર કાસુતા જે
હિંદમાં શ્રી અવનીન્દ્રનાથ
કાકુરને ત્યાં વસી મયા હતી

સ્તાનથી આવનાર આ પરદેશી કઈ કલાનો માણસ છે એ સહજમાં જાણવાનું અને સુભાગ્યે પાછળથી હું સમજ્યો કે તેમની તુલનામાં તેમને નિરાશ થવું પડ્યું નથી. લગભગ દસ વાગ્યે મને તેડવા આવ્યા તે વખતે વરસાદ પડતો હતો, છતાં તેમણે મારી સાથેનાં ચિત્રો લઈ આવવા કહ્યું. મોટી ભારે પેટી હિપાડવામાં તેમણે પોને સામેથી હાથ આપ્યો. જાપાનમાં કોંચા દરજ્જાના માણસો પણ જરૂર પડતાં જોઈને હિપાડતાં કે મદદ કરતાં શરમાતાં નથી એ મેં ઘણી વાર જોયું હતું અને પચાસ વર્ષના મિ. સકાઈ, વિદ્યાર્થીના અનૂનથી પેટી ટૅક્સીમાં મૂકતાં અને ગિતારતાં વાર ન લગાડતા એ જોઈ મને પણ ક્ષોભ થતો.

વરસાદ એટલો બધો હતો કે ક્યાંયે જવાનું મન જ ન થાય. એ વખતે અમારી ટૅક્સી ટોકીઓના કોઈ પરાની ટેકરીવાળા રસ્તા ચડતી ગિતરતી એક બગીચાવાળા ખારણા આગળ જઈ ઊભી. ટૅક્સીવાળાને તમારા ડોકાણાનું કાર્ડ આપ્યું કે પછી તેની જ રૂબરૂ કે ડોકાણાસર ઊભી રાખે. આ મુલાકાત વેળા તેને એ ત્રણ ડોકાણે ટૅક્સી ઊભી રાખી પોલી-

સગવડતા મળે તેથી કેટલું સાનંદાશ્ચર્ય થાય? જેયાર શાળા ને કોલેજને જોવાની યોજના કરવામાં મિ. સકાઈએ ટેલિફોન સંદેશ અલાવ્યા, તેમાં મારા માટે કોઈ કલાકારની મુલાકાત કરાવી દેવા તે બહુ ઇતેજાર જણાયા; પણ વૅકેશન હોવાથી ઘણા તો બહારગામ મયાના ખર્ચર મળતા. આખરે દસ વાગ્યે તેમનો ટેલિફોન આવ્યો કે પોતે જાતે એક આર્ટિસ્ટને ત્યાં સાથે આવશે અને બીજી યોજના થઈ રહી છે. મુલાકાત આવી ગયેલા એ કલાકાર

જેને મને મેળાવવામાં તેમણે ખાસ હેતુ વિચાર્યો હતો એમ મને સમજાયું, કેમકે એથી હિંદુ-

મિ. કાતસુતાને મળવાથી ટોફીઓની કળા વિષેની મારી આતુરતા જરા થે શમી નહોતી અને હજુ કંઈક તાર્ત્વિક અને વધુ ખ્યાલ આપે એવી મુલાકાતની ઝંખના રહી હતી. એક જે રોડમાં ભરાએલાં પ્રદર્શનો જોયાં. રફલ આફ આર્ટ જોવાની હતી, પણ વરસાદની ઝડીઓ ઉત્સાહ અને પ્રવાસ હંડો કરતી હતી. વધુમાં મુશ્કેલી દર્શકની રહેતી. કોળેમાં તો જાપાની-અંગ્રેજી કે જાપાની-હિંદી વ્યવહાર કરનાર કોઈ ને કોઈ સાથી મળી રહેતા, પણ અહીં તો નાનાભાઈનો દર્શક આમનો હોય તો જ રહેતો થાય. એવામાં, અચાઉ કોળેથી એક ઓળખાણુ પર પત્ર લખેલો તે મૅડમ યોશીમુરાનો પત્ર આવ્યો કે તે જીજે દિવસે સવારે કામાકુરાની યાજુના ગામમાંથી ખાસ મને મળવા આવે છે. તેમનો પુત્ર જીમાર હતો એટલે તે જલદી મળી શક્યા નહોતા. ચાલો, હવે એક ઓળખાણુ એવી મળે છે કે જે વધુ છૂટથી બધે બેગવી શકશે. તેમના પત્રો અંગ્રેજીમાં આવતા એટલે મને સીધી વાતચીતની સરળતા મળશે એમ ખાતરી થઈ.

જીજે દહાડે સવારે દસેક વાગ્યાના શુભારે મારી હોટેલને તળીએથી રૂમમાં ફોન આવ્યો કે મૅડમ યોશીમુરા લિક્ટમાં ઉપર આવે છે. હું ખારણા બહાર ધર્યો ત્યાં ફેંચ દળે માથુ ઓળેલાં આધિડ ઉમરનાં મૅડમ યોશીમુરા લિક્ટમાંથી માળ પર ચાલી આવતાં દેખાયા. તુરત નમનોની આપલે કરી મારા રૂમમાં તેમને આવકાર આપ્યો; ચાનો ઓર્ડર આપ્યો. બહાર એમાંસું જ હતું, પણ મૅડમ યોશીમુરાના આનંદ-મય ચહેરાએ તથા મને મદદ કરવાની હિતેચ્છરીએ મને જોમ આપ્યું. તેમણે પહેલું જ પૂછ્યું કે તમે અહીંના કોઈ આર્ટિસ્ટને મળ્યા કે નહિ? મેં મિ. કાતસુતાની વાત કહી. તેમણે કહ્યું ફિકર નહિ. એમ કહી ટેલિ-ફોન હાથમાં લઈ ટોફીઓનાં જેયાર ફેંદાણાં ખખડાવ્યાં. તેમના પોતાના ગુરુ એક મદાન ચિત્રકાર હતા, તે પણ બહારગામ! જીજ, તે પણ જીમાર હોવાથી નહિ મળી શકે; જોકે તે એક મોટી ખાનગી આર્ટ

મૂલ ચલાવનારા હતા. ત્રીજા મિ. રાકુતેન ટોકીઓના સુપ્રસિદ્ધ કટાક્ષ ચિત્રકાર, જેમને ત્રણ કંપનીએ સીન્ડિકેટ કરેલા એમનો જવાબ આવ્યો, 'હો, ઘરમાં જ છું. તમારા મિત્રને તાળડોળ મોકલો. કાલે તો હું બહાર-ગામ જવાનો છું. પણ તેમને મળવા હું પણ ઇતેમર છું.'

મૅડમ યોશીમુરાને કંઈક સંતોષ મળ્યો કે એકાદ ચિત્રકાર તો મેળવી આવ્યો. તેમણે આ પીધી ને ટૂંકામાં પોતાની હકીકત કહી. પોતે સારાં ઘરોમાં કુળાનાં ટ્યૂશનો આવે છે. નવ વર્ષનો છોકરો છે. તેને મોટા કરવા પૂરતો ઘરમાં સ્વાર્થ છે. પતિનું એટલું સંભારણું અને પોતાની કુળા એ જ તેમના જીવનમાં અંધન; સિવાય કોઈ જ ભાવ તેમની નજરમાં નહોતો.

તેમના કહેવાથી હું તુરંત તૈયાર થઈ ગયો. દર્શક આમાનો તો નાનાભાઈ સાથે નીકળી ગયો હતો. સોજતની ખાતર મેં ભાઈ જમન પુરોહિતને સાથે ઊપડ્યા. આ ભાઈ જાપાનમાં અભ્યાસ કરવા આવેલા, પણ કોલેજ ઉપડવાની વાર હતી એટલે અમારી હોટેલમાં આવી બેગા થઈ ગયેલા. મૅડમ યોશીમુરાએ નીચે આવી ટૅક્સી દરાવી આપી ને તેને સરનામું આપ્યું. ક્યાં જવું છે, કેને મળવું છે તેનો કશો પૂરો ખ્યાલ ક્યાં વગર અમે તો ઊપડ્યા. મૅડમ યોશીમુરાએ ટોકીઓના સ્મરણમાં એક નવી રેખા ઉમેરી.

કટાક્ષચિત્રકાર મિ. રાકુતેન

આ ટોકીઓના ટૅક્સીવાળાએને તો હમરો ધન્યવાદ હતો! આર જ મામજનાં આડંબવળાં ચકરડાં લઈ કોઈ એક ઘરામાં અગને એક થાંભલા પરનું ખોઈ બતાવતો એ જિભો રહ્યો. ધરાધર એ જ રાકુતેનનું ઘર! અમે જઈ ઘંટડી બજાવી. ઘરની દારીએ આરાણું ઉપાડ્યું અને મુલાકાતના ખેડમાં બેસાડ્યા. અહીં પહેલી જ વાર ખુરશીઓવાળો ઝોરડો બેથો. પછી અચર પડી કે રાકુતેન અગિયાર વર્ષ પુરોપમાં અભ્યાસ માટે જઈ આવ્યા છે ને તેથી થોડુંબણું અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ બારડી મળે છે. કલાકાર સાથે સીધી વાત કરવાની સિત્તજત અને માનવતાસંસ્પર્શ મને ખુબ જ આનંદ આપવા લાગ્યો.

મિ. રાકુતેન અંધી હડીના, હસમુખા, ફ્રેંચ કટની મૂંઝવાળા પ્રૌઢ સગમન

છે. ચિત્રો વગેરે
તેમને પણ બતા-
વ્યાં. પછી તે અં-
દર પોતાના રકુ-
ડિયોમાં મને લઈ
ગયા. ત્યાં આ,
ફળો, નાસ્તો વ-
ગેરેથી તેમણે આ-
દર કર્યો. તેમનો
રકુડિયો બહુ જ
મોટો જોઈ તેનું
કારણ પૂછતાં કહ્યું
કે દરરોજ રાત્રે
બધા મળી લગ-
ભય ૧૮૦ વિ-

કલાકાર રાકુતેને લેખકનો કરેલો રકેચ

છાથીજો તેમના

રકુડિયોનો લાભ લે છે. મોટેલ પરથી ચીતરે છે. ધંધાર્થી કલા, પ્રેસ આર્ટ
વગેરે શીખે છે. કેટલાકે, દિવસે કળાના જ ધંધામાં નિર્વાહ કરે છે. તેમણે
વિદ્યાર્થીઓ માટે કૂપનો કરેલી એક ચેનમાં પાંચ કૂપનો આપતા. વિદ્યાર્થી
જે દિવસે કલાસમાં આવે તે દિવસે એક કૂપન આપીને ખેસે. તેમણે મને
બહુ આમહ કર્યો કે એકબે રાત તેમના કલાસમાં મારે હાજરી આપી વિદ્યા-
ર્થીઓને પરિચય આપવો; પણ સાથ અને વાણીવ્યવહારના સાધનની અ-
કળામણ એટલી હતી કે રાત્રે એટલે દૂર આવવાનો વિચાર પણ અમાલ
લાગ્યો. મેં આભાર માની છેવટમાં તેમનો રકેચ કરવા માંડ્યો, એટલે તેમણે
પણ દાસી પાસે પીછી, રંગો મંગાવી માફુ વ્યંગચિત્ર લેવા માંડ્યું. અમે
ખરેખર એકબીજાના પ્રેમી બની ગયા એવો આનંદ આવ્યો. આ આજ

લેખકે મિ. રાકુતેનનો કરેલો રહેઠાણનો ખ્યાલ કરી નાખ્યો. તેમના રાતના વર્ગમાં એકવાર તો જવું એવો નિશ્ચય કર્યો, પણ પછીથી ટાકીઓમાં સંમતિઓએ એવું રૂપ લીધું કે તેનો અમલ ન જ થયો.

હમ્પીરીઅલ આર્ટ એકેડેમી

ધેર આવતાં મિ. સકાઇનો ટેલિફોન મળ્યો કે હમ્પીરીઅલ આર્ટ કોલેજ કાન્ટો જ દિવસ ખુલ્લી રહેશે; પછી વેકેશન પડે છે, માટે આપણે સાથે જ ત્યાં જવાનું છે. આ એક નવાનું જ હતી કે મિ. સકાઇ જેવા ધંધાની બાબત વધારે સંબંધ ધરાવનાર પણ મારી જોડે આવે તેકાણે આવવામાં વધુ રસ લેતા હતા. અમે ગીન્ટો દિવસે આર્ટ સ્કૂલમાં પહોંચ્યા ત્યારે ખરેખર સાળાની પરીક્ષાઓ ચાલતી હતી. તેમજ કેટલાક પ્રોફેસરો કે જેમના પર મેં બહામણો આણેલી તેઓ હતા માટે કે આરામ માટે પહાડો પર કે હરિયાકિનારે ચાલ્યા ગયા હતા. છતાં મિ. સકાઇએ અમારી ઓળખાણ કરાવી,

માત્ર કલ્પના નથી એની પ્રતીતિ પછીથી તેમણે લખેલા પત્રમાં મળી હતી. જીન પુરોહિતને તેમણે એક-દમ એક પોપટ ચીતરી આપ્યો અને કહ્યું કે 'લે, તારા બાળુવા માટે આ આદર્શ સાચવજે;' અને એટલું કહીને ખડખડાટ હસી પડ્યા.

મિ. રાકુતેન ઘણા પ્રકાશકો અને સચિત્ર પત્રો સાથે પણ ગાઢ સંબંધ ધરાવતા લાગ્યા. તેમના વિદ્યાર્થીઓ પણ ઘણી સારી જગ્યાએ ચિત્રશિક્ષકો અને આર્ટિસ્ટો થઈ રહ્યા છે એ મેં જાણ્યું અને તેમની

એટલે પ્રિન્સિપાલે અમને આદર આપ્યો અને અધ્યા વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી, મારા ચિત્રસંગ્રહ પર મારી પાસે વાત કરાવી તરજૂમો કરી દરેક વિષય સમજાવ્યો. આ તો મારું પ્રદર્શન થયા લાગ્યું તે જોઇ હું ચિત્રો બનાવવાનું મિ. સકાઇ પર છોડી, બીજા પ્રેફેસરને લઈ વર્ગો જોવા ચાલી નીકળ્યો. ટોકીઓની આ આર્ટ કોલેજ એક મોટી યુનિવર્સિટી જેવી છે. તેમાં અસલ જાપાની કળાનો સંપૂર્ણ આદર અને શિક્ષણનો પ્રયત્ન છે; તે સાથે યુરોપી-અન કળાઓ માટે પણ એટલો જ જોરદાર સ્તાપ છે. દરેક પ્રેફેસર જાપાની છે પણ તેણે યુરોપની મોટી ઍકેડેમીમાં પાંચ દસ સાત કાઢી નાખી પાકો અનુભવ અને શક્તિ મેળવ્યાં હોય છે. ટોકીઓ આર્ટ ઍકેડેમી દરેક વિદ્યાર્થીને ઍન્યુએટ બનાવે છે અને છેલ્લી ડિપ્લોમા મેળવે ત્યારે જ તે કોઇ શાળા કે સંસ્થામાં ચિત્રશિક્ષક થાય છે.

આ આર્ટ પ્રિન્સિપાલની બાજુમાં બે મોટાં રાજમહેલો જેવાં મકાનો છે. તે ખાસ વાર્ષિક પ્રદર્શનો માટે જ બંધાવ્યાં છે. લગભગ ૫૦૦૦ જેટલાં નવાં ચીજોનાં ચિત્રો ત્યાં દર વર્ષે જોડવાય છે અને ખુદ શહેનશાહને હાથે એ પ્રદર્શન ખુદસું મુકાય છે. જાપાની તેમજ આધુનિક કળાના મહારથીઓ એ ઉત્કૃષ્ટતા માટે એટલી તીવ્ર દરીદ્રાઇ ચલાવે છે કે ઘણી વાર કોને હિસ્સે રચાન આપવું તે અધિકારીઓને મુશ્કેલ લાગે છે. મોડર્ન આર્ટમાં પણ જાપાને નામ કરી બતાવ્યું છે. ખુદ ટોકીઓમાં આર્ટિસ્ટો સામે ચિત્ર માટે બેસનારાં models (માનવપાત્રો) અઢીમો છે. હું બ્યારે ચિત્રના ખંડો જોતો હતો ત્યારે ડિપ્લોમાના વર્ગમાં ચાર સ્ત્રીપાત્રો નવસ્થા દેહે pose (બેઠક) આપી રહ્યાં હતાં નવસ્થાપણ માટે જાપાનીઓમાં સાધારણરીતે કંઈ પણ કુતૂહલ છે જ નહિ, પણ એ ખંડમાં મારા સાર્થીદારોને દાખલ ન કર્યાં. હું આર્ટિસ્ટ ખું એ બાજુને જ મને એ વર્ગમાં પ્રવેશવાનો હક્ક આપાવ્યો. પાછળથી આ જગત પર ચર્ચા કરતાં નાનાભાઈએ એક ઘણો સરસ દાખલો આપ્યો: તે- માણે એક અંગ્રેજ સર્જનને પૂછ્યું કે તમે અનેક માનવ સ્ત્રી-પુરુષોના દેહને જોઈને તેવા રૂપમાં સંપૂર્ણ છૂટથી બુઝો છો ત્યારે તમને શું લાગે છે ?

એનો જવાબ તેમણે આપેલો કે ઓપરેશનના રૂમમાં તો અમે આમડાં હાડકાં અને રોગોનાં જ વિચાર કરી શકીએ છીએ. અહાર નીકળીએ ત્યારે જ સ્ત્રી-પુરુષોની સૃષ્ટિનાં અમે પણ પાત્રો બની જઈએ. ઓપરેશન રૂમમાં અમારો હાથ માત્ર વસ્તુઓને રૂપે છે; નહિ કે લાગણીયા હૃદયનાં રૂપેનોને.

ટોકીઓ ઈમ્પીરીઅલ આર્ટ એકેડેમીની વિશાળતા અને સાધનસંપત્તિ એક યુનિવર્સિટી જેટલી છે. તેના પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીઓને કળાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં અંતથી શિક્ષણ આપવાની તૈયારી અને તત્પરતાવાળા છે. બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં જાપાની હીવાલ રહે તે કરતાં ચિત્રકળા, શિલ્પ, લાખરસની કળા કે જાપાની ચિત્રકામ શીખવામાં પરદેશીને ઓછી તકલીફ નડે. મુંબઈના વસવાટમાં જે અર્થ થાય એટલા જ અર્થે અહીં વિદ્યાર્થીઓને કળાનું સર્વોચ્ચ શિક્ષણ યુરોપની હારમાં મૂકે એવું મળી શકે છે. હિંદી વિદ્યાર્થીને માત્ર સ્ટીમરનો લાંબો પંથ કરવો પડે એટલું જ વધારે.

આવી જ મોટી કળામંડ્યા છોકરીઓ માટે છે; તે 'ઈમ્પીરીઅલ આર્ટ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ' કહેવાય છે. પણ ત્યાં જવાનો વિચાર કરું તે પહેલાં ઓ-સાકાની એક મીજબાનીએ અમારાં સુકાન વાળી લીધાં.

જાપાનનાં નાટ્યો અને નૃત્યો

કોઈ પણ દેશની સંસ્કારિતા પારખવી હોય તો તેનાં ચાલુ નાટકો અને નૃત્યો જોઈ લેવાં. ખાસ કરી નાટકશાળા કોઈકને જ આકર્ષ્યાં વિના રહે, એટલે જનસમાજ કઈ જાતની અભિરૂચિ પોષી રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ ત્યાં જ મળી રહે. મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે જાપાનમાં થોડી મુદતમાં એ નાટક જોવાની તક તો લેવી ને લેવી જ. અને તેમાં એ ત્યાં પહોંચતાં જ ત્રીજે દિવસે મને જાપાની રંગમૂગિનું એક સાદું છતાં અલુ રંગભૂમિય દર્શન થયું, ત્યારે તો એ જિજ્ઞાસા વધી પડી. અમે જાપાનમાં જાતર્યાં તે વખતે ત્યાં નજીકના એક દરિયાકિનારે જાપાન એમ્પાયર એકઝીગીશન (સામ્રાજ્ય પ્રદર્શન) ભરાયું હતું. એ પ્રદર્શન જોવા મળ્યું એ પણ અકરમાત હતો, કારણ કે પ્રદર્શનનો એ છેલ્લો જ દિવસ હતો. લાંબો ગાણસો એ તેમાંથી ચોતાના સામ્રાજ્યનું

ગૌરવ અનુભવ્યું, જ્ઞાન અનુભવ અને માહિતી મેળવ્યાં. તેમજ તેને શિક્ષણ-પ્રદ બનાવવાની હજારો પ્રકારની યોજનાઓ કરેલી હોવાથી બાળકોની કેળવણીમાં પણ અનેકગણો વધારો થયો હશે. એ વિગતો મારે બીજા પ્રસંગે વિસ્તારવા છે; પણ તે બધી બાબતોમાં, પ્રદર્શનના જ વિસ્તારમાં જાપાનની રંગભૂમિ પણ રાખવામાં આવી હતી અને હજાર માણસ મેંસી શકે એવડી નાટકશાળા જ ચડઝિતર એકઠાવાળી બાંધેલી હતી. પ્રદર્શન જોતા થાકી જાઓ કે વખત બચતાં આનંદ લેવા સાહેબો તો ત્રણ વાગ્યા પછી ગમે ત્યારે પ્રદર્શનની ટિકિટથી જ એમાં મેસવાનું મળે, ત્રણચાર આના જેટલી ટિકિટમાં જ પ્રદર્શન, તમાશા અને આ નાટકશાળા જોવાનાં મળ્યાં એમાં દિસાગ શો કરીએ ?

નાટકશાળામાં શું જોવાનું મળશે તેનો કંઈ પણ ખ્યાલ બાંધ્યા વિના અમે દાખલ થયા ત્યારે યુરોપીયન પ્રકારનો એક નાચ આવતો હતો, એટલે થોડી વારમાં તે પતાવીને અમે તો બહાર નીકળી જવાનો ઈરાદો કર્યો. પણ તુરંત બાબુ પરના મોટા પાટીઆ પરના કાગળનું શીટ એક જણે ઉઠાવી જાહેર કર્યું કે હવે ઇંધક જાપાની પ્રોગ્રામ છે અને કોઈ જાણીતી ગેઈશા મંડળી તે રજૂ કરે છે. ગેઈશા અને જાપાન એ બે શબ્દો બહુ જ સંકળાએલા છે. જાપાનની કલાત્મક મંસ્કૃતિનો વારસો લાંબી પરંપરાથી સાચવનારી આ ગેઈશાઓ કયા તત્ત્વ ઉપર ત્યાંના સમાજમાં માનભરી પદવી ધરાવે છે એ મને કાયડો લાગતો હતો. પણ આ પ્રસંગે જો થોડો પણ નૃત્યપ્રયોગ જોવા મળ્યો એથી ખાત્રી થઈ કે એ હકક તેમને મુજારક છે. પડદા ખસતાં જ ઘેરા કાળા રંગના પડદા ઉપર વાદળોની રેખાઓ, ચંદ્ર અને એક ઝાડની વિસ્તરતી ડાળીઓ જ; અને બે ચડઝિતર બાંક ઉપર કેટલીક છોકરીઓ જાપાનનું સિતાર જેવું વાજું લઈ, એક જ હમે ગોઠણ માંડી બેઠેલી. એ બધીનાં વસ્ત્રો લગભગ કાળાં હતાં. અહીં પહેલેથી એક વાત જાણવાની જરૂર છે કે જાપાની રંગભૂમિ બિંચાઈમાં થોડી હોય તે ચાલે છે, પણ તેને પહોળાઈ ખૂબ જોઈએ. તેના નૃત્યના પ્રકારો પણ એ જ ધોરણે રચાએલા જણાય છે.

મેડલી છોકરીઓએ ત્યારે વાદ્ય શરૂ કર્યું ત્યારે તો માત્ર મેચાર સુરાવટ જેવી ગત જ વાગતી લાગી, પણ પછી તેમાંની એક જણીએ વાંસળી જેવા સ્વરે કંઈ ગીત શરૂ કર્યું અને ખીજી વચમાં ઝીલવા લાગી ત્યારે તો જાપાનનું હૃદય મોહનું લાગ્યું. ત્યાં તો નેપથ્યમાંથી એ સૌ કરતાં એક સુકુમાર આળાએ આવી એ ગાનારીઓ તરફ ભાવેની મુદ્રા કરતા ધીમું નૃત્ય શરૂ કર્યું અને પદ બદલાતું ગયું તેમતેમ તેનાં પગલાંની ઝડપ બદલાતી ચાલી જાપાનની સ્ત્રીઓના પોશાકની ખરી ખૂબી એમના નૃત્યમાં જ સમગ્રજ છે. તેમના કીમોનો ક્યારે બિડતા રહે, ક્યારે અંગ પર લપટાય, ક્યારે હાથની ખાંચો ઝૂલતી રહે, ક્યારે ગુલાંટો ખાતી ફરે, પંખો ક્યાં ખોસાય, કંઈ રીતે એચાય તથા બિધે વગેરે તાલબદ્ધ અને કલાત્મક રીતે જોવાનું મળ્યું એટલે જોએલાં અનેક જાપાની ચિત્રોની લાક્ષણિકતા એકદમ સમગ્રર્થ ગર્ભ એ ચિતારાઓએ જે કંઈ ખારીકીઓ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે બધો આ નાનકડી નર્તિકાએ અનેક રીતે અંગભંગ કરી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યો. પછી વળી ઋતુનાં ગીત શરૂ થયાં. ત્યારે અઘળા ખૂબીથી એ નર્તિકાએ ઉપરના કીમોનો બદલવા માંડ્યા. પહેલાં તો આંખને યે સમજ ન પડી કે કેટલા કીમોનો તેણે પહેર્યા હશે ! પણ લગભગ ચારેક જાતનાં વસ્ત્રો એણે બદલી બતાવ્યાં, છતાં અગાઉથી તે કળી જવાનું મુશ્કેલ હતું.

આમ, અમે એક પછી એક જે પ્રયોગ જોયા તેમાં વચ્ચે ફ્રેંચ અને અમેરિકન નૃત્યનાં પણ સુંદર અનુકરણ હતાં. વચમાં થાહારવટીઆનો એક પ્રસંગ, નૃત્ય અને વાર્તાની અંબુણીરૂપ જોયો. એ બધાંમાં છોકરીઓએ જ સ્વાંગ સજ્યા હતા. વાર્તામાં કંઈક એવું હતું કે નિર્દોષ માણસોને દૂરતાથી લૂટી તેઓ ઉન્મત બન્યા છે એવામાં તેમની નજરે માતૃભૂમિ બગાડી દેખાય છે, એટલે બધાને પોતાનાં કરતૂક ઉપર આદરોસ થાય છે અને પકડેલા કેદીઓને છોડી દઈ, માતૃભૂમિને અર્પણ થવા ચાલ્યા જાય છે. એ બધામાં દૂર ઉન્માદ, વેદના, સહાનુકંપા વગેરે ભાવોની ખીલવણી ઊપ પાડે એવી હતી. નાટકની સાથેસાથે જે વાલ્મીકીમુદાય કામ કરતો હતો તેના માણસો

જોતાં તેમાં યુવાનીને ઉપરે ઊભેલાં યુવકયુવતીઓ જ હતાં. તેમની વચ્ચે કોઈ વૃદ્ધ ઉસ્તાદ વખતોવખત માત્ર સૂચના આપતો નજરે પડતો. પછી સમગ્રયું કે આ બધા પ્રયોગો ખીનધંધાર્થી મંડજો તમ્મથી કરવામાં આવ્યા હતા. નાટ્યગૃહની બહારના મેદાનમાં અમે કેટલીક પ્રેક્ષક ચાલિકાઓને તે-તેમની એ સખીઓ સાથે હસાહસી કરી મળતી જોઈ. તે જ પ્રમાણે જુવાનોને તેમના મિત્રો શાળાશી આપતા હતા. અમે તો જાપાની ભાષા ન જાણીએ એટલે મૂંઝું સીનેમાં જોનાર જેવા રહ્યા, પણ ઇવન સાક્ષાત્ સામે હતું તેનો મોટો તકાવત હતો.

તાકારાજુકા

જાપાનમાં જનાર એક પણ પરદેશી તાકારાજુકાનું નામ નહિ બૂલે. કોબેવાસી હિદ્દી વેપારીઓમાંથી ધણા તો દર માસે બદલાતો તાકારાજુકાનો એકે પ્રયોગ જતો નહિ કરાવાના નિયમવાળા છે. કોબે અને ઓસાકાની વચ્ચે નીશીનોમીઆથી રેલવેનો એક કોટો બદલાઈ તાકારાજુકા તરફ જાય છે. ભાગ્યે જ અરધો કલાક લાગે છે. કોબેથી સીધી તાકારાજુકા જનારી ઝાડીઓ પણ મળવાનો મંભાવ.

તાકારાજુકા મૂળ તો એક મોટી બગીચ છે. તેના માલિકે ત્યાં આ નાટ્યગૃહની યોજના કરીને જાપાન ઉપર તેની મોટી અસર કરી છે અને

કોબે અને ઓસાકાની વચ્ચે નીશીનોમીઆ સ્ટેશને ઝાડી બદલી તાકારાજુકાના નાટ્યનગરે જવાય છે એ દર્શાવતો, ત્યાંની રંગભૂમિના ચિત્રવાળો રેલવેનો આ નકશો જાપાનીઓની લોકોમાં માહિતી પ્રચારવાની અનેક નુસખાભરી રીતોમાંનો એક નમૂનો છે.

હવે તો ટોકિયોમાં પણ બીજું તાકારાજુકા થીએટર જમાવ્યું છે. જાપાનની દરેક સંસ્થાની વ્યવસ્થા અને યોજનામાં એક ખૂબી એ હોય છે કે તે ભાગ્યે

જ પ્રજાને જોખનરૂપ હોય છે. ખરું કહીએ તો, તાકારાજીકા કન્યાઓને માટે લલિતકળાઓની એક વિદ્યાપીઠ છે. નૃત્ય, નાટ્ય, અભિનય, સ્વાંગ, સંગીત, તાલ વગેરે રંગભૂમિગત અનેક કળાઓ શીખવવાની ત્યાં મોટી શાળા છે. ઉપરાંત ફોટોગ્રાફી, ફિઝિક્સ પણ શીખવાય છે. જાપાન તેમજ યુરોપના તે કળાઓના બહુ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલા નિષ્ણાત વિદ્યાગુરુઓના હાથ નીચે સૈકડો છોકરીઓ પોતાની શાળાના અભ્યાસક્રમ જોડે અહીં એ કળાઓમાં નિષ્ણાત બની રહી છે. એમની સંસ્થાના નિર્વાહ માટે આ થીએટરમાં દરરોજ ૧ થી ૫ સુધી નાટ્યનું એક પ્રોગ્રામ એક મહિના સુધી ચાલુ રાખે છે, જાન્યે મહિને નવું પ્રોગ્રામ બર્થ ડેયી મંડળી કામ આપે છે. આ પ્રોગ્રામો સાચવવાને લગભગ ચારસો જેટલી છોકરીઓનાં તાલીમ મામેલાં મંડળો છે ને જેટલીક તો 'સ્ટાર' પદવીએ પહેંચેલી છે. પણ તેની વાત બાજુએ રાખીએ તો ઘણીખરી છોકરીઓ પાછળથી આ કળાઓના શિક્ષણની નોકરી કરે છે અથવા પોતાના ખાસ શોખ ખાતર એ કળા ચાલુ રાખે છે. ઘણી ખાનદાન ઘરની કન્યાઓ એમાં જોડાતાં સંસ્કૃતિ ધરતી નથી. એનું એક કારણ તો જાપાનની સામાજિક સંસ્કૃતિ છે. નારીજન તરફ ત્યાં કોઈ ટેકાણે કટાક્ષ, મરકરી કે એવું જાહેર જગ્યાઓમાં તો થું પણ નાટકના અભિનયમાં પણ નથી, લેમજ પ્રેક્ષકોનું મૌન અને જ્ઞાવાત્મકતા એમની કળાને ઔર આશ્ચર્ય આપી રહ્યાં છે.

તાકારાજીકા થીએટરમાં પ્રેક્ષકોના જુદાજુદા વર્ગો નથી, લેમજ ટિકિટ ફ્રી પણ સાવ જીવંત છે: ભાએ જ જ આના થાય. એક પ્રોગ્રામ આખો મહિનો ચાલુ રહે, છતાં ટિકિટ માટે જાણ્યાર દિવસ અગાઉથી જોગવાઈ ન કરી હોય તો છેવાડે જ જગ્યા મળે તે નિમાવી લેવાની. તમે ટિકિટ ખરીદો તે ઉપર જ સમારી જગ્યાનો નંબર હોય જ તાકારાજીકા સ્ટેજન આમળ કેટલાક જાપાનીઓને મેં આવી રીતે જોવાવેલા હોયા નંબરની ટિકિટ ઉપર વેપાર કરતા પણ જોયા; પરંતુ થીએટરની બારી ઉપર બે લાવ નહિ જ. થીએટરની આસપાસ એક સુંદર બગીચો છે, તેની પણ જુદી ટિકિટ હોય છે.

અમને વખત થોડો હતો, એટલે ગંગીચો છાટી દર્ધ સીધા થીએટરમાં ગયા. રવિવાર હતો એટલે પાંચ વાગ્યાના બીજાં બેલમાં અમારે ખેસવાનું હતું. રવિવાર સિવાય રોજનો એક જ બેલ રહે છે, થીએટરનું મહાન બહુ જ વિશાળ હોવા છતાં માણસો એટલાં બધાં હતાં, કે બેલા રહેવાની જગ્યા પણ માંડ દેખાય. પહેલો બેલ પૂરો થયો તેનાં માણસો બહાર નીકળી ગયાં અને નવી ભરતી થઈ તેમાં અમે અંદર પેશા. જાપાનની આમ જનતા ત્યાં બેલરાઈ હતી, પણ કોઈની તરફ છીટ કે અપમાનનું ત્યાં નામ નહોતું. બધા દરવાજા પરથી પ્રેક્ષકોને અંદર લેવામાં આવતા અને તેમની ટિકિટ પ્રમાણે સ્થાન બતાવનારી સ્વયંસેવિકાઓનાં જૂથ અંદર ઘૂંચ્યાં જ કરતાં. તેમનાં શિસ્ત અને ફાવકાર્ષ જાપાનની કેળવણીનું સુંદર

તાકાશનુકાની વિદ્યાર્થીનીઓ

પ્રતીક હતા. અમે ચારપાંચ મિત્રો હતા, પણ મને મહેમાન તરીકે લઈ જનાર મિ. કોહારી અને તેમના મિત્ર મિ. સી. બાલકૃષ્ણ સૌથી આગલી હારની એકટિકિટ મારા માટે ફાજલ પાડી હતી. એવા સાદા સફલાવે પણ મને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણની વધુ સરળતા આપી.

રેમબૂમિની રચના

અંદર જતાં જ લગભગ ૩૦૦૦ માણસની ગોઠવણવાળું પ્રેક્ષકલુવન અને સામેની રેશમી ભરતકામથી ભરેલી ચિત્રમય જવનિકા આખા વાતાવરણને પરસ્તાન બનાવી દેતાં લાગ્યાં. જાપાની રેમબૂમિનું આમુખ ચોખંડું કે ઊંચાઈવાળું નથી હોતું. ઊંચાઈ કરતાં પહોળાઈમાં તે લગભગ ત્રણગણું અને એક મોટી પરસાળ હોય એવું હોય છે. ઊંચાઈ ૧૮ કે ૨૦ ફૂટની તો હશે, પણ આડો પટ બહુ વિસ્તારમાં હોવાથી આંખો ઊંચી એંચાતી ન રહે. તેની બે બાજુ, પ્રેક્ષકો જુએ તેમ ખારણાં હોય છે. ઘણીવાર પાત્રો તેમાંથી આવે છે અથવા ગય છે. જવનિકા પરના રેશમી ભરતકામે અવનવા રંગો અને રૂપોનો સુંદર મેળો બનાવ્યો હતો ને તે પણ તાકાસજીકાની કલચિત્રો કન્યાઓએ જ તૈયાર કરેલાં. જવનિકાની આગળ જ પ્રેક્ષકોના અગ્રભાગમાં વાઘસમુહની ગોઠવણ હતી. લગભગ ૪૦-૫૦ માણસો એ વર્ગમાં હતા, પણ તેમની એકઠા નીચા પડતા ખાડામાં હોવાથી કોઈનું માથું નજરે પડતું નહોતું,

તેમ જ ત્યાં કોઈ છે એવી ખજરે પડે નહિ એવી રીતે તેમનાં ગાઈડલાઈટસ (જ-ફરી રાશની)ની ગોઠવણ હતી.

એ વાઘસમુહાયના લોંચરામાંથી એમલીદાયરોના તાર આખા થીએટરમાં દરેક ભાગમાં પથરાઈને યુક્ત રાખેલાં હતાં. રૂઢીકરો સાથે

જાપાનના થીએટરની રચના સમજાવતો નકશો

જોડેલા હતા. એ થીએટરની બીજી ખુબી એ હતી કે તેમાં થાંભલો એક પણ ન હતો. નીચે કે ઉપર નીચી રી-ઇનફોર્સડ સીમેન્ટ ફોન્ડીટની લોખંડી રચનાથી બાંધેલું છાપડું અને માળ તરફ નજર કરો તો તમારી નજરને અનુકાચનાર એકાદ ફાનસનું ડોઘલું પણ ન હોય રોશની ગમી જોતની સપટી સાથે જોડેલા કાચમાંથી દેખાતી હતી. એ રચનાનો કંઈક ખ્યાલ સાથેના રફેલ ઉપરથી મળશે; બાકી એ રંગરાગ, ધ્વનિ અને પ્રેરક ચાતાવરણ તો કલ્પનાથી જ માણી લેવાનું. ગરીબ કે તવંગર, વિદ્વાન કે કારીગર, વેપારી કે મજૂર ગધાનો શંભુમેળો ત્યાં એક પંક્તિએ રસથાળે ગમ્યો હતો, છતાં અવાજ કે વિમંશાદનું નામ નહોતું. પ્રોગ્રામ પાંચ કલાકનો હતો, તેમાં ત્રણ જુદાજુદા પ્રયોગો રજૂ થવાના હતા જાપાનને પરદેશના ઉત્તમ નાટ્ય-પ્રયોગો લગ્નવખાનો શોખ છે અને તેની યોગ્ય કદર કરી શકે છે. ચાલુ માસનો મુખ્ય પ્રોગ્રામ ફ્રેન્ચ નવલકાર એલેક્ઝાન્ડર ઘુમાની વિખ્યાત કૃતિ કાઉન્ટ મોન્ડીફિસ્ટોનું હતું. તે બાર જુદાજુદા પ્રયોગોનાં ગોઠવ્યું હતું; પણ તેની પૂર્વે જો જાપાનની સંસ્કૃતિને ઘડનારા બે પ્રયોગો હતા, તેનું સહેજ બ્યાન જાણવું જરૂરી છે; કેમકે તેથી જાપાન નાટકોમાં પણ કેવી રચિ ધરાવે છે તેનો ખ્યાલ મળશે.

પહેલો પ્રયોગ હતો નૃત્યવેશ. અંગ્રેજીમાં તો Dancing Mushrooms લખ્યું હતું, પણ કથાપ્રસંગને અનુરૂપ આ નામ યુજરાતીમાં કહ્યું હતું. જાપાન પોતાના કલહો અને ઝગડાઓનું પર્યવસાન કેવી રીતે લાવે છે, તેનું એમાં સરસ દર્શાવ છે.

તાકાસ ગો સેઈમિન અને ઝોનીસામે નામના બે ગૃહસ્થો પોતાના નોકરોના વાદવિવાદ પરથી પરસ્પર બોલતા નથી. આકાશી નામના એક ગોરે તાકાસાગોની પુત્રી હીના જુરનું સગપણ ઝોનીના પુત્ર સાથે કરી દીધું છે. બંને ગૃહસ્થોને ખબર પડે છે, કે તેઓ તો પોતાના અણગમતા સંબંધીઓ છે, એટલે બાળકોને એ લગ્નમાં જોડવાની મના કરે છે. આખું બે પ્રહસન સંગીત અને અભિનયમાં જ ચાલ્યું આવે છે. કાર્લ મેર્ક્સેથી બોલતું કે ગાતું

નથી. માત્ર વાલો પ્રસંગને અનુકૂળ સ્વરો પૂરે છે અને પાત્રો અભિનયથી કથાપ્રવાહ એમ્મે જાય છે. એમાં જાપાની ધરસંસાર અને વ્યવહારનાં બહુ મનોહર દ્રશ્યો જોવાનાં મળે છે. પૌરસ્ત્ય મનોદશા હિંદુસ્તાનથી જાપાન સુધી કેટલી મળતી આવે છે, તેની પણ પ્રતીતિ મળે છે. હીના ઝુર અને હિમેનો શોકે અંગેને પરસ્પરની લગની છે, પણ વડીલોએ મના કરી, તેથી હવે સમાજમાં સ્થાન રહ્યું નહોતીથી અને વનમાં નાસે છે. ત્યાં તેમને કોઈ અજાણી વેડ અને ફળો નજરે પડે છે. તે ઝેરી હશે અને એ ખાવાથી જીવનનો અંત આવશે એમ ધારી ખાય છે. છોકરાં નજરે નહિ પડતાં શેડો નોકરોને ધમકાવે છે. નોકરો ગભરાતા શોધવા નીકળે છે. માળાપો પણ પાછળ નીકળી જાય છે અને વનનાં દ્રશ્યમાં જાળકો ફળ ખાતાં હોય છે તે જુએ છે. નોકરો, પોતાનાં જ પાપે આ જન્મ માને છે. તેઓ પણ એ ફળો ખાઈ જાય છે. માળાપો આવીને જુએ છે, તો નોકરોએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે ને જાળકો જીવનનો અંત લાવી રહ્યાં છે; એટલે હવે સંસાર કોના માટે, એમ વિચારી તેઓ પણ તે ખાઈ જાય છે અને પશ્ચાત્તાપ કરતાં મૃત્યુની રાહ જોતા પરસ્પરની માફી માગી શે છે. એવામાં એક કહિયારો આવીને સમજ પાડે છે, કે એ વેડ ઝેરી નથી, પણ મૃત્યુવેશ છે. ત્યાં તો તેની અસર મૌને થવા માંડે છે અને આનંદમૃત્ય કરતાં સૌ 'સુખી છેવટ' અનુભવે છે.

બીજો પ્રયોગ એક જ પ્રવેશમાં આરંભ અને અંત પામે છે. તેનું નામ આ નો તો કુ. એ એક મોટો સરદાર હતો. તે એક પ્રાચીન મંદિરમાં કોળો દેઠડીના હરતાફરે લખેલા પુરાણા શ્લોકો જૂંસાવી નાખી નવા શ્લોકો કરાવવાનો સંકલ્પ કરે છે. આ શ્લોકોનાં માત્ર દર્શન કરવાને જ એ મંદિરમાં દૂરદૂરથી યાત્રિકો આવતા. તેમને લાગે છે, કે આ પ્રચ્છાલી ફેરવવાથી મહા અનિષ્ટ થશે. પ્રવેશ બિચડે છે. તે વખતે રાતની શાંતિ હોય છે અને દેડકાંનો અવાજ સાંભળીએ છીએ. થોડી વારે દેડકાંના સ્વાંગમાં ત્રણ નાની નર્તકીઓ જુદેજુદે જૂલોથી દેડકાંની ફળે ફૂદી આવે છે અને મેંડકમૃત્ય કરી જતી રહે છે, એટલે સવાર પડતાં લોકો દર્શને

આ મો તો હુ નામના જાપાની નાટકમાંનું એક દૃશ્ય

આ તો તે કે નાટ્યનું એક દૃશ્ય

આવે છે. ત્યાં પૂજારી ફરિયાદ કરે છે, કે આ મંદિરનું માહાત્મ્ય હવે નષ્ટ થવાનું; કારણ એ નો તો કુ એ પ્રાચીન અવશેષોનો નાશ કરવાનો છે. લોકો તે સાંભળી વિરોધ ઉઠાવે છે અને દૂધવાળો, ફૂલવાળો, વેપારી, ભરવાડ વગેરે સુંદર નૃત્યદ્વારા પોતાની મંદિર સાથેની પુરાણી જાહોજલાલીની વાત દર્શાવે છે. એ નો તો કુને કાને એ વાત જાય છે, પણ તે દાદ આપતો નથી. એવામાં રસ્તે આવતાં તેને એક યાત્રિકા મળે છે ને અગળપણે તે કહે છે, કે કોઈ એ નો તો કુ નામના માણસે કોમો દેઈશીના શ્લોકો અદલો નાખવાનું જાહેર કર્યું છે અને તેની ચિંતામાં તેની માતા માંદી પડી ગઈ છે; કારણ કે એ નવા શ્લોકોને કોઈ આદર નહિ આપે અને તેની તકનીઓ કોઈ નહિ ખરીદે. એ નો તો કુને ખાત્રી થાય છે, કે પ્રાચીન ઋષિના અક્ષરોનું હાથચિહ્ન જૂસવામાં તે જૂઠું કરતો હતો અને તે કન્યાને ખાત્રી આપે છે, કે તે પોતાનો સંકલ્પ ફેરવશે આ ખગરથી લોકો ફરીવાર ખુશાલીનાં નૃત્ય કરે છે. આ પ્રત્યેક પાત્રના ખોશાકમાં અને સમજવટમાં જે સૂક્ષ્મ ચોકસાઈ અને કલાત્મક રંગવિધાન હતું, તેનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે. જપાનના ઇતિહાસના પ્રત્યેક યુગના અભ્યાસપૂર્વક તૈયાર કરેલાં આ પાત્રો પ્રજાના મગજમાં પાકાં બીજાં બની રહે છે અને યુગોના પડદા સજ્જવ દૃશ્યો રૂપે જપાનની પ્રજાને કંઈકંઈ જીવનપાઠ આપતા જાય છે. જપાનનું રંગભૂમિનું વિધાન પણ કંઈકંઈ નવીનતાઓભર્યું હોય છે. આખો યે વખત રંગ, રાગ, નૃત્ય, અભિનય અને સ્વરની મોટી લહરીઓમાં વખત કેવી રીતે વીતી જાય છે તેનું જ્ઞાન સ્હેતું નથી.

ત્રીજો પ્રયોગ કાઉન્ટ મૉન્ટ્રીકિરોનો હતો. દેશપરદેશનાં વિખ્યાત નાટકો ઉપર જપાન ઓવારી જાય છે. શેઠપીઅરને તો તેમણે ઘરમથુ કરી નાખ્યો છે. આ નાટક દ્રેચ ઉપરથી લીધું હોવાથી જાપા જપાની હોવા છતાં એકએક પાત્ર અને દૃશ્ય દ્રેચ રાખવામાં આવ્યું હતું. નૃત્ય, અભિનય, શિષ્ટાચાર અધું જ સંભાળપૂર્વક દ્રેચ લાગતું. કાઉન્ટ મૉન્ટ્રીકિરોની વાતો તો ઘણી મોટી છે, પણ નાટકને અનુરૂપ કરવાને તેને આર પ્રવેશમાં ગોઠવી

મોન્ડીકિરોટો નાટકમાનું એક દૃશ્ય. કાકુન્ટ પોતાના વડાણ ઉપર.

દેવામાં આવી છે. પડદો ઊપડનાં જ અંધારું હોય છે. બાબુના જાણનામાંથી એક ધોળા ઝબઝામાં છુપાએલી આકૃતિ આવી વચ્ચે સહેજ જિભી રહે છે. તેના હાથમાં એક સફેદ મહોરું હોય છે, તે ચહેરા આડે રાખ્યું હોય છે, એટલે આપણે તેને જોઈ શકતા નથી; પણ એ નાટ્યકારની પ્રતિભાની મૂર્તિ માનવાની છે, કારણ કે નાટકનો પૂર્વાપરનો સંબંધ એક ગીત દ્વારા તે આઈ અતાવે છે. તેમાં હવે શરૂ થનારા નાટકમાં વાર્તા ક્યાંથી ઊપડે છે અને પાત્રો શું કરી રહ્યાં છે તેની પિછાન હોય છે.

એ આકૃતિ અંધારામાં અલોપ ચર્મ જાય છે અને રોશનીએ પ્રવેશ ઉપર અજવાળું ફેંકે છે, તે વખતે મિત્રના દગાનો ભોગ થએલો એડમન્ડ ડાન્ડે કોઈ ટાપુમાં જન્મકેદ છે. તેની બાબુ પરથી ખોદકામના અવાજો આવે છે. છ વર્ષ પહેલાંનો કારિયા નામનો બીજો કેદી ખોદતો ખોદતો

ડાન્સની ઓડીમાં આવે છે તેવો વિશ્વાસની બાબતો તેમ નિરાશ થઈ જાય છે. પણ મધી અને વસ્ત્રો મિત્રતા અપાવે છે. જરૂરના ડાન્સે જરૂર દરિયામાં સોફી બધું જાન મેળવે છે. છેવટે તેના મરતી વખતે એ પોતાની કાદડીમાંથી જાસામી આપ્યું એ સહેલા પોતાના ગુપ્ત અંગનાની તેને મલાત કરી, એક નકશો આપે છે અને પોતાની એક દીકરીનું રક્ષણ કરવાનું કહી મરી જાય છે. મરેલા

જાકારાજીબાની વિદ્યાર્થીનીઓ એલેક્ઝાન્ડર ઘુમાનું કેદીને દરિયામાં ફેંકી દેવા પ્રિયતાત કથાનક ઇન્ટર મોન્ડીક્રિસ્ટો બજાવે છે. કાથળામાં નાખેલો છે તેમાંથી તેને પોતાની કાદડીમાં લાવી ડાન્સ પોતે તેના કાથળામાં અંધાક પડ્યો. સહે છે. સિપાહીઓ એ કાથળો ઉપાડી દરિયામાં ફેંકી દે છે. અને ડાન્સને એ રીતે જાસવાની તક મળી જાય છે. પછી પોતે પેલો ગુપ્ત અંગને મેળવી કાઉન્ટ મોન્ડીક્રિસ્ટો નામ ખાસ કરી, પોતાને અફવામ કરનાર મિત્રો, હરામ નીવડેલી પ્રિયતમા વગેરે ઉપર ક્રિનો સે છે. આ આખી વાર્તા ગુજરાતી ભાષામાં તલેસમ નામથી જે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. મેં તેણે જાનનાથમાં વાંચેલી, એટલે આખું જ નાટક સમજતાં મને મુસ્કેલી જણાઈ નહોતી; પણ નાટ્યરૂપે તેનો જે નવો રસ અને આનંદ મળ્યો, તેનો શબ્દોથી પ્રયાસ આપવો અશક્ય છે. દરિયા પરના અવાસી-

નાટ્યાલયોમાં યુરોપની દબે મિશ્રવર્ગ અભિનય કરે છે, પણ કાપુકી તો તેની પરંપરામાંથી લેશ પણ ચળ્યું નથી. આપણા દેશની ભવાઈ, રાસલીલા, કથકલી વગેરેમાં કાપુકી જેવાં તરવો ઘણાં છે; પણ કાપુકી તો જૂનામાં જૂનું, છતાં ઉદાવ, ભવ્યતા ને કળામાં ક્યાંયે આગળ ભય; એટલું જ નહિ, પણ જાપાનના નાટ્યકોવિદોએ પણ તેની વિશિષ્ટતાઓને વખાણી છે અને જાપાનીઓ પણ કાપુકી ઉપર એટલા બધા આકર્ષીત છે, કે ટોકિયોનું થીએટર આખું કાપુકી-ઝા કહેવાયું અને જાપાનનો અમીર અને સંસ્કારી વર્ગ તેને ભર્યુંભર્યું રાખતો રહ્યો છે.

અમે જે દહાડે એ જોવા જવાનો વિચાર કર્યો તે દિવસે શનિવાર હતો. ટેલિફોન ઉપર ટિકિટઓફિસને પુછ્યું તો કહે, શનિ અને રવિના હાઉસમાં બીજા ચાલુ વર્ગોમાં તો એક પણ જગ્યા નથી; માત્ર ઓરકેસ્ટ્રામાં બે ખાલી છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે જાપાનનાં નવાં થીએટરોમાં આ વર્ગવિભાગ કાઢી નખાયા છે; માત્ર આ જૂનાં થીએટરોમાં જ તે પરંપરાગત રહ્યા છે એટલે વર્ગ પ્રમાણે ટિકિટોના દર હતા. ઓરકેસ્ટ્રાના દર અમને ભારે પડે તેવા હતા, એટલે ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ મેળવવાની ઇચ્છા કરી અંતે માંડમાંડ સોમવારના હાઉસમાં ફર્સ્ટ ક્લાસની ત્રણ જગ્યા રીઝર્વ કરાવી શક્યા. ખૂબીની વાત એ હતી, કે રીઝર્વ માત્ર ટેલિફોન ઉપર થયું અને પૈસા તો અમે ખેલ જોવા ગયા તે વખતે આપ્યા હતા. આઠા બે દિવસ હતા, છતાં આવી સાધારણ આખતમાં જે અવિશ્વાસની છાયા ત્યાં નહોતી દેખાતી અમે સોમવાર ચૂકીએ તો પછી અમારા માટે તક કે સમય જ નહોતાં. સોમવારે અમે બીજા પ્રોગ્રામ આધાપાછા કરી વખતસર કાપુકી-ઝા પર જઈ પહોંચ્યા.

અમે થીએટરમાં બેઠા તે વખતે ચારે તરફ ટોકિયોનો શિષ્ટ વર્ગ ત્યાં ખડકાઈ ગયેલો દેખાયો. ઉપર ત્રી ગેલેરીઓ પણ ભરી હતી અવાજ તો ત્યાં શાનો જ હોય? અનેક પ્રકારની જાપાની ફૅશનોમાં આવેલી મહિલાઓ અને ગૃહસ્થોનો ખોખારો સરખો પણ થતો ન હતો. થીએટર તો તાકારાણુકા જેવું જ હતું, પણ અહીં એક નવીનતા જોઈ કે બરોબર થીએટરની રંગભૂમિ

ઉપરથી પાટિયાનો એક કેડો પ્રેક્ષકો વચ્ચે થઇને ચાલ્યો. આવતો અમારી પાછળની ભીંતમાં એક બારણા સુધી આંધિલો હતો. આ 'હાનામીમી'—ફક્ત વિચિત્ર નો ઉપયોગ પહેલાં તો ન સમજાયો, પણ તાકારાબુકામાં રંગભૂમિની બહાર એ પડખે જે ભીંતસરસા માર્ગો હતા, તેનું આ પૂર્વસ્વરૂપ હતું એ પછી જણાયું; એટલે કે કેટલાંક પાત્રો દ્વરથી આવનારાં કે દૂર જનારાં એ માર્ગે આવજા કરે એની અસર એનોખી જ થતી. બ્યારેપાત્ર રંગભૂમિના દૃશ્યમાંની કચેરી કે વતનની વિદાય લેતો આત્મભાષણ કરતોકરતો એ માર્ગ ઉપર થઇને અમારી વચ્ચેથી પસાર થતો પેલા પાછળના દ્વારમાં પેસતો ત્યારે પ્રેક્ષકોને એમ લાગતું કે તેઓ સ્થળ અને કાળ ભૂલી ચાલુ પ્રસંગની વચ્ચે જ આવી રહ્યા છે !

જાપાનના થીએટરની બીજી મજા કરતા રંગમંચ (ગોળાકાર તુલેટફોર્મ)ની છે. એક દૃશ્યનું કામ પતે કે તરત તગિયું ગોળાકાર અને પાછળ ગોઠવા-એલું દૃશ્ય સામે ફરી જાય. જાણના ભાગે ઉલટાઇને તેને મળી જાય. કંઈ વધુવધુ ખેંચી લેવાનું હોય કે નવું મૂકવાનું હોય, તે કાળા પોપાકવાળા મળૂરો કરી જાય. આ માણસો દેખાય તોપણ જાપાનના નાટ્યનિયંમ પ્રમાણે પ્રેક્ષકો તેઓને અદૃશ્ય જ માની લે છે.

નાટક સાંજના બરોબર ચાર વાગે શરૂ થાય છે. તે દિવસના પ્રોગ્રામમાં

ચાર નાટકો હતાં.

પહેલું 'તેન્કીતોહા-

ખૂનો' એટલે તેન્કી નદી

પરની નાયડી. કાચુ-

કી નાટકો જાપાનના

અંતરંગ જીવનને લ-

ગતાં હોવાથી થીએ-

ટર પર ટિકિટ સાથે

મળતો અંગ્રેજી સાર

જાપાનની રંગભૂમિનો ખ્યાલ આપતો રહેવ

ગોંચો ન હોય તો પહેલું દૃશ્ય પેકડતાં વાર જ લાગે; પણ ટેકિયો રહ્યું
પિશાબ નગર, એટલે ઇન્ટરનેશનલ વિવેકમાં પાછું ન પડે. પરદેશીઓને
ત્યાં અંગ્રેજી અનુવાદ મળે એ તેમનો વિનય આપણને પણ ગમે છે; નહિ
તો કોયુકી એક કોયેડો જ રહે. અમારા આજના નાટકનો આ પ્રયોગ શરૂ
થાય તે પહેલાંનો એક લાંબો વૃત્તાંત ધ્યાનમાં રાખવો પડે એવો છે.

ઈ. ૧૮૭૧માં મેઈજી આદેશ હાદી પર આપ્યા. એ નવપ્રતિષ્ઠામંત્ર
આપ્યા પછીનો શિસિરમા પ્રારંભમાં તેન્ડ્ર નદી પરનો એક ગામમાં મનેલી આ
વાંન છે. તેઈચી ગામનો નાવિક તેના મુખ્ય નાયક છે. તે થોડાં વર્ષો પહેલાં
જુગારી હતો. પણ તે નાવિક અચો અને હમણાં રંજન નદીનાં ઉતારાઓ
માટે સરાઈ માંડી એટલે છે. તેના અથપણમાં તેના આપને કાઈ અંગડ લશ્કર-
સેઓ મેળીની રાત્ર હોંડીમાં નહિ એસાડવાના કારણે મારી માગિસો એની
વિધવા માં તેને નદીની રેલમાં છોડી કાઢી પડિત જોડે નાસી ગયેલી. આજુના
ગામના એક જુગારી સેઓને એ જામક હાથ આવ્યો અને ઉછેરી મોટો કયો.
તે મોટો થયો, જુગાર શીખ્યો અને એવે લડાયક થયો; કે મધ્ય જુગારીઓ
તેના લુહરી પ્રણામી ખીતાયયા; પણ સેઓને લાચું કે તેના આપનો પંથો
તે પકડી લે અને તોફાની રીતભાત ત્યજી દેતો સોર; એટલે તેને સમજાવીને
નાવિકા પનાવ્યો અને હાલ તે વીશીવાજો બની રહ્યો છે.

જાન્ય પણ મુકિગોરો નામનો એક બીજો અંગ જુગારી નવી રાજધટનામાં
પોલીસ અધિકાર પામ્યો છે. તે સેઓને દાખી દેવા આહે છે, પણ સેઓના
પાસિત પુત્ર તેઈચીની તેને બહુ બીક લાગે છે. એકે હાલ તો તે માત્ર નાવ-
હીવાજો હતો, છતાં તેને દૂર રાખવાનો હલાજ પ્રથમ કરી લેવાને તે બનળ
મિલાવે છે. તે બાટે સાજેતર થએલા હથિયારબંધીના કાયદાનો તે આશ્રય
લેવા ધારે છે. તે કાયદો ફરમાવતો હતો કે રાજની આગા વિના કોઈથી
હથિયાર ધારણ કરી કે વાપરી શકાય નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં પહેલો પડેલો
જાયકાય છે.

નાટકનાં સીનસીનેરી રચવાની જાપાનની કળા પાણુ તદ્દન અનોખી જ

તેન્ડે નંદીની નાવડી ન્નાટકમાં શિક્ષકોની ટેળા સાથે સુખ કરતાં હોયીનું પાત્ર અભવતા પાટ હોવા મુરા

જાપાનનો વિખ્યાત નંદે

હોવા મુરા

છે. મકાન જાણે અંધું કાપેલું હોય તેમ આપણે તેનો અંદરનો ભાગ જોઈ શકીએ. અહારનાં પાત્રો અંદરનાં પાત્રોને જોતાં ન હોય તેમ જ માનવાનું. પ્રેક્ષકો તો જાણે ચિત્રમાં નકશો તૈયાર કર્યો હોય તેમ બંનેને જોઈ શકે છે. આવી કૃત્રિમ લાગતી યોજના સ્વીકાર્યા પછી ઘરની અંદર જુઓ તો એકેએક વસ્તુ સાચા ઘરની ઢાંચે ગોઠવાયેલી; પછી તે રંકનું ઘર હોય કે સરદારનું, પણ તમારે ખાત્રી રાખવી કે તમે સાચું જાપાન જોઈ રહ્યા છો. એ જ ઘર-માંથી અહાર નીકળવાનું ખારણું અંધ હોય તો પણ તમે તો ઘરના અનાવ જોઈ શકવાના. અહારની આજુ અમ્મર ને તેમાંથી નીકળતો રસ્તો ધીરેધીરે એક પૂત્ર ઉપર ધર્મ ટેકરી પાછળ જતો હોય, એ અંધ પાત્રની સ્થાનિક ઘટનાની વિગતો પ્રમાણે જ. એવું કહેવાય છે કે એ બધી વિગતો અને પાત્રોની એકઠાં તેમજ ગોઠવણો નાટકના લેખકો જ પોતે ચીતરી આપે છે. સ્ટેન્ડિરેક્ટર(નેપથ્ય-વિધાયક)નું ડહાપણ તેમાં ન ચાલે. આથી જ ત્યાંના સ્ટેજ પર કવિની કલ્પના ભરોબર મૂર્તિમંત થયેલી આપણે જોવા પામીએ છીએ. કવિના મનમાં જેવું પાત્ર અને દૃશ્ય હોય તેવુંજ આપણે નિરખી શકીએ છીએ.

ઉદ્ધડેલા પ્રવેશમાં નદીનાળાં ઓળંગતો સનાઈ નામનો લસ્કરી તેમજીને ખારણે આવે છે અને દાર ચડાવે છે,—એટલો બધો કે તે તોફાને ચડે છે અને તેમજીથી સહન ન ચાય એટલી હદે બળ્ય છે; પણ પોતાના બાપની કાલે તો તેત્રીસમી મૃત્યુતિથિ છે અને પોતાને શાહી નોકરી મળવાની છે એ વિચારી તે અંધુ ગળી ખાય છે. આ માણસ તો શુક્રેગોરોનો મોકલેલો જ હતો, પણ તેમજીએ હથિયાર ન ઉઠાવ્યું એટલે તેનો ગોઠવેલો દાવ ખાલી ગયો. ફરી વાર શુક્રેગોરો એક પંડિતને કેટલીક ગુન્હાભરી સૂચનાઓ કરવા તેની પાસે મોકલે છે. તે આવીને કહે છે કે ત્રીસ વર્ષ પહેલાં તેમજીના પિતાને મારનાર તે પોતે હતો અને હવે પરતાતો હોવાથી સાધુ ધર્મ ગયો છે અને છેવટે તેમજીને હાથે મરવા આવ્યો છે. પહેલાં તેમજીને તેની વાત પરથી કાળ ચડે છે, પણ પછી સાધુની વૃદ્ધાવસ્થા જોઈ જતો કરે છે; છતાં સાધુ માગે છે કે એ તેના પર કોઈપણ ભતનો પ્રહાર કરી વેરનું શમન કરે. આથી તેમજી પોતાના બાપ-

ની લોહીઆળ ટોપી તેની પીઠ પર મારે છે ને જતો રહેવા કહે છે. તેના ગયા પછી પોતે ઘરની ગહાર આવી જુએ છે તો ઘરની આસપાસ શુક્રેગોરોના જાસૂસો ગોઠવાએલા જ છે,—એટલા માટે કે પોતે હથિયાર ઉપાડે તે જ ઘડીએ પોતાને પકડી લઈ શકે. તેને તરત સમગ્ર જ છે કે પેલો પંડિત પણ દોંગી અને જાસૂસ હતો, એટલે શુક્રેગોરો પરનો તેનો ક્રોધ બહુકડો હોય છે. હવે તો તે શુક્રેગોરોની આખી ટોળાનો નાશ કરી પોતાના પાલક પિતાને જ્યાંથી લેવા ધસે છે. તે દોડીને પંડિતને પકડી પાડે છે અને ઠાર કરે છે અને તુરત શુક્રેગોરો એક ખંડિયેર મંદિરમાં તેના શાગિદો સાથે રહે છે ત્યાં જાય છે. એ મંદિરમાં જતાં તેને ખચર પડે છે કે શુક્રેગોરોની પત્ની ‘ઓટાકી’ તેની સાવકા બેન થાય છે. તે એને વાત કરે છે કે તેને ત્યાં મોકલેલો પંડિત પોતાનો આપ જ થતો હતો. મા તો દસ વર્ષ પહેલાં મરી ગઈ હતી. ઓટાકી હવે પોતાના પતિ શુક્રેગોરોને જાણવા તેને વિનવણી કરે છે, પણ તેમની કંઈ દાદ આપતો નથી અને શુક્રેગોરોનો તેની ટોળી સમેત નાશ કરે છે. ઓટાકી પણ આડે આવતાં ખપી જાય છે. તુરત તેમની સેજે પાસે જઈ બધા ખચર આપી તેને હરીફાઈ નિર્ણય અનાવે છે, પણ પોતે હવે ખુની અને રાજદ્રોહી જાન્યો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે જંગલમાં વિદાય લે છે. આ ઘડીએ તે રંગભૂમિ પરથી નીકળી સીધો વચલી હાનામીચી હિર અવાજ દેતો વિદાય લેતો પ્રેક્ષકો વચ્ચે થઈ પાછળના દ્વારમાં જતો રહે છે. નાટક પૂરું; પણ ભાવોની શી છાળ અને ખુમારી ! પ્રત્યેક પાત્રના અભિનયોની સ્વભાવિકતા, છતાં નાટ્યન્યવરથા પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ રહેવાની કે અનુકૂળ પોઝ આપવાની કળા જુદી જ. કાચુકી નાટક એટલે નાટકના બધા પ્રાચીન કાયદાઓનું સર્વોચ્ચ પાલન. વચ્ચેવચ્ચે આજુ પરના જરૂરનાં જાપાનની સુપ્રસિદ્ધ ગાનારી કાત્સુતારો જાપાની સતાર સાથે જૂનાં લોકગીતો સંભળાવતી એટલે વાતાવરણ જિગિપ્રધાન બનતું.

લગભગ સાત વાગનાં પહેલો પ્રયોગ ખતમ થયો; પણ આ શું ? આખું પ્રેક્ષકશ્રવ સાવ ખાલી ! મારો મિત્ર અપાનો કહે, જાપાનીઓને સાંજનું વાણ

કરી લેવાનો વખત થયો, એટલે અરોબર અરધા કલાક વિશ્રાંતિ લેવાની. અમારે પણ બહાર જઈ થીએટરના રેસ્ટોરાંમાં બેઠાં લેવાનું. આપણે બસનું કંઈ બેઠાનું મળે તો લેવાનું ધારી બહાર નીકળ્યા, પણ અમે જરા મેડાં પડ્યા. રેસ્ટોરાંમાં એક પણ જગ્યા ખાલી નહોતી. આથી અમે બાંજુ ગાદવાંમિલી બજાર જોવા નીકળ્યા. તેની એકએક હાટડીમાં ચાલુ નાટકનો ચિત્રો, દસ્તો, પૂતળાઓ, હાથનાં ચિત્રો, સ્કેચો વગેરે મળતાં હતાં. થીએટરની આ બજાર એ જાપાનની નાટકશાળાની વિશિષ્ટતા હતી.

ત્યાર પછીના ત્રણે પ્રયોગે વસ્તુગૃહણીમાં, કલ્પનામાં અને ભાવનામાં એકએકથી એનો ખા હતા, છતાં પ્રત્યેકમાં જાપાનની સંસ્કૃતિનાં સૂચાત્મક વિધાનો પ્રતિપાદિત થતાં હતાં; જેવાં કે વૈરશમન, આત્મસમર્પણ, ઉચ્ચનીચ ભેદનું નિર્વારણ, રાજ્યવશાઈ વગેરે. આ ચાર નાટકો એક જ દિવસે જોનાં આપણને તો એમ લાગ્યો મારે કે આપણે જાપાનને જાણખતા થયાં જો કે કવિનું હાંદ, શબ્દો અને સંવાદોની ખૂબી તો આપણને અંગમ્ય જ રહેવાની, પણ અભિનયકળા અને ભાવનિર્મણમાં તો આપણને એ અલોકિક જ લાગે.

કાશુકીનો છેલ્લો પ્રયોગ 'નાહો' નામનો હતો; તેમાં કોઈ પરીકથાનો આધાર લઈ નૃત્યસંવાદ રજૂ થયો હતો. એ આપણી કચકલી જેવું લાગ્યું; પણ પોશાકો અને ચહેરાઓ રચવામાં જે ઐતિહાસિક સચ્ચાઈ અને ચોક્કસાઈ અહીં દેખાઈ તે અદ્ભુત હતી. આ જાગતમાં તો વાસેદા યુનિવર્સિટીનું નાટ્ય-ગૃહ આખા જાપાનને દીક્ષા આપનારી સંસ્થા છે ને તેનાં સૂચનોનો સૌ સ્વીકાર કરે છે. નાહો પ્રયોગ જુઓ તો એમ જ લાગે કે જાપાની પુસ્તકોમાંનાં ચિત્રો જ જાણે જિભાં થઈને નૃત્ય કરી રહ્યાં છે ! કોઈનું એકાદ હથિયાર, મુકુટ, ટોપી કે જબ્બામાં કળાવિહીનતા ન હોય ઉપરાંત દરેક પાત્ર જિભા રહેતા કપડાંની ઘડી કેટલી એથી રાખતી તેનાં પણ હિસાબ સાચવતું દેખાતું. એક પણ હિલચાલ પ્રયત્નસિદ્ધ ન હોય એવી નહોતી. જાપાનીઓ કોઈ પણ વસ્તુ રજૂ કરવામાં અંતર, પ્રમાણુ યા માપનો વિચાર કર્યા વિના રહી શકતા જ નથી. એ તેમનું જન્મસિદ્ધ લક્ષણ છે એમ જ કહેવું પડશે.

૧૯૧૧ માં હું જાપાન ગયો ત્યારે જાપાનનાં નૃત્યો
ટોકિયોમાં અંગત ભાષાની નૃત્યશાળા જેવાની અગારી બહુ ઈચ્છા
હતી, એટલે અમારા ગાઇડ મિ. આપાનેને તેનું સરનામું મેળવવા કહેલું.
તેણે તરત કહ્યું કે પોતે એક જાણીતા નૃત્યકને પિછાણે છે. એ માણસે જા-
પાની ઢાંચે લગભગ ૧૦૦ નવાં નૃત્યો સર્જ્યાં છે અને તેની આમેરિકા રેકર્ડો
ધરી સેમગ્ર શાળાઓમાં વપરાય છે. નૃત્યપર તેણે એક ગ્રંથ પણ બહાર
પાડ્યો છે. ટેલિફોનથી તેને પૂછતાં તરત આવવા કહેલું. અમે ત્યાં પહોંચ્યાં
ત્યારે જાપાનમાં ભાગે જ નજર પડે એવો એક રૂપાળો ગૃહસ્થ અમને
અળવાં બોલો થયો. તે જાપાનના જાણીતા નૃત્યાચાર્ય જુસુકે હીનાયામી હતા.
સેમના પત્ની દોષકાં, એકા બાઈન્ટ, પણ બહુ સંસ્કૃત-જાણે કોઈની આંખ
મેળવતાં પણ કંપતાં હોય એવા સગારી. પણ મેં જાપાનના નૃત્યલેખોમાં
એ બંનેનો નામ અપાને મૂક્યો ત્યાં લખ્યું હતું. એ બંનેએ ભાવથી અમારે
રંગમંચ કહ્યું અને પછી ઉપરના નૃત્યગૃહમાં લઈ ગયાં.

જાપ નના જાણીતા નૃત્યાચાર્ય મિ. જુસુકે હીનાયામી અને તેમના પત્ની

જાપાની નૃત્યગૃહની કલ્પના આપણા માટે જરા મુશ્કેલ છે. એક જ જો-
રડામાં જરા દૂર એક ફૂટ જિયું પાટિયાનું પ્લેટફોર્મ કરેલું. એને ભીંતો પણ
પાટિયાની વારનીશ કરેલી લીસી સાફસૂદ હતી. ત્યાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ
રાજના સમય પ્રમાણે શીખવા આવેલા તે રાહ જોતાં હતાં, તેમાં સારા
ધરનાં ફૂટડાં આગકે, બાળકીઓ અને તરુણો પણ હતા. બધાએ જાપાની
કિમેનો પહેર્યા હતા. અમારી ખાતર એક તરુણ કન્યાએ નૃત્ય આરંભ્યું.
સાજમાં માત્ર જેત્રણ તારનો એક જાપાની સતાર વગાડનાર નૃત્યનો પ્રસંગ
આવા લાગ્યો ત્યારે તદ્દન જૂનો જમાનો જાગતો થતો લાગ્યો. પણ નૃત્ય-
કારોની ચીવટભરી હિલચાલો, ગંભીરામ અને તાલબદ્ધ છતાં છટાદાર
અંગભંગીઓ જોતાં કલા અને રસિકતાનું નવું જ દર્શન થયું. જે પાત્ર
નેપથ્યમાં રહેવાનું હોય તે ભીંત પાસે અવળું મોં રાખી બેસી રહે છે. તેનો
પ્રસંગ આવે એટલે તે આગળ આવીને નૃત્યમાં પૂર્તિ આપે છે. જાપાનમાં
આ નૃત્યો ધરમાં, સમાજમાં ગમે ત્યાં આનંદ અને ઉલ્લાસ પ્રેરી રહ્યા છે.
ખરી ખૂબી તો એ છે કે જાપાનના શિક્ષણમાં તે ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે.

ઉત્તર હિંદનો પ્રવાસ

સંસ્કારધાત્રા

૬ લાદેવીની ઉપાસના કરતાં છવનનો મોટો ભાગ વ્યતીત થયો હોવા છતાં મન કેટલીક આળતોમાં સમાધાન શોધી રહ્યું હતું. ધર્મીઓ અને ઉત્તમ સાધકોનો પરિચય મેળવી તેમની કલાપ્રવૃત્તિ અને પ્રચારનું સાક્ષાત્ત્વ નિરીક્ષણ કરવું; ભારતમાં કલાનું આજે કેવું સ્થાન છે, નવા પ્રયોગો જનસમાજને કેટલા સદા છે અને કલાના આદર્શોમાં કેટલું સામ્ય છે, એ સમજવું; કલાકારોમાં ધ્યેયનિષ્ઠા કેટલી છે, જનસમુદાયમાં તેમનો આદર કેટલો છે, તેમની શિક્ષાપ્રણાલિ કેવા પ્રકારની છે, પ્રાચીન પરંપરાઓ કેટલી જળવાએલી છે, ભૂતકાળના અવશેષો નવા સંસ્કૃતિવિધાનમાં શો કાળો આપી શકે એમ છે, એ પ્રત્યક્ષ કરવું;—આ બધાને માટે અંતરમાં ઝંખના રહ્યા કરતી હતી, અને તે ખાતર એકમે મોટાં પરિક્ષણો કરવાનો સંકલ્પ ધણી વખતથી કરી રાખ્યો હતો. શાન્તિનિકેતન, નવા યુગનું એક સંસ્કારકેન્દ્ર, ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથનું મહા સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા સરખાયું હતું. તેને લગભગ ૪૦ થી ૪૫ વર્ષ પીતી ગયાં છે. સંસ્કારની શિક્ષા આપનારી સર્વ સંસ્થાઓમાં કવિશ્રીની પ્રતિભાથી આકર્ષાએલા મહાપુરુષોને કારણે, સંસ્કારનો પ્રસાદ જેટલો ત્યાં જાતર્યો છે, એટલો બીજે ક્યાંય પણ નથી જાતર્યો. કવિનું હૃદય દુનિયાની સ્પર્ધા અને વિષમતાઓથી પર થઇને છવન, સંસ્કાર અને આત્માનો અનિર્વચનીય સંબંધ સાંધી શકે છે એ સત્યનું દર્શન, શિક્ષા, ચારિત્ર્ય અને કલાદ્વારા વ્યક્ત કરવાનો શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ તે શાન્તિનિકેતનમાં થયો છે. એ સ્વરૂપના મહાન આર્ષદેશા ઋષિવર ગુરુદેવની છવન લ્યોત આજે દૃષ્ટિગોચર રહી નથી; પરંતુ શાન્તિનિકેતન આશ્રમમાં તેમણે સ્થાપેલી પ્રત્યેક પ્રણાલિ, સંસ્થા ને વ્યવહારમાં તે દશ વિદ્યમાન છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રધાન સ્વર 'જીવનની મહત્તા'નો આદર છે. એથી જ એમણે પોતાની શિક્ષણસંસ્થાને 'વિશ્વભારતી'નું નામ આપી સાર્થક બનાવી છે. જ્ઞાતિ, દેશ અને વર્ણના ભેદ વગર, ઉપનિષદોએ પ્રચારેલી જીવનભાવનાનો સાક્ષાત્કાર એ જ પરમ ધ્યેય છે એમ એમણે પોતાના જીવનથી, કવનથી અને વ્યવહારથી સિદ્ધ કરી આત્મસર્મપણુ કરી બતાવ્યું છે. એ પરમ પદની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન, કલા અને સંમીતની ઉપાસના અનિવાર્ય સાધનો છે એ જાતની પ્રતીતિ તેમણી પ્રતિભાએ કરાવી છે, પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ રૂપે તેમણે પોતાના કાર્યો સંગીત-વિમાન પર પધરાવ્યાં છે, જ્ઞાનની અનેક શાખાઓ અને શિક્ષા માટે યોગ્ય શિક્ષકોને વીણી આપ્યા છે, અને કલાના રંગો તથા રેખામંડળોના તાલ તેમજ ગતિબંધો બતાવતાં ચિત્રો પોતે ચીતરી ગયા છે.

પણ તેઓ ભાવનાના તાનમાં પૃથ્વીનો આધાર વિસરી ગયા ન હતા. ભરિતોતે અસાદ બોમવવા સાર માવવી માત્રને માટે શ્રમ એ ઉપકાર પ્રવૃત્તિ છે એનો સ્વીકાર કરી શાન્તિનિકેતન જેટલા જ મહત્ત્વવાળા કેન્દ્ર તરીકે શ્રીનિકેતનની આગસંસ્થા તેઓ સાથેસાથ નિર્માણ કરી ગયા છે. સાં એલીના તેમજ મામલિયોના પ્રયોગો અને આમ-જીવનમાં સંસ્કારસંપર્ક ખીલવવાનો ચલ માય છે.

પૂર્વસ્મરણ

આ સંસ્થાનો પ્રથમ પરિચય મને ઇ. ૧૯૨૦માં થયેલો, જે વેળા હું સ્વ. મોતીલાલ-અમીન તથા જીવણલાલ કંપનીવાળા શ્રી રામજી હંસરાજ સાથે ઉત્તર ભારતની મુસાફરીએ નીકળેલો. એ વખતે આશ્રમનાં થોડાં મકાનો, કાચી માટીની થોડી કુટિરો, નાના સાદા અંગલા જેવાં સંગીતલવન તથા કલામવન ત્યાં હતાં. ગુરુદેવ ટાગોર અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદમાં આવી ગયેલા તેની અસર ગુજરાત પર ઘણી થઈ હતી. શિશુશિક્ષણમાં નવો રસ ઉત્પન્ન થયો હતો, સાહિત્યમાં નવો જ રસસંચાર થયો હતો પરંતુ કલાની થયોયજ્ય ભૂમિકા અંધાધ ન હતી.

ચુરદેવ સાથે શ્રી ક્ષિતિમોહન સેન આવેલા, તેમણે મીતાંગત્રિનાં અસલ બંગાળી પદો સંભળાવેલાં; જાહોલો તેમજ દાદુ, સુરદાસ અને કળીરના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પ્રકાશ આપેલા. પણ કદા ઉપર પ્રકાશ પાડનાર કોઈ વ્યક્તિનો પરિચય યુજરાતને હજી મળ્યો ન હતા. તે જિલ્લો દૂર કરવા મેં એ પહેલો પ્રવાસ ખેડેલો. એ વેળા શાન્તિનિકેતન ઉપરાંત કલકત્તાનું મ્યુઝિયમ અને શ્રી હવેલ સાહેબે મેળવેલી ભારતીય ચિત્રસંપત્તિ જોઈ; શ્રી અમનીન્દ્રનાથ ટ્રાયોરનો પરિચય કર્યો; તેમનાં ઘરની ભારતીય સમ્પત્તિ જોઈ; ઓરીએન્ટલ આર્ટ સોસાયેટી વગેરે જોયાં. આ બધું જોઈને રવ. મોતીભાઈ ઉપર પણ ચિત્રમણિમાની સારી અસર થઈ અને પછીથી સચિત્ર 'જ્વાલમત' કાઢવાની યોજના એ પ્રવાસમાં જ થઈ. શાન્તિનિકેતનમાં તે વખતે શ્રી નંદ્યાણુ આગ્યા ન હતા. કલામતન તરીકે જોળખાતા એક મકાનમાં બેચાર વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓ કામ કરતાં હતાં. ચિત્રના પ્રથમ અધ્યાપક તરીકે એક તરુણ અસીન્યાણુ અને સુરેન્યાણુ (અસીનકુમાર હલ્લદર અને સુરેન્દ્રનાથ કાર) પોતાની બેઠક પર કામ કરતા હતા. તે વખતે મેં તેમની છાત્રીઓ પણ પાડેલી.

જ્યાણુના નાના મકાનમાં દીન્યાણુની માંધવી સુરતવટ ભમી રહેતી. એ પડછંદ માલંગ કાપાને તેમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે આવતી જુઓ તો તમને વર્તનો મેષ આવશે જાગે પ્રસન્નતા અને આનંદની છાંછો દેતી એ મૂર્તિ આશ્રમની પ્રતિષ્ઠાનો પાપો ખતી મમ છે.

આફ્રિકાથી આતીને એન્ડ્ર્યુઝ સાહેબે શાન્તિનિકેતન આશ્રમની વ્યવસ્થા હાથમાં લીધી હતી. આણંદવાળા શ્રી નરસિંહભાઈ કંઘરભાઈ પટેલ ('પાટીદાર'ના તંત્રી) તેમની સાથે જ ત્યાં પોતાના કુટુંબને લઈને આવી વસ્યા હતા. એકરૂપ યતન શ્રી એન્ડ્ર્યુઝ ધોતિયું અને પહેરણુ પહેરતા. વિદ્યાર્થીઓની ચિંતા તેઓ માતાના જેટલી જ કરતા. તે વખતે આશ્રમનું રસોડું એક મોટા છાપરા નીચે હતું. ખાંવાળીવાની અગવડો ધણી હતી તેથી યુજરાતી વિદ્યાર્થીને કાવતું નહિ.

આમ ઘણી મુશ્કેલીઓ અને ઘણી અપૂર્ણતાઓ છતાં એ સમયે આશ્રમે પોતાના આદર્શોનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો. સુંદર કમિશને હિંદુ-

સ્તાનમાં ચેત્ય પ્રણાલિવાળી એ જ સંસ્થા આદર્શ ગણાવી હતી; એક શાન્તિનિકેતન અને ખીજું કલકત્તામાં ચાલતું સ્વામી અનીમાનંદનું બોયઝહોમ.

આજે તો શાન્તિનિકેતન આશ્રમનો વિસ્તાર આર માઈલના ઘેરાવાનો વિશાળ પટ રોકે છે, તેમાં

શાન્તિનિકેતનના ભૂમિવિસ્તારનો ખ્યાલ આપતું દૃશ્ય સુંદર પાકા રસ્તાઓ છે અને સુંદર સુરપ નાનાંમોટાં બવનો છે. અને એ સર્વના વિશ્વકર્મા આશ્રમસચિવ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ કાર છે. તથુસો ચારસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હિંદુનાં ગુરુદાંબુદાં રથાનોમાંથી આવી ત્યાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. કવિ-વરના આદર્શોની દીક્ષા લઈ દરેક જણ ‘આમાદેરા શાન્તિનિકેતન’ની એ માતૃસંસ્થાને પોતાના જીવનમાં, હૃદયમાં અને સંસ્કારમાં ઉતારી રહ્યા છે અને પોતાના પ્રાંત માટે તેનું સંસ્કારબાધુ બાંધી રહ્યા છે.

નિમંત્રણ

એ સમસ્ત વિદ્યાર્થીમંડળ પ્રત્યેક સન્માનંતે ઉત્સવો કરે છે, નાટ્યો કરે

છે, પ્રદર્શનો ભરે છે અને પ્રસંગોપાત જુદાજુદા રાષ્ટ્રના વિદ્વાનો, કવિઓ, કલાકારો ને નટોને નિમંત્રી તેમનો સહકાર સાધે છે. આ વર્ષે ગુરુદેવના અવસાનથી કશું થશે કે નહિ તેની ધણીને શંકા હતી, પરંતુ ગુરુદેવે છેલ્લી આજ્ઞા આપી હતી કે તેમની ગિનહયાતી વખતે પણ આશ્રમના ઉત્સવો બંધ ન રહેવા જોઈએ. તેથી વિદ્યાર્થીઓએ અને આચાર્યોએ નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્સવો ઊજવવાનું હરાબ્યું હતું. શાન્તિનિકેતનમાં વસતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ એક ગુજરાતી સંસદ સ્થાપી છે. તેમાં ધણા મારા ઉપર પ્રેમ અને આદર ધરાવનારા છે. તેમના જ અસ્તાવસ્થી વિશ્વભારતીની 'સમસ્ત વિદ્યાર્થી-સંમેલન'ોએ મને તા. ૧૫-૧૬-૧૭ સપ્ટેમ્બરના દિવસોના આ-વર્ષના ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા અને ગુજરાતી કલાનો પરિચય આપવા નિમંત્રવાનું સર્વાનુમતે હરાબ્યું હતું. તે નિમંત્રણ સાથે જ આમંત્રિતને આશ્રમના સચિવનો, ત્યાંના અતિથિ તરીકેનો પત્ર પણ મળે છે. એ પત્ર મને કાંઈક મોડો મળ્યો, તે પહેલાં વર્તમાનપત્રોને તેની જાતમી મળી ગઈ હતી, એટલે તેમણે ઉત્સાહભેર ગુજરાતમાં એ જગથે પ્રચાર-રેલા; મને એકસ ખખર ન મળે ત્યાં સુધી મારા તે જાજુના પ્રવાસની કશી તૈયારી હું કરી શક્યો ન હતો. તા. ૮મીએ ભાઈ વ્રજલાલ ત્રિવેદીનો તાર મળ્યો કે મારે તા. ૧૫મી પહેલાં ત્યાં પહોંચવું જોઈએ.

શાન્તિનિકેતનમાં ગુજરાતી કલાનો પરિચય આપવા મારી પાસે જે થોડાંધણાં સાધનો હતા તેમાં આધુનિક ચિત્રકારોની કૃતિઓની છાપો થોડી સચિત્ર હસ્તલિખિત પ્રતો, ૧૭મી સદીનાં જેજેન વિદ્યામિત્રો તેમજ ગુજરાતની જનતામાં કળા કેવી રીતે વસેલી છે તે સમજાવતાં ચિત્રો, અલંકારો, ગૂઢશોભનો વગેરે ફોટોગ્રાફો હતા; કેટલાંક લેન્ટર્ન-ચિત્રો હતાં. આમાં પૂર્નિ રૂપે વડોદરાવાળા પ્રો. મંજુલાલ મજમુદારે તેમનાં સંગ્રહની કેટલીક અસલ ચિત્રપ્રતો આપી અને ભાઈશ્રી અમૃતલાલ પંડ્યાએ કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધો આપી. ઉપરાંત રેફરન્સ માટે શ્રી જ્ઞાની, રસિકલાલ છેા. પરીખ અને શ્રી રતનમણિરાવનાં પુસ્તકો જેમમાં નાખી દીધાં.

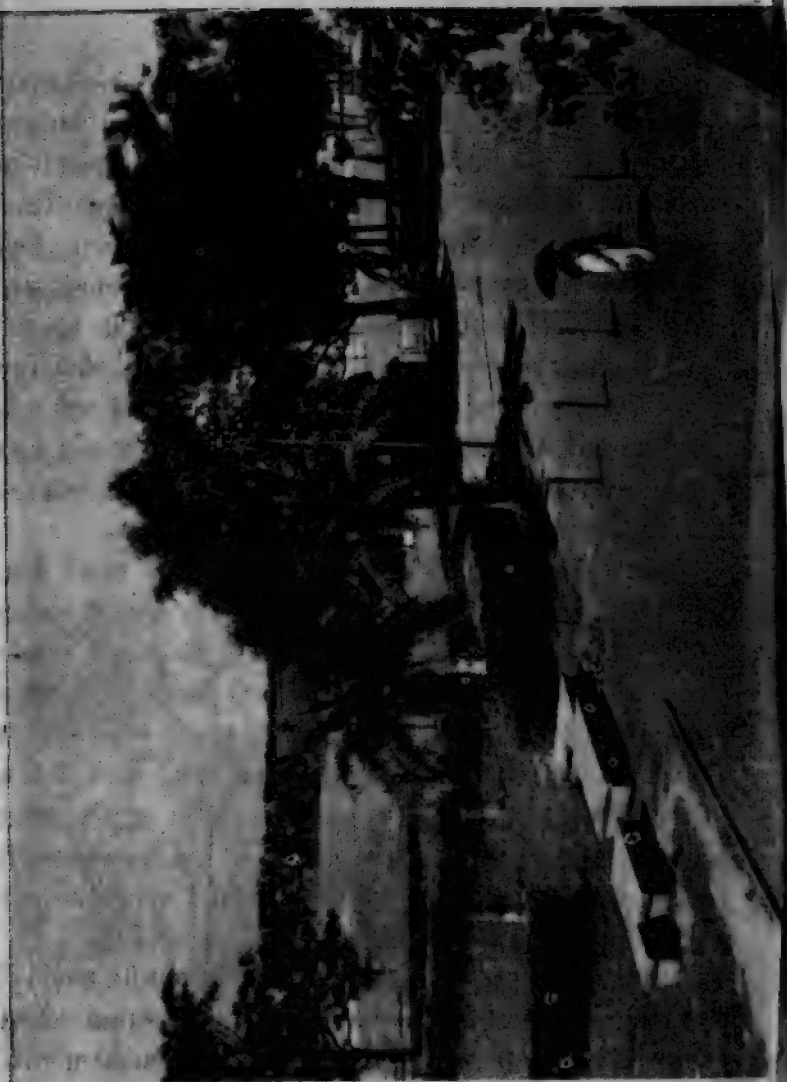

શાન્તિનિકેતન

મારા પ્રવાસનું નક્કી થતાં જ મારા મોટા પુત્ર ચિ. તરેન્દ્રને મદદરૂપ થવા મુંબઈથી જોલાવી લીધેલો. તા. ૧૨મીની સાંજે અમે જોલપુરની ટિકિટ લીધી. અને હાલમાં સાડાપાંસઠ કલાકની ટ્રેનની મુસાફરી શરૂ કરી. બીજે દિવસે રાત્રે દિલ્લી સ્ટેશને મારા મિત્રમંડળના ઉત્તર દિશાના દિલ્હીવાલ જેમ શ્રી યશવંત પંડ્યા સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા. તેમણે અમને નવું તાણું બાથું ભરી આપ્યું. તે ઉપરાંત શાન્તિનિકેતનની ગુજરાતી સંસદને બેઠ આપવા પોતાની ચોપડીઓ સાથે આપી. ગુજરાતી જનતાને વિદ્યાર્થીઓની અપીલનો એ પહેલો જ જવાબ હતો. બીજે દિવસે ટ્રેન ગંગા-જમનાની હરિયાણા જમીન વચ્ચે ધમધમાટ ધરતે જતી હતી, તે વખતે મને મારા શાન્તિનિકેતનના વાર્તાલાપની નોંધ કરવાનો સમય મળ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ આગળ જોલવાનું હતું, તેથી અધુ અંગ્રેજીમાં જ તૈયાર કરવું પડ્યું.

તા. ૧૫મીની તહેલી સવારે ટ્રેન અર્ધગાન પહોંચી. ત્યાં અમારે જોલપુર જતી ગાડીમાં અદલવાનું હતું. ગાડી જિબી રહેતાં જ ગુજરાતી સંસદના મંત્રી બાઈ મજલાલ અને દિલ્લી સંમેલની તરફથી શ્રી ખન્નાએ અમારો સત્કાર કર્યો. તેઓ આગલી રાત્રે જોલપુરથી આવી વેમટિંગ રૂમમાં રોકાયા હતા. તેમની તો એ તકલિફ હતી, પણ તેમની હાજરી અમને રાહતરૂપ બની. જોલપુરની તહેલી ગાડી તો અમે ચૂક્યા હતા, એટલે વેમટિંગ રૂમમાં નડાવાધોવાનું પતાવી કપડાં બદલી દસ વાગ્યા સુધીનો વખત વીતાવ્યો. દસ વાગ્યે જોલપુર જવાની ગાડી આવી. તેમાં એસતાં કલકત્તાથી શાન્તિનિકેતનના ઉત્સવ પર આવતા મેવાના વેપારી મદદવજીઆઈ અને જામનગરના વિદ્યાર્થી બાઈ આસર બેઠા થયા.

જોલપુરની આગળનું એક સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુજરાતી સંસદનાં ચાર પાંચ સભ્યો ત્યાં સુધી સામાં ચાલતાં પહોંચી ગયેલાં. કલાકાર શ્રી અમુલકલામ (જેમનો પરિચય 'કુમાર' માસિકમાં આવી

ગયો.) પણ તેમાં હતા. મેનાઝહેન કાપડિયા માટે એ શ્રમ વધારે પડતો જણાયો, પણ એ અમાનો પ્રેમ અને સહવાવના ઉચ્ચાનો કોઈ આર હતો. મેનાઝહેન તો મારા મિત્ર પરમાર્જુન કાપડિયાનાં પુત્રી, એટલે ઘરનું વ્યાગક ગણું. તેણે સવારમાંથી ત્યાંના આશ્રમનાં શિક્ષાલિકાનાં પુણ્યો ભેગાં કરી ચૂંથી રાખેલો સરસ હાર મને ત્યાં આપ્યો, ત્યારે નાનુંશું ગુજરાત પણ પોતાના માણસો માટે કેટલું ભત્ત જની શકે છે તેનો અનુભવ થયો.

ગોલપુર આવ્યું કે ત્યાંના આશ્રમની મોટર બસ તૈયાર હતી. ઇ. ૧૯૨૦માં હું ગયો તે વખતે તો અળદના એકામાં સવારી કરી કલાક દોઢ કલાકે શાંતિનિકેતન પહોંચ્યો હતો. આજે તો પા કલાકમાં જ શાંતિનિકેતનનો દરવાજો વટાવી, શિક્ષકોનાં ઘરોની હાર છોડી, રમતનું મોહું યોગાન પાર કરી, ચા-ધર પાસે કેટલાક અતિથિઓને ઉતારી, છેક આશ્રમની પાછળ વિસ્તારમાં દૂર દેખાતા તાતાભવનમાં અમારે માટે આપેલા ઉતારે પહોંચી ગયા.

તાતાભવન અને બોજનગૃહ

આ તાતાભવન યુરોપિયન મહેમાનો અથવા આશ્રમના માનવંતા અતિથિઓ માટે જ અલાયદું બાંધવામાં આવ્યું છે. આશ્રમના કેન્દ્રથી એ ઘણું અલગ અને દૂર છે, એટલે અમને ત્યાં ઘણું એકલવાયું લાગ્યું; પણ પછીથી તો અમે તેનો ઉપયોગ માત્ર સૂવા પૂરતો જ કર્યો હતો. ત્યાં ગયા પછી અગર પડી કે શ્રીમતી રતી પિટિટ બીજી બાબુના એક ખંડમાં જ રહી અહીં આશ્રમમાં મિત્રકલાનો અભ્યાસ કરતાં હતાં. પહેલી જ ઇચ્છા મેં શ્રી નંદ્યાયુને મળવાની બતાવી; પણ જ્યોરનો સમય તે આરામ લેતા હોય તરતને માટે અમે બોજનગૃહમાં ગયા. હાલનું બોજનગૃહ એક સુંદર મકાન છે. બધી જોડવણ તથા સાધનસામગ્રી ત્યાં રાખવામાં આવી છે. બોજનગૃહમાં બે વિભાગ છે: શાકાહારીઓનો ને બીનશાકાહારીઓનો. વિદ્યાર્થીઓ ટેબલ પર જમવા બેસે છે. પીરસવામાં વિદ્યાર્થીઓ સ્વયંસેવક તરીકે કામ આપે છે. રસોડાની દેખરેખ પર એક બહાં શ્રીમતીજી છે.

વિદ્યાર્થીસમસ્તનું લોભનાથય (કોટા - નરેન્દ્ર રાવળ) વિદ્યાભવન પાસેની સુંદર રક્ષવિધિ

તેમની નજર બધા જ જમનાગઝો પર એક માતાના જેટલી ચીવટ ચતાવતી હતી. જમ્યા પછી જમનારાગઝો પોતે જ પોતાના થાળીવાટકા બાબુની ખારીવાળી ચોકડીમાં મૂકી દે છે. બ્યાંથી નોકરો તે સાફ કરવા ઉપાડી લે છે. રસોડાના ખૂણાઓમાં તેમજ એક આરણ્યા આમળ કુંડીબંધ નજો રાખવામાં આવ્યાં છે, એટલે હાથમાં ધોનાં મંદા છાંટા ઝીડતા નથી અને મંદવાડ ગટરો વાટે બહાર નીકળી જાય છે. નોકરોનો વાસણુ માંજવાનો ચોક પાણુ અસગ છે. એકંદર રસોડાની મોટવણુ તથા ભોજનમાં પહેલાંની કોઈ ફરિયાદ નહોતી. પહેલાં મેદાની પૂરીઓ અપાતી. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ આજે બહુ વિચાર કરી ઘઉંની પંનગી રોટલીઓ અપાય છે. દાળ, શાક, દહીં, ખાંડ વગેરે જોઈતાં તેમજ સારાં મળે છે. ખર્ચની દૃષ્ટિએ જોતાં દરો વધારે છે એવી સહેજ ફરિયાદ હતી, પણ કોલેજના હિસાબે ત્યાં મોંઘું ન મળ્યાય.

શ્રી નંદગાયુ

જમી રહ્યા એટલામાં તો બાર્મશ્રી કક્ષામ ખજર લાવ્યા કે શ્રી મારટર મોશાય (શ્રી નંદગાયુ) મ્યુઝિયમમાં છે ત્યાં મળી શકશે. બાર્મ કક્ષામે સરથી જ મારા દર્શક અને સમય નિયામક તરીકે એકધારી સેવા ઉપાડી લઈ મને જે સગવડ અને સરળતા કરી આપી છે તે અવિરમરણીય રહેશે. આશ્રમ તેમજ શ્રીનિકેતનની રજેરજ માહિતી, માણસોના સ્વભાવ, મળવાની યોગ્ય તક અને વસ્તુની કદર તેમજ પરિચય તેણે ખૂબ સાધી લીધાં હતાં.

શ્રી નંદગાયુની શાન્ત સ્વસ્થ મૂર્તિ જોઈ મને બહુ જ પ્રસન્નતા થઈ. વચ્ચે ૧૯૨૪માં ફરી એક જ દિવસ માટે હું શાંતિનિકેતન ગએલો ત્યારે સાંજે દૂર સુધી સાથે ફરવાની થોડી તક મળેલી. તે વખતે તેમણે શાન્તપણે પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરી હતી ત્યારથી તેમના સમાગમનો મને બહુ લોભ રહેતો. મેં કનુભાઈને તેમની પાસે અભ્યાસ માટે મોકલ્યા ત્યારે શ્રી ક્ષિતિગાયુ સાથે તેમણે મને કહેવડાવેલું કે તમે ગુજરાતનો એક સુયોગ્ય વિદ્યાર્થી મોકલી ગુજરાતની સેવા કરી છે. અને કનુભાઈએ પણ એ વખતે

કલાકાર શ્રી સુરેન્દ્રનાથ કાર : શાંતિનિકેતન આશ્રમની
સમસ્ત દેશ પાંચ રજાનાના વિશ્વકર્મા અને આશ્રમ સચિવ.

શાંતિનિકેતન કલાભવનના આચાર્ય અને આશ્રમની
મૂર્તિ કલાપ્રવૃત્તિના પ્રાણી : કલ્પપ્રતિષ્ઠા શ્રી નંદલાલ મિત્ર.

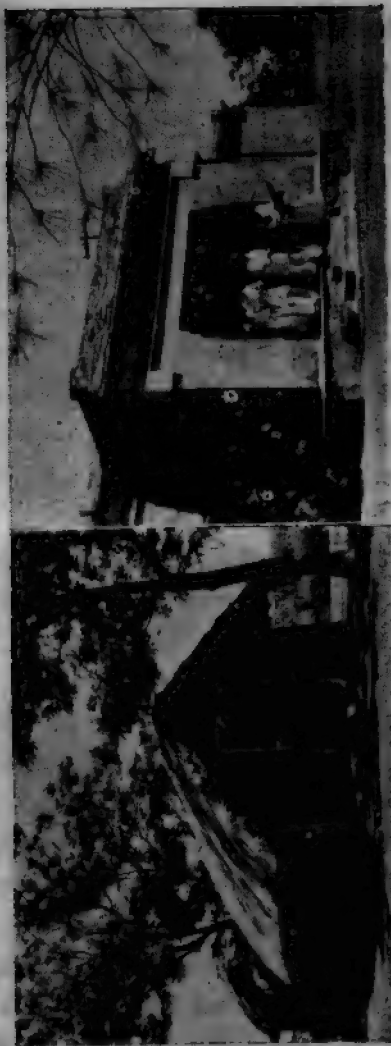
શ્રી નંદયાયુનો એવો ગાઢ સંગાગમ મેળવ્યો કે તેમણે ગુજરાતમાં શાન્તિનિકેતન યત્નાવવાની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી લીધી.

શાન્તિનિકેતનમાં ગુજરાત

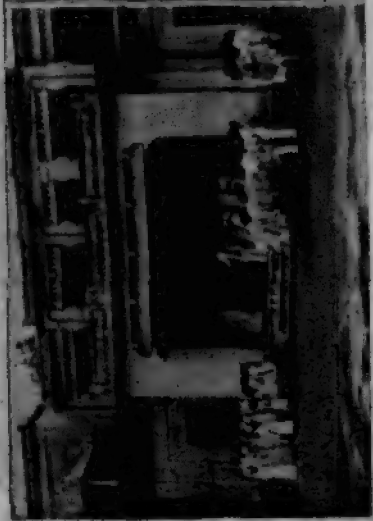
ત્યાર પછી તો ત્રણાં વિદ્યાર્થીઓએ શાન્તિનિકેતનને પોતાની સંસ્કાર-દાતા સંસ્થા ગણી ત્યાંના સાહિત્ય અને કલાનો મહિમા પ્રસાર્યો છે;—એટલે સુધી કે શાન્તિનિકેતન અંગાળનું હોય તે કરતાં ય ગુજરાતનું પોતાનું દૂનું થાણું લાગે છે અને મને પણ એમ જ લાગ્યું. શાન્તિનિકેતનથી આવન કરનારા યાત્રિકો, વિદ્યાર્થીઓ અને મુલ્કસ્થોએ ત્યાંની રોજરોજની માહિતી-ઓ અને ખબરો મને આપ્યાં જ કરેલાં, એટલે મને ત્યાં કશું અપરિચિત કે નવીન ન લાગ્યું. ગુજરાતી વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓની હાલ ત્યાં ૨૫ જેટલી સંખ્યા છે. તેઓ અધાં જ મારા વિષે અહીં હોતેમરી સેવતાં હતાં. તેમને અધાંને હરખ હતો કે મારા ત્યાં જવાથી ગુજરાત શાન્તિનિકેતનનો સંપર્ક વધારી રહ્યું છે.

અહીં પૂજ્ય ગાંધીજી રહી ગયા હતા. શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલ જેવાએ તો અહીં વર્ગો કાઢ્યાં હતાં. શ્રી નગીનદાસ પારેખ, ડૉ. મણિલાલ પટેલ, બચુભાઈ શુક્લ, રઘુનાથ નાયક, પ્રભુદાસ પટેલ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પિનાકિન્ ત્રિવેદી, પ્રહલાદ પારેખ વગેરે નામધર વિદ્યાર્થીઓએ, શ્રી કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, કાન્તિલાલ દવે, જયંતી પારેખ, જયંતીલાલ ઝવેરી આદિ કલાદીક્ષિતોએ મુંગામનાં વકીલ દંપતી તથા શુક્લ દંપતીએ, શ્રી સોનુમેન જેવાં બહેનોએ અને બીજા વિદ્વાનોએ અહીંનો સંસ્કારસંપર્ક ગુજરાતમાં ઉતાર્યો છે; બહેન શ્રીમતી હડીસીંગ તો અહીંનાં વિદ્યાપુત્રી બન્યાં હતાં. શેઠ અંબાલાલભાઈનું તો આખું ઘર શાન્તિનિકેતનનું દીક્ષિત ગણાય.

અને સ્વ. ગુરુદેવ પણ ગુજરાતને ક્યારે વિસર્યા હતા? તેમણે તો છેલ્લી ધડીએ પણ શાન્તિનિકેતન ગુજરાતના ગાંધીજીને જ ભજાવી દીધું હતું તેમનાં પાલિતા પુત્રી પણ ગુજરાતના ભાટિયા બહેન છે. ગુજરાતે શાન્તિનિકેતન પર ઘેરો કયો કે શાન્તિનિકેતન ગુજરાતમાં ઘર કર્યું તે કહેવું

ડાણી બાબુ : શાન્તિનિકેતનમાં વિદ્યાર્થીજિાનું 'ચા-ધર' ત્યાં ચા પીવા ગંડળીઆ ગળે છે, નાની વચાઓ પસુ થાય છે. જાતેા પર કલાના વિદ્યાર્થીજિાએ સાદાં વિક્રેા દોરી તેના વાતાવરણમાં નેત્રો રંગ પૂર્યા છે. જમણી બાબુ : 'મ્યુઝિયમ નું પ્રવેશદ્વાર. મ્યુઝિયમ એટલે શાન્તિનિકેતનના ચિત્રસંગ્રહ તેમજ ગ્રંથોનો ભંડાર (ફોટો - નેરેન્ડ્ર રાવજી)

દાણી બાબુ : વિદ્યાભવનને દ્વારે (વધાર્યાઆનું જ્ઞાન • જગતી બાબુ : વૃક્ષભાયામાં ચાલતો વર્ગ (ફોટો • નરેન્દ્ર રાવળ)

મુસ્કેલ છે. શાન્તિનિકેતનના કલાકારો ગુજરાતમાં આવી વસી ગયા. શ્રી વિનાયક મોસાઈ તો ગુજરાતી જ લાગે. શ્રી સુરેન્દ્રનાથ કાર તો શ્રી અંબાલાલ બાઈના મહાલયની રૂપ-યોજના કરવા વરસમાં અનેક વાર હજી અમદાવાદ આવે છે. શ્રી નંદાયાજી હરિપુરામાં સેવા આપી ગયા અને વડોદરાના કીર્તિ મંદિરમાં ભોંતચિત્રો ચીતરવા હજી દર વર્ષે આવે છે. અને

ગુરુદેવના પુત્ર શ્રી રથીન્દ્રનાથ ટાગોરને શ્રી 'ગાર્ટર મોશાય'(નંદયાજી)પ્રદર્શનનાં ચિત્રો બતાવે છે.

ક્ષિતિમોહન સેન તો ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં વાસ કરી સરસ મિત્રમંડળ જમાવી ગયા છે. આમ શાન્તિનિકેતન સાથે કલકત્તાનો સંબંધ હોય તે કરતાં ગુજરાતનો સંબંધ વધ્યો છે. ગયે વર્ષે શ્રી મેઘાણીબાઈ પણ લોક-સાહિત્યનો ત્યાં વર્ણવ કરી ગયા હતા. આવા સ્થાનમાં મારું જવું કોઈ

शान्तिनिकेतन आश्रमना सान्दवक्ष्यो विस्तारना न्याय-तत्त्व-प्रकाशना-प्रयत्न-समाप्त्य-पश्चात्, राजा श्रीगणेश रघुनाथ भूपय भाय (शिरोनन्दन-रावण)

शुद्धेवना पिताश्री देवेंद्रनाथ योगेश्वर प्रथम साक्षात्कार अनुभवसे। ते स्थान 'छातीग तक्षा' (शिरो : श्रीगती
रति पिछिटा). न्यायणी पान्थु : शान्तिनिकेतनो वृत्ती पान्थणीनो नानकडो छात्रवास (शिरो : नरेन्द्र रावण)

મોટું આશ્ચર્ય હોય એવું હું માની શકતો નથી. શ્રી નંદ્યામુને જ કહ્યું હતું કે 'રવિલાલને હું અતિથિ તરીકે ગણતો જ નથી. આ તો તેનું ઘર છે. આમંત્રણના વિધની તેને જરૂર હોય નહિ.' તેમનો એ આત્મીયલાવ તેમણે ત્રણે દિવસ સુધી મારી પૂરી ખજાર રાખીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. છેલ્લી એક મોટી બીમારી આવી તથા પછી તે થાકેલા રહે છે. તેથી તે જાતે ન મળી શકે ત્યારે તેમના સુપુત્ર વિશુદ્ધા કે બીજા કોઈ વિદ્યાર્થી મારફત મારી લકેદારી રાખ્યા વિના રહેતા નહિ.

શ્રી ક્ષિતિમાણુ

શ્રી નંદ્યામુને મળીને મેં પ્રથમ શાન્તિનિકેતનને પૂર્ણ રૂપે અવલોકી સેવાની ઈચ્છા બતાવી, એટલે તેમણે શ્રી કલામને કહી દીધું કે અહીં હજી બધા ઉત્સવોમાં પડ્યા છે, પણ શ્રીનિકેતન કાલે બંધ થવાનું છે; માટે તે તો આજે ને આજે જોઈ આવો દરમિયાન અહીંનો પ્રોગ્રામ કેમ રચવો તે કાલે સવારે 'મ્યુઝિયમ'માં સાથે બેસીને વિચારીશું. પછી તરત, શ્રીનિકેતન જતાં પહેલાં અમે શ્રી ક્ષિતિમાણુને વિદ્યાભવનમાં મળ્યા. તે તો પૂર્વાચાર પ્રમાણે એક પાટ ઉપર મોટું મેજ જમાવી કોઈ પેદીના વેપારી જેમ શાન્તિનિકેતનની શાખાઓનું નિયમન કરી રહ્યા હતા. અમને જોઈ લખવાનું પડતું મૂકી પ્રેમથી આદર કર્યો. પરંતુ ગુરુદેવની ગેરહાજરી તેમના મનમાં બહુ સાલતી હશે એમ લાગ્યું. મને પહેલું જ કહ્યું કે 'તમે આવ્યા છો, પણ આશ્રમપતિ તો છે નહિ.' મેં કહ્યું: 'એટલું માઈ લામ્પ નહિ હોય. પરંતુ આપે જ ગુરુકુલના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું નથી કે ગુરુનું સ્વરૂપ તો વિદ્યાર્થીઓ અને આશ્રમમાં મૂર્તિમંત થાય છે?' તુરત જ તેમણે જિજ્ઞાસા કરી: 'શું એ વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમાં પ્રકટ થઈ ગયું?' તેમણે અમદાવાદના મિત્રોના ખજાર પૂછ્યા. કરુણાશંકરજી તો રમણમાં પહેલાં જ. શેઠ અંબાલાલલાલના કુટુંબના અને છેવટ હુલ્લડના ખજારો પૂછતાં બહુ ઝલાનિમય થઈ ગયા. ટૂંકમાં બધાં સમાચાર કહી અમે નીકળ્યા. કેમકે સાંજ પડી જતી હતી અને

શ્રીનિકેતનનો ત્રણ માઈલનો પંથ હજી બાકી હતો તે કલામદાએ (અહીં 'લામને' અહલે અંગાળી 'દા' શબ્દ ઉમેરાય છે એટલે શ્રી કલામ તે 'કલામદા') યાદ કરાવી પગની ગતિ વધારવા સૂચ્યું અને શાન્તિનિકેતનના વિસ્તારને છોડી અમે દૂર દેખાતા ઝાડીના ઝુંડવાળા પ્રદેશ તરફ જતા માર્ગે ચડી ગયા.

શ્રીનિકેતન

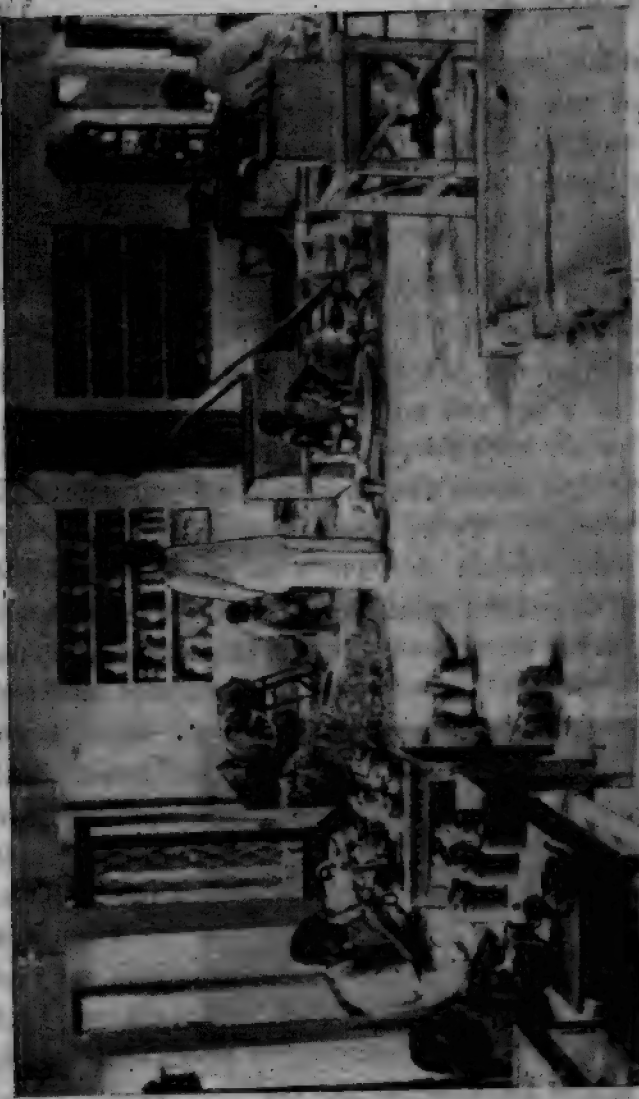
રસ્તામાં એક જે મનોહર સાંતાલ ગામડાં આવ્યાં. પંદર વીસ ઘરનું એ ગામડાનું એ ઝુંડ વાર્તાના સ્વપ્ન જેવું લાગતું. એક તળાવ આગળ ઝાડોને અડીને માર્ગ ચાલે છે, એ તો કલાકારો જેને bait-રમણીય દુકડો કહે છે એવું દ્રશ્ય હતું. તળાવની પાળ ઉપર વન-ઉપવનની જુદી જુદી વનસ્પતિ રોપીને વિશેષ રંજક કરવા પ્રયત્ન થઈ રહી છે.

શ્રીનિકેતન પહોંચતાં પ્રવેશ આગળ જ કેટલાંક સાદાં મકાનો, ઉલોગો મારે બાંધેલાં હતાં. અંધ થઈ જાય તે પહેલાં જોઈ લેવાની હસ્થાયા ત્યાં ગયા. ત્યાંના અધિકારી નંદ્યાયુના જમાઈ શ્રી મંતોપચાચુ જે એક સાયન્સ ઍલ્યુએટ અને શાંતિનિકેતનના કલાદીક્ષિત છે તેમની પાસે હતો. તેમણે પકવેલી માટીનાં વાસણો પર સુંદર ચીનાઈ ઓપ ચડાવી વધારે કામગીરી અને ઉપયોગી માત્ર બનાવવા માંડ્યો છે. બીજા ભાગમાં ચા-

શ્રીનિકેતન જતાં માર્ગમાં એક સુંદર દ્રશ્ય

મડાં પર કલાત્મક ડિઝાઇનો ઉઠાવી પુસ્તકોનાં પૃષ્ઠ, ડા-યરીઓ, પાકારો વગેરે બનાવવાનું બાતું ચાલુ કર્યું છે, તેમણે જાતે સાથે ફરી બધા કામગીરી વિગતો બનાવી ચીનાઈ ઓપનું

શ્રી સંતોષળાણના હાથ નીચે, સ્નાઈ ટોળ ચડાવેલાં માટીનાં સુંદર ધાટનાં વાસણો। બનાવણું શ્રીનિકેતનનું 'પોટરી' ખાતું.

ખાતું ધણી રીતે આપણા દેશને ઉપયોગી છે, પણ અહીં તો તેમાં કલાત્મકતા અને રંગરૂપ લાવવાની વિશેષ કાળજી રખાતી હોવાથી સામાન્ય જનસમુદાયને ઉપયોગી થાય એટલી વિશાળ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય નહિ. આ પ્રયોગો માટે અહીં ભટ્ટી પણ નાની હતી. તેની ચર્ચા કરતાં મેં મોરળીના ‘પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ’ના સંચાલક શ્રી ગુણપુલે જે જાપાનમાં મારી સાથે હતા તેમનું નામ આપ્યું, કે જે ભટ્ટી વિષે તેમને સલાહ આપી શકે. જે આપણા કુંભારો પકવેલી માટી પર સારો ચીનાઈ દોળ લાવતા થાય તો તેમની ચીજોની કિંમત વધી જાય. પરદેશી માલ અટકે અને ગામડાં સમૃદ્ધ અને એમાં શંકા નથી.

ચામડાં પરની ડિઝાઇનો શાંતિનિકેતન જઈ આવેલાં કોક જ વિદ્યાર્થી શીખ્યા વગર આવે એટલું એ સહેલું લાગે છે. પણ તેની ખરી શોભા ને કિંમત તો કરનારની શોભનમુદ્દિમાં છે. ચામડાંના અવનવીન ટાંકા તેમજ વિવિધ રંગ કે લાતવાળી ભોંય પર મનુષ્ય, પશુ કે ફૂલપાનની તાળમેળવાળી આકૃતિઓ રચવી અથવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન ચિત્રના પ્રયોગો તેમાં ઉતારવા એ કુશળતા અને દષ્ટિ વગર સિદ્ધ થાય નહિ.

ઉદ્યોગજીવનમાં ગોપાલનનો પણ એક વિભાગ છે, જે એતી ઉપરાંત આશ્રમના પશુધનની સંભાળ રાખે છે, શાંતિનિકેતનને દૂધ-માખણ પૂરાં પાડે છે ને સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓને પ્રાગજીવનનો સંપર્ક આપી રહ્યું છે. શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓ રોજ અહીં ફરવા આવે, અથવા ઉદ્યોગ-મૃદોમાં જોડાય કે વિશેષ કામ કરવા રહે પણ ખરા. જ્યંને મંરથાઓ વચ્ચે આવજા માટે સામ્રકલનું સાધન ઉપયોગી છે, મુલાકાતીઓ માટે પણ સામ્રકલ-રીક્ષાવાળાઓ તૈયાર હોય છે. પણ રરતાનું સૌદર્ય માણવા પગનો પ્રવાસ જ મજાનો લાગે છે.

શ્રોનિકેતનમાં શિક્ષકોનાં નિવાસગૃહો અરેખર કલાત્મક સાદાઈના નમૂના હતા અને કેટલાક અપનાવવા જેવા પણ હતા. શ્રોનિકેતનનું ખાતમુદ્દત કરતાં રવ. ગુરુદેવે જાને હાળ હાંકેલું એ પ્રસંગને ત્યાંની લાઈન ઉપર

શ્રી નંદયાત્રુએ પાકા રંગની રેખાઓથી અંકિત કર્યો છે. એ સમયે હાજર રહેલી વ્યક્તિઓનો પણ તેમાં સમાવેશ કરી ચિત્રને ઐતિહાસિક બનાવ્યું છે. કલાલવનના વિદ્યાર્થીઓ માટે શ્રીનિકેતન એક સુંદર ચિત્રભૂમિ છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

દીવાટાણે અમે આશ્રમમાં પાછા આવ્યા ત્યાં જળર મળ્યા કે આજે શિશુવિભાગ સત્રાન્ત ઉત્સવ નિમિત્તે નાટ્યો, વિનોદ ને સંગીતના પ્રયોગો રજૂ કરનાર છે. તેના પ્રમુખ કનુભાઈના સમયના એક વિદ્યાર્થી-ગિત્ર હતા, તે મને જાણતા હોઈ એ મેળાવડામાં ભાગ લેવા તેમણે મને આમંત્ર્યો હતો.

શિશુમંડળનો ઉત્સવ

વિદ્યાલવનની જ નીચેની ઓસરીમાં મેળાવડો યોજાયો હતો. પ્રયોગોમાં ખૂબ સાદાઈ હતી અને સદૃશ મળેલાં સાધનોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અહીં દરેકું તેઓ ધર આગળ પણ સરળતાથી કરી શકે એ ધ્યેય તેમાં જણાતું હતું. નાટકી તખ્તા કે ધંધાની નકલ જરા પણ નહોતી. બાળકાવ્યો, સંવાદો, વિનોદો, ભાષણો, સંગીત, નૃત્ય એ બધામાં, બાળકોની ચેષ્ટાઓમાં સ્વાભાવિકતા અને વાણીઆતુર્ય ખીલવવાની દષ્ટિ આગળ પડતી હતી. એ કાઢીઓબડી રમ-તોમાં સૌને ખૂબ આનંદ પડતો. ગિજુભાઈની 'ડેફરા ગ્રેટની દેડકી રે' વાળી વાતનું અંગાળી સ્વરૂપ એક બાળકે કહ્યું તે મેં તુરત પિછાન્યું. છેવટે પ્રમુખશ્રીએ મને સ્ટેજ પર આમંત્રી આ પ્રસંગ વિષે મારા મન ઉપર પડેલી છાપ જણાવવા કહ્યું અને જણાવ્યું કે હું અંગ્રેજી, હિંદી કે ગુજરાતી ગમે તે ભાષામાં બોલીશ તો આજ્ઞશે. તેઓ તેનું અંગાળી કરી શ્રોતાઓને સમજાવશે. મેં હિંદીમાં જ બોલવું પસંદ કર્યું. એ હિંદી તો કીકકીક હતી, પણ તેથી શ્રોતાઓ અરધું પણ સમજ્યા હશે. તે ઉપરાંત મેં વાપરેલા જ શબ્દો ઉપાડી લઈ પ્રમુખ મહાશયે તેનું જ અંગાળી કરી બતાવ્યું તે ઘણું જ તદ્દુપ બન્યું હતું. મેં પ્રથમ તો દિવંગત ગુરદેવને અંગજિ

શાંતિનિકેતન મ્યુઝિયમના પગથારે. આગળ : ર. ગ. રાવળ
અને શ્રી નંદલાલ. પાછળ : ડાબી તરફથી-નવીન ગાંધી,
મજલાલ અને કલાગદા (ફોટો : નરેન્દ્ર રાવળ)

વટે હું અમદાવાદથી નીકળ્યો તે વખતે એલિમિસિયમ વ્યાયાગમંડળે હમણે
જેટલાં આજકોની પર્યટન દ્રેષનનો પ્રોગ્રામ કર્યો હતો તે સમાચાર આપ્યા.

આગ, શાંતિનિકેતનમાંનો મારો પ્રથમ દિવસ એકંદર જુદા હાલ
રીતે વ્યતીત થયો તેનો સંતોષ લઈ, વાળુથી પરવારી અને મુલાકાતો
થાક ઉભારવા તાતાભવનને આશરે ગયા.

વૃક્ષારોપણ ઉત્સવ

તા. ૧૬મીની સવારે તો સૌ વર્ષામંગળના એક અંગ 'વૃક્ષારોપણ'ના

આખી, જેમણે ભા-
રતવર્ષમાં સિંધુ સા-
મ્રાજ્યના સંદેશા
આખી જનતાને તેના
પ્રત્યેની ફરજનું જ્ઞાન
કરાવ્યું; આજકોનું
માનસ આખા ભા-
રતવર્ષમાં એક જ છે
અને જનતાની બુદ્ધિ
[એક જ સમતલ પર
છે એ અતાવવા પેલી
દેડકાની વાતનું આ-
પણે ત્યાંનું સામ્ય અ-
તાવ્યું; આજકોના
ઉત્સવો તથા આનંદ-
મેળા સ્વ. ગિજુભા-
ઈના પ્રયત્નોથી ગુ-
જરાતભરમાં હવે
વ્યાપી ગયા છે તે
પણ કહ્યું; અને છે-

વ્યાયાગમંડળે હમણે
આપ્યા.
અને મુલાકાતો
થાક ઉભારવા તાતાભવનને આશરે ગયા.

ઉપર: વૃક્ષરોપણવિધિ માટેનો શામિયાણો
 નીચે: ગામીયા બુઝનાવતર ત્રેશમૂખામાં પાંચ તરેના રાધારી બદુદેશ
 (ફોટો - નરેન્દ્ર રાવળ)

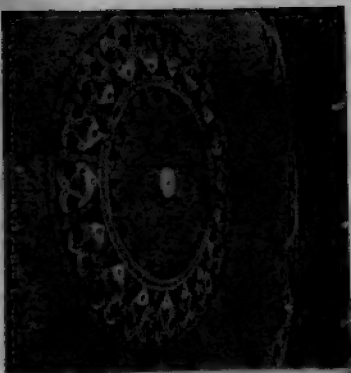

વિધિની તૈયારીમાં પહેલાં દેખાતાં હતાં. ચોમેરથી વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ કીડાંગણ-વિસ્તારની ચોતરફ બાંધેલા શમિયાણા તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. આજે ગુરુદેવના સમારકમાં એક વટવૃક્ષનું રોપણ તેમના પુત્ર શ્રી રથીન્દ્ર-આશુના હસ્તે થવાનું હતું. ગુરુદેવ દરેક ઉત્સવને કલાત્મક સમારંભનું રૂપ આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખતા. અમે શમિયાણામાં પહોંચ્યા ત્યારે વૃક્ષો માટે બાંધેલા જયપુરી ઘાટના મોટા અષ્ટકોણ ચોતરાની સામે પાટ ઉપર સુંદર નવીન વેપમૂળમાં પાંચ મુકુટધારી બહુદો પાંચ તરવાનું રૂપ ધરી બેઠા હતા. મંડપની વચ્ચે શ્રી નંદ્યાશુનાં મોટાં પુત્રી શ્રી ગૌરીદેવીએ સુંદર આલ્પોનાઓ (રંગોળીઓ) કર્યાં હતાં અને દેવપૂજનની તૈયારી જેવું ગાંભીર્ય અને આતુરતા ચોમેર પ્રસરી રહ્યાં હતાં. સમય થતાં શ્રી રથીન્દ્રઆશુ વૃક્ષના ચોતરા સામે બાંધેલી એક પીંદિકા ઉપર આવી બેઠા. તેમના આસનમાં કાદિયાવાડી ચાકળો પાથરેાં હતા, જે રંગનો સુંદર મેળ પૂરતો હતો. તેમની સામેની બીજી ઝોટલી પર શ્રી ક્ષિતિઆશુ, શ્રી નંદ્યાશુ વગેરે આવી બેઠા. ત્યાં તો દૂરથી શંખનાદ અને મધુર સંગીતના સ્વરો સંભળાયા. પૂર્વ તૈયારી પ્રમાણે, સુંદર એકધારાં વસ્ત્રો અને માથે પટકૂળો ધારણ કરેલા પાંચ યુવકોએ વૃક્ષોના રોપ બિચકયાં હતા. તેમની આગળ શ્રી શાંતિદા (આશ્રમના સંગીતાચાર્ય), શ્રી માસોજી અને સંગીતવિદ્યાર્થીઓ ગુરુદેવનાં વર્ષામંગળનાં પદો ગાતા ચાલતા હતા. તેમની આગળ સાત કન્યાઓએ સાત નદીઓનાં પ્રતીક રૂપ મંગળ જળભર્યા ઘડા ઉપાડ્યા હતા અને સૌથી આગળ શંખ તથા તૂરીનો નાદ કરતી એચાર કન્યાઓ મોખરે ચાલતી હતી. હાર-બંધ ધીરેધીરે આગળ આવતું આ નાનું સરઘસ વર્ષામંગળનું આકર્ષક તત્ત્વ હતું. આ પ્રસંગ માટે શ્રી ક્ષિતિઆશુએ ચૂટેલી પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાંની છાપેલી ઋચાઓ ને સ્તવનોની પત્રિકા સૌને મળી. તેમાં મંત્રો નાગરી લિપિમાં હતા અને અર્થો બંગાળી લિપિમાં હતા. ગુરુદેવનાં કેટલાંક પદો પણ હતાં. આ વખતે એક ઇચ્છા થઈ કે આ બધું જ નાગરી લિપિમાં હોત તો ફીક થાત, કેમકે બંગાળી ભાષા શ્રવણથી તો જલદી સમજાય

વૃક્ષરોપણવિધિ માટે નદીઓ અને વનરૂપતિઆનાં પ્રતિનિધિત્વ લઈ આવતી આશ્રમકન્યાઓનું જુદું

ગીત અને વાદ્યધ્વનિ સાથે મંડપ તરફ જાય છે.

नंदबाभुनां पुत्री श्री जीती देवी गो भास कक्षा (वष ५ आदेशो नाथो॥ (२०॥) छ. सेना घोडा नभूना (३०॥) श्री अमी रावि (५॥२६)

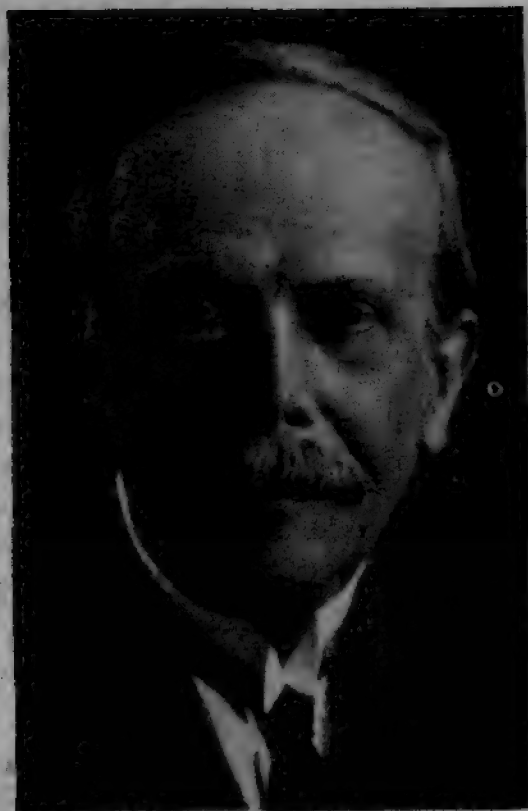
એવી છે. ક્ષિતિયાનુ મંત્ર વાંચતા ગયા; અર્થો બીજાએ વાંચ્યા. મંત્રો વાંચાતા ગયા તેમતેમ, અગ્નિ, વાયુ, વરુણ—જે તત્ત્વનું આવાહન તેમાં થતું તે વેપજૂપાવાળો બહુકે બોલો થઈ તથાસ્તુ કહી બેસી જતો. આમ, જડ બની ગએલા વિધિઓમાં ઉતારેલાં સંસ્કાર તથા કળાએ અને વચ્ચે-વચ્ચે થતા સંગીતે નવીન રસાસ્વાદ ને પ્રાણપ્રેરણા ઉપજાવ્યાં છે. આ પ્રસંગે જ ખજર પડી કે શાંતિનિકેતનના સમારંભોમાં કેમેરા પડે તરવીરો લેનારને આશ્રમ સચિવની રજા લેવી પડે છે. તેથી પહેલી જ તકે અમે આશ્રમસચિવ સુરેનયાનુને મળી ચિ. નરૈનને ફોટોગ્રાફો લેવાની રજા અપાવી.

હૃવેલ ભવન

આ સમારંભ એક કલાકમાં પૂરો થયો એટલે અમે દરાર્યા મુજબ હૃવેલ ભવનમાં ગયાં. મ્યુઝિયમના પાછલા ભાગમાં પ્રદર્શન માટે એક વિશાળ ખંડ બાંધ્યો છે અને તેનું નામ હૃવેલ ભવન રાખવામાં આવ્યું છે. ભારતીય કળા માટે પ્રારંભિક મૂમિકા બાંધનાર તથા સ્વાર્પણ કરનાર એ અભિજ્ઞત અંગ્રેજ કલાવિદ્વાના નામસ્મરણ માટે સર્વથા ઉચિત સમારકાર્ય ગણાશે. મિસિસ હૃવેલે પોતાના પતિનાં કેટલાંક મૌલિક ચિત્રો અહીં બેઠે આપ્યાં છે. મિ. હૃવેલનું કળાવિવેચક તરીકે તો અનન્ય સ્થાન છે જ, પરંતુ જેઓ આ ચિત્ર જુએ તેમને એ પણ જણાય કે કલાકાર તરીકે પણ તેમની દષ્ટિ અને પીંછી ઉત્તમ કલાકારના નામને જેળ આપે એવી છે. એમનું એક સુંદર નાનું ફોટો-પોર્ટ્રેટ મને ત્યાં પહેલી જ વાર જોવા મળ્યું. એટલે શ્રી નંદ્યાનુની રજા લઈ ત્યાં ને ત્યાં કેમેરાથી તેની નકલ કરાવી લીધી. આ નાનીશી પ્રાપ્તિને પણ હું એક સદ્ભાગ્ય ગણું છું, કારણ કે હિંદી કલાના એ મહાન ઉપકારકની કોઈ સારી છબિ હજી સુધી મને સાંપડી ન હતી.

હૃવેલ ભવનની બાંધણી કુતૂદલ ને પ્રશ્નો ઉપજાવે એવી છે. કોઈ મંદિરના ગર્ભભાગમાં તમને લાગે એવી શાંતિ અને એકાંતનું અહીં ભાન થાય, છતાં પ્રકાશ ને હવાની બાણ્ય ન લાગે. ભીંતોમાં કોઈ તરફ

ભારતીય કલાના મહાન પક્ષકાર ને પુરસ્કર્તા

અભિનવ અંબેજી સ્વ. ઈ.બી. હંવેલ

જારીઓ ન હો-
વા છતાં ઉપરની-
ચેપી હવા આવ-
વાને ખૂબીભરી
યોજના કરી છે.
ભીંત પરનાં ચિ-
ત્રો માટે માથા
પર વચકા ભા-
ગમાં કરેલી કા-
ચની ધુમટી
દ્વારા એકસરખો
રૂપ ડિઝીનો પ્ર-
કાશ મળી રહે છે
અને આંખને
ક્યાંયથી પણ
પ્રકાશ અથડા-
તો નથી. આ
સ્થળે વચકાં સા-
દડીઓ પાથરી
શ્રી નંદલાળુ,
શ્રી વિનોદદા

તથા કલાભવ-

નના ખીન્ન વિદ્યાર્થીઓ સાથે જેસીને મેં ગુજરાતની કળાના છાપેલા
તથા અસલ નમૂના તેમજ લોકજીવનના ફોટોગ્રાફો જતાવ્યા. તેમાં જામ-
નગર તરફની ગ્રામ સ્ત્રીઓએ ભીંત પર લીંપશુમાં પાડેલી ડિઝાઇનો,
શ્રી પંચાણુભાઈ વારાના ઘરની ભીંતો પરના ચીતરામણો અને ભાવનગર

ચૂંચિયમના પ્રવેશદ્વાર ઉપર મૂકેલી રંધ. ગુરુદેવ
રાગોરના ચહેરાની કાષ્ટપ્રતિમા

કલાભવનના બૂતપૂર્વ અને હાલના વિદ્યાર્થીઓએ કંઈ ને કંઈ સુશોભનો તથા ફેરફાર કરીને આકર્ષણ તથા ચિંતન વધાર્યા છે. શાંતિનિકેતનના સર્વ સંસ્કારમાં કળા કેટલો સજીવન અંશ છે તેનું તે બાન કરાવે છે. શ્રી

તરફનાં રાસ-
નૃત્યોના ફોટોગ્રા-
ફોએ બહુ સાનંદા-
ર્થ્ય હિતબદ્ધ કે
દેશની તળપદી
કળા પ્રવૃત્તિઓ
હજી આપણે ત્યાં
જવંત છે. અમા-
રા વાર્તાલાપ ધ-
ણો આલ્યો ગુ-
જરાતની કળા
પરના પ્રવચન
તેમજ આ નમૂ-
નાઓના પ્રત્યક્ષ
પરિચય માટે એ
બહુ પ્રદર્શન રૂપે
ચૂંચિયમમાં જ
મૂકવા ઠરાવ્યું.

પ્રકીર્ણ પરિચય
બપોરે શાંતિ-

નિકેતનનાં કેટ-
લાંક મકાનો જો-
યાં. દરેક મકાનમાં

નંદ્યાયુનું પણ માનવું છે કે આવા પ્રકારની કામગીરીમાં વિદ્યાર્થીઓને અનેક જ્વલતી ક્રિયાઓની તાત્કાલ અને અનુભવ મળે છે. સંયુક્તકાર્યના પ્રભાવનું લાભ થાય છે તથા કામ કેવી રીતે સંપૂર્ણતાએ પહોંચે છે તેનો સાક્ષાત્ પરિચય તેઓ મેળવે છે. સંગીત તેમજ ભાષાના વિદ્યાર્થીઓને પણ તેનો રંગ ચડે છે અને એ રીતે શાંતિનિકેતનના નાનકડા સમાજમાં કળા મહારાણીપદ ભોગવે છે.

કલાભવનના વર્ગો માટે પાંચ કે છ શિક્ષકો શ્રી નંદ્યાયુની સહાયમાં છે અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની શ્રેણિ પ્રમાણે દરેકના હાથ નીચે મુકાય છે. કન્યા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ મોટી છે, તેમની વચ્ચે શ્રી નંદ્યાયુનાં મોટાં પુત્રી ગૌરીદેવી કામ કરે છે. તેમનો ખાસ વિષય 'આલ્પોના' (રંગોળી) અને ભરતકામનાં ડેકોરેશન છે. લંબિકટ, ચર્મચિત્રણ વગેરે વિભાગો કળાના ઐચ્છિક વિષયો તરીકે છે, તે ઉપરાંત નંદ્યાયુ દરેક વિદ્યાર્થીને સંગીતમાં વાદ્ય કે ગાનનો પરિચય મેળવવા ખાસ ભલામણ કરે છે. વાર્તાલાપમાં તેમણે મને કહ્યું હતું કે ચિત્રકળા માટે સંગીત એ ઉદ્દાપક સાધન છે અને કળાની જાગૃતિઓ તે વડે વધુ દીપ્તિમાન કરી શકાય છે. વિશ્વભારતીના વિદ્યાર્થીઓમાંનો મોટો ભાગ થોડું ચિત્રકામ તથા સંગીત શીખીને પોતાના સાહિત્યસંસ્કારનો વધારે ગાઢ અને તાત્વિક પરિચય પામી શક્યા છે અને કળાના સમુદ્ધાર તેમજ પ્રચાર માટે સારા વિવેચકો બની શક્યા છે.

કેટલાક અધ્યાપકોએ આશ્રમને પોતાનું ઘર જ બનાવ્યું છે અને પગારનો વિચાર કર્યા વિના દિનરાત ઉપાસનામાં જ રત રહે છે. અધ્યાપકો શોધવામાં નંદ્યાયુની પરીક્ષા જ મશ મેળવે છે. ક્યાંથી રત્ન શોધી લેવું તેની તેમને સારી ગમ છે. અમે કલાભવન તરફ જતા હતા ત્યાં સામેથી લાંબી લાકડી ઝુકાવતા એક કળા જુવાનને ઝપાટાબંધ કેડીઓ અને વળાકો પસાર કરી આવતા જોયા. કોઈએ કહ્યું કે એ કાલુદા સંગીત અને તાલમાં એક રત્ન છે અને પોતે દિવ્યચક્ષુ હોવાં છતાં અનુ-

રાખી બાબુ : શાન્તિનિકેતન કલાભવનના વાર્ષિક પ્રદર્શનનું નિરીક્ષણ કરતા ર. મ. શબળ સામે શ્રી મંગલાલ ત્રિવેદી બિભાએ
નમણી બાબુ : ગુજરાતની બહુની કળાના નમૂના નીરખતા ત્રિભુભારની વિદ્યાભવન તથા કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ

માનસક્રિયથી જ આશ્રમમાં બંધે ફરે છે ને સૌને બરોબર પિછાને છે. તેની ખરી ખૂબી તો માણસને સ્પર્શ કરી નામ કહી આપવાની મેં જોયું. મારી પિછાન કરાવી એને બીજે દિવસે તેના હાથમાં હાથ મૂકી મેં પરીક્ષા કરી તો તરત જ કહ્યું કે વાગુદા (વજલાવ)ના નવા આવેલા મહેમાન છે ! આ વિચક્ષણ તરણ આનંદમય દેખાતા હતા, પોતાના ચમુની ખોટ જાણે જરા એ સાલવી ન હોય.

કલાભવન—સંસ્થા અને શિક્ષણ

કલાભવનની ફરજ માત્ર શાળાસમયમાં જ પર્યાપ્ત થતી નથી. વિદ્યાર્થી-નિવાસો આસપાસમાં જ બંધાવેલા છે, એટલે પ્રવીણતા પામેલા વિદ્યાર્થીઓ, પોતે પોતાના નિવાસમાં કામ કરી રહ્યા છે એટલું જો ગુરુ-જનોને બતાવી શકે તો તેમને શાળાની હાજરી નિયમિત ભરવી પડતી નથી. કેટલાક નવા બંધાવેલા વિદ્યાર્થીનિવાસોના પ્રકાર તો ખરેખર નવા જ છે. દરેક વિદ્યાર્થીગૃહમાં જ કામ કરવાનો ખંડ બનાવી ત્યાં તોચી ધારે મોટી કાચની બારીઓ કરી આપી છે. તેને સ્ટુડિયો કહે છે. આહી કળાના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં ચિત્રો શાળાના જેવી જ સંગ્રહ થી પૂરાં કરી શકે છે. કળાશિક્ષકનાં ગૃહોમાં પણ સ્ટુડિયો વિભાગ ખાંખી આપેલા છે. આહી કામ કરતા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં ન મળ્યા હોય તો શ્રી નંદયાયુ કે કોઈ અધ્યાપક ત્યાં જઈ તેને માર્ગદર્શન આપે છે. મૂળતઃ વિદ્યાર્થીને ઘણીવાર આ ગધું સમજમાં આવતું નથી, પણ કામની જેમને લગતી લાગી હોય છે તે દિવસરાત એકબારા મન્યા જ રહે છે.

શ્રી નંદયાયુ કહેતા હતા કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ખબર પડતી નથી કે ક્યારે તેમના શિક્ષણનું કામ ચાલો રહ્યું હોય છે. તેમના માટે પરીક્ષાઓ કામ નથી હોતી ગુરુજનોને ખબર પડે છે કે તેઓ કેટલા ચડ્યા છે. થકા રાખી તેમના કહેવા પ્રમાણે કામ કર્યું જાય તે તરી જાય. શ્રી નંદયાયુ શાળાપદ્ધતિથી ઘણા નારાજ છે; છતાં વિદ્યાર્થીઓ વધી જવાથી કેટલાંક નિયમનો અમલમાં મૂકવાં પડ્યાં છે. તેઓ માને છે કે જે દિવસે

આશ્રમનું કલાભવન 'સ્કૂલ ઑવ આર્ટ' અને તે દિવસે 'રટુડિયો-લાઇફ' મટી જશે અને વિદ્યાર્થી તથા ગુરુ વચ્ચે જે શાન્ત સ્વસ્થ વ્યવહાર છે તેનો ભંગ થશે. વિદ્યાર્થીઓ અને તેમની વાંછનાઓ વિષે તેમને બહુ વિશાળ અનુભવ છે. ખરા ખોટા વિદ્યાર્થીને તેઓ તુરત પારખી શકે છે. સંસ્થા સાર્વજનિક હોવાથી દરેકને તક આપવી જોઈએ એમ માને છે. 'આ બધામાંથી એકને જ ખરા સર્જક કલાકારો થશે; બાકીના કળાની સાધારણ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવનાર થશે અને કેટલાક પોતાના જીવનમાં કળાના પરિચયથી મજલ આનંદ ભોગવશે.' તેમણે કહેલી હકીકત લગભગ દરેક કળાશાળા માટે સત્ય હરે છે.

કલાભવનમાં બહુ શિક્ષણ આપવામાં પૌરસ્ત્ય નમૂનાઓનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ડિઝાઇન, ચિત્રસર્જન અને સુશોભન એ ત્રણ મુખ્ય વિષયો છે. ચિત્રનાં સાધનોમાં વોટરકલર અને ટેમ્પેરા (ચિકાશમાં મેળવેલા કોરા રંગોનું કામ) મુખ્ય છે. શ્રી નંદ્યાયુનો મોટો ફાળો તો ભીંતચિત્રો માટે જોઈતા જથ્થાબંધ રંગ વાપરવામાં થતા દેશી માટીના ઉપયોગનો છે. મળૂરો રાખી રંગરંગના પથ્થરો દળાવી ધુંટાવી તેના ડબ્બા તે ભરાવી રાખે છે ને એ રંગોની મર્યાદામાં જ ભીંતચિત્રોની રચના કરવાનું વિદ્યાર્થીઓને કહે છે. ચિત્રકળા ઉપર વ્યાખ્યાનો, પુસ્તકો કે નિબંધોનો પ્રસ્તાવ ત્યાં નથી; પરંતુ ઉત્તમ ચૂંટણીથી એકલાં થએલાં હિંદી, યુરોપી અને ચીન-જાપાન તથા જાવાનાં પુસ્તકોનું નવનીત ત્યાં છે. ઑઇલ પેઇન્ટિંગ અને પોર્ટ્રેટ પેઇન્ટિંગ કલાભવનમાં નથી, પરંતુ તેની સામે ખાસ વિરોધ પણ નથી; કારણ કે અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ તેની ઉપાસના પોતાના નિવાસગૃહમાં ચાલુ રાખે છે. શ્રી ડિકરદા અદ્યતન (મોડર્નિસ્ટ) પદ્ધતિએ એક પ્રવીણ ઑઇલ પેઇન્ટર છે. એમણે યુરોપીય પદ્ધતિએ કરેલાં દૃશ્યચિત્રો મેં જોયાં. શ્રી નંદ્યાયુનો યુરોપી પદ્ધતિ સામે એટલો જ વાંધો છે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ તેમનું કોઈ 'માસ્ટરપીસ' (અતિ શ્રેષ્ઠ કૃતિ) જોઈને શીખે તો હીક છે; પણ સાવ બગાડ નમૂના ઉપર ચડી

રાબી બાબુશી : આશ્રમના સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પર વતસલતાની છાયા પાથરતા સંત સગા શ્રી ગુરુદયાળ મહિવસ્થ; નંદ-
બાબુની સ. શે કલાબવનમાં કાગ કરતા તેમના સુપુત્ર શ્રી વિશુદ્ધા; કલાબવનના બેક બીન્ત અધ્યાપક શ્રી વિનોદ મુનરજી
અં હિંદી કિત્તર જ્ઞાનો અદ્યતન કલિકાસ બેગા કરી રહ્યા છે; સંગીત સુરદાસ શ્રી કાલિદાસ-જેગનો ઉસ્થેષક પર આવી ગયો.

અથ તે અનિષ્ટ છે. શ્રી નંદાયાત્રુએ પોતાનું આખું જીવન કળાના અવનવા પ્રયોગો, અભ્યાસ, ચિંતન અને સંશોધનમાં મુગ્ધરૂપે છે અને મોટી પદવીઓ તથા પગારો કે આવકોનો ભોગ આપી દીધો છે. તેમનું કેટલું જે મૂનુંનવું કામ જોઈને તેમના માટે 'અહોધન્ય' કહ્યા સિવાય રહીએ નહિ.

કલાશવનની સવિશેષ સાધન સાગ્રાં તો મ્યુઝિયમમાં ભરી છે. શ્રી અવનીયાત્રુએ પોતાનાં કેટલાં જે અસહ્ય ચિત્રો અહીં ભેટ કરી દીધા છે તે બેતાં હજુ પણ લાગે કે તેમનું ગુરુદયાન અવિચળ છે. જહુ થોડાં પણ સુનંદાં મુધલ, રાજપુત અને ઇરાની ચિત્રો પણ અહીં છે. તે ઉપરાંત કેટલીક મૂર્તિઓ, પથ્થર અને માટીના નમૂના, કાપડ, ભરત અને વાણાટના નમૂના તથા આમજીવનની હસ્તકળાઓ હિંદના પ્રત્યેક પ્રાંતેથી ભેટ મળ્યાં છે. વાદ્ય-ગુદાઓની ભીંતો ઉપરથી ઉતારેલા એક ચિત્રની આખી નકલ એક મોટી ભીંત ઉપર ભરી કાઢી છે. તે જોઈ વિદ્યાર્થીઓ અજંટા ને વાદ્ય-ગુદાનો કંઈક અંશે અનુભવ કરી શકે તેવું છે. મ્યુઝિયમનાં હવામાન, સંરક્ષણ અને શાંતિની યોજના માટે તેના સ્થપતિ સુરેનયાત્રુનો પણ યાદ કરવા જોઈએ.

આ બધાં સાધનો વચ્ચે ત્યાં હિંદી કળાશિક્ષણની ઘોષ પરિપાટી નિશ્ચિત થયાનું પ્રમાણ મળતું નથી. પણ નંદાયાત્રુનું એક વાક્ય યાદ આવે છે કે 'વાદ્ય જન્મ્યાને શિકાર કરવાના પાદ આપતો નથી. પોતે તેને વનમાં લઈ જાય છે ને શિકાર કરી ખતાવે છે. જન્મ્યુ પોતાના પ્રયોગો કરી તે શક્તિ હાથ કરી લે છે.' આથી હંમેશાં તેમનો આગ્રહ રહે છે કે ગુરુએ વિદ્યાર્થી વચ્ચે જ પોતાનું કામ કરી દેખાડવું જોઈએ. તેમનાં કામ સુધાર્યા કરવાની મહેનત કરતાં કંઈ રીતે પોતે આરંભથી અંત લગી પાર ઉતારે છે તે બતાવવું સ્તુતિયો જીવનમાં આ શક્ય છે ખરું, પણ સાથે જ પ્રશ્ન રહેશે કે બધા વિદ્યાર્થીઓ પણ વાદ્યનાં જન્મ્યાં હોવાં જોઈએ ને? નૈસર્ગિક શક્તિ કે પ્રતિભા કેળવીને જ આવે તેને આ બ્યાખ્યા સાનુકૂળ બનાવતી એ નહીં.

‘વાદ્યમીડિ-પ્રતિભા’ને તાટયપ્રયોગ

૧૮૮૦માં કવિશ્રી ઇંગ્લેન્ડથી આવ્યા પછી ત્યાંના આઠરિશ તખ્તાની

દમે એમણે આ આખું નાટક ગાનરચનામાં ઉતાર્યું હતું. તેમાં ત્યાંની સુરા-
વટો ભજેલી છે અને હિંદી સંગીતકળાને સંવાદયોગ્ય જરા નિર્જન્ય જનારી
છે. સંગીતભવનના આચાર્ય શાન્તિદાના નેતૃત્વ નીચે સંગીત, ચિત્ર અને
વિદ્યાભવનનાં વિદ્યાર્થીઓ તથા કન્યાઓએ તા. ૧૬મીની રાત્રે તે ભજવી
જતાવ્યું. શ્રી શાન્તિદાએ પોતે તેમાં વાદ્યોમાં પાત્ર ઉપાડ્યું હતું અને તેના
સ્વરોને શ્રી ગુરુદેવની લિપિ પ્રમણે જ ઉતાર્યા હતા. નાટ્યભૂમિ ઉપર કશી
જંગી તૈયારી કે ધાંધલ ન હતાં. વિદ્યાભવનની ઓશરીમાં જ ઝાડનાં ખેતાર
મોટાં ડાંખળાં બાંધીને જંગલનો ખ્યાલ જિભો કર્યો હતો. એક ડાળી સાથે
ખુદ્ધું ખડ્ગ લોહિયાળ જનારી સ્તંભકાવ્યું હતું. ત્રિશૂળ અને પદ્મરો મૂકી
માતાનું ચાનક જનાવ્યું હતું. થોડીક વીજળિક રોશની, એક મોટી કિરણ-
જ્યોત અને જ્વલનિકા,—અસ. પણ વેશભૂષામાં, અભિનયમાં અને ભાવનિ-
રૂપણમાં ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક સુક્ષ્મતાઓ જાળવી હતી. વાદ્યોના બેરુ બહા-
વટિયાઓની ભીષણ મુદ્રાઓ અને કરાળ તોદ્ધાનગરતી પ્રેક્ષકોને ત્રાસ
ઉપજાવે એવાં હતાં. તેમને હાથ પકડાએલી હરિણી સમી જાલિકાનો માતાને
ભોગ ધરાવવા તેઓ તૈયાર થાય છે ત્યારે તે જાલા દયા માંચે છે; તેથી

‘વાદ્યોક-પ્રતિભા’ નાટકમાંનાં કેટલાંક પાત્રો

વાદ્યોકનું હૃદય દ્રવે
છે અને તે તેને છુ-
ટકારો આપે છે.
વનની દેવીઓ તેનું
અભિવાદન કરે છે.
પછી તે વનમાં ર-
ખડો થાય છે. ફરી
વાર બહારવટિયા
માતાને પ્રસન્ન ક-
રવા પેઢી જાલિકા-
ને પકડી લાવે છે,

ત્યાં વાદ્મીક આવી ચડે છે ને તેમને ખૂબ ધમકાવી આલિકાને દૂર મૂકવા જાય છે. અહીં આલિકાને ખરાં બાવાશ્રુ આવી ગયાં હતાં. જેવટ વાદ્મીક અમે તેમ રખડતો ફરે છે. એવામાં બહારવટિયાનું ટોણું આવી ફોંગ જોડા પર તીર મારે છે, તેથી તેમાંનું એક મરી જાય છે. તે જોઈ દુઃખભારે વાદ્મીક શ્લોકમાં તે પારધીને શાપ આપી દે છે અને પછી આવી દિવ્ય ચાણી પોતાને કયાંથી પ્રાપ્ત થઈ તેનું આશ્ચર્ય અનુભવે છે. તેને લાગે છે કે કોઈ દેવી પ્રકાશ તેનામાં પ્રવેશ્યો છે. તે જ વખતે દેવી સરસ્વતી પ્રકટ થાય છે અને તેને વરદાન આપે છે. વનદેવીઓ સરસ્વતીનું ગાન કરે છે. વાદ્મીક દાહિની ઉપાસના ત્યજી સરસ્વતીની ઉપાસના સ્વીકારે છે અને તેની શોધમાં નીકળી જાય છે. ત્યાં લક્ષ્મી તેને અનેક વૈભવો ને સુખસંપત્તિ આપવા પ્રકટ થાય છે, પણ તેને તો સરસ્વતીની એકની જ ઉપાસના જોઈતી હોવાથી એનો અસ્વીકાર કરે છે. રખડતા વાદ્મીકને આખરે સરસ્વતી ફરી વાર દર્શન દે છે અને વિશ્વ આખું કાચ્યમય બની જતું લાગે છે. સરસ્વતી તેને કહે છે કે વાદ્મીકના હૃદયની જડતા તોડી તેમાંથી માનવ પ્રેમનું ઝરણુ વહાવવા પોતે જ પેલી અનાથ આલિકાનું રૂપ લઈ આવી હતી અને આમ કહી વાદ્મીકને પોતાની વીણા ભેટ આપે છે.

આખું નાટક એક જ સ્થાન પર માત્ર પ્રકાશનાં સૂર્યનો અને પાત્રોની આવજમ પર જ કડીબંધ ચાલ્યું ને સુરાવટ તેમજ ગાનના આરોહઅવરોહમાં જ ભાવાનુભવ કરાવાયો.

બીજો દિવસે સવારે મેં કલાભવનના જૂના ચિત્રસંગ્રહો અને હાલના વિદ્યાર્થીઓનું સત્રાંત ચિત્રપ્રદર્શન જોવામાં વખત ગાળ્યો. જૂના વિદ્યાર્થીઓનાં લીનોકટ, વૂડકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે કામના નમૂના જોતાં એમ લાગે કે એ શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ આજે વિરલ થઈ ગયા છે. શ્રી નંદલાલુએ તો ઇંગ્લિંચ, લીનોકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે બધી હાથમુદ્રામાં એક વાર સૂક્ષ્મ કિત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી બતાવી છે. એમના એ પ્રથમ યુગના વિદ્યાર્થીઓ અને સહધર્મીઓ આજે જુદીજુદી કળાશાળાઓમાં અધ્યાપકપદો શોભાવી

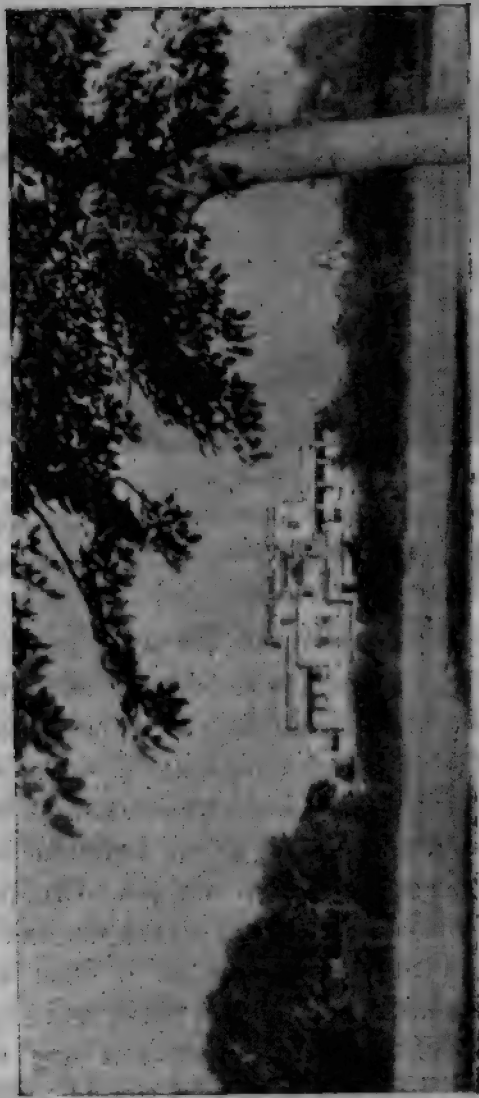
કલાભવનમાં નંદણાણુ તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ ત્રગેરેને
ગુજરાતની કથાના નમૂના બતાવતા શ્રી રવિશંકર રાવળ
એમની પાછળ મજલાલ ત્રિવેદી

સિવાય સંપ્રદાયોના વાદ ટળે એમ નથી.

વિનોદદા અને કિંકરદા

એમના અધ્યાપકમંડળમાંથી જ શ્રી વિનોદદા (દા=દાદા-મોટાભાઈ)
હિંદી ચિત્રકળાનો અદ્યતન ઇતિહાસ એકઠો કરી રહ્યા છે. રવિવર્મા પછી
ગુજરાતમાં પ્રહેલું આધુનિક પેઇન્ટિંગ કોણે ઉપાડ્યું તે એમનો એક પ્રશ્ન
હતો. મારે પણ એ શોધ કરવાની છે. કિંકરદા (શ્રી રામકિંકર જૈજી) એક
મસ્ત કલાકાર છે. તે શાળામાં શીખવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ તેની હિંદી
છાય પર મુગ્ધ બની જાય છે; અને તે જ હાથે ફ્રેન્ચ ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ (ભાવ-
છાયાવાદી) ચિત્રોના મોટા કૅન્વાસ એકાંતે ચોપડાતા જોઈ તેમની સ્ફુરણા
ને સર્જનથી સૌને વિસ્મય થાય છે. હમણાં તો તે એકલા હાથે મોટા
તોર્તિંગ પ્રતિમાસમૂહો માટી કે કૉક્રીટમાં કરી રહ્યા છે. દિવસે કે રાત્રે તેમને
તમે કુરસદ લેતા જોઈ શકો જ નહિ. રાત્રે પણ એકાદ બાણુ પર મોટી
ભીંત કે કોલા પાસે કડિયાઓની મદદથી રેતી કે સીમેન્ટની પ્રતિમાઓ પર

રહ્યા છે. કળાભવ-
નનું પુસ્તકાલય પૂ-
ર્ણપણે અવલોકવા-
ને તો મહિનાઓ
જોઈએ; પણ અ-
હીંના થોડા વિદ્વાન
વિદ્યાર્થીઓ પૂર્વ
અને પશ્ચિમની ક-
લાત્થર્યાઓના સાર
રૂપ કોઈ પુસ્તક હિં-
દીમાં તૈયાર કરે તો
સારું એવી તેમની
તીવ્ર ઇચ્છા છે. આ

શાંતિનિકેતન આશ્રમમાંથી જણાવું 'હત્તરાયન'નું દર્શન
બાહ્ય તેમજ અંતરંગમાં સુંદર સ્થાપત્ય રચનાઓ પ્રસાદનું એ ભવન નવી જ સૌંદર્યદૃષ્ટિ રજૂ કરે છે.

કિટસનના દીવે કામ કરતા જ જાણાય. એમણે કરેલી એવાર પ્રતિમાઓ સાદારૂપ અને ભાવરૂપમાં ઉત્તરાયણ કે વિશ્વામંદિરની પાછળ જોઈ શકે. કામી તો એવી કે તમે જોઈ રહો, પણ શું જુઓ છે એ કહી શકે નહિ; પરંતુ કંઈક છે એમ કબૂલ કરે જ.

ઉત્તરાયણ અને રયામલી

મેં ઉત્તરાયણની વાત હજી નથી કરી શાંતિનિકેતનના વાસેની જાદાર એક જુદી જ વાડીમાં શ્રી ગુરુદેવનો વાસ હતો. પહેલાં તેમણે પેલાના

માટે શુધ્ધ કાળના ઘાટનું માટીનું એક સુંદર ઘર બંધાવેલું. તેનું નામ રયામલી છે, પણ તે ઘણું નાનું છે. તેમના પુત્ર-પરિવાર અને મહેમાનો માટેની સગવડ તેમાં ભાગ્યેજ

‘ઉત્તરાયન’માં જાપાની ટર્મ રચેલો સુંદર તળાવકીવાળો જાય હતો. એટલે તેમણે ઉત્તરાયણ નામનું એક સુંદર ભવન બાંધ્યું જ બંધાવ્યું, તેના બાજુ તેમજ અંતરંગમાં બહુ જ સુંદર રચાપત્ર રચનાઓ અને સગવડો છે; અને છતાં તે આધુનિક ભારતીય સ્વરૂપનું નિઃશંક કહી શકાય. એના મુખ્ય ખંડમાં ગુરુદેવની ચિત્રકળાના બધા જ નમૂના (જે ત્રણસોથી પણ વધુ હશે) બહુ જ કલામય રીતે બોર્ન પર મહેલા છે. તેનાં દ્વારપ્રવેશો, અટારીઓ ને અ-બ્યાસખંડો નવી સૌંદર્યદષ્ટિ રજૂ કરે છે.

એ આખા મકાનના એક સુંદર પરિશિષ્ટ જેવું તો શ્રી પ્રાંતિમાદેવી- (ગુરુદેવનાં પુત્રવધુ)નું કલાગૃહ છે. ૩૬ બાંધકામ અને શિસ્તગદ્દ એન્જિની-અરિંગની ઘણી અવગણુના કરી તેમાં નવું રૂપવિધાન કરવામાં આવ્યું છે

અરુદેવનાં પુત્રવધુ શ્રી પ્રતિભાદેવી, જે ગોતે હિસમ ચિત્રલેખા છે, તેમનું કલાશુભ-બહારથી તથા અંદરથી.
 રૂઢ બાંધકામ ને શિસ્તબદ્ધ કૌશલની અરિય આવશ્યકતાને કો કલાશુદ્ધના બાંધકામમાં નહું જ રૂપવિધાન કહ્યું છે.

અને તે ન જુલાય
તેવું છે. શ્રી સ્થી-
ન્દ્રનાથ ટાગોરનાં
પત્ની એ શ્રી પ્રતિ-
માદેવી પોતે ઉત્તમ
ચિત્રલેખા છે. ઉ-
ત્તરાયણનો આમ
અને વચ્ચેનું તળાવ
જાપાનીઝ કલ્પના
પર રચાયું છે. તેની
મધ્યમાં કરેલા ના-
નકડા દાણુ પર ચિ-
ત્તિનું રૂપે શોભતું
ગુરુદેવનું મસ્તક કિ-
રકતની કલાકૃતિ છે.

ઉત્તરાયણની
બીજી સ્થાપત્ય-
રચનાઓમાં પણ
કેંદ્રકંઠ નવું હિંદી
રૂપનિર્માણ છે; એમ
જનાં પણ આજુબાં
આવેલી સ્થાપત્ય
જ પોતાની માટીની
મટી દીવાલો વચ્ચે
ગુરુદેવનો વાસ એ-
મના જીવનની છે-
ક્ષી ધડી સુધી

જાગની વ એ તળાવડીના મધ્યમાં ગિરિવંશ રૂપે શોભતું
હિંદુસ્તાન સીમેન્ડમાં કરેલું ગુરુદેવના મસ્તકનું શિલ્પ

ઉપર: મથાળે ગુરુદેવનું પ્રિય નિવાસસ્થાન 'સ્થાગલી'
નીચે: ઉત્તરાયણના ઓકને ખૂણે આવેલો સુંદર ગંડપ

સાચવી રહીને ધન્ય
ને સ્મરણીય બની
છે. આજે પણ એમાં
ગુરુદેવ ક્યાં બેસી
ચિત્રો કરતા, ક્યાં
વાંચતા, ક્યાં સૂતા
તે તમે જોઈ શકો,
કેવું એકાંત ! કેવી
શાન્તિ ! કેવી સાદાઈ !
ઉત્તરાયણનો વાસ
તેમણે કદી પસંદ ન-
હોતો કર્યો. એ સ્થા-
ગલીના દ્વારપ્રવેશ
કાઠિયાવાડનું પાન-
તોરણ લટકાવેલું
જોઈ હું હરખાગે
હતો. ગુજરાતે જેને
ગામડી ક્યાં ગણી
કાઢેલી તેને ગુરુદેવે
પ્રથમ સન્માની છે.

શિક્ષણનો નવતર પ્રયોગ

ચિત્રકળાની જેમ શાન્તિનિકેતનમાં શિક્ષણના પણ અપાર પ્રયોગ થયા
છે, પણ તેને દૂર જઈ પ્રગટાવનાર કોઈ નથી નીકળ્યા. તેમાંનો એક પ્રયોગ
તે લોનને આધારે કે ટોંગા રૂપે, માટીની મોટી મૂર્તિઓ કે અવતવી પ્રતિ-
માઓ કરી તે પર ડામર અને છાણનું લીંપણ કરવાનો છે. એ લીંપણને
લીધે એ કૃતિઓ વરસાદમાં પણ ખેતાર સાત અઠાતર દડી રહે છે, ધિવા-

ભીત ઉપર ડાગર ને છાબુનું શીંપણું કરી તે પર આસીરિયન ઢળે માત્ર રેખાઓના હિસાબે રચેલી શિલ્પ-પ્રતિમાઓનો
 શાંતિનિકેતનમાં થએલો નવો પ્રયોગ.

મીઝો માટે પ્રયોગ કરવા આ સરતા સાધનવાળી પદ્ધતિ અનુકૂળ હોઈને અહીંનાં ઘણાં નિવાસગૃહોની બીંતો પર કે ખાલી ખૂણાઓમાં આસીરિયા, ઇજિપ્ત અને હિંદના ઘાટની એવી અવનવી પ્રતિમાઓ નમૂના રૂપે તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તે ભારે અસરકારક યાતાવરણ ઉપજાવે છે. ગુજરાતમાંથી સ્વ. બાપ્તિસ્ટ દરિયદને આ દિશામાં કાંઈક પ્રગતિ કરેલી અને મોટા મનસૂયા પણ કરેલા; પરંતુ હવેનો કાળ સમગ્ર્યું છે ?

ગુજરાતની કલાયાતી

તા. ૧૭મીની બપોરે શાન્તિનિકેતનની ગુજરાતી સંસદના સભ્યોએ

નાના વિદ્યાર્થીઓના મવનની મીંતો તથા છંતો કેપક દરેલાં રંગાણેખન.

નાનું સંમેલન ભરી મારું પ્રેમભર્યું આતિથ્ય કર્યું. એ પ્રસંગે તો ન ભુલાય એવો અન્યેઠો. તેમાં સિંધી, કચ્છી, કાઠિયાવાડી અને ગુજરાતના બાપ્તિસ્ટોએ એ કે રૂપ અની જસપાન (એટલે આલ્પાદાર) અને ગાન સાથે તેને એક મુંદર અવસર અનાવી દીધો હતો. નવ દસની સંખ્યામાં બહેનો પણ હતી. આવા દૂર પ્રાંતમાં જુદી સમવડ કરતાં તેમને ઘણી મુશ્કેલી નડી હશે. એ પ્રયેકનો હું નહીં અનીચ્છ્યો છું.

તે જ રાત્રે મારે ગુજરાતની કળાની રૂપરેખા શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થી-સમાજ તેમજ અધ્યાપકસમૂહ આગળ રજૂ કરવાની હતી. સભા મુજબ (કલાભવન)ના દાર આગળ જ ગોઠવી હતી. કળાભવનના પુરતકપાલ કલાકાર શ્રી ગિરિધારી અને શ્રી માસોજીએ મારાં ચિત્રોની રલાઇડો બનાવવા અગપૂર્વક એપીડાયોસ્કોપ તૈયાર કર્યું હતું, પણ તેનો એક બ્લોબ ગયો હોવાથી પ્રદર્શન કभी પડ્યો; એટલે ચિત્રો તો બીજા દિવસે પ્રદર્શનમાં જ બરોબર જોવાનું ઠરાવ્યું. આચાર્ય શ્રી ગુરદયાળ મલ્લિકજીએ મારા પરિચય આપ્યા પછી મેં, તૈયાર કરેલું કાળાણુ બાળુએ રાખી સ્મૃતિનો આધારે મારી તૂટીફૂટી અંગ્રેજીમાં એક સર્ળગ કથાનક રૂપે ગુજરાતની કલાવાર્તા લગભગ કલાક સુધીમાં પૂરી કરી. યથાશક્તિ મારી ફરજ પૂરી કરી મેં તે રાત્રે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો.

શ્રી મલ્લિકજી

તા. ૧૮ મીની સવારનો સમય શાંતિનિકેતનનો આકીનો વિસ્તાર જોવામાં આવ્યો. તેમાં શ્રી મલ્લિકજીની કુટિર અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ મને ખડુ જ ગમી ગયા. મલ્લિકજીની કુટિર એટલી નાની છે કે પૂ. ગાંધીજીએ વિનોદમાં તેને ત્રણ પગલાંમાં માપી લીધી હતી. મલ્લિકજીનું સદા હમનું પ્રેમાળ મુખ વિદ્યાર્થીઓનું આશ્વાસન છે. તેમને આશ્રમની ત્રીજ દાદીનું ઉપનામ મળ્યું છે. પહેલી

શાંતિનિકેતનના ભોજનશુદ્ધ પાસેની હવાકુટિર દાદી ગુરુદેવની, બીજી શ્રી

અન્ડ્યુઝની અને ત્રીજી મલ્લિકાજીની. આપણા વજ્રલાલ ત્રિવેદી, નવીન અને ધીરેન્દ્ર ગાંધી બાઈઓ તેમજ કલામદા તેમની આસપાસની કુટિરોમાં જ બેસ્યા છે.

ત્યાર પછી ચીનની સરકારે અંધાવેલું મોટું ચીની ભવન જોયું. ચીનનું ઉત્તમ સાહિત્ય ત્યાં સંઘરાયું છે અને કેટલાક ચીની અધ્યાપકો તથા વિદ્વાનો કુટુંબ સહિત ત્યાં વસે છે. આ ઉપરાંત એક અતિચિત્રહ પણ છે, જેની બાજુમાં જ શિશુગૃહ છે. આ શિશુગૃહના વિશાળ વસતિગૃહમાં બીંત પર ઠળાભવનના વિદ્યાર્થીઓએ મુઘલ, રાજપુત અને જાપાનના કલાસમુદાય-ગાંધી ચૂંટેલાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ દોર્યાં છે. અને એ રીતે પ્રાણીઓની એક અપૂર્વ ચિત્રમાળા અહીં બની ગઈ છે. આ પ્રકારે ચિત્રગોષ્ઠ સાથે આનંદ આપવા માટે અહીં ઇરિખતાલ, ડૉર્મટરીઓ, ધર્મશાળા વગેરે દરેક મકાન પર તે તે સ્થાનને મહત્ત્વ ને પ્રેરણા આપે એવાં ચિત્રો થયાં હતાં, પણ તેમાંનાં ઘણાં વિલય પામ્યાં છે.

જયેરે શ્રીમતી રતિ પિટિટનાં ચિત્રો જોયાં. તેમણે ભાવપૂર્વક ‘કુમાર’ માટે પોતાનાં કેટલાંક લીનોકટ ને ફોટોગ્રાફો આપ્યા. જયેરે ફરી કેટલાક વિદ્યાર્થીયંધુઓને મળ્યા. સાંજે મેદાન પર કુટખેલની મેચ જોઈ. વિશ્વ-ભારતીના વિદ્યાર્થીઓએ રમતના મેદાન ઉપર પણ હીક નામ કર્યું છે. સુરેનજાણુ ત્યાં રમત જોવા બેઠા હતા એટલે તેમની રમ્મ ત્યાં જ માગી લીધી. સાથેસાથે કલામદાએ રાત્રે અમારે નીકળવા માટેની ટૅક્સીની અનુમતિ પણ માગી લીધી અને સૂર્યાસ્તની મળ લેવા નજીકનું એક સાંતાલ ગામડું જોવા અમે જાવડ્યા.

વિદાય

રાત્રે ‘અંગાળી-સંમેલન’ના સત્રાંત ઉત્સવમાં હાજરી આપી તેમના આતિથ્ય ને સહભાવનો લલાવ લીધો. ત્યાં મુંબાઈનાં સુશીલાબેનનું નૃત્ય જોઈ આનંદ થયો. તેની શરીરસ્ફૂર્તિ તથા ભાવદીપ્તિમાં પ્રતિભા છે. રાત્રે નંદજાણુને મળવાનો ક્યાંય મેળ ન થયો, એટલે તેમને ઘેર ગયા;

પણ ત્યાં એ ન મળ્યા. બીજી વાર છેલ્લી તક લેવા ગયા ત્યારે થાકથી સૂઈ ગએલા, એટલે ચિટ્ટી મૂકી હું પાછો વળ્યો; પરંતુ ગમે તેમ પણ તેમને ખબર પડેલી, એટલે દસ સાડા દસ વાગ્યે તેમના સુપુત્ર વિશુદ્ધા અને મા-સોજી તેમની ચિટ્ટી અને ભેટનું એક ઈચ્છિત ચિત્ર આપવા અર્ધો માઈલ દૂર મારા મુકામે આવ્યા ત્યારે તેમનું સૌજન્ય અને આતિથ્ય કેટલું છે તે સમગ્રયું.

ભાર્ગવજ્ઞલાલે નીકળવાની બધી ગોઠવણ કરી પોતે પણ પ્રવાસમાં જોડાઈ ઠેઠ બનારસ સુધી સાથ આપ્યો. રાત્રે સૌ વિદ્યાર્થી ભાર્ગવજ્ઞનોએ ભારે મને વિદાય આપી. થોડી ઊંઘ લઈ એ વાગ્યે ગોટર આવી ત્યારે જાગ્યા અને રાત્રિના અંધકારમાં સામાન ચડાવી એ કવિ-સર્જિત સંસ્થાનું રેમરણ લઈ અમે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

કલકત્તા

૧૯ મી સપ્ટેમ્બરની સવારે કલકત્તાના હાવરા સ્ટેશને પહોંચતાં જ અનેક બંગાળી મસ્તકોની વચ્ચેથી આંપશીભાઈની કાળી ટોપીવાળી હસતી મુખમુદ્રા તરી આવી. નવચેતન દ્વારા શ્રી આંપશીભાઈનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતને સુપરિચિત થયું છે. મને તો કલકત્તા અને અમદાવાદ જેટલા અંતરેથી તેમણે ભરત અને રામ જેવા સ્નેહતંતુએ વર્ષોથી બાંધી રાખ્યો છે, એટલે કલકત્તામાં મારું વિશ્રામધામ તો એમનું જ ઘર બનશે એવી વચનબંધી પહેલેથી હતી. તેમણે મારા અનેક સ્નેહીસંબંધીઓને ખબર પહોંચાડી દીધા હતા, પણ સૌને સ્ટેશન પર આવવાની તકલીફ ન આપવી એ મારે પૂર્ણ આશય હતો, છતાં ભાર્ગવજ્ઞ જિરાખ્યાય તો આંપશી-ભાઈની જેમ કલકત્તાનાં મારાં પર્યટનોમાં જમણી પાંખ બનવાનો જ નિશ્ચય કરી સ્ટેશન પર આવ્યા હતા.

મિત્રોના પ્રેમના પ્રતીક રૂપ ફૂલહારના સ્વાગતે મને સ્ટેશનમાં આકર્ષણ બનાવી દીધો. જેમતેમ એ ગદીમાંથી બહાર નીકળી નવચેતન કાર્યાલય પર પહોંચી ગયા. શ્રી વલ્લુભાઈ જિરાખ્યાય તો સંબંધીજન હતા. દક્ષિણ-

મૂર્તિ ભવનામાં અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેના સંસ્કાર અને ચક્રોરબુદ્ધિની મેં જે પરીક્ષા કરી હતી, તે આજે તેમણે જમાવેલો ધંધો અને વ્યાપારી દષ્ટિ તેમ જ સંયંધો જોઈ પૂર્ણ કલિત થયેલી લાગી. ગુજરાત-કાશિયાવાડનાં ગામડાંમાંથી કેટલાં ચે રત્નો દૂર દેશાવરમાં કેવી રીતે ઝળક્યાં છે તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો આપણા કેળવણી વિધાયકોને દેશના ઉત્કર્ષની નવી કૃત્તિઓ જરૂર સાંપડે. સાહસિકો ને સંસ્થાપકો જન્મવાનાર ગુજરાત-કાશિયાવાડને કેવી મામૂલી કેળવણીમાં જકડાઈ રહેવું પડે છે તેની પણ ખચર પડે ને માત્ર સીમાડા સાચવી સંતોષ માની રહેલા રાજવીઓ ને અધિકારીઓ કેવી રીતે પ્રજામાનસને ચૂંચાળી રહ્યા છે તે ચ રપષ્ટ થાય.

ગોતાનો પ્રાંત છાડીને આવી રીતે બહાર નીકળેલા તરુણોમાં માતૃભૂમિ માટે મેં વિશેષ તલસાટ અને ભોગ આપવાની લાગણી પ્રકટેલી જોઈ. દેશની સંસ્થાઓનાં ફેડોમાં જે ભાવના અને ઉદારતાથી બહાર નીકળેલી જનતા ફાળો ભરે છે તે ઉમંગકો સ્થાનિકોમાં વિરલ જણાશે. કલકત્તામાં એવા અનેક તરુણો ને શ્રીમંતોની મને મુલાકાત થઈ કે જેમને જન્મભૂમિની સાચી કંડપના અને ભાવનાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. ગુદાંગુદાં મંડળોએ મને એનો અરહો પરિચય આપ્યો હતો.

ચાંપશીભાઈ

અમારો મુકામ 'નવચેતન' ઑદિસમાં થયો. એને શ્રી ચાંપશીભાઈનું શ્રદ્ધ કહો કે નવચેતન મુદ્રણાલય કહો, પણ એ રોહાળ હસતા દાંપત્યનાં વાતાવરણમાં અમને ચાંપશીભાઈએ રાજવી દિલનો પૂર્ણ લહાવ આપ્યો છે. મારા જવાની જાહેરાત એમણે વગર પૂછ્યે કરી મૂકી હતી. તે જ રાત્રે સાહિત્ય સંમેલનની સભામાં મારો પરિચય કરાવવા આમંત્રણપત્રો ફેલાવી દીધાં હતાં અને નવચેતન કાર્યાલયને જ સભાગૃહ બનાવી દીધું હતું. કલકત્તાના સાહિત્ય જીવનનો પ્રાણ કહો તો ચાંપશીભાઈ જ છે. ગુજરાતમાં વર્ષોથી લોકપ્રિય અનેકું 'નવચેતન' માસિક ચલાવનાર ચાંપશીભાઈનાં સાધનોમાં એક વગર પાવરનું ટ્રેડલ (પગે ચલાવવાનું) મશીન અને પાંચ

માણસોનો સ્તાપ
જોઈ તેમની ત-
મન્ના અને સાહિ-
ત્યપ્રેમ માટે આ-
દર થાય છે. પ્રેસ-
નાં જીવ્યાંના ઘોડા
આમુએ ખસેડી
એ જ હોલને વ્યા-
ખ્યાનશ્રુદ્ધ બનાવી
દેવામાં આવ્યો હતો.
રાત્રે આઠ વાગ્યે
આસપાસની બ-
ગરો અને ધરો-
માંથી જુવાનો ને
વિદ્યાર્થીઓએ આ-
વી એ ખંડને ભરી
દીધો અને એ સ-
ભામાં ગુજરાત સ-
બનો ખ્વનિ કેવો
છે તેનો ખ્યાલ મને
સુંદર રીતે મળ્યો.

વિદ્વાનો સાક્ષરો અને કલાકારોના પરમ મિત્ર, હાથ-
મહંગાદના અવસાન પછી 'વીસમી સદી' માસિકનું ક્ષેત્ર
'નવચેતન' કાઢીને યથાશક્તિ સંભાળી લેનાર મૂળ
સાહિત્યસેવક મારા પરમ મિત્ર ચાંપશીભાઈ

ચુકલચંદ્ર કે

મારી મુખ્ય નેમ તો હિંદમાં કલાના આદર્શો અને તેનું પ્રકટીકરણ
કેટલું થયું છે તે જોવાની હતી. ઉપરની સભા થઈ તે જ બપોરે મને ખબર
પડી કે ત્યાંની સરકારી કળાશાળામાં એ જ દિવસ પછી રમઝા પડવાની

છે, એટલે પહેલી તકે તેના પ્રિન્સિપલ શ્રી મુકુલચંદ્ર દેને રેલિફેશન કર્યો. પાંત્રીસ વર્ષે ૧૯૫૭ એ મિત્રે માત્ર નામસ્મરણથી મને ઝોગળી લીધી. તેમણે તુરત જવાબ આપ્યો કે મને ત્યારે આવો, શાળા ચાલુ છે. કળા-શાળામાં દાખલ થતાં જ શ્રી મણીન્દ્રભુપલ ગુપ્તા મળ્યા. તે એએક વર્ષ અમદાવાદમાં રહી ગએલા, એટલે પરિચય તાજે હતો. તુરત તે પ્રિન્સિપલના ખંડ આગળ લઈ ગયા. સિપાઈએ વિઝિટિંગ કાર્ડ લઈ જવાળ લાવવાની વિધિ પતાવી કે તુરત અંદરના મોટા ખંડમાં પાટલૂત પર માત્ર હાફશર્ટ પહેરેલા પહોળી છાતીવાળા શ્રી મુકુલચંદ્ર દેના મજબૂત હાથનો મિલાપ થયો અને કાળનું અંતર ઊડી ગયું. તેમણે યાદ કર્યું: ‘અહો, પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં તમારી શાન્તાદુઝની ઝોરડી પર આપણે (સ્વ. રામસવ, હું, શ્રી. પવનશ અને શ્રીયુત દે) સાથે બેઠા હતા, આ પીતા હતા, અપ્પાં મારતા હતા.’ એ વખતે કલકત્તાથી શ્રી અવનીન્દ્રનાથ પાસેથી કલાદીક્ષા લઈ તરણ મુકુલચંદ્ર મુંબઈના શ્રીમંતો પાસે તેમના સ્કેચ, પોર્ટ્રેટ કરી રીંગલડ

કલકત્તા સ્કૂલ ઓફ આર્ટના પ્રિન્સિપલ શ્રી મુકુલચંદ્ર દેનું તેમના જ કલાખંડમાં ભાવધર્ય આતિથ્ય એ મારા પ્રવાસનું એક સુખદ સ્મરણ બન્યું છે.

જવા સહાય માગતા હતા. એ સમયે પણ તેમના હાથમાં માનવખાત આ-
લેખવાની અજગ કુશળતા હતી. મુંબાઈની રફલ ઝાવ આર્ટમાં તેણે ખસ
થયા હતા, પણ તેનું પાતાવરણ તેને શું મળાવતું હતું. એકાએક તે છોડી
તેણે અજંતાની યાત્રા કરી, એકલાએ એ અગેચર રથાનમાં થોડીક નકલો
પણ ઉતારી અને મુંબાઈ આવી કલારમિક શેઠ કલ્યાણજી કરમશીને તે
આપી. સ્વ. સર લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસ તરફથી તેને સારો ટેકો મળ્યો અને
જરાક સગવડ થતાં ઈંગ્લેંડની રટીમર પકડી. ત્યાં જઈ વિખ્યાત કલાચાર્ય
પ્રો. રૉલેન્ડટાઇનના હાથ નીચે રૉમલ કૉલેજ ઝાવ આર્ટ્સમાં રહી અ-
ભ્યાસ કર્યો. પોર્ટ્રેટ ઇચિંગમાં તેમણે ખાસ કુશળતા મેળવી છે. સ્વ. સર
પંદુણીએ પણ તેમને ઘણી મદદ કરેલી. ઈંગ્લેંડમાં હતા એ વખતે તેણે
અજંતા અને વાવની મુદ્રાઓ ઉપર એક એપડી પણ લખી નાખી, જેની
પ્રસ્તાવના મિ. લૉરેન્સ ગિન્ઝન જેવા મહા કલાકોનિદે લખી. આમ આ
સાહસિક તરણ અનેક રીતે પોતાની કલા સિદ્ધ કરી હિંદમાં આવ્યા.
થોડાક વખત આગતેમ પ્રયાસો કર્યા ગાદ કલકત્તા રફલ ઝાવ આર્ટના
પ્રિન્સિપાલ મિ. પર્સી બ્રાઉનની મોકરીની મુદત પૂરી થતી હોવાથી કલ-
કત્તાની જનતાએ કલાના પ્રણેતા તરીકે હિંદીની પસંદગી કરવામાં તેમની
એ જગ્યાએ વરણી થઈ અને આજે દસ વર્ષથી એ જગ્યાનો અધિકાર
તે પૂર્ણ કબજેલિયતથી મંભાળી રહ્યા છે.

કલકત્તાની કળાસરળા

તેમને મળતાંવેંત જ મે રફલ એક થઈ ગય તે પહેલાં તે જોઈ લેવાની
મજા પાતાવી, એટલે તેમણે તુરત હેડમાસ્તર શ્રી રમેનગાયુ (મણીતા
કલાકાર શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી)ને જોલાવ્યા અને મારી ઓળખાણ
કરાવી, શ્રી રમેનગાયુને જેતાં જ પ્રેમ થાય એવી ભૈમ્ય તેમની મુદ્રા છે.
પહેલાં તે શાંતિનિકેતનના એક અગ્રભાગી વિદ્યાર્થી હતા. કનુ દેસાઈ
અભ્યાસ કરત. તે વખતે એ આગળનાં વર્ષોમાં હતા, છતાં તેમની વચ્ચે
મૈત્રીભાવ થયો હતો એ વાતની તેણે ભાવપૂર્વક યાદી આપી અને જાણે

મને પૂર્વપરિચિત હોય તેવી સરળતાથી જાધા વર્ગો જતાવવા આવ્યા. મિ. હવેલના સમયથી કલકત્તા કળાશાળામાં હિંદી કળા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપાય છે અને શ્રી અવનીઆયુ તથા શ્રી નંદઆયુના પીઠ શિષ્યો અહીં શિક્ષકો તરીકે કામ કરે છે. ઉપરાંત, હિંદી કળાના સરસમાં સરસ અસલ નમૂના જોવાની તથા તેનો અભ્યાસ કરવાની અહીં પૂરી સગવડ છે. શ્રી હવેલે મહા પ્રયત્ને એકઠી કરેલી હિંદી તસ્વીરો યુગયુગના વિભાગ પ્રમાણે ચિત્રશાળાની લગોલગ એક મોટા ચિત્રાલયમાં જોડવેલી છે. એ સિવાય શિક્ષકોનાં યુરોપી પ્રકારો કરતાં હિંદી પ્રકારો ત્યાં વધુ ખીલતા જણાયા. તેમાં પણ હિંદમાં સર્વોત્તમ ગણાતું કલકત્તાનું મ્યુઝિયમ કળાશાળાની જોડાજોડ આવી રહેલું છે તે મોટો લાભ છે. કલકત્તામાં ચિત્રોના ખર્ચો જનાવવાનું અને લીધો જાપકામ ઘણું ધાય છે તેથી તેની માંગને પહોંચી વળવા કૌમશિયલ આર્ટનો કલાસ પણ અહીં છે. તે પણ ખૂબ ધીકતો આવડતો જણાયો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓની ભરતી પણ ઠીક જણાઈ. એ કળાના યુરોપી પ્રકારો શીખવવાને યુરોપ જઈ આવેલા હિંદી નિષ્ણતો સ્ટાફમાં છે. દૃશ્યચિત્રોનો અભ્યાસ કરવા માટે શાળાની હદમાં જ એક મોટો સુંદર બાગ છે. અને તેમાં નાનું સરોવર છે. આમ કળાનું વાતાવરણ એ શાળામં સરસ લાગ્યું. સત્રાંત દિવસો હતા એટલે વિદ્યાર્થીઓ જતા રહ્યા હતા. પરંતુ ભીંત પરના નમૂના અને પરીક્ષાનાં પત્રો જોઈ મને લાગ્યું કે થોડાં વર્ષોમાં ઘણી તાલીમ આપવાનો ત્યાં પ્રયાસ છે. દરેક કલાસમાં ભીંતો ચાકના કામને માટે ઘૂટેલી હતી. એટલે દરેક અભ્યાસચિત્રને ભીંત પર ઘૂટે હાથે દોરવાની સક્તિ ત્યાં વિશેષ કેળવાય છે એમ મને લાગ્યું. રંગની જમાવટ, રેખાઓની શુદ્ધિ અને ચાલુ લોકજીવનનાં ચિત્રો એ આ શાળાનાં આગળ પડતાં લક્ષણો દેખાયાં. શિક્ષકોએ મારી પ્રતિ જહુ સહભાવ જતાવ્યો. રમેનઆયુ તેમજ મણીઆયુએ પોતાને શ્રેય આપવા નિમંત્રણ આપ્યાં, અને શ્રી મુકુલઆયુની તો વાત જ શી ? એ તો લાગી જ પડ્યા કે ખીણ વખત મારે નિરાંતે તેમની જોડે જોસી આપાન અને વાર્તાલાપનો વખત

આપવો. તે સાથે તેમણે યાદ આપ્યું કે મારે શ્રી અવતીઆયુને પહેલી તકે મળવું જોઈએ. આ વાત મારા મનમાં તો કલકત્તે જવાનો ઈશ્વરે કયો ત્યારની જ હતી અને મેં તેમને મળવા માટે યત્ન લખી સમય પણ માગ્યો હતો; છતાં પણ તેમની એ વૃદ્ધ મુરજન પ્રત્યેની ભક્તિ જોઈ હું બહુ આનંદ પામ્યો. શ્રી. અવતીઆયુએ થોડા જ વખત પર ૭૦ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. તેનો તેમણે શાળામાં ઉત્સવ કર્યો હતો અને અભિનંદનો પાઠવ્યાં હતાં.

શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર માંગુલી

માત્ર કલકત્તાના જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદના અને એશિયાના એક અગ્રમુખ્ય કલાકોવિદ્ તરીકે સ્વીકારાએલા આ વિદ્વાનનું નામ મૉર્ડર્ન રીવ્યુ વાંચનારાઓને સુપરિચિત હશે. હિંદી કલાનું સૂક્ષ્મ તત્વાનુશોધન અને પરિચય આપનારું ‘રૂપમ્’ ત્રિમાસિક તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી ચલાવ્યું. એ અગ્રેડ પ્રકાશન બંધ થયા પછી તેનું પૂર્ણપણે સ્થાન લેનારું કોઈ સામાયિક સર્જનું નથી. શ્રી માંગુલી મહાશય કલાના પરિચય માટે અતિ ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જ શોધી લાવતા અને તેનું સર્વાંગ સ્પષ્ટ મુદ્રણ-પ્રકાશન થાય તેની અતીવ કાળજી રાખતા. એકાદ છાયા છાયામાં ચોરસ એ એમને મન અસહ્ય અને અક્ષમ્ય દોષ અને છે. ખીનના કે સારંગીના નીચેના તારોમાં પણ જરા મેળ ખૂટે કે તૂટે ત્યારે ઉસ્તાદનું મન જોડલું ખાટું થઈ જાય એટલો જ વિશ્લેષ અને પ્રકોષ તેમને ચિત્રમાં રંગ કે માંડણીનો દોષ દેખાય ત્યારે ચર્મ જોતો મેં જોયો છે. ચલાવી લેવાની તો તેમની પાસે વાત જ નથી. કલાનો સર્વોત્તમ નમૂનો પ્રગ્ન આગમ મૂકવો અને તેનો સાચો રસ લેનાં કે અનુભવતાં શીખવવું એ જ કલાકોવિદોનું કર્તવ્ય છે.

આવા પુરુષને મળવું, એમનો વાર્તાલાપ ઝીલવો, એ કલાકારના જીવનનો ધન્ય અનુભવ અને છે. પોતે બંધે આલિસીટર છે, પણ કળા અને કળાને લગતી પ્રવૃત્તિમાં એમની આખી જીવનપ્રવૃત્તિ ઓતપ્રોત છે. એ ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે કર્મ મંરથા એમનું સન્માન કરી શકે એ પ્રજા થયો, એટલે ડૉ. હનિપ્રસાદ તથા રવ. હીરાલાલ પારેખ

વગેરે સન્નિવેશોની મદદથી બારત કળા મંડળની સ્થાપના કરી તેના આશ્રયે તેમનું વ્યાખ્યાન સંસાર સુધારા હોલમાં થોડું અને અમદાવાદને કળા ઉપર એવી વ્યક્તિનું અપૂર્વ વિવેચન પહેલી જ વાર સાંભળવા મળ્યું. એ દિવસની સ્મૃતિઓ તેમણે પણ સંઘરી રાખી હતી અને આજ સુધી વખતોવખત પત્રવ્યવહારથી સચેત રાખી હતી.

આશુતોષ મુકરજી રોડ ઉપરના તેમના મકાનમાં, ઉપરની પરસાળમાં જ તે પોતાની બેઠક રાખે છે. મહેમાનો માટે એક તરફ એક જોળ ટેબલ અને ત્રણચાર ખુરશીઓ હોય છે; પણ પોતે તો મોટી સેત્રંજી પર તકિયો રાખી આસન જમાવે છે. આસપાસ પુસ્તકો અને લેખોનાં બાકસો પડ્યાં હતાં અને તે દરેક પર ચોડેલાં તે તે વિભાગનાં લેખલોથી તેમણે કેટલાં પુસ્તકોની તૈયારી કરવા માંડી છે તેનો ખ્યાલ આપતાં હતાં. આસપાસ ભીંત ઉપર કોઈ ખાસ ચોળના વગર પણ કૃતિઓના જ આસ્વાદ લેવા માટે ટાંગેલાં નેપાળી, રાજસ્થાની કે મુઘલ સમયનાં થોડાં મોટાં ચિત્રો નજરે પડતાં હતાં. દાદર પાસેની એક મોટી બારીમાં Stained-glass windowsની દબે રંગીન કાચોના ખંડોથી જ દિદી દબે કરાવેલું એક સરસ્વતીનું મોટું ચિત્ર શોભી રહ્યું હતું.

શ્રી ગાંગુલીઆશુને મળ્યાને વર્ષોનો ગાળો પડ્યો હતો, પણ પત્રવ્યવહારથી તેમનો નાતો અખંડ હતો. હું ઇ. ૧૯૩૬ માં ગ્રામ્ય જર્નલ આવ્યો ત્યારે તેમણે વર્તમાનપત્રોમાંથી એ અગર વાંચીને જે ઉદ્દેશોધક અભિનંદનપત્ર લખ્યો હતો તે 'કુમાર'ના વાચકોને યાદ હશે એટલે એમને તો મારા કદ કત્ત માં આવ્યાના અગર આપતો પત્ર પોસ્ટમાં મળ્યો પણ નહોતો, હતાં મારું કાંઈ જિતાં જ બહાર આવ્યા અને 'અરે ! કેટલાં વર્ષો યાદ મળીએ છીએ!' કહી બેસવા લાગ્યું. ગાંગુલી મહાશય આટલા અગ્ર-ગણ્ય વિદ્વાન અને સંચાલક હતાં અરેઅરા ક્ષાલણની માફક પોતાનાં નિત્યક્રમો અને ઉપાગના માયવે છે. સંસ્કૃતના પૂર્ણ અભ્યાસી હતાં પુરોપના અગ્રણ્ય કલાપ્રવાહોને પણ પૂર્ણપણે સમજે છે. આથી જ તે બારતીય કળાનું

જી. માન અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીને ઘેર તેમની સાથે કલાચર્ચા. ઉત્તમ નિરૂપણ અને સન્માન કરવામાં સફળતા પામે છે, એમ પણ કહી શકાય. પહેલી જ વાર એમણે એ કરી કે 'હું હવે કળાનાં પ્રવચનો અને લેખમાળાથી થાક્યો છું. જે વિષય રસાનુભવનો છે અને જેનું મુખ્ય સાધન રસેન્દ્રિય છે તેની પૂર્ણ તૈયારી કે તાલીમ વિના તેની ચર્ચાઓ નકામી છે; એટલે મેં તો આગાધેની સૃષ્ટિમાં જ કળાનાં ખીન્નરોપણ અને પરિચય થઈ જવાં જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને પાયારૂપે માન્યો છે. લેખો ને પુસ્તકો ભલે વિદ્વાનો તથા ભાષાવિશારદો કે ઇતિહાસવેતાઓને કામનાં જાને, પણ કલાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાને તો કલાકૃતિઓનો સાક્ષાત પરિચય જરૂરી છે, અને સાદી કલાપ્રવૃત્તિઓ કર્યા વિના કલાભિરુચિ વિકસાતી નથી. આપણી આજની શાળાઓ તથા કોલેજોએ તો એ વિષયને હંદપાર કરી અરૂચ્ય બનાવ્યો છે. કાન અને આંખની ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ વ્યાપાર અને પ્રક્રિયાઓનો કોઈ અભ્યાસ જ કરતું નથી, તેમ આગકના જીવનની સંગ્રાહક ચિત્તાવસ્થા (Impressionable age)માં રૂપ, રંગ કે રાગનો સમૂળગ્રા અજ્ઞાત રાખી આપણે એક નીરસ, જડ અને નિષ્ક્રિય પ્રજા-

સમુદાય જિભો કયો છે. સ્વયંભૂ જિમિ, પ્રેરણા કે સર્જનની તો આજનાં વિદ્યાલયોમાં કિંમત કે કદર જ નથી. આ અનિષ્ટનો સામનો કરવા મેં કલકતામાં ઝુબેશ ઉપાડી છે અને આજે ૬૦ વર્ષે હું ફરીવાર બાળજગતમાં ચિત્રો દ્વારા સૌન્દર્યસ્વાનો ઉતારવા મથી રહ્યો છું. દર અઢવાડિયે હું પ્રાથમિક શાળાના કેટલાક ઉમંગી શિક્ષકો તથા કલાકારો સાથે મારા ચૂંટેલાં ચિત્રો લઈ બાળકો પાસે તે કેમ રજૂ કરવાં તેનાં પ્રવચન અને ચર્ચા કરું છું. તે પછી તેઓએ હવે દરેક શાળામાં અઢવાડિયામાં એક કે બે પીરિયડ ચિત્રપરિચય અથવા ચિત્રરસાસ્વાદ માટે પિકચર-પીરિયડ તરીકે રાખ્યા છે. એ પ્રવૃત્તિની નોંધો રખાય છે અને થોડા સમય પછી પરિણામો પર વિચાર કરી તેનો વિસ્તાર કે વિકાસ કરીશું. હું પ્રાઈસરો અને મુત્સદ્દીઓથી થાકી ગયો છું. તેમના રીઠા આત્માઓ ઉપર પડળો બાઝી ગયાં છે. જિમિ અને રસાનંદ માટે તેમનો અભ્યાસ, વચ અને અભિમાન આવરણો બન્યાં છે.’

આમ પોતાના બધા ભાવો અને બળતરોનો ધોધ એમણે તો ચલાવ્યો. એમાં જ કલાક દોઢ કલાક વીતી ગયો. તેમને કોર્ટનો સમય થયો એટલે મેં જ કહ્યું કે ‘આપની સાથે દિવસો સુધી સમાગમ અને વાર્તાલાપ કરતાં મેં પાર નહિ આવે. મને આપની થોડી રીતોની સમજ પાડો. હું આપના કાર્યને યથાશક્તિ સહાયભૂત બનવા ઇતેજર છું.’

‘જરૂર, જરૂર. તમારા જેવાને જોઈને જ હું ઉત્સાહી બનું છું. તમારા પ્રાંતમાં તમે કેવી પ્રવૃત્તિઓ કરો છો તેની હું વાકેફગારી રાખું છું. પણ તમે એક વર્ષથી મને કેમ કંઈ લખ્યું નથી ? ખેર, હજી બીજી વાર આપણે મળીએ. તમે અહીં જ્યાંજ્યાં જરૂર પડે ત્યાંત્યાં કળાપ્રદેશમાં મારી સહાય લઈ શકો છો. અહીંની બધી સંસ્થાઓ જોજો. નવાં નાટકો પણ જોજો.’

બીજી મુલાકાત થઈ ત્યારે તેઓ પ્રેમ અને ઇતેજારીથી મારી રાહ જોતા બેઠા હતા. મારા માટે કંઈક બંગાળી વાની કરાવી હતી ને પોતે પૂજનાં દેશભી વસ્ત્રોમાં જ વાત કરતા બેઠા. ગુજરાતની જૂની કળાના

નમૂના મેં જતાવ્યા. તેમની પાસે પણ સુંદર કીમતી નમૂના હતા. એમણે એક વાત કહી કે, પશ્ચિમના નમૂનાઓનો આપણા પર ઝોઝાયો પડ્યો ત્યારથી જ આ ચિત્રો અને આ રંગની કદર કરતા આપણે મટી ગયા છીએ. આ ચિત્રો અને રંગોનો ઉન્માદ આમવાસીઓ ખરેખરો અનુભવી શકે છે અને જાળકોનાં ચિત્રમાં પણ તેનો ધ્વનિ થવાનો. હિંદી રાગોની સુરાવટ કે હલક જેવાં રંગભેષનો, હિંદી સંગીત અને નૃત્યના પરિચય તેમજ સુદૃઢ તત્ત્વશોધન વિના સમજવાં મુશ્કેલ છે. છાપેલાં ચિત્રોમાં આ મૂળ રંગોની સુરખી બેઠતી નથી, એટલે તેની અસર પેદા થતી નથી. જેમ વાગ્ગિત્રોમાંથી નિષાદ ન બોલે તો સૂરના શા હાલ થાય ?

આવા જ ભાવોથી ત્રેરાઈ ગાંગુલી બાબુએ રાગચિત્રો પર એક મોટા સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. એ તેમણે મને જતાવ્યો અને પોતાના કથનની ખાત્રી કરી જતાવી. એ મહાસંપુટમાં સાતસો રંગીન તેમજ ફેટા-ચિત્રોનો મોટો સંગ્રહ છે. તેમાં અસલ હિંદી રાગ તથા તેનું સ્વરૂપવર્ણન કરતા મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો અને તેના અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યાં છે, આ અનુપમ ગ્રંથની કિંમત લગભગ ૭૦૦ રૂપિયા છે; છતાં જે આજે તો એ કિંમતે પણ તે અપ્રાપ્ય છે. એ ગ્રંથ હિંદના આધુનિક સમુદારક સ્વ. પંડિત ભાતખંડેને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. એવો જ એક બીજો ચિત્રસમુદાય ગાંગુલી-બાબુએ ‘રાજપુત ચિત્રમાળા’ કરી બહાર પાડ્યો છે. તેમાં લગભગ ૧૦૦ જેટલાં વીણેલાં ચિત્રો મહા સીવટથી રંગની ચોકસાઈ જળવી છપાવેલાં તથા મોટા કીમતી કાગળો પર ચડાવેલાં સંગ્રહાં છે. હિંદના વૈભવી ગ્રંથાલયોમાં પણ આ સંગ્રહ લાગ્યે જ હશે. ‘આવાં મોંઘા પ્રકાશનો અભ્યાસી અને રસિક વિદ્યાર્થીને અલભ્ય બને તો તેનો અર્થ શો ?’ એમ મેં પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ‘એકવાર ખરું ધોરણ જળવનારા નમૂના બહાર પડ્યા હો, પછી તેની સસ્તાઈની યોજના આપોઆપ જગશે. અત્યારે તો સુરસ ને પ્રમાણભૂત પ્રકાશન મોંઘાં જ રહેવાનાં. યુરોપમાં હવે શાળાઓ અને અંગત સંગ્રહ માટે પ્રમુખીય કલાસંપત્તિના સરસ સેટ કેટલા સસ્તા મળે છે !’

વર્ગને ઘર આગળ થોડી મધુર વાતચીતની તક મળી હતી. તેમાં શ્રી નંદાયાપુ પણ હતા. એક મિત્રે એ પ્રસંગની બહુ નોંધપાત્ર વાત કહી.

વર્ષો પહેલાં થોડીક મજાકમાં શ્રી અવનીઆપુએ શ્રી નંદાયાપુને કહ્યું, 'નંદા, તું મારી ગુરુદક્ષિણા તો આપ; હજી તેં મને કંઈ નથી આપ્યું. જો તું કંઈ આપવા માગતો હોય તો કાલીઘાટ પર સવારથી જઈને ત્યાં બેસી, ચિત્ર કરી જનતાને વેચી, એક દિવસમાં જો મળે તે મને આપ.' નંદાયાપુ તો શ્રદ્ધાન્વિત ભક્ત શિષ્ય હતા; એટલે બીજે જ દિવસે એ વાતનો અમલ કર્યો. આખો દિવસ ઘાટ પર બેસી ચિત્રો કરી વેચ્યાં તેમાંથી પાંચસાત રૂપિયાની રકમ ઉપજી તે લઈ આવ્યા અને ગુરુચરણે ધરી. એ રકમનું પડીકું વાળી અવનીઆપુએ કામ એક ઠેકાણે સાચવી મૂક્યું. તે ઉપરના અવસરે બ્રહ્મીને શોધી લાવ્યા અને નંદાયાપુને યાદી આપી કહ્યું, 'લે ભાઈ,' તારી ગુરુદક્ષિણાનો સદુપયોગ કરવાનો આજે અવસર મળ્યો છે. આજે તારા વિદ્યાર્થીઓને આ રકમમાંથી મીઠાઈ અવગવજે!'

શ્રી અવની-દ્રનાથ ઠાકુરની મુલાકાત

શ્રી અવનીઆપુના વિનોદ અને મૌલિકતાનું આ એક ઉદાહરણ છે. દરેક પ્રસંગે વ્યક્તિ કે કૃતિ પર તેમના મગજમાંથી કંઈ ને કંઈ નાવિન્ય પ્રગટે છે એવો તેમના પરિચયમાં આવેલા સર્વને અનુભવ થયો છે. પણ મને ઘણાઓએ કહ્યું કે હમણાંહમણાં તેમની તળિયતના કારણે ઘણીવાર મામૂલી વાત પર પણ તે ખંડા થઈ જાય છે, માટે મળવા જવા સારું યોગ્ય સમય માગજો જ. મેં તો અગાઉથી જ પત્ર લખેલો. તેમના સ્વહસ્તે તેનો ટૂંકો પણ ભાવભર્યો પ્રાપ્તર મળ્યો, એટલે બીજે દિવસે સવારે નવ વાગ્યે અમે દ્વારકાનાથ લેઘન જવાની દ્રામ પકડી.

શ્રી અવનીઆપુ મારે મન કળાના એક અગ્રગામી ઋષિ હતા. તેમને ૭૦ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે મારે અભિનંદન રૂપે મુજરાત તરફથી કંઈક ભાવ પ્રદર્શિત કરવો જોઈએ એવું કર્તવ્યભાન થયું એટલે એક પુષ્પ-હાર લઈ અમે આડેક ફૂટ પહોળી દ્વારકાનાથ લેઘનમાં પેદા. જૂતી હાનું

કલકત્તા હજી અહીં શ્રવંત છે. અંદર જરા દૂર ગયા પછી મોટા ચોક આવે છે. તેની આરે તરફ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતની ઢગની થાંભલાવાળી મોટી હવેલીઓ છે. જમણે હાથે પહેલું જ મકાન શ્રી અવનીઆયુનું છે ને સામેનું મકાન ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથનું છે.

પહેલાં

૧૯૨૦માં હું પૂર્વના પ્રવાસે ગયો ત્યારે આ ગલીમાં આવેલો, એ વખતે શ્રી અવનીન્દ્રનાથ કલકત્તા કળાશાળાના અધ્યાપકપદેથી તાત્કાલિક નિવૃત્ત થયા હતા, પણ તેમણે સ્થાપેલી ઓરિએન્ટલ આર્ટ સોસાયેટી આગાધીની ટોચ પર હતી. સમવાય મેન્શનના એક વિશાળ માળ પર તેના અભ્યાસખંડો ખેંડકો ને ગ્રન્થાલય બેઠક હું જીકક થઈ ગયો હતો. તેમના ઘરનો પણ આગળનો વૈભવ અને ભલાકાની છટા ચીર હતી. દેશદેશાવરના કળાકારો અને કલારસિકો તેમને ઘેર મહેમાન થતા યા મુલાકાતો લેતા, અને હિંદ તેમજ બહારના પત્રોમાં તેમના નિવાસનું તેમજ તેમની કલામય વિનોદી પ્રકૃતિનું અને તેમના બંધુ શ્રી ગગનઆયુનું રંગદર્શી વર્ણન પ્રસિદ્ધ થતું. ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં, દાદરના કઠેડથી શરૂ કરી દીવાલો, ગોખ ને બારસાખો ઉપર તથા ખંડેખંડમાં તેમણે પૌરુષ કળાની પ્રતિમાઓ, ચિત્રો અને રચનાઓથી ઘરમાં કંઈક મુઘલાઈ, કંઈક રાજપૂત, કંઈક તિબેટન ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનું સંગીત બિંબુ કર્યું હતું. પાછળની વિશાળ પરસાળમાં એ બંને કલાકાર ભાઈઓની નિરંતર બેઠક રહેતી અને થોડેથોડે અંતરે આરામ ખુરશીઓ પર બેઠા નવાળી હુક્કાની લાંબી નળીઓ મોંમાં રાખી પોતાનાં ચિત્રસર્જનો કર્યે જતા. અંદરના એક મોટા ખંડમાં વચ્ચેવચ્ચે જમીન પર નીચી બેસણીની પાટ પર મોટા ગાદીતકિયાની બેઠકો હતી અને બારીઓ તથા દીવાલો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયનાં બિંબા અને મોટાં માપનાં હતાં, છતાં તેનું એ રૂપે લોકવા અહીંતહીં મુઘલ વેલપત્તીઓ કે બારીઓમાં ગુપ્તકાળની છાંટવાળી લાકડાની રચનાઓ કરી હતી. બીંત ઉપર અને ખૂણાઓમાં શ્રી અવનીઆયુએ તેમજ તેમના બાપાની કલાકાર અતિથિએ દોરેલાં નાનામોટાં

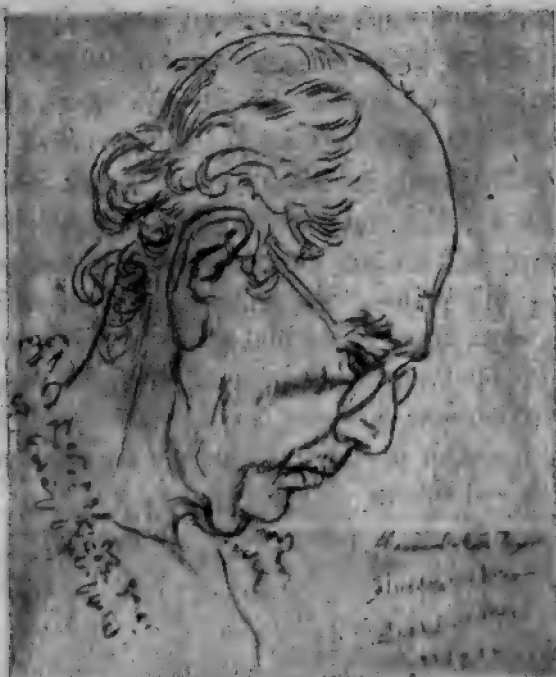
૨૧ વર્ષ પર ૧૬૨૦માં પહેલી મુલાકાત વખતે દોરેલા અવનીબાબુનો સ્કેચ.

ચિત્રો ઔચિત્યપૂર્વક ગોઠવ્યાં હતાં. એકેએક ખંડ નવી દૃષ્ટિ, અભ્યાસ અને સંશોધનના પરિપાકથી સર્વાંગ પૌરસ્ત્ય સ્વરૂપ અને સુગંધ અર્પિતો હતો. ઘણાનું અનુમાન હતું કે તેમણે એકઠી કરેલી એ કળાસમૃદ્ધિ એથી અઢીત્રાળુ ઉપર પહોંચી હતી! આખા ઘરમાં દરેક ખંડ તરુણો, યાગકો ને યુવનીઓથી ભર્યોભર્યો લાગતો હતો. શ્રી અવનીઆપ્તુની સુદૃઢ ઊંચી કાયા અને તથિયતમયી રિમતવાળી આંખની ચમક ને હોડાની લહેર તેમને એક અનેક વ્યક્તિત્વ આપે છે. અનેક વિદ્વાનો, કલાકારો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેના એમના વાર્તાલાપો કદપનાતરંગ અને મૌલિકતાથી નોંધપાત્ર બન્યા છે. હિંદનાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને મોરચે રહેનાર આ ભગ્ય પુરુષને સર્વશ્રેષ્ઠ કલાનાયકની પદવી આપવામાં યુનિવર્સિટી ને સરકારે એકમતે સહકાર આપ્યો હતો.

દેશપરદેશમાં હિંદી કલાનો ખ્વજ ચડાવનાર અવનીઆપ્તુ એક વખતે પાકા થૂરોપી ઢગની અદાથી ચિત્રો કરતા, પણ ૪૫ વર્ષની અવધે તેમણે એ અંચળો ફગાવી દર્ઝ માતૃભૂમિના ઈર્ષ્ય કલામંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો અને આજે શિષ્યપરંપરાએ કંઈ નહિ તો ૨૦૦૦થી વધુ પૂજારીઓને એ મંદિરથી દીક્ષા મળી ચૂકી હશે. મેં પણ જૂના મોડર્ન રિવ્યૂમાંથી એમની કલાકૃતિઓને આદર્શ પાઠો માની હતી.

આજ (૨૩-૬-૪૧)

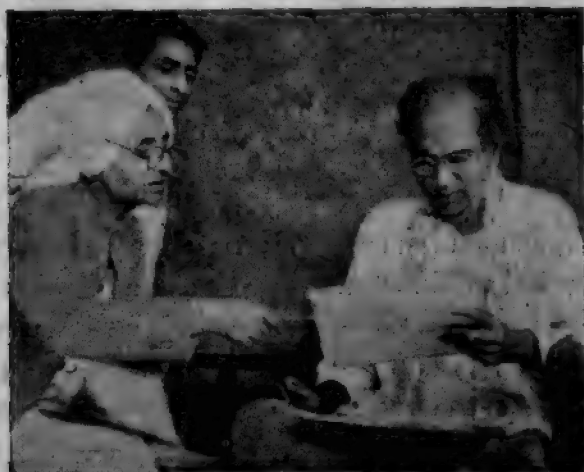
એમની ઉત્તરાવસ્થાએ એમના સદૃશ જીવનને અલિનંદન આપવાનો ધન્ય અવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે એ વિચારથી હું મનમાં ભાવ ને પ્રસન્નતા ધારણ કરી એમનાં ઘરમાં પ્રવેશ્યો. જે બારણા આગળ એકળે ચમકતી મોટરો હતી, યાંચસાત દરવાનો હતા એ ઘરમાં આજે સૂનકાર શાંતિ હતી. નવ વાગ્યા હતા છતાં અમે વહેલા પહોંચ્યા કે શું એવી શંકા થઈ. અંદરના પેલા ઝાણીતા દાદર પર ચડી ઉપલે માળે બારણા આગળ અવાજ કર્યો એટલે એક નોકર આવ્યો. તેને નામની ચિટ્ટી આપી. દરમિયાન એમરે નજર કરી તો મારું પૂર્વનું ચિત્ર બધું અલોપ થયેલું લાગ્યું.

આ સાથે વર્ણવેલી મુશ્કાલતને હિવસે હોરેલો શ્રી અવનીબાબુનો સ્વયં

દાદર, કહેરો, ભોંત અને ખંડો, જાણે ઘર ખાલી કરી રહેનારાં આલ્યાં
ગયાં હોય એવાં અડવાં જતી ગયાં હતાં. ચિત્ર, મૂર્તિ, દર્નિયર કે કોઈ
ચીજ ક્યાંયે દેખાઈ નહિ. મને ખચર મળ્યા હતા કે તેમણે પોતાનો સર્વ
કલામંદ્રલ વેચી નાખ્યો છે અને કોઈ કૌટુંબિક આર્થિકને કારણે આ
ઘરનો ચણ ત્યાગ કરવાના છે. પણ આ રીતે ધર્મશાળા જેવું ખાલીખમ
અને નિઃસ્તબ્ધ વાતાવરણ જોઈ મને ખડું ભીતિ લાગી કે તેમની તમિયતના
સા હાલ હશે. નોકર થોડી વારે પાછો આવ્યો અને પાછો નીચે પાછળની
મોટી પરસાળમાં લઈ ગયો. ત્યાં બીજે છેડે માત્ર જગીયામાં હોય એવા

એક પાટ ઉપર એમની પલાંડી મારેલી મૂર્તિ દૃષ્ટિએ પડી અને મારી કલ્પનામાં ચે નહોતી એવી પરિચિત રીતે તેમની અસલ લહેરથી મને પાસે બોલાવ્યો: 'આવો આવો; પાસે બેસો. મારો એક પૌત્ર જીમાર હતો તેની સારવાર માટે રાત્રે ઉઝાગરો થયેલો, એટલે હું હમણાં જ બિચો છું. હવે નિશંતે વાત કરો.' મેં પ્રથમ તો તેમને હાર પહેરાવી વંદન કર્યું. એથી તેમની પ્રસન્નતા વધી. કાંઈ એલિયા કુટીરની બેપરવાઈથી આદર્શાદી દમે તેમણે તો વાત ઉપાડી થોડી વારે નોકર તેમના માટે ચા અને ટોસ્ટ લઈ આવ્યો. અમને પૂછ્યું: 'તમે કંઈ લેશો?' પણ અમે બધું પતાવી આવેલા તે વાત કરી એટલે આગ્રહ લેવાયો નહિ. મોટા પરિવાર ને સંપત્તિવાળા આ વૃદ્ધને શાંતિથી એક ધ્યાલો ચા અને એક પતાવી ધીરેથી એક મોટું પાન ગાલમાં ચડાવી દેતા જોયા ત્યારે લાગ્યું કે એમને બહારના બરતી ઓટની જરા ચે પરવા નથી. તે તો પોતાની કલ્પના અને કલાકૃત્તિની લહેરમાં સદા મસ્ત છે અને રહેવાના.

શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર ગુજરાત કલાસંઘનાં ચિત્રો અવલોકે છે
ડાબી બાજુએ : રવિશંકર રાવળ અને તેમના ચિ. નરેન્દ્ર રાવળ

મેં પહેલાં તો ગુજરાત કલાત્રંધનાં ચિત્રોની છાપો જતાવી. શાંતિનિકે-
તનની વાત કરી. ગુજરાતનાં જૂનાં ચિત્રો જતાવ્યાં. અધું જોઇને કહેઃ
'આખું હિંદુસ્તાન એક જ છે. હિંદની પશ્ચિમની બાજુએ ગુજરાતમાં રંગ
અને રેખાનું જેવું સર્જન છે તેવું જ અમારી ગંગાજની ગ્રામ કળામાં છે,
પણ હવે તમારા વિદ્યાર્થીઓને કહો કે આલેખનની શક્તિ વધારે. અરે, હું
ચિત્રો જોતાં જ મત્ત થઇ જાઉં છું અને આવડામાં સ્ફુરણ થાય છે. I feel
like an old war-horse hearing canon. I wish I were
young again. (તોપોનું મર્જન સાંભળી મર્દન ઉઠાવતા યુદ્ધના વૃદ્ધ અશ્વ
જેવું મને થાય છે. હું ફરીવાર તરણ જની જાઉં તો કેવું સારું?) તમે જે
કામ કરો તે ભાવિ પ્રજાને પણ કામ લાગે એવું કરજો. દરેક વિષયનું જ્ઞાન
અને વિગતો ચિત્રમાં ઉતારજો: યાન, આસન, વસન, ભૂપણ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી,
પાતાળ. (યાન એટલે અર્ધાં પાદનો, પાત્રો વગેરે; આસન=શરીરની અધી
ચેષ્ટાઓ; વસન=અર્ધાં વસ્ત્રો, આભૂષણ, અધી જાતના અલંકારો અને સાધનો;
સ્વર્ગ=આકાશના રંગો અને વાતાવરણ; પૃથ્વી=દરેક, વનસ્પતિ વગેરે.
પાતાળ=જમીનમાંથી નીકળતાં પદાર્થો અને પ્રાણીઓ.)

આ એમની વસ્તુનિરૂપણ કરવાની લાક્ષણિક દૃશ્ય હતી. એક વાર તે
વાતના રસે ચડ્યા એટલે વખતનો પ્રશ્ન જ ન રહે. એમણે કહ્યું 'મેં ગુજ-
રાતી પણ શીખવા માંડ્યું હતું. હું ચિત્રો નીચેનાં નામ વાંચી શકું છું.
આપણે એકબીજાના પ્રાંતની ભાષા જાણતી જ જોઇએ. ગુજરાતી હું
કરુણાશંકર મારતર પામે શીખતો હતો. તેમની તળિયત કેવી છે?' એમની
સ્મૃતિ આગ અજા્ય ઝળકારા મારે છે. છેવટે મેં કહ્યું: 'આપની હાલની
પ્રવૃત્તિ કેમ હોય તો જતાવશો?' એટલે, ફરીને કહ્યું, 'જુઓ હવે હું વૃદ્ધ થયો
છું; અને વૃદ્ધાવસ્થા એ બીજી બાધ્યાવસ્થા છે, એટલે મને હમણાં રમકડાં
કરવામાં મજા પડે છે. મારા પોતને ખુશ કરવા મેં રમકડાં જનાવ્યાં છે,
તે હું તમને જતાવું.' એમ કહેવાંકને અમને ઉપાડ્યા. ખાલી જમ મોટા
ઝોરડા પસાર કરી અમે ઉપરની પરસાળમાં તેમની અસહ્ય જડ્યા પર

શ્રી અવનીન્દ્રનાથે લાકડાના ટુકડા ને વાંસની માંઠા જેવી
મામૂલી વસ્તુઓમાંથી અનાવેલાં આગકોનાં નવતર રમકડાં

પહોંચ્યા. અધે જૂનાં ટેબલો, જૂની ખુરશીઓ અને નીચે દેખાતો ઉજાડ
બગીચો! પણ તેમણે એક ખાનું ઉવાડી કાઢ્યાં, શંખલા, પથરા અને
વાંસની માંઠાના ઢગલામાંથી થોડીક ચીજો કાઢી અતાવી તો સર્જકશક્તિનો
તદ્દન નવો જ પરિચય મળ્યો. એકાદ લાકડાના ટુકડાને અહીંતહીં જરા
છોલી તે પર આંખ મૂકેલી અને મગરનું રૂપ કરી નાખેલું; એક વાંસની
માંઠામાંથી વાદનું મોં ઉપભાવેલું! લાકડાના ટુકડામાંથી વહાણો અનાવેલાં
અને કેટલાકમાં તો દોરી અને કમાનની રચનાથી દિલચાસ થાય એવું
જોઈવેલું. મામૂલી ચીજોમાંથી કલ્પના અને યોજના વડે આગકોને અપાર
આનંદ અને શિક્ષણ આપી શકાય છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું. વાતોમાં ને
વાતોમાં ઘણો વખત વીતી ગયો.

લગભગ ચાર વાગવા આવી હતા એટલે વાતો ટૂંકી કરી અમે એ
બૃહ્દ કલાવીરની રંગ લાર્ક નીકળ્યા. આદ લાર્ક પ્રજાલાલને તો તેની આ

ફરીરીમાં પણ કાયમ રહેલી આદશાહી મુદ્રા જ માદ રહી ગઈ છે. સમયનો શો પક્ષટો? જતાં ભારતીય કલાના સમુદ્ધારના મંત્રિદાસમાં તેમનું નામ અપ્રપદે જ રહેશે.

શ્રી મણીન્દ્રભૂપલ ગુપ્તા

કલકત્તા કળાશાળાના કલાકાર મિત્રાનાં આપાનનાં નોતરં પણ મારે મન તો તે વ્યક્તિનો પરિચય અને તેમની કળાનો વિસ્તાર સમજવાને થયું ઉપકારક બન્યાં હતાં. તેમાંના એક શ્રી મણિભાઈ તો અમદાવાદ બે

કલાકાર શ્રી મણીન્દ્રભૂપલ ગુપ્તને ઘેર: જમાણી બાબુ રવિશંકર રાવળની પાછળ શિવકુમાર બેપ્પી અને વજ્રલાલ ત્રિવેદી

વર્ષ શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ત્યાં ચિત્રાચાર્ય તરીકે રહી ગયા હતા ત્યારનું અમારે ઓળખાણ હતું. એ ભાઈશ્રીએ હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણાના અનુભવ લીધા છે. પહેલાં એ શાંતિનિકેતન કળાશાળામાં દીક્ષા પામ્યા. વચ્ચે સીક્રોગની ચિત્રશાળામાં પણ જર્મ આધ્યા અને છેવટે શાંતિનિકેતનમાં જર્મ વિશ્રાન્તિ લીધી. ત્યારબાદ કલકત્તા કળાશાળાના સ્ટાફમાં જોડાઈ હવે કાયમની નાણે ખેસી ગયા છે. તેમના પ્રવાસો, પરિભ્રમણો અને ઉદ્યોગની પ્રતીતિ કંઈ તેમની પાસેનાં સંકેતો ચિત્રો, રંગ અને ઈચિત્ર વગેરે જોઈ હું દિગ્ભય થયો. બધાં કામમાં તેમની ઉદ્યોગશીલતા અને લગનીની એક સરખી છાંય હતી. દરેક ચિત્રના વૃત્તાંત અનુસાર તેનાં સંશોધન, ગોઠવણ અને વિચારનિરૂપણમાં તેમણે કંઈ ખામી રાખી નહોતી; છતાં પણ કંઈક એવું તત્ત્વ આડે આવતું કે ચિત્રમાં પ્રસાદ રહી જતો. મને તેમનાં રંગકામો કરતાં લીનોકટ અને ઈચિત્ર ગમ્યાં. સારા અધ્યાયક તરીકે તેમણે ખેસક પૂણે તૈયારી કરી હતી. તેમણે મને એટલાં બધાં ચિત્રો બતાવ્યાં કે તેમની એકલાની જ ફિનિશોનું એક સારું પ્રદર્શન થાય. પણ આજે તો કલાકારો લોકજીવનમાં કિતરી શક્યા નથી. તેમજ શોડો કલાકારોનો ઉપયોગ કરી બાણતા નથી.

શ્રી રમેન્દનાથ ચક્રવર્તી

ગીજે દિવસે રમેનગાયુનું ઘર શોધવા ભાઈ શિવકુમાર જોષીને લઈ ચારેક માઇલ જેટલો દૂરમનો પ્રવાસ કરવો પડ્યો. માડુંગા-માહીમ જેવો નવો વસેલો એ હતો કંઈક મુંઝાઈનું સ્મરણ આવતો હતો. તેના એક નવા બંધાવેલા મકાનના દાદર પર પહેલે જ માળે રમેનગાયુનું પાટિયું વાંગી ચારણું બખડાવ્યું તો તેમણે જ આવીને ઉઘાડ્યું. ત્રણ ચાર બંડવાળા એ ફર્લેટમાં તેમણે પોતાનો નિવાસ સમાવી દીધો હતો. સરળ, સંતોષપૂર્ણ હાસ્યલભ્યું તેમનું તાલવાળું મુખ જોનારને એકદમ ગમી જાય છે. એ નાનકડા ખંડમાં બે ચારી આગળ એક મોટી પાટ પર તેમની મુલાકાતની ખેડક હતી. બંગાળમાં લગલગ બધે આ શૈષ જોવામાં આવ્યો. આથી

સીત્લ, રવરથ અને સરળ રમેનભાણુ (ફિલ્ડા - નરેલ)
ભાણુ ને : સ્વાભાવિક વેળા કરેલા તોચનાં રસિય (ર. ય. રા.)

શ્રી રામકૃષ્ણભાણુ
૨૪/૨/૮૬

ખુરશીઓની જરૂર લાગ્યે જ પડે છે અને પાટલૂન તેમજ ઘોડીવાળા ગધા સગવડથી તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વાંચન, રમત, ચિત્રકામ, સંગીત બધું જ તેના ઉપર થઈ શકે ને કોઈને આડે પડ્યે ભેટવું હોય તો પણ કાવે.

રમેન્યાણુ શાંતિનિકેતનમાં મુખ્ય શ્રેણીના વિદ્યાર્થી હતા તે વખતે કનુભાઈ પણ ત્યાં હતા. એટલે તેમણે તેનું રમરણ આપ્યું. અમારા ઉભયના ભાગ્યે જ વનવિહારી ધોપ અમદાવાદમાં છે તેનું પણ એમણે રમરણ કર્યું અને તરત પરિચયનો પુલ સંધાઈ ગયો. રમેન્યાણુની નિખાલસતા અને સરળતા બહુ લાક્ષણિક છે. શાંતિનિકેતનમાં પણ તેમણે નામ કાઢ્યું હતું. 'કુમાર'ના ૯૧મા અંકમાં તેમના હાથનું, કમળ તલાવડીમાં હોડી હંકારતાં આળોકનું એક રંગચિત્ર પ્રકટ થઈ ગયું છે, 'મોડર્ન રિવ્યુ'માં પણ તેમનાં ઘણાં ચિત્રો બહાર આવેલાં. કલકત્તા આર્ટ સ્કૂલના હેડમાસ્ટરની જગ્યા ખાલી પડતાં તેની કમિટી તરફથી માગવામાં આવેલી ઉમેદવારોની પચાસેક અરજીઓમાંથી રમેન્યાણુની પસંદગી થઈ. એ જ તેમના સંસ્કાર અને શક્તિનું માપ બતાવે છે. કંઈક વિશાળ અનુભવ અને શિક્ષણ માટે એ ચાર વર્ષ પહેલાં તે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની શાળાઓનો પરિચય પામવા તેમજ યુરોપની કળાસંપત્તિ નીરખવા ગએલા. તે વખતે ત્યાં તેમણે પોતાનાં વૂડકટ, લીનોકટ, ઇથિંગ, ઍકવાટિન્ટ, લીથોગ્રાફ અને હિંદી શૈલીનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ભરેલાં અને તેની દેશમાં ખૂબ પ્રશંસા થએલી.

તેમનાં ચિત્રો માત્ર પ્રાચીન વિષયોમાં જ બંધાઈ નથી ગયાં, પણ સામાન્ય રોજિંદા પ્રસંગો અને ચિત્રોમાં પણ તે લાગણીની તીવ્રતા દર્શાવી શકે છે. એક થોડબંધ ચિત્રમાળા માત્ર પેન્સિલથી જ કરેલી તેમણે મને બતાવી ત્યારે પ્રામાણિક ને વિશુદ્ધ દૃશ્યાલેખનમાં તેમની જોડીમાં મુકામ એવો કોઈ કલાકાર મુંઝાઈ કે ગુજરાતમાં નહિ હોય એમ લાગ્યું. આપણા પ્રાંતમાં ઇથિંગ, લીથોગ્રાફ કે ઍકવાટિન્ટના હજુ રડ્યાખડ્યા નમૂના કે વાતો જ છે, ત્યારે આ તરુણ કલાકારે તેમાં યુરોપી નિષ્ણાતોની ભારે પ્રશંસા મેળવી છે. ઍકસપેર્ટના પ્રમાણભૂત કલાકાર સર મૂરહેડ બોન

જેવાને તો કહેવું પડ્યું કે અંગ્રેજ કલાકારો પૈકી થોડાક જ તેમના જેટલી સૌંદર્યભાવના પકડી શક્યા છે. ઇંગ્લંડની રાંચલ ઝેકેડેમીના પ્રમુખ સર વિલ્યમ લેવેલીને તેમને માનાર્થ આપ્યો કે તેમણે પોતાની કૃતિઓમાં આધુનિક જીવનની આલોચના કરી છે, છતાં તે લાક્ષણિકતામાં તો હિંદી જ છે.

પણ આ બધી તો બહારની તારીફો છે, ખુદ કલકત્તામાં કલાકાર મંડળોમાં પણ તેમનું નામ આદરણીય બન્યું છે. કલકત્તાની ચિત્રશાળાના રટાફમાં તે એક સવિશેષ કલગીરૂપ છે. શોક તો એ જ થાય છે કે આવા શક્તિવંત કલાકારો હિંદમાં હોવા છતાં હિંદના રાજ્ય મહારાજાઓનાં કામો પરદેશોને જ સમૃદ્ધ બનાવે છે. રમેનબાપુએ હિંદી આલેખના જેવી જ સિદ્ધિ યુરોપીય ઇંગ્લિંચ અને લીથોગ્રાફમાં બતાવી છે. આવા કલાકારોનાં પ્રવાસી પ્રદર્શનો મામેગામ ગોઠવ્યાં હોય તો પ્રજાના સંસ્કાર અને આત્મ-વિશ્વાસને બહુ જ ઉત્તેજના આપી શકે.

એમના સમાગમમાં ત્રણ કલાક તો ચપટી વાગે એમ પૂરા થઈ ગયા. છેવટે એમણે મારો એક રફેચ બેચ્યો, અને મને પણ એ તક યાદ કરવા જેવી લાગી એટલે મારી રફેચબુકમાં પણ રમેનબાપુની મુદ્રા ઉતારી લીધી અને એ સુંદર યાદગીરી સાથે અમે રજા લીધી.

હિંદી કળાના આગેવાન વિવેચકોને જો પૂછો કે આજે હિંદી કળાની પ્રગતિના મોખરે નવીનતા કોણ સર્જી રહ્યું છે. તો મોટે ભાગે શ્રી યાગિની-કુમાર રાયનું નામ દેવાશે. મામજનતાનાં કલાત્મકરૂપો અને પ્રકારોને અપનાવી તેના વ્યાકરણ પર સાદા રંગ અને રૂપનાં જોડકણાં યોગ્યનાર આ કલાકારનું નામ હમણાં જ કલાચર્ચોમાં દેખાવા લાગ્યું છે; પણ એની વીસ વર્ષની એકાંત તપશ્ચર્યાના પરિણામે એને જે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને સમૃદ્ધિનો અધિકાર મળવો જોઈએ તેથી તે વંચિત જ રહ્યા છે. એમનું સરનામું મને શ્રી ગાંધીબાપુએ આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ મારા ત્રિપે તેમણે પાછળથી એક પરિચયપત્ર પણ પોસ્ટ કરી દીધો હતો.

કલાકાર જન્મન્યાયુ

આગળજારના છેવાડે નદીઘાટ આગળથી અમૃતન્યાયાર પત્રિકાની ઓફિસ સામે અમે પહોંચ્યા ત્યાં જૂનું અંગાળી ઇવન જોવા મળ્યું. નદી-કાંઠેથી રસ્તાઓ સુધી કાલિ માતાની પૂજનો સમારંભ જોડવાઈ રહ્યો હતો. ભણેલા તેમજ અભણ ધંધાર્થી અંગાળી નરનારીઓ ઘાટ પર સ્નાન કરી જોરોના પૂજવિધિના ઇંડાળામાં ઉમેરો કરતાં જાણાવ કરી રહ્યાં હતાં. તેમને કોઈને પૂછતાં યામિનીબાણુના ઘરનો પત્તો મળ્યો નહિ. એવામાં બાળી લૂગડાંવાળો એક પોસ્ટમેન મળ્યો. તેને પૂછતાં ઉમંગથી તેણે કહ્યું: 'હાં હાં; ચલો મેરી સાથ; મેં આપકો જન્મન્યાયુકા ઘર પર લે જાઉં.'

તેની કામગીરીમાં સંગ આપતા અમે એકમે વચલી ગલીઓ વટાવી પાછળના ગૃહસ્થ લક્ષ્યામાં પહોંચ્યા ત્યાં તેણે એક વંડીઅંધ નાનું ઘર બતાવ્યું ને કહ્યું: 'વો ખિડકો જોલ દેના, જન્મન્યાયુ વહાં જૈડે હોંગે.'

ખડકો આગળ જઈ અવાજ કર્યો, એટલે તેમણે પોતે જ આવીને બારણું ઉઘાડ્યું અને અંદર નાના ચોકમાં અમને પ્રવેશ કરાવ્યો. નવાળી સમયથી અંગાળી ઘરોમાં સ્ત્રીઓનો પોકો મક્કાજો પેટેલો છે, એટલે મુલાકાતે આવનારને ઘરના સ્ત્રીવર્ગનું દર્શન દુર્લભ રહે એવી આ તરફનાં ઘરોની રચના હોય છે, તોપણ જન્મન્યાયુની કલાદૃષ્ટિએ એ ઘરને પણ નવીન રચનાથી એક સુંદર નાનું ચિત્રાલય બનાવી દીધું હતું. પ્રવેશના બારણા પર જ તેમના અનોખા પ્રકારનાં ચિત્રો ઉચિત રીતે જોડેલાં હતાં તેની સચોટ છાપ પડી. પછી અંદર ગલી જેવી ચાલમાં થઈ પોતાની બેઠકમાં તે અમને લઈ ગયા ત્યાં સુધી અંગે બાજુની ભીંતો અનેક કૃતિઓથી ભરપૂર કરી મૂકી હતી; તેમના ૧૨'૪૮'ના નાનકડા દીવાનખાનામાં અંગાળી રીત મુજબ પાટ અને તકિયાની રચના હતી. ભીંતો ચિત્રોથી ખીચોખીચ ભરી હતી, પણ જોડવાળી ની ખૂંચીથી તે દીપતી હતી અજં-તાની કોઈ નાની ઓરડી હોય એમ જ માની લ્યો! માત્ર કલાના સ્વરૂપનો બેદ એ હતો કે પેલી કોઈ સુવર્ણયુગની સંસ્કારભરી ચમત્કારશરી ચિત્ર-

શ્રી યાગિનીબાણુ અને તેમનો દલાદાર પુત્ર—ચિત્રોથી
ભરચક બીંતોવાળા તેમના નાના મુંદર દિવાનખાનામાં

લાપા છે તો અહીં આમવાસીઓને પસંદ પડતા ઘેરા રંગો અને જડી
રેખાઓનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં રંગમંડળોમાં વિવિધ વિધાનો રચેલાં હતાં. ખીન અને
સારંગીની સમરાગણીઓની સુક્ષ્મતા અને વનરાષ્ટ્રમાંના વાલુમાં સૂર પૂરતી
વાંસળી કે ગોપની મીત-સુગવટમાં ભેદ છે, છતાં એને કળાના જ પ્રકારો
છે. એવો જ અનુભવ શ્રી યાગિની રાયની કળામાં થયો.

બાવન જેટલી ઉમરના એ પીઠ પુરુષના મ્હાન હારે એમને અંતરનો
આવકાર આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે, 'પ્રથમ તો હું યુરોપી શૈલીનો જ ઉત્સાહ
હતો. જે વખતે અવનીન્દ્રનાથ ટામોરની શૈલીની બોલબાલા હતી તે
વખતે હું શ્રી પત્ની જાહનના હાથ નીચે પશ્ચિમી દળના પોર્ટ્રેટ (નરસિંહ)
અને લેન્ડસ્કેપ (દરયાચિત્રો) કરી રહ્યો હતો. પણ આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં
મને લાગ્યું કે આપણા પ્રાંતમાં અને ગામડામાં શોધો જે કળાથી પોતાની
રસમૃત્તિનું પોપણ મેળાવે છે તે હાથ ન કરી શકાય તો આપણી આ નવી

ભારતના કોઠામાંથી ઉત્પન્ન થએલા રંગ અને લાવણ્યરેખાઓમાં નવાં જ હંદ અને નવા જ ક્ષય સાધતી ચાગિનીબાબુની કલાકૃતિનો નમૂનો. કલકત્તાનાં વર્તમાનપત્રોમાં મારા માટે રચાન નથી. કોઈ સડ્યાખડ્યા કલાવિવેચકો કે વિદ્વાન યુરોપિયન પ્રવાસીઓ હિંદની મૌલિક કળા શોધના આ ગલીમાં આવે છે ત્યારે કોઈ કોઈ ચિત્રનું વેચાણ થાય છે. એ આવકની મર્યાદામાં હું મારું જીવન ટકાવી રહ્યો છું. હું ખાતરીથી કહું છું કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ ભારતીય કલાપ્રકારો સઘ શીખી શકે છે.' તેમણે પોતાના ૧૬ વર્ષના પુત્રનો પરિચય કરાવ્યો. પોતે તેને આર્ટ સ્કૂલમાં મોકલવા સાથે પોતાનો વારસો પણ મોંઘે છે.

ગામડી દુનિયાં તેમનાં ચિત્રો એકીસાથે જોયા પછી લાગે કે તેમણે

કળાના ગ્રાહકો કે પ્ર-
શંસકો નકલી શિક્ષિતો
સિવાય કોઈ નહિ હોય.
ભારતના કોઠામાંથી જે
રંગ અને લાવણ્યરેખા-
ઓ ઉત્પન્ન થયાં છે
તેની જામિ અને ક્રિયા
સમજી શકાય તો આ-
જે જે ભેદ નવીન શિ-
ક્ષિતો અને પ્રામજ્જન-
તાવચ્ચે પડ્યો છે તે દૂર
થાય અને રાષ્ટ્રીય સં-
સ્કૃતિ સમથળ બને;
પણ આ કળાને કોણ
અપનાવે? યુનિવર્સિ-
ટીઓ અને કળાશાળા-
ઓના વિરોધ અને
ખેપરવાઈની હદ નથી.

આમ જનતાના કલારવરૂપો અપનાવીને તેના વ્યાકરણ ઉપર ઘેરા રંગ અને બહાર દેખાઓમાં સાદાં રૂપરંગનાં જોડકણાં યોજનાર ચાગિનીબાણુની કળાનો નમૂનો પાછળ દ્રવ્ય તથા સમય વીતાવનારા ઘણા શૌખીનો મળે છે, તો આપણા જ દેશની આમ જનતામાં સહજ મૂળ પામેલી ચિત્રશૈલીને વ્યાપક રૂપ કાં ન મળે ? આ સાથે આપેલા નમૂનાથી કોઈ ન સમજતા કે એમની આ નવી કળા કોઈ શક્તિના અભાવે જન્મી છે. તેમણે એક નાના ખંડમાં રાખેલા ચોતાના પૂર્વકાળનાં દશ્યચિત્રો અને તસ્વીરો યત્નામાં તે તેમને

તેમાં નવા છંદો અને લય સાધ્યા છે. તેની મૂળ સાહિત્યસામગ્રી મંદિરોનાં ચિત્રો, રમકડાં અને જૂનાં ઓળિયાં (પટ) કે ભરત-કામોમાંથી તેમણે એકઠી કરી છે. એક તરફ ટાગોર કુટુંબની વિદ્યા અને સંસ્કારસમૃદ્ધિએ પાંખેલી અજંતા રજપૂત મુલક અને ચીન-મ્યાનના અપાર વારસા-ભંડારમાંથી ઉપગવેલી નૂતન-હિંદી ચિત્રશૈલી છે, તો બીજી તરફ આ એકલા કલાવીરે પણ જીવંતી ગ્રામકળામાંથી સાદી છતાં જોરદાર લલકાર ચિત્રપીટ જમાવી પરાક્રમ કર્યું છે એમાં શંકા નથી. હવે તો તેની પેઢી કેમ વિસ્તરે એ નવા કલાપિપાસુઓ ને ઉપાસકોનું જ કર્તવ્ય રહે છે.

ધુરોપની ગાંડી ને ગરબડ-ગોટાળિયા લાગતી પ્રયોગશૈલી-એને અપનાવનારા અને તેની પાછળ દ્રવ્ય તથા સમય વીતાવનારા ઘણા શૌખીનો મળે છે, તો આપણા જ દેશની આમ જનતામાં સહજ મૂળ પામેલી ચિત્રશૈલીને વ્યાપક રૂપ કાં ન મળે ? આ સાથે આપેલા નમૂનાથી કોઈ ન સમજતા કે એમની આ નવી કળા કોઈ શક્તિના અભાવે જન્મી છે. તેમણે એક નાના ખંડમાં રાખેલા ચોતાના પૂર્વકાળનાં દશ્યચિત્રો અને તસ્વીરો યત્નામાં તે તેમને

આધુનિક પ્રકારોમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવે એવા નમૂના હતા. આખલ પેઇન્ટિંગ અને વોટર કલરનાં તેમનાં ચિત્રસંયોજનો અનેકવિધ છે, પણ આજે તો કોડિયાં કુલડીઓમાં ગુંદર સાથે સાદી રંગની ભૂકાઓ મિલાવી તેમાંથી ચિત્રો સરજી તેમણે કરોડો મનુષ્યો માટે કળાપ્રકાર મુલ્યભ અને સરળ થાય એવો તોડ કાઢ્યો છે. એમનાં વચનોમાં નિશ્ચય અને શ્રદ્ધા ખૂબ ભર્યા હતાં; પણ એમના કવનકાળમાં જગત એ સમજશે કે નહિ તેની જ્ઞાનિ અને નિરાશા પણ હતાં.

મારી સાથેનાં તળપદી ગુજરાતી કળાનાં ચિત્રો જોવા એમણે ઇચ્છા બતાવી, તેથી બીજે દિવસે મેં તે જોવા મોકલ્યાં ત્યારે તેમણે ખૂબ હર્ષ બતાવ્યો અને જાણીયું કે ભાષા અને મુલકભેદ હોવા છતાં, અંતરના સંસ્કારોમાં તો આખું હિંદુસ્તાન એકનું એક જ છે. ભારતની કળાનો ઉદ્-ગાર એક જ પ્રકારના રંગો ને લયમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે.

એમના ચિત્રસમૂહનું પ્રદર્શન હિંદનાં વિવિધ નગરોમાં થાય તો તરુણ પેઢીમાં નવી પ્રેરણા અને સંસ્કાર જાગૃત થયા વિના રહેશે નહિ. જમન-બાબુનાં ત્યાગ અને સંમિલિત અમર છે.

ભવાનીપુર ગુજરાતી સંમેલની

શ્રી આંખશીભાઈએ અમારા પરરપર મિલન માટે ગુજરાતી સાહિત્ય સભાનો સમારંભ યોજ્યો તે વખતે કેટલાક ભવાનીપુરવાસી ગુજરાતી સજ્જનો પણ ત્યાં હાજર હતા, જેઓ વેપારધંધામાં આગળ પડતા અગર તો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જિંચા હોદ્દાઓ પર હતા. તેઓમાંના ધણા કલકત્તાના એ દૂરના પરામાં રહે છે, તેમને શહેરના આ ભાગમાં ધ્રુવિત અવાર-નવાર આવવાજવાની મુશ્કેલી લાગવાથી તેમણે ભવાનીપુરમાં જ 'ગુજરાતી સંમેલની'ની એક ગુદી સંસ્થા જમાવી છે ને ત્યાં વખતોવખત મુલાકાતો તથા સમારંભો યોજવામાં આવે છે. તેમનામાંના શ્રી દિવાનજી તથા શ્રી ધોળકિયાએ દરાવ્યું કે ત્યાંની યે મુલાકાતનો લાભ મારે ભેવો. તે મુજબ ત્યાં પણ એક રાત્રે ગયો. તેમાં આવેલાં ગડેનો તથા ભાઈઓ અને

તરુણીની સારી દાઝરીથી પરાણા માટેના તેમના સદ્ભાવ ને આદર દેખાઈ આવતાં હતાં. હું તો કલાયાત્રાએ નીકળેલો, એટલે અહીં મળેલાં ગુજરાતી ભાઈબહેનોને શું કહું તેની મોટી વિમાસણમાં પડ્યો. શ્રી મગન-વિહારી મહેતા અને શ્રી સૌદામિનીબહેન જેવાં સંસ્કારી અગ્રણીઓ જે મંડળમાં હોય ત્યાં મારી વાત ઢિલ્લી જ પડી જાય તેની મને ખાતરી હતી; છતાં ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સંસ્કૃતિ વિષે થોડુંક મેં કહ્યું અને તેમાંથી રસ-પ્રદ પ્રશ્નાવલિ જીભી થઈ, તેથી વધુ રસ જાગ્યો ને ફીક વખત લીધો. સંમેલન તરફથી દર વરસે નાટ્યપ્રયોગો ગરબા વગેરેના ઉત્સવો પ્રસંગો-પાત થાય છે, તેમાં સ્ત્રીઓ પુરુષો ને બાળકો સરખો જ ભાગ લે છે. થોડા વખત પહેલાં સાહિત્યસભા અને સંમેલનીના સભ્યો વચ્ચે ક્રિકેટ મેચ યોજાઈ હતી અને શ્રી ચાંપશીભાઈ જેવા પણ મેદાને પડ્યા હતા. એ વર્ગી આવાં મંડળોદ્ધાર ગુજરાતના પરાણાઓને સૌનો પરિચય કરાવી આપવાની સુંદર સેવા બનતી છે અને પ્રાંતિક અરિમતાને પોષી જન્યત રાખે છે.

પ્રમોદકુમાર અદ્યાપાધ્યાય

ભવાનીપુરમાં મારા ઘણા અંગત રેનેહીઓ પણ હતા. શ્રી લક્ષ્મીસંકરભાઈ જોષી, શ્રી રામનારાયણભાઈ આચાર્ય, શ્રી મોહનભાઈ પુરોહિત વગેરે કલકત્તાના જૂના જોગી સમા છે; અને શ્રી ચાંપશીભાઈના ભાઈ શ્રી દારકાદાસ પણ ત્યાં જ વસે છે. આ બધાની સહાય ન હોત તો કલકત્તામાં જીદાંજીદાં રથજો શોધી કાઢવાં ને વખતસર શરીરચંત્રને પોષણ આપવું મુશ્કેલ પડે એમ હતું. ખાસ કરી કલાકાર પ્રમોદયાજુનું ઘર શોધતાં મને ખરેખરી વીતી. શ્રી રામનારાયણભાઈ આચાર્યના સુપુત્ર દરિભાઈ જે કિલ્મ રિરેક્ટર અંબુભાઈ આચાર્યના નાના ભાઈ થાય તે સાથે હતા. તેમને પણ કલકત્તાના પોતે જાણીતા છતાં, ખૂબ પ્રહરણ કરવી પડી. કોઈ દૂરના અસહ્ય બંગાળી પરમાં રેલવેનો દ્વાદર ઓળંગી અમે એમનું ઘર શોધી કાઢ્યું. નાગરિક કળાઓમાં ગુજરાતે જ વધુ વિકાસ કર્યો છે એમ એ લત્તો જોતાં મને લાગ્યું. શ્રી પ્રમોદયાજુ વડોદરા કલાભવનમાં બે વર્ષ ચિત્રવિદ્યાના

આચાર્ય તરીકે કામ કરી ગયા છે. લાઈસોગાલાલ શાહ ને કૃષ્ણલાલ ભટ્ટને તેમના પરિચયમાં મૂકવાનું પુણ્ય પણ મારે ભાગે જમા થયું છે અને તેમણે પણ એ અંગે ઉપર સારું ધ્યાન આપી તેમના વિકાસમાં સહાય કરી છે. એટલે તે સ્મરી તેમને મળવું મને આવશ્યક લાગ્યું; પણ કલકત્તામાં એવા મોટા કલાકારો કેટલાયે ખૂણેખૂણે ગર્ક થઈ ગયા છે. કુટુંબની જંગમજો, જ્ઞાતિના રિવાજો ને સમાજની બેપરવાઈએ પ્રમોદ્યાપ્તની કળાને રૂંધી મારી છે. પ્રમોદ્યાપ્તએ અમને બારીમાંથી હજમત કરતાંકરતાં જોઈ લીધા કે તરત નીચે આવ્યા. એમણે નીચેનો રૂમ એ લત્તાની એક સાળાને ભાડે આપેલો ત્યાં અમે થોડી વાર બેઠા. એટલે તેમણે કપડાં પહેરી લીધાં અને કહ્યું, ‘આલો મારા રડુડિયોમાં.’ રડુડિયો નજીકમાં જ હશે એમ અમે ધારેલું, પણ એ તો બીજા એટલા જ અંતરે એક ત્રીજે ખૂણે નીકળ્યો ! દ્રાગની લાંબી મુસાફરી કરી ત્યાં પહેંચ્યા. લત્તેલત્તે દુર્ગાપૂજનો સમારંભ જનમ્યો હતો. માતાજીની મોટીમોટી કલાત્મક મૂર્તિઓ મંડપમાં પધરાવી તેની શોભા અને પૂજનમાં ગરીબો તેમજ શ્રીમંતો એકસરખાં ગુજતાન હતાં. એવા એક લત્તાને છેડે તેમણે એક મકાનમાં અમને પ્રવેશ કરાવ્યો. ચાવીથી બારણું ઉઘાડ્યાં તો ચણતાં અધૂરું રહેલું, વરસાદના ચૂવા થયેલું, ફાટો પડેલી બીંતોવાળું એવું એક મકાન જણાયું. કળાકારને કોઈ વિચિત્ર ઇજનેર મળેલો તેણે ઉપર અને તેટલા લોખંડના પાટા ચડાવેલા. પરસાળમાં કાચની બારીઓ જડેલી તેના કાચ પણ ફૂટી ગયેલા. પણ વધુ ખરાબ દશા તો અંદરનાં ચિત્રોની હતી. બેજ અને કૂચ ચારે તરફ તેની પાંચમી કતારનું કામ કરી રહ્યાં હતાં. હિમાલયનો પ્રવાસ કરી આવેલા આ અવધૂન કલાકારને તે ઉપર પણ બેપરવાઈથી હસતા જોઈ નવાઈ લાગી તેમનાં ઘણાં સારાં ચિત્રો હજી પ્રકટ થયાં નથી. પે.તાના મંત્રણે આગતેમ પડેલા તેમાંથી એમણે રવ. ગગ-નેન્દ્રનાથ ટાગોરે એમને બેઠ આપેલાં છ કૃતિગિસ્ટ ચિત્રો (અનેકખંડી કલા) બતાવ્યાં ત્યારે અમારો આંટો સફળ થયેલો લાગ્યો. આ ચિત્રો શ્રી ગમ-ન્યાપ્તને દુનિયાના ઉચ્ચ દોની દારમાં મૂકે એવાં પ્રત્યક્ ગુણુવાળાં હતાં.

આનંદ ને શોકમિશ્રિત લાગણીઓ વચ્ચે અમારે જલદી આ અનાદરભર્યા વાતાવરણમાંથી બહાર પડ્યું. પોતાના કરતાં પોતાના શિષ્યો વધુ આરામ-સંપન્ન ને સ્વસ્થ છે એ બાણી પ્રમોદ્યાણુએ સંતોષ માન્યો.

ફાઇન આર્ટ સેન્ટર

કલકત્તાની પ્રવૃત્તિઓનો બધો વિસ્તાર નીરખવાનું તો લગભગ અશક્ય હતું. યુરોપી બંને ચિત્રકળા કરી રહેલા સમર્થ ચિત્રકારો ત્યાં છે. કલકત્તાના નિવૃત્ત થએલા પ્રિન્સપલ શ્રી પર્સી બ્રાઉન વિક્ટોરિયા આર્ટગર્ટ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર છે. તેમના જ વખતના વાઇસ પ્રિન્સિપલ શ્રી ગમિની પ્રસાદ ગાંગુલી પણ નિવૃત્ત થયા છતાં દિમાલય અને ગંગાનાં દર્યા સીતર્યા જ કરે છે. તેમનું શિષ્યવૃંદ પણ મોટું છે. એમાંના કેટલાકે 'ફાઇન આર્ટ સેન્ટર' કરીને એક મંડળ સ્થાપ્યું છે. તેનાં કલાકારોનો સંપર્ક, ચિત્રાલય, સ્કેચિંગ ક્લબ, શિક્ષણવર્ગો અને વ્યાખ્યાનોની યોજના છે. મેં આ કેન્દ્રની મુલાકાત લીધી તે વખતે કમનસીબે મુખ્ય વ્યક્તિઓ હાજર ન હતી, પણ કલાકાર દિલીપ દાસગુપ્તાએ ત્યાં મલાયાના પ્રવાસનાં પોતાનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ભર્યું હતું તે જોવા મળ્યું. ચોરંધી જેવા આલિશાન લક્ષ્યામાં આ સંસ્થા બે ત્રણ સારા વિશાળ ખંડ રોકે છે તે પરથી તેની વગનો ખ્યાલ આવશે. વિશેષ સમયના અભાવે કલકત્તા કોર્પોરેશન મારફત ચિત્રપરિચય દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો કાર્યક્રમ રચનાર શ્રી અમલ હોમને પણ હું ન મળી શક્યો. પૂછના તહેવારે અનેક જણને વિશ્રાન્તિ કે વિહાર માટે તેમના સ્થાન બહાર મોકલી દીધા હતા.

'મોડર્ન રિન્યુ' અને 'વિશાલ ભારત'

છતાં પત્રકારોને ભાગ્યે જ તહેવાર હોય છે. ટેલિફોન પર ખચર કાઢનાં 'વિશાલ ભારત'ના તંત્રી શ્રી શ્રીરામ શર્માનો ટહુકાભર્યો આવકાર મળ્યો. એટલે ત્યાં સવારી બિપડી! કલકત્તાનાં લાંબા અંતરે પર મુલાકાત બહુ આકરી તો પડે, પણ કોઇકોઈવાર ત્યાં વાહનોની સગવડ સારી મળે છે. ત્યાંની ટ્રામ કદમાં નાની છતાં પંખા ને ગાદીઓની સગવડવાળી હોઇ ગમે

તેટલા અંતરનો કંટાળો મટાડી દે એવી છે. પણ 'વિશાલ ભારત' જતી વેળા ભાઈ નવીન ગાંધી ગિરલા શેઠની મોટર ઝેંચી લાવેલા તેનો લાલ મળ્યો. પેટ્રોલની કડકાઈએ મારા ઘણા યજ્ઞમાનોને દુઃખી કર્યા હશે; પણ આજે તો ભારતના કુબેરરાજને ઘેર ઘસારો પહોંચાડવાનો હતો. 'વિશાલ ભારત'ની ઔદિસે આસાનીથી પહોંચી ગયા અને ત્યાં અસલ ભૈયા રવરૂપ, મેડી બાંધણીના સફાવટ મસ્તક છતાં સીનાદાર મોં અને વળદાર મૂંઝેલના શ્રી રામ શર્માનાં દર્શન થયાં.

શ્રી રામ શર્માજી

એમની સાથે પત્ર-પરિચય તો અહીં લાંબા વખતનો હતો, પણ આજે તેમને પ્રત્યક્ષ મળ્યા ત્યારે એ કેવા સરળ, સાદુસાદુ બોલનારા ઉત્તમાદી નરવીર છે તેનો ખ્યાલ મળ્યો. એક મોટા કામનિગ ટેવરની ચારેપાસ તેઓ અને તેમનું મદદનીશ મંડળ એક જ ખંડમાં સાથે કામ કરે છે. તે બધાની તેમણે પિછાન કરાવી. જુરસાબરી ત્રીણી હિંદી પર તે પ્રભુત્વ ધરાવે છે. કોઈપણ પ્રસંગે યુક્તત્વર લાગે છે. મૂળ તો તે અવ્યક્ત નંજરના શિકારી છે. શિકારની તેમની જાતઅનુભવની વાતો ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને 'કુમાર' ને પણ તેની ખૂબ પ્રસાદી મળી છે. આઠાણુ શરીર છતાં શિકારની કામગીરીમાં તેમને અનહદ રસ છે. સુત્ર બાદીધારી, નિયમિત કાંતનાર, પૂ આપુછના અનન્ય ભક્ત, કદી છલકાયા આમિષ સ્વાદ નહિ લીધેલો એવા છતાં, કહેતા હતા કે 'હાથમાં ખંદૂક પકડતાં હું અદલાઈ મડે છું.' એમની વાતોનો પાર જ ન આવે. દલીલો પર દલીલો કરી તેમનો મત ચલાવે રાખે. મારા પ્રવાસનો હેતુ તેમને સમજાવ્યો એટલે અહીં ઉત્સાહિત થઈ ગયા અને યુ. પી. માં મને બધે જીતવાની સગવડ છે યા નહિ તે પૂછી લીધું, બધે સગવડ હતી. અલાહાબાદમાં પિછાન નહોતી, એટલે તેમણે કહ્યું કે હું ત્યાંની ગોઠવણ કરી આપીશ. અને મને પાછળથી તેમની ચિઠ્ઠીએ સરસ સગવડ કરી આપી. શ્રીરામ શર્માજી પંદર દિવસ જ કલકત્તામાં રહે છે. પંદર દિવસ તેમની આગ્રા સુધીની રમડપટ્ટી જ હોય છે. આગ્રામાં તેમનું ઘર છે, પણ

હિંદી ભાષાની સેવા ખાતર જ 'વિશાલ ભારત'નું તંત્રીપદ સંભાળે છે. તેમનું મિત્રમંડળ બહુ વિશાળ છે. ગામેગામ તેમનાં ઘાણાં છે. રાજદ્વારી વિષયમાં તેમનો જીરુસો જીરુ જ છે. યુ. પી. માં કોંગ્રેસ કારભાર હતો ત્યારે તેઓ આમેદ્વાર વિભાગમાં અધિકારપદે હતા, પણ જરા સિદ્ધાન્તને પ્રતિ-
ફળ કંઈ લાગ્યું કે છૂટા થઈ ગયા. તેમનું વાંચન વિશાળ છે. શૌખમાં શિકાર મદ્દત્તવિદ્યા, પશુસંગોપન, આમસુધારા વગેરે છે. હમણા જ તેમણે પશુધન ઉપર બહુ વિગતપૂર્ણ લેખો 'વિશાલ ભારત'માં લખ્યા છે. પૂ. આપુલની નિકટમાં રહી તેમના દિનચર્યા ને સિદ્ધાન્તો ઉપર માર્ગિક વિવેચન કર્યું છે. શ્રી અમૃતલાલ વ. પંડ્યાનો 'સમાનાયનાં ખંડેર' ઉપરનો એક લેખ 'મોડર્ન રિવ્યુ'માં પ્રકટ કરવાની હમ્દાથી હું લાઘવ્યજે. તેની મેં તેમને વાત કરી, એટલે કહે, 'આલોને, તમે જ કેદારબાપુને રજૂ મળી વાત કરો. બાપુના જ ખંડમાં તેઓ બેસે છે.'

કેદારબાપુ

કેદારબાપુ શ્રી રામાનંદ એટરજીના જીમ્ન સુપુત્ર થાય. જંગાળની ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં તે અગ્રણ્ય છે, છતાં 'મોડર્ન રિવ્યુ'નું સંચાલન સંભાળી રહ્યા છે. તેમને મળ્યા એટલે પ્રથમ તો મને કોઈ સામાજિક કે રાજદ્વારી પ્રતિ-
નિધિ સમજી જંગાળના ગામડાંના ધંધા કેમ તૂટી ગયા તેના પર મને ગરમ આલોચના સંભળાવી. મેં ધીરજ રાખી સાંભળ્યા પછી કહ્યું કે હું તો કલાનો એક સામાન્ય સેવક છું અને મારું પર્યટન જુદા આશય પર છે. સંપર્ક, સહ-
લાવ અને સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધવો એ જ મારું ધ્યેય હતું અને તે દ્વારા કેવી રીતે દેશના ખુણાઓ સુધી કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારી શકાય તેની મેં ટૂંકા રૂપ-
રેખા તેમની આગળ રજૂ કરી ત્યારે તેમનું વલણ બદલાઈ ગયું અને સ્મિત-
પૂર્વક વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો. પછી મેં લામ્પ્રી પંડ્યાનો લેખ સોંપ્યો. એ ઘણા આદર અને વિસ્તારપૂર્વક તેમણે ગયા જન્યુઆરીમાં જ પ્રગટ કરી પોતાની સહૃદયતાની ખાત્રી કરી આપી છે. એમની સાથે ટૂંકે પતાવી અમે બહાર નીકળ્યા ત્યાં બારણા પાસે જ ચિ. નરેન્દ્રે અમારી ત્રણેની છબી

ડાળી બાબુશી : શ્રી રવિશંકર રાવળ, 'વિશાલ ભારત'ના સંપાદક શ્રી શ્રીરામ શર્મા, 'મોડર્ન રિવ્યૂ'ના સંચાલક શ્રી રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાયના બીજા પુત્ર શ્રી કેદારનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય

લીધી. તે જોઇ શર્માજી કહે, 'અરે, તમારી બેની વચ્ચે હું તો ભમિયું (sandwiched) થઇ ગયો છું !'

શર્માજીના રૂમમાં પાછા આવ્યા ત્યાં તેમના સાગિદોએ અમારા માટે ઉપાહારની રકાળીઓ તૈયાર રાખેલી. અરે ભગવાન ! મહેમાનોને દારોદાર રસગુલ્લાં ધરવામાં આવે એવી ગોઠવણ તો તેં કરી, પણ સાથે ક્ષુધા અને પાચનની બક્ષિસ જરા થ ન કરી. સારું હતું કે બાઇ વ્રજલાલ ત્રિવેદી સાથે હતા તે વળતોવળત અમારી આજર સાચવતા તેમજ યજ્ઞમાનોને નિરાશ ન થવા દેતા ! શર્માજી જરા બીમાર હતા છતાં એ બેત્રણ કલાકની ચિંતાતી વાતચીત અને ઉમળકો ન ભુલાય એવાં બન્યા.

૬૧. અનંત પંડ્યા

અમે કલકત્તામાં ગયા તેના બીજા દિવસે સૂર્યમહાલ્ય હતું. એવે દિવસે દરિયામાં અચાનક ભરતી ઉત્પન્ન થઇ એક મોટા ધસારા સાથે પાણીના બિયાં મોઝાં હૂંમલી નદીમાં પેસે છે ને એ દૃશ્ય કુદરતનો એક અબળ ચમત્કાર લાગે છે. અમને એ બતાવવાના લોકો શ્રી વ્રજલાલ ઉપાધ્યાય કોઈ મિત્ર પાસેથી પેટ્રોલની પૂરી ગોઠવણ કરી મોટર લાવેલા. બરાબર

નવ વાગે સામે પાર જોટનિકલ ગાડનના અમુક ઘાટ આંગળ પહોંચવા માટે રોકાયા વિના ધસ્યા. તે દિવસે નદીસ્નાન કરવા ચાલી નીકળેલો માનવસમુદાય પણ મને ઓછો અમત્કારિક ન લાગ્યો. હાવરાનો પુલ જે જ મિનિટમાં પાર થઈ શકે ત્યાં અરધો કલાક લાગ્યો. સીયપૂરના એ બાજમાં પ્રવેશતાં જ એન્જિનીઆરિંગ કોલેજનું પાટિયું વાંચ્યું અને તેના પ્રિન્સિપલ આપણા ડૉ. અન્તુભાઈ પંડ્યા છે એની સ્મૃતિ થઈ આવી; પણ અમને તો પૂરના ઘોડા જોવાની તમન્ના હતી, એટલે રોકાયા વિના ઘાટ પર પહોંચ્યા. ઘણા લોકો એ દ્રશ્ય જોવા ટાંપી બેઠા હતા. ‘હમણાં જોજોને, દરિયા તરફથી જોયાંજોયાં દીવાલ જેવડાં મોઝાં ચડશે. બુઝો બુઝો, હોડીઓ ને રટીમરો કિનારા પાસે ભરાઈ ગઈ. બસ, ટાઈમ ભરાઈ ગયો છે.’ પણ જે ચાર હિલોળા મારી પાણી કેટલાંક પગથિયાં ચડી આવ્યું તે સિવાય કશું બન્યું નહિ અને અમે એક કલાકની હવા ખાઈ નિરાશ મને પાછા વળ્યા, તેમજ ડૉ. પંડ્યા સાથે એકાદ કલાક વધુ મળત તે પણ શુભાચ્છે; છતાં તે સ્વજન જેવા પૂંદતા એ તેમના બંગલા પર ગયા. મારું વિજિટિંગ કાર્ડ મધું કે તરત તે દાદરે લેવા આવ્યા અને ચિરપરિચિત સાદે ‘રવિભાઈ, આવો આવો’ કરી સૌને મળ્યા. ડૉ. પંડ્યા ગુજરાતનું એક તેજસ્વી સ્તન છે. પોતાના આત્મકાળમાં ‘કુમાર’ને હસ્તલિખિત માસિકનું રૂપ આપનાર ગુજરાતી કુમાર તે જ હતા, ને પછી પણ કેટલાક લેખો તથા વાર્તાઓ ને અમેરિકાથી લખેલા પત્રોનો સારો કાળો પણ તેમણે આપ્યો છે.

હિંદમાં મળતી નવી કેળવણી-પદ્ધતિનો તે પૂરો લાભ પામ્યા છે અને બાવનશરને તેના જન્મસ્થાન તરીકે કીર્તિ અપાવી છે. બંગાળની કેટલી જે એન્જિનીઆરિંગ કોલેજોના તે અધિકારી છે અને ગવર્નરથી લગભગ બીજા નંબરનો જ અધિકાર તે ભોગવે છે. તેના પદની ઉપયોગિતા અને મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે એ જગ્યાની લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિ હિંદમાં ન મળતાં લંડનની એક પેઢીમાં શ્રી અન્તુભાઈ હતા ત્યાંથી તેમને અહીં ખેંચી લાવવામાં આવ્યા છે અને પહેલી જ વાર એક હિંદી જન-એક ગુજરાતી

યુવાન એ પદને શોભાવે છે. કૉલેજમાં અનેક પીઠ એન્જિનીયરો શીખવા આવે છે. જે ચાર યુરોપિયન અધ્યાપકો તેમના હાથ નીચે છે અને તેમનાં શક્તિ તથા શિક્ષણ આગળે બહુ પ્રશંસાપાત્ર બન્યાં છે. હમણું જ વડોદરામાં અખિલહિંદ વિજ્ઞાન પરિષદ મળી ત્યારે તેના એન્જિનીયરિંગ વિભાગના તે પ્રમુખ ચુંટાયા હતા અને ઉદ્યોગમય કેળવણીના મુદ્દાઓ પર બહુ ઉપયુક્ત ભાષણ તેમણે આપ્યું હતું.

ડૉ. અનંત પંડ્યા પરિતાપ એટલો જ છે કે વડોદરાની એ પરીષદનો વ્યવહાર અંગ્રેજી ભાષામાં થયો હતો અને જે પ્રાંતમાં તે મળી તેનાં પ્રમાણનો તેના મહત્વથી અભણ રહ્યાં છે.

ડૉ. પંડ્યાએ એક બીજો દિવસ તેમની સાથે રહેવા આમ્રહ કર્યો તે મારાથી નકારાય એમ નહોતું. એમને પારણામાં જોએલા, મારા ઘરના પાટલા પર અને કુમાર કાર્યોલયના બાંકડા પર વાતો કરતા જોએલા; અને છેવટ આ ઉચ્ચ પદવી પર ચશસ્ત્રી કારકીર્દિ ભોગવતા જોઈ મેં આનંદ અનુભવ્યો. એમની સાથેનો સમાગમ મને ભૂતકાળમાંથી ત્રાદશ ને સત્ય વર્તમાન કાળનું જ્ઞાન કરાવતો હતો. ભાવિના વિધાતાઓનું સ્થાન લેવા યોગ્ય તરુણો આપણે શોધીશું ત્યારે શ્રી અનુભાઈ જેવા ઉપર આપણી નજર જરૂર જશે. એ તરુણ અને સશક્ત, તેજસ્વી અને હિંદુમ છતાં અધિકાર પરત્વે વિચારગંભીર, યોજકવૃત્તિ અને અભ્યાસપરાયણ માનસ-વાળા સેવા કર્તવ્યતત્પર છે. ધર, અધિકાર, વ્યવહાર, રાજકારણ, ધર્મ, કેળવણી, દરેક વિષય પર તે પોતાના પ્રવાસના, અભ્યાસના અને અનુભવોના આધારે બહુ ચોક્કસ વિચારો ધરાવે છે. તેની દૂરસદની એકેએક પણ કોઈ સદુદ્યોગમાં વીતાવે છે એટલે બહારની મિજલસો અને બેઠકોમાં તેની હાજરી જવલ્લે જ હોય છે. આથી કલકત્તાના સમાગમમાં એનો પરિ-

ચય ઓછો છે, પણ એની ક્રિયાશક્તિ મહાન છે. એણે મને વાંતવાતમાં એક હકાકત મળ્યાની તે હું વખતોવખત આપણા તરુણો આગળ મૂકવા ચાહું છું. તે એ કે આજકાલના વિદ્યાર્થીઓ વિનયરહિત કેમ હોય છે ? યુરોપ કે અમેરિકામાં કોઈપણ તરુણ કે વિદ્યાર્થી વડીલ કે અધ્યાપકને મળતાં પહેલાં ટોપી ઉતારી વિનય બતાવે છે અને આપણા આ નકલિયા સુધારકો હિંદની ભૂમી રૂઢિ-નગરકાર કરવાની-પણ ભૂલી ગયા છે. આથી તેઓ કેવા તોછડા અને ઉઠ્ઠાંખડા દેખાય છે ! આવા સાદા વિનયમાત્રથી સમાજ શોભે છે; એટલું જ નહિ, પણ સાગસામાં રિમતથી સરળતાનું જે વાતાવરણ બંધાય છે તેને લીધે વ્યવહારમાં સુખ આવે છે. અમેરિકાની જીંવામાં ઝંચી ડિપ્રો અને હિંદનો અતિ ઉચ્ચ અધિકાર બોગવતા એક તરુણના આ આજપ્રાયનો પ્રવાર કરવાનું મને પણ મોઝ્ય લાગ્યું છે.

ગુજરાતી સમાજના નાટ્યપ્રયોગો

હલકતાનાં મારાં મંચરણોનો લખ્યે પાર આવે તેમ નથી, પણ જતાં-જતાં છેલ્લે દિનેસે ગુજરાત મંચલની તરફથી ઍમ્પેટર નાટ્યપ્રયોગોનું રીહર્સલ જોવાની તક મળી ન હોત તો ત્યાંના ગુજરાતી સમાજમાં જે ઝગકતા નાટ્યકલાપરો છે તેનો સાચો પરિચય વર્ણનથી ન જ પામત. મોટા હોદ્દા અને ધંધા ધરાવતા યુઝુર્ગો ને યુવાનોએ પૂર્ણ રસ લઈ કેટલાક નાટ્યપ્રયોગો કર્યા હતા. બહેનોએ પણ મિસિસ ગાંધીની દેખરેખ નીચે કેટલાક સંવાદો તૈયાર કર્યા હતા. એ જોઈ મારી ખાત્રી થઈ કે આપણો નારીસમાજ ગમે તે રથજો મોઝ્ય તક મળતાં પોતાની શક્તિનો સુંદર પરચો આપી શકે છે. અભિનયોમાં તેમનાં સુક્ષ્મ મનોવિશ્લેષણો અને ચેષ્ટાઓ કળાના નમૂના રૂપ હતાં.

પુરુષ પાત્રોમાં આંખશીભાર્ષના લઘુ અંધુ ભાઈશ્રી દ્વારકાદાસને પારસી પાત્ર અસલી ભાયા અને ધામધૂમથી ભજવતા જુઓ તો ખચર ન પડે કે તે જોખેલી ભાયા જોલે છે કે અચપણની ભાયા જોલે છે. બધી કાર્યવહી પાછળ આંખશીભાર્ષનું ડિરેક્શન કેટલું કામ કરે છે તે પણ મેં પાસે બેસીને

પરખ્યું એકેએક જણ આંપશીભાઈના અભિપ્રાય પર છતેમરીથી ધ્યાન આપતો ને પોતાનું કામ સુધારતો. આંપશીભાઈ દરેક પ્રયોગ ઉપર જે નોંધ અને દોષદર્શન કરાવતા તે તેમને એક નવા જ પ્રકારના કલાલક્ષ્મી તરીકે સિદ્ધ કરે એવાં હતાં. મને બહુ દિલ્લગીરી થઈ કે આવા ઉત્સુક સમાજનો વિશેષ ગાઢ સંપર્ક મેળવવાની તક હું ન લઈ શક્યો. પ્રત્યેક પ્રસંગે મેં સહભાવ અને આદરના ધ્રુવારા અનુભવ્યા.

શેઠ મહત્કલાલભાઈની મિલનના મેનેજર શ્રીમાન માણેકલાલભાઈ વસા જેવાએ એક મિત્રના સહેજ પત્રસૂચનથી મારા પ્રતિ ન વિસરાય એવી કાળજી બતાવી અને શ્રી ગાંગુલીના ઘરની સામે જ આવેલા તેમના ઘેર હું શ્રી ગાંગુલી સાથે મિજમાન થયો તે દિવસે શ્રી અને સરસ્વતીનો મિલાપ કરાવવાની મને સુંદર તક મળી. શ્રી ગાંગુલી પણ તેમના પરોણા પહેલી જ વાર બન્યા હતા. આ ઉપરાંત જુદેજુદે અનેક સ્થળે અને વિવિધ મંડળોમાં મુલાકાતો, વાર્તાલાપો અને પ્રદ્યોત્તરોની જોડકો થઈ હતી. બેન્ગાલ કંપનીવાળા રસિકભાઈ, રમણિક પંડ્યા, ખરવર કં. શેઠ ચીનુભાઈ સુનીલાલની પેઢીના અમારા સંબંધીજન શ્રી દયાશંકરભાઈ, બદવજીભાઈ મેવાવાળા અને મનસુખભાઈનું મિત્રમંડળ એ બધાના ઉપક્રમથી નાનાંનાનાં વિવિધ મંડળોમાં કલા તેમજ સંસ્કાર-પ્રચારને લગતા વાર્તાલાપો થોગમ્યા હતા. તેની સવિસ્તાર વિગતો તો રમૂનિ બહાર ગઈ છે; પણ બધે સ્થળે તરુણ દંપતીઓ, યુવાનો અને પ્રૌઢો બધા જ સાંસ્કૃતિક જીવનમાં ખૂબ રસ લેતા લાગ્યા. એ સમાગમમાં એ બધાએ બતાવેલી લાગણીએ મારા જેવા અદના પ્રવાસીને આભારવશ બનાવી મૂક્યો હતો. ગુજરાતી શાળાના સંચાલકો, શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ વતનના કલાકારને સન્માને એ પણ સુંદર અનુભવ હતો; અને શ્રી આંપશીભાઈનાં પત્નીની આશા તકલોશની કદર તો કલમથી થઈ શકે તેમ નથી; એથી જ કલકત્તા તા. ૨૬મીએ છોડ્યું એ ઘણું વસમું લાગ્યું, —સૌથી વધુ તો હું અને આંપશીભાઈ છૂટા પડ્યા ત્યારે.

ઝરિયા

કલકતે જતા આવતા પ્રવાસીઓને લાગ્યે જ રાણીગંજ ને ઝરિયાની મુલાકાત લેવાનો ખ્યાલ આવે છે, પણ મારા પ્રવાસની ગઢેરાત ચતાં જ મારા ચિરકાળના રોહી શ્રી પ્રાણજીવન પંડ્યાનો પત્ર આવ્યો કે તમે પ્રવાસમાં અહીં મુકામ કરવાનું ભૂલતા નહિ. ધન્યાદ રોશન રસ્તામાં જ આવે છે અને ઝરિયા ત્યાંથી માત્ર પાંચ જ માઇલ છે.

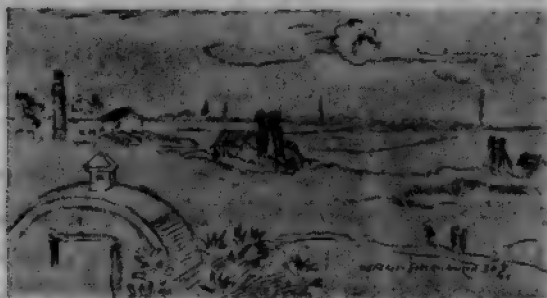
ખમોરે ત્રણ વાગ્યે કલકત્તાથી ઉપડતા તુધાન મેઇલમાં જગ્યા મેળવવા જે કલાક વહેલા હાજર થવું પડેલું; પણ તુધાન મેઇલના નામની સાર્યકતા તો સાંજે આઠ વાગ્યે અમે ધન્યાદ રોશને ઉતારેઓનો ધસારો જોયો ત્યારે જ સમજાઈ. એકેએક બારીમાંથી માણસો અને સામાનનું તોપખાનું ચાલુ થયું. તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જ મળે નહિ. સાથીદારો સામાન એકઠો કરી સાચવતા બિલા એટલે મેં લાઇથી પંડ્યા માટે નજર દોડાવવા માંડી. એમનું નાનપણનું હુલામણું નામ 'નાનાસાહેબ' અને મારી જીએ તો એ જ યુગ્મનું હતું. એમના પિતાશ્રી સ્વ. હરગોવિંદદાસ પંડ્યા (મોટા-ભાઈ) દક્ષિણામૂર્તિના એક આદ્ય સ્થાપક અને મંચાલક તેમજ અમારા ખાલ્સકાળના સંસ્કારસંવર્ધક પુરુષ હતા. કુટુંબ જેવો ઘાડો સંબંધ અને રોહ એમના પુત્રો સાથે આજ સુધી ચાલુ હોવાથી હું તો તેમના પરિવારના મેળાપની ખાતર જ ધન્યાદ જિતયો હતો; પણ જોઈ છું તો આઠ-દસ સંભાવિત ગૃહસ્થોનું ફૂલહારો સાથેનું મંડળદોરતા નાનાસાહેબ ડબ્બાઓ તપાસતા ચાલ્યા આવતા હતા. શાળા અને રમતના દિવસોમાંથી આજ હિંદના એક અગ્રણી ઉદ્યોગના એક કેન્દ્ર પર પ્રતિષ્ઠિત એન્જિનીયર અને એજન્ટ તરીકે દીપ્તિ રહેલા એ મિત્રને એમના કાર્યક્ષેત્રમાં જ મળતાં જીવનનો પરમ મંતોપ અનુભવ્યો.

એ ઉપરાંત ગુજરાત આજે જે નવી રાષ્ટ્રભાવનાએ ધબકી રહ્યું છે તેનો પણ ત્યાં પરિચય થયો. ઝરિયા ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ શ્રી રા. બ. દક્કર સમાજ તરફથી સ્વાગત કરવા રોશન સુધી પધાર્યા હતા એ

ઝરિયામાં માંચ કોલીઅરીનું મેનેજમેન્ટ સંભાળતા ને ખાલુમાલિકોના મંડળમાં
સારી પ્રતિષ્ઠા ને નૈતિક અસર જમાવનાર આદોશ એન્જિનીઅર તેમજ એજન્ટ-
મારા બાળપણના મિત્ર શ્રી પ્રાણજીવન પંડ્યા

પ્રસંગ મને સૂચક લાગ્યો. ઝરિયાના અગ્રણી ખાલુ-માલિકોમાં મારા
જૂના સંબંધી શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટના સુપુત્ર હનુભાઈ પણ એ મંડળમાં
હતા. ઝરિયામાં પેટ્રોલઅંધી નરમ લાગી. બહાર ભેતણુ મોટરોમાં મંડળી
ગોઠવાઈ ગઈ અને ધનગાદ વચ્ચે થઈ ઝરિયા ઈન્ડસ્ટ્રી કોલીઅરીના

ઝરિયાના ખાણપ્રદેશનું દૃશ્ય (સ્ત્રેચ : ર.મ.સા.)

એન્ટના, નાની દાગ પડતી ટેકરી પર આવેલા વિશાળ અંગલામાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તેનું ખાણ મેડળ ઉત્સાહભેર જાગતું રાહ જોતું બેઠું હતું. કુટુંબ અને ઘરના વાતાવરણમાં પ્રવાસનો જાણે છંડો આવી ગયો. એમ લાગ્યું. ચાંદની રાતને લીધે ચારે તરફની ટેકરીઓના વિસ્તારમાં ક્યાંક જૂંઘળાંઓ અને એન્જિનશ્રેણીનાં તથા મજૂરોનાં છાપરાં દેખાતાં હતાં; પણ આખા હિંદુસ્તાનનાં કારખાનાં, રટીમરો અને ગેસ કંપનીઓનાં રાક્ષસી ઉદરો પૂરવારે કોલસાબંડાર અમારી નીચે જૂઝઘાંમાં કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં છુપાયો હશે તેનો ખ્યાલ એ દૃશ્યમાંથી તો જરાયે ન મળે. અમે જે અંગલામાં હતા તેની જ નીચે સો ફૂટને તળીએ કોલસાના મોટા-મોટા ખંડો ને માર્ગો પડી ગએલા છે એ જાણ્યું ત્યારે આશ્ચર્ય થયું; પણ નજરે જોવાથી વધારે સમજાશે, કહી યજમાનરાજાએ વાત ટૂંકી કરી અને નવરાત્રિ ચાલતી હતી, એટલે જમીને ઝરિયાની કચ્છ-કાઠિયાવાડની જનતાએ ગામમાં ગરબીમાંડી હતી ત્યાં જવાનું હતું.

સજાગતી ખાણ

ઝરિયા વસાવવાનું માન કચ્છી કૉન્ટ્રેક્ટરો અને કાઠિયાવાડના સાહસિક વેપારીઓને ફાળે જાય છે. ખાણોનો મોટા ભાગનો ઉદ્યોગ યુરોપિયનોના હાથમાં છે, પણ કુનેહ અને સિદ્ધતવાળા કચ્છ-કાઠિયાવાડના સાહસિકોએ

નવ ટકા જેટલો ધંધો હાથ કર્યો છે ને લગભગ તે બધાએ ત્યાં સારી એરોટેા જમાવી છે. ઝરિયામાં ગુજરાતી શાળા, મંદિરો વગેરે રચાયાં છે અને સૌ એમાં એકદિલીથી સારો ભાગ લે છે. ટૂંકમાં ઝરિયાને ગુજરાતનું એક સંસ્થાન કહી શકાય એવું વાતાવરણ ત્યાં લાગ્યું.

શિવાસયમાં જતાં રસ્તામાં એક મોટા વિસ્તાર પર અમે આગો બગતી જોઈ. તેનો ખુલાસો એ મળ્યો કે એ વરસ પહેલાં કચ્છના એક કૉન્ટ્રેક્ટરની ખાણમાંના ટેકા ઉપરના ભારથી તૂટી પડતાં તે એસી ગધ અને અંદરના ઝેસ સળગી ગિહ્યા. આજ લગી હજુ પણ તે અંદર સળગે છે ને તેની જ્વાળાઓ ચિરાડોમાંથી નીકળ્યા કરે છે. એ જમીન પરનાં મકાનો બધાં તારાજ થયાં, પરંતુ એક પણ જનની હાનિ થઈ નથી એટલી ખીનાથી એ ત્રાસજનક પ્રસંગ હળવો બન્યો. ખાણ તો ગધ. એને ઓક્સવની કે ફરી ઉઘાડવી અશક્ય જ છે; રાતના અંધકારમાં એ સળગતી જ્વાળાઓ દોજખની કલ્પના સજીવ કરતી લાગતી હતી. ઉદ્યોગોની આબાદી અને વૈભવ પાછળ કેવા કારગા પ્રસંગો બન્યા કરે છે તેની કલ્પના દૂરના લોકોને મળવી મુશ્કેલ છે. વર્તમાનપત્રના એકાદ ફકરામાં એ બધાં વાંચી મનને કંઈ જ થતું નથી, પણ નજરે જોયેલું આ દશ્ય જીવનમાં ન ભુલાય.

અમે તરત પાછા મંદિરમાં આવ્યા ત્યાં ઉત્સાહી શ્રીમાનો અને ખાણોના વહીવટી ખાતાના યુવાનો ગરળીઓ જમાવી રહ્યા હતા. એ સંસ્થાનવાસીઓને ધંધાનો સારો અનુભવ અને તાકાત મળી ગયાં હતાં એટલે કોઈએ ખાલી ડિગ્રીઓ પાછળ મહેનત લીધી નહોતી અને તેથી જ આવા તહેવારોનો ઉત્સવ ભાવપૂર્વક ઊજવી રહ્યા હતા. ત્યાં જેડેલા લખપતિ ખાણમાલિકોની સાદાઈ અને વિવેકમાં જૂનવટનું ગાંભીર્ય હતું. ગરળી બરોજર જમતી નહોતી એ જોઈ અમારા સાથી ભાઈ વજલાલથી ન રહેવાયું, એટલે જિભા ચઢીને દાંડિયા ઉઠાવ્યા ને સૌને પડકારો દીધા, તાલ ફરાવ્યો અને એક બે ગરળીઓ લેવડાવી; પણ અમારે તો થોડી

રાતમાં ઝાઝા વેશ કરવાના હતા, એટલે રોડાનું પાલકે એમ નહોતું; બીજા દિવસની આશા આપી મજલાલને છૂટા પાડ્યા અને આરામ ખાતર મુકામ એમ થઈ ગયા.

વિદ્યાર્થીઓમાં

ઝરિયામાં એક જ દિવસ રોડાવાનું ધારેલું, પણ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા. હિંદુસ્તાનમાં ભૂસ્તરનું જ્ઞાન મેળવવાની જરા ચેતમન્ના દેખાતી નથી; નહિ તો હજારો વિદ્યાર્થીઓ ઝરિયાની ખાણો જેવો કુદરતી આગનચળીનો પ્રદેશ જોયા વિના ન રહ્યા હોત, શાળાઓ અને કૉલેજોએ તેના વિશે ખૂબ પ્રચારકાર્ય કર્યું હોત, ખાણોના પ્રદેશોનાં ચિત્રો અને ખાણોની રચનાનાં નાનાં દૃશ્ય મૉડેલો મ્યુઝિયમોમાં જોવા મળત અને શ્રીમંતો જે આજે માત્ર પોતાના દ્રવ્યલાભથી જ સંતોષ માની બેઠા છે, તેઓ ભવિષ્યના સાહસિકો અને નિષ્ણાતો તૈયાર કરવાને પણ એ કાર્યમાં સહકાર આપત. હિંદુસ્તાનના ઉદરમાંથી નીકળતા આ ઉદ્યોગવૈભવ પર યુરોપિયનોએ પહેલી તરાપ મારી ને જ્ઞાનના બળે જ તેનો મોટો હિરસો હાથ કર્યો છે ને હિંદી જનો! પોતાની જ ભૂમિમાં અજ્ઞાનના કારણે દારિદ્ર્ય ભોગવે છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રની શક્તિઓનો પરિચય તથા તેના વ્યાવહારિક પાડો આપણા શિક્ષણમાં કે શુવનમાં ઉતારવાનો સાચો પ્રયત્ન કદી જ થયો નથી અને ગોખાણિયા શાળાઓ દેશ પર ખર્ચનો જ બોલો વધારી રહી છે.

કોલસાની ખાણોના પ્રદેશમાં

રાણીગંજ અને ઝરિયાની ખાણો સાવ અકરભાતે જ હાથ ચડી હતી. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા રેલવે નાખવાની સડક ખોદાતી હતી ત્યારે ત્યાંની ટેકરીઓ કાપતાં કોલસાના થરો નજરે પડ્યા. તરત યુરોપિયન એન્જિનીઅરોએ ઇંગ્લંડની ખાણોના નિષ્ણાતો બોલાવી તપાસ કરાવી અને હિંદીઓને તેની બધું પણ થાય તે પહેલાં સારામાં સારી ખાણોવાળાં ક્ષેત્રોના સરકાર પાસે તાબડોતપ પટા કરાવી લીધા. બિહાર અને બંગાળના લોકોએ તો મજૂરી જ કરી. તે પછી, ભણતરનો અક્ષરે ન બળવાનારા પણ ગણતર

પાકું સમજેલા કચ્છના સાહસિક ડૉન્ટ્રેકટરોએ બ્યારે એ ધંધામાં હાથ નાખ્યો ત્યારથી યુરોપિયનોને તે કણી જેવા લાગ્યા હશે; પણ આજે તેમનું સંગઠન થઈ રહ્યું છે. શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટ જેવા એક શિક્ષક ગૃહસ્થે વર્ગો પહેલાં તેમાં જોડાઈ પોતાના કુટુંબનો ઉત્કર્ષ કર્યો; એટલું જ નહિ, પણ ભાઈશ્રી નાનાસાહેબ જેવા તરણોને ત્યાં એવી જર્ઘ ધંધામાં પોતાના નિખળાતો તૈયાર કર્યા. એક વખત યુરોપિયનો સિવાય ખાણનું મેનેજમેન્ટ કોઈ કરી શકે નહિ એવું ગણાતું અને શ્રી પંડ્યા(નાનાસાહેબ)ને સિય-પુરની માઈનિંગ એન્જિનીયરિંગ કોલેજમાં દાખલ થવાની પણ મુશ્કેલી પડેલી. આજે તો ઘણી માઈનિંગ કોલેજો થઈ ગઈ છે અને એ ગંધીના સર્વશ્રેષ્ઠ અધિકારી એ જ શ્રી નાનાસાહેબના ભત્રીજા ડૉ. અનંત પંડ્યા છે, જેમનો પરિચય આપણે કરી ગયા. સમય અને સાતુદ્ગતા હોય તો ભારતીય તરણો જગતની કોઈ પણ જવાબદારી સંભાળવા શક્તિવાન છે એ પુરવાર થતું જ જાય છે. આજે શ્રી નાનાસાહેબ પાંચ ખાણનું મેનેજમેન્ટ સંભાળે છે. એટલું જ નહિ, પણ ખાણમાલિકોના મંડળમાં પણ તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા અને નૈતિક અસર મેળવી છે. ખાણમાલિકો સંસ્કાર અને કેળવણીમાં પ્રગતિ સાધવા ખૂબ જ ઇતેજર જણાય છે. શાળાનું સુંદર મકાન, સારા શિક્ષકો, સારું પુસ્તકાલય વગેરે સંવૃદ્ધ કરતા જાય છે. મારા પરિચયાર્થે શાળામાં અને પછી બીજાં એક અગાશીમાં શહેર સમસ્તના આગેવાન વેપારીઓ, વકીલો, ડૉક્ટરો અને અધિકારીઓના સમાગમના એ પ્રસંગો યોજાયા, તેમાં મારા પ્રવાસનો આશય, કળાનું જીવનમાં સ્થાન તથા તેની અસર વગેરે વિષયો પર મેં લાંગીવૂડી હિંદીમાં જ વાર્તાલાપ ચલાવ્યો હતો; પણ એ ભાવિક શ્રોતામંડળે જે ઉત્સાહ અને સહૃદયતાથી તે વધાવી લીધો, તેની ખજર તો, તેનો લાંબો રિપોર્ટ બિહારના 'સર્વેલાઇટ' પત્રમાં આવ્યો ત્યારે મને પડી.

ઝરિયા મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો તેમજ કેટલાક સંભાવિત ગૃહસ્થો સાથે બીજાં એક મેળાપ-પ્રસંગ પણ યોજાયો હતો. મેં દરેક તકે યુગરાતી

ગૃહોમાં તળપદી સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપો અને સાહિત્ય યસાવવા વિનંતી કરી હતી, જેથી આગકો વતનના સૂરો ભૂલી ન ગય. ગુજરાતના વિદ્વાનો અને પ્રવાસીઓને મારી ભલામણ છે કે કલકત્તા જતાં આવતાં ઝરિયાનો સંપર્ક જરૂર મેળવે.

પટણા

પટણા ગિહાર પ્રાંતનું પાટનગર હોવાથી ઝરિયાના વકીલો અને વેપારીઓની સગવડ માટે રાતની ગાડીમાં ઈન્ટર ક્લાસનો એક ડબ્બો ખાસ જોડવામાં આવે છે તેમાં અમે જિજ્ઞાસા લગાવ્યાં. પછી રાત્રે ક્યાંકયાં ગાડી બદલાઈ તેની ખચર પડો નહિ. સવારે દસ વાગ્યે પટણા જંકશન પહોંચી ગયા. પટણામાં પરિચિત વ્યક્તિ તરીકે મારા હોળડીવાળા મિત્ર ભાઈ વિજયશંકર જ્ઞાનીના પુત્ર ગુણવંત જ્ઞાનીએ ફોટોરેક્ટાડિયો નાખેલો છે તેને ખચર આપેલા એટલે તે ભાઈ રોશનો હાજર રહેલા. આજીવિકા અને ધંધા માટે આવેલા આ પિતાપુત્રે ગિહારમાં ફીક લોકપ્રિયતા મેળવી છે. સ્વાનુભવ અને સ્વાશ્રયના પાઠો કોઈ ને કોઈ માર્ગે કરવાની આવડત આપી રહે છે તે એમના દાખલામાં મેં સ્પષ્ટ જોયું. ગુજરાતના ઝંરદારી તરણો અને ગૃહસ્થો પર-પ્રાંતોમાં સહેજ સારી છાપ અને આદર મેળવી શકે છે, કારણકે ચીવટ, ધંધાની શાખ ને મુદ્દાયાગ પ્રકૃતિમાં ગુજરાત ખીમ્મ પ્રાંતો કરતાં કંઈક વિશેષતા ધરાવે છે. ભાઈ ગુણવંતે પટણાનાં સરકારી ચાણાં, કોર્ટ ને કોલેજવાળા લક્ષ્યામાં **Shadow** નામનો સ્ટુડિયો જમાવ્યો છે. બાળુમાં આવેલી કો-ઓપરેટિવ બેંકના મેનેજર તરીકે શ્રી વીનુભાઈ દાકોર સત્તર અઢાર વર્ષથી ગિહાર પ્રાંતના નિવાસી બની ગયા છે તેમની મુલાકાત કરી; પણ પટણામાં શું જોવું ને કોને મળવું તે તરત નક્કી થઈ શક્યું નહોતું. શ્રી રાજેન્દ્રબાળુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉપર ચિટ્ટી હતી તેમને ખીમ્મ દિવસે સવારે મળ્યા ત્યારે તેઓ બહારગામ જવાની તૈયારીમાં હતા; પણ પોતે સાબરમતી આશ્રમમાં આવી રહી ગએલા ત્યારથી મારા નામથી પરિચિત બન્યા હતા, એટલે તેમણે પટણાના એક ખીમ્મ અગીરદાર રાય મથુરાપ્રસાદજી પર ચિટ્ટી આપી તથા પટણા આર્ટ સ્કૂલના

ત્રિ-સપલ ઉપર લલામણુ આપી. આ ઉપરાંત એક ચિટ્ટી હતી રામ બદા-
દુર રાધાકૃષ્ણ જલાર ઉપર. ક્યાં કોની પાસે જવું અને શું જોવું તે નક્કી
ન હતું, પણ પટણાનું વિખ્યાત મ્યુઝિયમ તો પહેલું જોઈ લેવું એ નક્કી કર્યું.

પટણા મ્યુઝિયમ

પટણા નદીકાંઠે પાંચડીપને બાર માઇલ લાંબુ પથરાયેલું છે ! મોટર-
બસનું સાધન હોવા છતાં બીજે છેડે પહોંચવા અમારે એક કલાકનો હિસાબ
ગણવો પડતો. સાધારણ અંતર કાપવા માટે તો સાઈકલ-રિક્ષાઓ અને
ટાંગાઓ બહુ સસ્તા પડે છે.

પટણાનું મ્યુઝિયમ બહુ સારી રીતે રચાયેલું તથા ગોઠવાયેલું છે
અને આપણા પ્રાચીન અવશેષોના ઉત્તમોત્તમ નમૂના ત્યાં ક્રમસર જોવા
મળે છે. નાલંદાના બધા જ સારા નમૂના ત્યાં લાવીને રાખવામાં આવ્યા
છે. તે ઉપરાંત શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયન હમણાં જ તિબેટમાંથી લામાઓના
પોષાક, ચિતારાઓના રંગો, કેટલાંક ચિત્રપટો વગેરે લાવ્યા છે, તે પણ
જોવા મળ્યાં. હજુ પણ કસબકામ, રંગકામ વગેરે માટે આ દેશ કેટલી સરસ
તળપદી બીજે ઉપજાવી શકે છે તે જોઈ આશ્ચર્ય થયું અને હિંદુસ્તાન જેવા
વિશાળ અને સમગ્ર દેશમાં ગણીબૂઝીને આ ધંધાઓ પર દુર્લભ કરવામાં
આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ થયું. વસ્ત્રો, ચિત્રો અને મકાનો રંગવા માટેના રંગોની
વપરાશનો મોટો વેપાર દેશમાં ચાલતો હોવા છતાં તેની બનાવટોની કોઈ
શક્યતા પર આપણે ત્યાં સરકાર, વેપારીઓ કે કેળવણી ખાતાંઓ આંગળી
પણ હલાવતાં નથી. પટણા મ્યુઝિયમમાં ખુદ સમયની જે મૂર્તિઓ જોઈ તેના
સુંદર ફોટોગ્રાફો કે પ્લાસ્ટરની પ્રતિકૃતિઓ આજના કલાબ્યાસમાં રજૂ
કરવામાં આવે તો યુરોપના વિદ્યાગુરુઓને હાથ ધસવા પડે; પણ એ તો મ્યુ-
ઝિયમનાં કચાટો ભરવાની જ સામગ્રી ગણાઈ છે. દેશની યુનિવર્સિટીઓ ને
શાળાઓમાં એના સંસ્કારપાઠો ઝીલવા કોઈ નવઈ દેખાતું નથી. બિહાર,
યુ. પી. (અવધના સંયુક્ત પ્રાંતો) અને સી. પી. (મધ્યપ્રાંતો)માં ચાર ચાર
યુનિવર્સિટીઓ નજીકનજીક છે; બધા પ્રાંતોની સામાન્ય લાખા હિંદી છે;

પટણા, અલ્લાહાબાદ, લખનૌ અને બનારસમાં વિદ્યાર્થીઓનાં કેન્દ્રો છે; પ્રાચીન કળાના બંગારો ભરેલા છે; ઉત્તમ ઇતિહાસકારો અને પ્રાચ્યવિદ્યા-વિશારદો પણ એ પ્રાંતોમાં ઓછા નથી; છતાં આ તરફના તરુણોમાં કલા-પરીક્ષણ અને કલાભિરુચિની ગંધ માત્ર પણ જણાતી નથી, કોઈ સાહસિક પુરુષ સારાં પ્રકાશનો માટે પણ પ્રયાસ કરતા નથી અને લોકોમાં પ્રચલિત ભદાં ચિત્રો તથા કદરૂપાં ધાર્મિક આડં અને ચિત્રશાસ્ત્ર નિશાળો, લાય-એરીઓ ને કૉલેજો કળાપુષ્ટિની વિકળતાની સાક્ષી પૂરે છે.

પટણા આર્ટ સ્કૂલ

તેના મિનિસ્ટ્રલ રાધેમોહનબાપુ મૂળે તે પટણાની હાઈકોર્ટના વકીલ હતા, પણ પટણામાં કળાભિરુચિનો અભાવ જોઈ તેમણે આ આર્ટ સ્કૂલ પોતાના જાતપ્રવાસથી સ્થાપી, ઘણી લાગવગ ચલાવી એક મોટું જૂનું સરકારી મકાન હાથ કબ્જું છે. પોતે વારંવાર લેખો લખી, લાખણો કરી તેનું પ્રચારકાર્ય કર્યું છે; પણ શાળામાં કોઈ આદર્શો હજી રિથર થયા નથી. કલકત્તા, મુંબાઈ, લખનૌ, બનારસ, લાહોર વગેરે રથજે શું કાર્ય થઈ રહ્યું છે તેનો સંરપર્શ પણ નથી; પરંતુ તેમનો ઉત્સાહ અદમ્ય હતો. તેમણે બહુ પ્રેમથી મારું સ્વાગત કર્યું એક મોટી હાઈસ્કૂલ થઈ શકે એવડું મોટું મકાન તેમના કબજામાં આવ્યું છે, એટલે ખંડેખંડે વિદ્યાર્થીઓના નમૂના ભરી કાઢ્યા છે, મેં થોડીક પ્રાથમિક મુધારણાની સૂચનાઓ કરી. બિહારમાં છેલ્લી મહાસભા થઈ તે વખતે શ્રી રાજેનબાપુની સૂચનાથી બિહાર પ્રાંતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક ચિત્રો મુંબાઈના કલાકાર ભાઈ મોકુન્દાસ કાપડિયા તથા બિહારના તરુણ કલાકાર શ્રી ઉચેન્દ્ર મહારથીએ કરે તે એ શાળાને સોંપાએલાં છે. એ ચિત્રો ખરેખર પ્રશંસનીય કૃતિઓ છે. ભાઈ કાપડિયાએ સિરાજુદ્દૌલાની તરવીર અને તેનું બંદૂકનું કારખાનું તેમજ બુદ્ધ સમયનાં એકળે ચિત્રોમાં બહુ સારી સંયોજનાશક્તિ બતાવી છે. ચિત્રો અતિશય આછી રેખાઓમાં હોવાથી તેનાં પ્રકાશનોમાં તે બહુ સારાં બીઠ્યાં નથી. શ્રી મહારથીએ 'મિથિલામાં સીતારવગંવર' ચિત્ર સારું

બનાવ્યું હતું. એ ચિત્રો કોઈ જનોપયોગી મહાલયમાં ખરેખરા માનવ માટે ચીતરવાં ધરે છે.

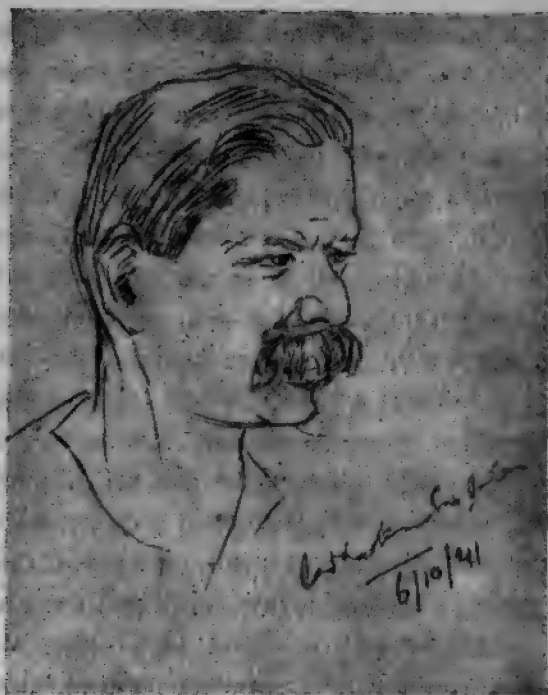
ખુદાળક્ષ લાયબ્રેરી

પટણાની નામચીન ખુદાળક્ષ લાયબ્રેરી જોવાનો મનસૂબો હું ઘણાં વર્ષથી સેવી રહ્યો હતો. ચાર્ટ રૂઢલની બાબતમાં જ તે આવેલી છે. ઘણા અભ્યાસીઓએ આ ગ્રંથાલયનું નામ ઇતિહાસ-પુસ્તકોની ગ્રંથસૂચિમાં વાંચ્યું હશે, પણ તેની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ તો જોનારને જ આવે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયમાં સરદાર ખુદાળક્ષ પટણાના એક જાગીરદાર હતા ને મુઘલ સમયના ગ્રંથો એકઠા કરી રહ્યા હતા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં એક ખીજા અમલદારે પણ એવો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો. એને ખબર પડી કે સરદાર ખુદાળક્ષ પાસે બાદશાહ જહાંગીરના કેટલાક સચિત્ર ગ્રંથો આવ્યા છે, એટલે તે જોવાને બહાને તેણે તે મંગાવ્યા અને પછી ઘણો વખત દાખી રાખ્યા. અંતે સરદાર ખુદાળક્ષ તરફથી ઉધરાણી થઈ ત્યારે જણાવ્યું કે, ‘આવી ચીજો હાથમાં આવેલી કોઈ પાછી જવા દેતું હશે?’ એ આફ્રિકાની સત્તા આગળ કંઈ ઓપજો એવું નહોતું એટલે સરદારે મૌન રાખ્યું, પણ પોતાનો એક જાસુસ ખૂબીથી તેમની નોકરીમાં દાખલ કરી દીધો. તેણે સાહેબનું મન એટલું તો વશ કરી લીધું કે સાહેબને છગ્ગડ જવાનું થયું ત્યારે સામાનની બધી વ્યવસ્થા સાહેબે તેને જ સોંપી. અમુક સામાન હરરાજ કરી દેવો અને અમુક સામાન વહાણમાં ચડાવવો એમ કર્યું હતું. પેલાં પુસ્તકો, અલગત, વહાણમાં જ ચડવાનાં હતાં, પણ પેલા જાસુસે સિદ્ધનથી એ પુસ્તકો હરરાજના સામાનમાં જોગવી દીધાં અને તરફાળથી સરદાર ખુદાળક્ષને ઘેર પહોંચતાં કરી દીધાં. સાહેબને તો છગ્ગડ ગયા બાદ ‘ચોરની મા કોઢીમાં મોં ઘાલીને રૂએ’ જેવું થયું હશે. પણ આ પુસ્તકોનું આમ અપહરણ થતું ગયાવીને તથા તેને જતન અને સંરક્ષણ કરીને મર્યાદા સરદાર ખુદાળક્ષે હિંદની કળા અને સંસ્કૃતિની અમૂલી સેવા કરી નામ અગર કર્યું છે.

આઈ સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ રાધેયાયુની સહાયથી જ મારે આ લાય-
બ્રેરી જોવાની ચિઠ્ઠી હતી. આ આયુર્વેદ મંથનંડાર એક દરરીમંડળ સંભાળે
છે. તેમાં સરકારી અક્ષર પણ હોય છે. સાહિત્ય અને તવારીખના ગ્રંથો
ઉપરાંત જહાંગીરના સમયની મુદ્રણ ચિત્રકળાનાં અહીંનાં મોટાં પુસ્તકો
તો લોખંડી તીજેરીમાં જ રાખવામાં આવે છે અને વગદાર માણસો કે
પ્રવાસીઓ માટે જ તે ખોલવામાં આવે છે. ગ્રંથપાળને હજુર, જનાંગ
વગેરે વાતોથી રાધેયાયુએ રીઝવી એ ક્ષો ખોલાવી અને મુદ્રણ કલમની
સર્વોચ્ચ કલાકૃતિઓ પાનેપાને ઝળકાડી બેઠેલી જોવા મળી. બે કલાકમાં
અમે માત્ર ત્રણ ગ્રંથો જ જોયા. ખરું પૂછે તો એમાંનું કોઈ પણ એક જ
ચિત્ર જોવાને બે કલાકની જરૂર હતી. હિંદી ચિત્રકળા વિષે કંઈ પણ સાચું
ભાન નહિ પ્રસારવાથી જ આપણા સુશિક્ષિતોનો મોટો ભાગ તે પ્રતિ
બેદરકાર છે. જેઓ આ ચિત્રો જોઈ શક્યા હોય તેઓ પારીસ, જર્મની કે
ઇટાલીની કળાની પ્રશંસા કરતાં જરૂર કાટલાં બદલે. મુદ્રણ કળાના ચિત્રા-
રાઓમાં જનતાના સામાન્ય જીવનનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન, પદાર્થો અને દરેકની
ગ્રીણવટ, વનરપતિઓનું સચોટ સાચું નિરૂપણ, વિવિધ રંગબેદો અને ક્રિયા,
તેમજ મતિની તાદ્દશતા અવર્ણનીય છે. એમના ચિત્રનિર્માણના કાનૂનો
તથા રંગ અને રેખાની સ્વચ્છતા પ્રત્યેક કૃતિમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યાં લાગે
છે. ગ્રંથોમાંના અક્ષરાલેખન અને વેદનુદીઓની ભરણી તથા હાંસિયાની
કળા તો આજના સુશોભનકારોને પાઠ આપે એવી છે. યુરોપ અમેરિકા
પોતાની શિષ્ટ કૃતિઓને જે ચીવટ અને ચોકસાઈથી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી રહ્યાં
છે એવું આ કૃતિઓ માટે થઈ શકે તો દુનિયાના કળાવિશારદો ઉપરાંત
હિંદી જનતાને પણ નવીન રસપ્રવાહનો લાભ થાય.

રાયખડાદુર રાધાકૃષ્ણ જહાન

એમનું નામ અને પરિચયપત્ર મને બાઈ નવીન ગાંધીએ શાંતિનિકે-
તનમાંથી આપેલાં. એ પહેલાં મને એમના વિષે કંઈ જ માહિતી નહોતી.
હદુસ્તાનમાં કળાપ્રેમીઓ કયાંકયાં વસે છે, તેમના સંગ્રહોમાં કેવીકેવી

રાયબહાદુર શ્રી રાધાકૃષ્ણ જલ્લાન (સ્કેચ : ર.ગ.રા.)

વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિઓ છે, એ જળાવનારું સાહિત્ય કોઇ પણ માસિક કે પત્રિકામાં યથોચિત રૂપમાં આવતું નથી. કલકત્તાના 'રૂપમ્' પત્રે એ કામ થોડે અંશે કર્યું; પણ તેનું પ્રકાશન ખર્ચાળ ને સાધારણ સ્થિતિને ન પોસાય એવું હોવાથી દિંદી કળા પૂરોપિયન પ્રકાશનોની છાયામાં ભુલાઇ જ ગઈ છે.

રાયબહાદુર રાધાકૃષ્ણ જલ્લાન એક મોટા સમૃદ્ધિવાન જાગીરદાર અને વેપારી છે. તેમની પાસે કળાકારીગરીની બેમૂલ્ય વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. દેશ-પરદેશના નામચીન કલાવિશારદો, મોટા પ્રવાસીઓ, ગવર્નરો અને વાઇસરૉયો તેમની મુલાકાત લઈ જાય છે; પણ અમને હજી તે જોવાની તક

મળી નથી' એટલી જ સામાન્ય માહિતી તમે પટણાના વખીલો કે બંકરો પાસેથી મેળવી શકો. મને પણ કંઈક આશંકાઓ હતી અને તેમાં મેં હું એક સામાન્ય પ્રવાસી તરીકે તેમને ત્યાં જઈશ ત્યારે મારા માટે કેટલી તક બિંધડશે તે વિશે હું સાંકેક હતો; પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મારી કલ્પનાની પર નીવડ્યો.

'શેડો' (Shadow) રહુડિયોથી લગભગ દય માઈલ મોટરબસમાં મથા પછી ગંગાને કાંઠે આવતો એમણે બંધાવેલો સુંદર મહાલય એમની કલાબિરુચિનો એક નમૂનો છે. વિશાળ પટવાળી ગંગા નદીને કાંઠે રહેતા પટણાવાસીઓને હવાની લહેર અને અનેક ગામોના માલ તથા ઉતારાઓ લઈ જતી નાનીમોટી હોડીઓનાં દરજો કુદરતી બક્ષિસ છે. ઋતુઋતુના આકાશના રંગો અને ગંગાનાં પાણીમાં પરતી છાયાઓ તથા અમૃતઝરતી ચાંદનીની મોહનીભરી લીલા એમને રહજ છે. પ્રાચીન પાટલીપુત્રના વૈભવો અને ઉત્સવોની વાતો એ પ્રદેશ જોયા પછી જરા મેં ખોટી ન લાગે; પણ આજે તો હિંદનું શોષણ બધા પ્રાંતો પર સરખી અસર કરી રહ્યું છે. પટણાની બાજર વીંધીને અમે નીકળી ગયા, પણ ક્યાં મેં માણસોનાં મોં પર હોશ જોયા નહિ. દુકાનોમાં માખીઓ બણબણતી, મજૂરો અને નિહાવાળાઓ ધરકોની રાહ જોતા જ જિંબેલા, મોટરબસો ઉતારુ જરાય તે માટે પા કલાકની મુસાફરી સારુ પણ કલાક રાહ જોતી. માત્ર કોઈક જ ઠેકાણે આફિસરો કે જાગીરદારોનાં ઘરોમાં આરામ તે સુખશાન્તિમય સગવડો જણાતી. મુંબાઈ, કલકત્તા કે દિલ્હી જેવાં શહેરો ગાદ કરો તો હિંદમાં અંધે આવું જ છે.

જલાલપાણુનો હવા મહેલ એકદમ નવી જ લાત પાડે છે. તેનું સ્થાપત્ય જો કે હિંદી નથી, પણ નદીતટની શોભામાં બળી જાય એવી ઇટાલિયન ધાટી પર કોઈ અંગ્રેજ નિષ્ણાને તેનું નિષ્કાન કરેલું છે. અમે ત્રાસતા તેના દરવાજામાં પેદા કે તરત અમારી પાછળથી એક મોટી મોટર આવીને આગળ જઈ પોર્ચમાં પહોંચી. તેમાંથી એક પંચાવન કે સાઠ વર્ષના ક્રેટપાટલૂન અને યુ. પી. દળની ગોળટોપીમાં સજ્જ ગૃહસ્થ બિતરીને ઘરમાં દાખલ થયા.

એ જ રાયબહાદુર જ્ઞાનયાત્રી હશે એમ તરત કહી શકાયું. અમે પણ વાંસોવાંસ પ્રવેશદ્વાર આગળ પહોંચ્યા અને જેવું મારું કાર્ડ મોકલ્યું તેવાજ તેઓ કપડાં ઉતારતા ઉતારતા બહાર આવ્યા અને ‘પધારિયે મહારાજ’ કહી લાવ ને સત્કારથી અમને અંદર લઈને બાજુના ગોળ ખંડમાં ગાદી-તકિયાની જમીન-એક ઉપર બેસાડી પોતે કપડાં બદલવા અંદર ગયા. એ તકિયાઓની ચારે પાસ જૂની કાંસાની મૂર્તિઓ, કલા વિષે તેમના ચાલુ વાચનનાં પુસ્તકો, ટેલિફોન વગેરે પડયું હતું તે પરથી લાગ્યું કે તેમનો કળાનો રસ ઉપલકિયો નહિ, પણ વિશાળ વાચન અને અનુભવ તથા પ્રવાસોના આધારે જામેલો હતો. પોતે લખોપતિ હોવા છતાં કલાકારો અને વિદ્વાનોનો સત્કાર કરતાં જે ચિનય અને નમ્રતા દાખવે છે તે આદર્શ અને દૃષ્ટાંત રૂપ છે.

કળાનું આશ્રયસ્થાન

થોડીવારે તેઓ ધોતિયું અને પહેરણ પહેરી આવ્યા અને નોકર પાસેથી ફૂંચીઓ મંગાવી દ્વારપ્રવેશની વચલી ઝંલેરીમાંના કળારોમાં બહુ જતનથી જોડવેલી પોતાની અણુમોલ કલાકૃતિઓ જાતે જ બતાવવા લાગ્યા. થોડી વાર તેમણે અમારી પરીક્ષા પણ કરી કે આગંતુકો બતાવેલી વસ્તુઓમાં કેટલો રસ લઈ શકે એવા છે. એમની કલાભિરચિએ માત્ર હિંદની જ નહિ, પણ ચીન, જાપાન, ઈટલી, ફ્રાન્સ, હોલેન્ડ વગેરે દેશોની પણ અપ્રતિમ અને બેમૂલ ચીજોનો આદર કર્યો છે. દુનિયાના કોઈકોઈ ખૂબેથી હાથીદાંત, અકીક, જેઠડ, હીરા, પત્તા, પોર્સીલેન, લાખ આદિની બનાવટો, ચિત્રકૃતિઓ અને સામગ્રીઓ રપધી કરાવે એવા ગુણોવાળી એમણે મેળવી છે અને તે દરેકની બારીકી તેમણે પૂરી પિછાની છે. હિંદનું હાથીદાંતકામ બતાવી તે સાથે જર્મનીની પણ અજબદાંતકૃતિ બતાવી ત્યારે લાગ્યું કે કુશળ આંગળીઓ બધે ડેકાણે સર્જનોની હરીશર્ષ કરી શકે છે. લાલ માણેકમાં કરેલી દેવીમૂર્તિ, ચીનાઈ જેઠડના આકારો, એ પથ્થરમાં કુદરતે ઉતારેલા રંગના રેલાનો માનવકળાએ કરેલો સાર્થ ઉપયોગ વગેરે મને નવા જ પ્રકારો જોવાના મળ્યા. ફ્રાન્સના રાજ સોળમા લૂઈની મતિદાસપ્રસિદ્ધ રાણી મેરી આન્તવા-

નેત જો જામરી કલારસિકા હતી તેના માહેલની પાંચ ખુરશીઓ તેમને ત્યાં જોવાની મળી ત્યારે કપાલેખકોનાં વર્ણન પાછાં પડતાં સાચ્યાં. જાપાનમાં મેં સાતસુમા સમયનાં વાસણોની પ્રસંસા સાંભળી હતી. તેનું એક પણ પાત્ર અગરમાં ઉપલબ્ધ નથી, એટલે એ કેવાં હશે તે આજવાનું મન રહી ગયેલું. જલ્લાનળાખુએ એક કળાટ જોલી સાતસુમા સમયનો એક મોટો ફૂલો બતાવ્યો ત્યારે મેં રૌમાચ આનુભવ્યો. તેની ઉપર હાથ ફેરવ્યો. તેની મોઢક ટૂંકી ચાકી ઉપર નજરે દસવી અને અસંખ્ય ચીનાઈ આસારકાળી કરતાં તેની કિંમત કેમ વધી છે તે આનુભવ્યું.

ધરનો એકેએક ખંડ અનેરી વસ્તુઓથી ઠંડીને ઝોડવેલો હતો. એ કલાક થવા ગાળ્યા છતાં ઘણું જસદી પનાયતોં જે તેમનાં ચિત્રો અને ગ્રંથોનો ખંડ તો બાકી જ રહ્યો. તેમની વાતોમાં રસ, પ્રેમ અને આદર હતો; સાથે

જલ્લાનળાખુએ કળાટ જોલીને જાપાનના સાતસુમા સમયનો
જેમૂલ ફૂલો કાઢીને મને બતાવ્યો.

વાર્ધક્યનું વાતસલ્ય પણ વરસતું હતું. બહાર બીજા પરોણા આવી પહોંચ્યા હતા, છતાં અમને વિદાય આપવાની જરાયે એટલા તેમણે ન કરી. જલ અને ઉપાહાર મંગાવ્યાં અને ગંગાને કિનારે બૂલતી અગાશીમાંથી પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર રૂપું રેલાવી રહ્યો હતો ત્યાં એમના એ આતિથ્યે અમને આહાર અને આ-અર્ચની સીમા ભુલાવી દીધી. વાતવાતમાં તેમણે મારી પાસેનાં ચિત્રો જોવા પ્રયત્ન કર્યા અને તે નિમિત્તે બીજા દિવસ માટે અમને સર્વને જમવા નો-તર્યા. અદ્ય પરિચયે એ આમંત્રણ સ્વીકારવું કે નહિ તેનો કોણ હું અનુભવી રહ્યો હતો ત્યાં એમણે કહ્યું કે ‘આપ જરૂર પધારિયે; આપકા જૂઠા (એક) મેરા ઘરકો પાવન કરેગા.’ વિનયવાક્યની હદ થઈ ગઈ અને અમારાથી એ આમંત્રણનો અસ્વીકાર ન થયો.

વિશેષ પરિચય

બીજો દિવસે સાંજે અમે સમયસર ગયા ત્યારે એમણે કેટલાક મંથો કાઢી રાખ્યા હતા. ઉપરાંત મુખલ સમયનાં વસ્ત્રો, છીંટો, રૂમાલો અદિ જોયાં ત્યારે અમારી ખાત્રી થઈ કે એ સમયનાં ચિત્રોમાં કે ચિત્રોનાં પાત્રો પર ચિતારા-ઓએ ક્યાંયે જોડું સોનું કે કસબ દેખાડ્યાં નથી. એમના તંબૂટી કનાતનો એક જ ટુકડો જોયો તો તે આખો સોનેરી ભરત પર ગુલાબના પુદાથી ભરેલો હતો. એવા તંબૂટી એક આખી છત તેમના એક ખંડમાં છતની જ-આએ જડાવેલી હતી અને સાથે જ ભોંત પર એક ચિત્ર હતું તેમાં એ જ રંગ અને ભાતવાળી છત બતાવેલી હતી. આમ એમણે છૂટક મળેલા પદાર્થો અને કૃતિઓને તેમના મૂળ પ્રસંગો કે સ્થાન સમેત સમજવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો, જે અદ્યક ધનસાધન વગર અશક્ય જ અને. એક ખંડમાં શ્રી આવની-આપુએ પોતાના પૂર્વ કાળમાં અંગ્રેજી દબેકરરું એક આર્મલ પેન્ટિંગ પણ જોયું.

તેમણે મારી પાસેના ગુજરાતના ચિત્રખટો (એ ગિયા) જોયા એટલે પોતાના સંગ્રહમાંથી નેપાળનો એક સુંદર ચિત્રપટ બતાવ્યો, જેમાં કોઈ રાજકુમારનો જીવનવૃત્તાંત આલેખેલો હતો.

જમવાના ખંડમાં એમણે બધી બાજઠો આરસની કરાવેલી હતી. ત્યાં કેટલાંક શસ્ત્રો પણ મેંયાં. એક દ્વાર ઉપર હોલ્-ડેમાં બહુ વિરલ ગણાતા ચીની ચોરસાં બહુ ઉચિતરીતે જડાએલાં હતાં. પોતે સાથે જેસી પોતાના અનેક અનુભવો કહ્યા, જેમાં પોતે યુરોપ આખો ધૂમી આગ્યાની વાત કરી; પણ ત્યાં હોટેલમાંથી પાણીનો છોટો ચે લીધો નથી એ હકીકત કહી. આવા સદા-અહચરત પણ મહા શ્રીમંત કલાભક્તનો પરિચય અને મેળાપ મને જીવનની ધન્ય પળ લાગી. રાતના દસ વાગ્યે વિદાય લેતાંલેતાં તેમના બાવનો છેલ્લો શબ્દ એ હતો કે, ‘મહારાજ, પુનઃ પટણામે આનંદા હો તો મેરે હી મકાન પર હકરના પડેગા.’

નાલંદાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ

પટણાની પ્રાચીન ઇતિહાસગાથા તો અપૂર્વ અને અથાગ છે. તે સમજવાને અથવા તેની કંઈક ઝાંખી કરવાને ઇતિહાસગ્રંથો અને સંગ્રહા-એલા અદ્ભુત અવશેષોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ; પરંતુ પટણાની તદ્દન નજીક જ બખ્ત્યારપુર નામના બીજા એક રોશનથી બદલાતી નાની ગાડીમાં નાલંદા રોશને પહોંચાય છે અને તે મઝીનું રોશન રાજગૃહીનું છે, બ્યાંનાં વનોમાં ખુદ્દ લગવાને નિવાસ કર્યો હતો અને ઉપદેશ આપ્યો હતો. પ્રાચીનતા-પ્રેમી પ્રવાસીઓ આ જે સ્થાનોની પ્રાચીનતા અને પવિત્રતાનાં વર્ણનો કરતાં થાકતા નથી. એમની વાણી પર કોઈ કલ્પનાનો આરોપ મૂકી શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરવા માટે પણ પ્રત્યેક સંસ્કારી હિંદીએ આ તરફના પ્રવાસમાં તેનું દર્શન કરવા નિશ્ચય કરવો જોઈએ. રાજગૃહી અને નાલંદા બંને એક જ દિવસે જોવાનો પ્રયાતન થણા કરે છે; પણ અવલોકન અને ચિંતન માટે તો એ દોડધામ નકામી જ બની જાય. મારે વખતના અભાવે રાજગૃહીની મુલાકાત જતી કરવી પડી. ત્યાંની વનશ્રી અને પહાડી સૌંદર્ય વચ્ચે આવેલાં પુરાણા ઇતિ-હાસથી ભરચક અનેક પ્રાચીન ધાગોનાં ખંડેરાવાળાં ચિત્રો જોયેલાં એટલે તે જતું કરતાં બહુ વસમું લાગ્યું; પણ શિદ્ધ ને સંસ્કારસામગ્રી જોવાનું

નાલંદામાં વધારે હતું.

હાથમાં અક્ષેપી થેલી ને ઉપાહારનો ડબ્બો લઈ, સવારમાં જ વાગે પટણાથી નીકળી, આઠ વાગે બખ્ત્યારપુરમાં ગાડી બદલી, દસ વાગે અમે નાલંદા સ્ટેશને ઊતર્યા. અહીં ક્યાંયે સારા ઉપાહારગૃહની ગોઠવણ નથી. વળી અહીંથી પ્રાચીન સ્થાન તો ત્રણ માઈલ દૂર છે ને ત્યાં જવાની સડક હજી હવે બાંધવા માંડી છે, એટલે મોટરબસ કે રિક્ષા જઈ શકે એમ નહોતું. અમે પગપાળા જ ઝુકાવ્યું અને સપાટાગંધ ત્યાં પહોંચી ગયા. ગરમી જણાતી હતી એટલે પહેલાં પૂરું ક્ષેત્રદર્શન કરી પછી આરામ લેવાનું ઠરાવ્યું. દૂરથી નાની ટેકરી જેવા દેખાતા ઢગલાઓ પાસે જતાં પંદર કે વીસ ફૂટ જિંડા બોદાણમાં મંળી આવેલા મોટા માર્ગો, કમાનો અને નિવાસગૃહોના વિશાળ પાયા ભૂતકાળની એ મહાન નગરીનું સ્વપ્ન ખડું કરે છે; પણ એ નગરી અનોખી જ હતી. એમાં નહોતો ધીકતો વેપારવણજ કે નહોતી વ્યાપારી વણજારોની ગરદી. એ તો સાક્ષાત્ સરસ્વતીનું મહાધામ હતું. એ સમયની દુનિયાને ખૂણેખૂણેથી આવેલા દસેક હજાર પંડિતો પ્રતિ-વર્ષ ત્યાં વિદ્યાર્થી બનીને બહુી રહેતા. દરેક વિદ્વાનું ઉત્તમોત્તમ યદ ત્યાં મેળવે ત્યારે જ જીવનની સિદ્ધિ મનાતી. મહારાજ્યો અને શ્રીમંતોએ એ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાધામના નિર્વાહ માટે ગામોનાં ગામ દાન કરી દીધાં હતાં. જગતનાં આત્મોર્કર્ષમાં સહાય થાય એવી પ્રત્યેક વિદ્યા ત્યાં શીખવાતી. ચીન, કમ્બોજ, જાવા, સુમાત્રા ને મલાયાના આચાર્યો ત્યાં દોક્ષા લેવા આવી જતા. આજે બનારસમાં હિંદુ યુનિવર્સિટી ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓનો વિદ્યાબ્યાસ સંભાળતાં કેવી કઠણ નાણાંબીડ બોગવે છે તેનો વિચાર કરીએ તો અગિયારમા સૈકા સુધી જાહેજલાલીના શિખરે પહોંચેલી એ નાલંદાની વિદ્યાપીઠના સંસ્કારનું ઋણ ભારત પર કેટલું હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. એનો ઇતિહાસ અને એનાં અવશેષ ચિત્રો પણ આપણા અનેક પ્રજામને પાત્ર બને છે. એનો વિસ્તૃત પરિચય આપનારું વિપુલ સાહિત્ય સુપ્રાપ્ય છે એટલે તેનો વિસ્તાર અહિં અરથાને છે.

અમે વિશાળ નિવાસગૃહો જોયાં. વ્યવસ્થિત માર્ગો જોયા, મકાનોની પીઠ પરનું વિવિધતામય ભારકર્મ જોયું, સ્તૂપો અને બુદ્ધમૂર્તિઓ જોઈ. અહીંના એકેએક ભાગ ઉપર સરકારી આર્કીઓલોજી (પુરાતત્ત્વ) ખાતાની ખારીક નજર છે અને જતાવનાર ભોમિયાની મદદથી ક્રમસર જોઈ શકાય છે. અહીંના ખેદકામમાંથી મળેલા પદાર્થો અને મૂર્તિઓ સુરક્ષિત રીતે નજીકના મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવ્યાં છે અને ત્યાં એક અધિકારી પણ રહે છે. કેટલીક સરસ કૃતિઓ તો પટણા મ્યુઝિયમમાં છે. એકાદ કલાકમાં અમે ક્ષેત્રનિરીક્ષણ પૂરું કરી મ્યુઝિયમ તરફ ગયા. આંગણની ઘટાઓ વચ્ચે મીઠા પાણીનો કૂવો અને થોડા બંગલા સુસાદરને થોડી વાર આરામ અને તાજગી આપે છે. કૂવાનું પાણી તો એટલું મધુર હતું કે મારા આખા પ્રવાસમાં તેનો સ્વાદ યાદ રહી ગયો. નાલંદાના સ્થાપકોએ સંપૂર્ણ વિચાર-પૂર્વકની યોજના કરીને જ રચના કરી હશે. આસપાસની ખેતી પણ જહુ સરસ અને દ્રવ્યદાયી જણાઈ.

વૃક્ષછાયા નીચે એક જમાની અમે ઉપાહારનો ડબ્બો ખાલી કર્યો, - કૂવાનું પાણી બધું જ હજમ કરી આપશે એવી ખાત્રી સાથે-અને પછી મ્યુઝિયમ જોવા ઉપડ્યા. મ્યુઝિયમ એક નાના મકાનમાં જ છે. ત્યાંના ક્યુરેટર શ્રી સેનને મારું કાર્ડ પહોંચતાં પોતાના નિવાસગૃહમાંથી ખાસ મળવા આવ્યા. તે ઘણાં વર્ષો સુધી મુંબાઈની ધારાપુરી(એલીફન્ટા)ની શુદ્ધાના ક્યુરેટર તરીકે અધિકાર ભોગવી ગયા હતા, એટલે મારા નામને તેમણે સત્કાર્ય અને સામાન્ય માણસની નજર બહાર સહેજે જાય એવી મૂર્તિઓ, છાપો ને ધાતુપ્રતિમાઓ જતાવી. આપણા સુવર્ણકારો, શિલ્પકારો અને ચિત્રકારોનાં પાઠ્ય સાધનો તરીકે આ વસ્તુઓ મળે તો તેઓ જરૂર અજબ પ્રતિભાનું દર્શન અને પ્રસાદ પામે.

રાત ત્યાં રહેવાય એવી કોઈ સોઈ નહોતી અને સાંજે પાછી વળતી ટ્રેન અમારે પકડવાની જ હતી, એટલે બાળકને મીઠાઈનો ભયો થાળ મૂકી બીડી જવું પડે એવી લાગણી સાથે અમે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને

સાંજે તો પાછા પટણામાં હાજર થઈ શક્યા.

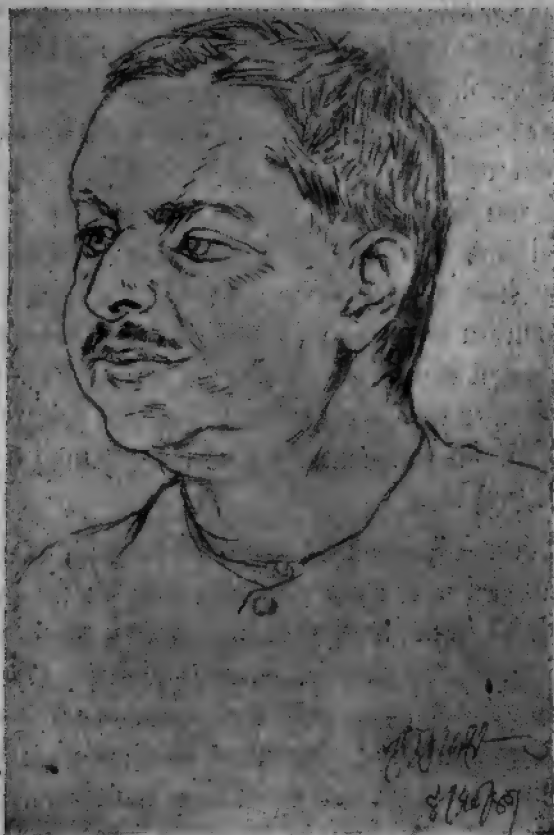
પુરાણપ્રસિદ્ધ કાશી

પ્રવાસમાં ધાર્યો કરતાં વધુ રોકાણ થયા લાગ્યું અને બનારસ પહોંચવાની તારીખોમાં મોટો ફેર પડી ગયો. હિંદુ યુનિવર્સિટી અંધ થઈ ગઈ હશે, મિત્રો બહારગામ ગયા હશે, એ બધા ભય સામે અમારી મોટી આશા અને આશ્વાસન કાશીનું 'ભારત કલા ભવન' જોવાનાં હતાં. યુનિવર્સિટી તો અંધ થઈ જ ગઈ હતી, પરંતુ તેની આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપલ, આપણા ગાણીતા ગુજરાતી શ્રી બાલકૃષ્ણ અમરજી પાંદકે મારી રાહ જોઈ જોઈ અંતે નજીકે અમત્યની કામગીરીએ બનારસ છોડેલું; છતાં પોતાને ઘેર અમારા આતિથ્યની પૂરી સૂચનાઓ અને વ્યવસ્થા મૂકતા ગયા હતા. માત્ર અમને એમના સૌજન્યપૂર્ણ સમાગમનો લાભ ન મળ્યો. મહામના પંડિત માલવીયજીનું દર્શન પણ ન થઈ શક્યું. બાકી રહેલા પ્રાધ્યાપકોમાં પંડિત શ્રી સુખલાલજીની ટૂંકી મુલાકાતનો ક્ષણિક લાભ પામી અમે અમારું મથક કાશીમાં જ શ્રી રેવાચાર્ધર્મશાળામાં ફેરવી નાખ્યું અને પહેલી જ તકે 'ભારત કલા ભવન'ના સંસ્થાપક, હિંદી સાહિત્યના અભિમાન ઉપાસક અને સર્ગક રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજીની શોધ કરી. રાત્રે તેમને બેઠરા મળતાં જ માણસ સાથે કહાવ્યું કે સવારમાં તેઓ પોતે જ અમોરા મુકામે આવશે.

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી

એમનું નામ આજે હિંદી સંસ્કાર-મંડળોમાં અગ્ર શ્રેણીમાં છે. કાશીના એક પુરાણા ખાનદાનના તેવંશજ છે. તેમનું વિશાળ મકાન બરોબર ઘાટ ઉપર બંધાયેલું છે. ફેટલીયે ગલીકૂચીઓ વીંધી ત્યાં પહોંચતાં પ્રથમ તો અકળામણ જ થાય; પણ એમના ઘરના ઝરખા અને અગાશીમાંથી ગંગાજળના ઘાટનું ઉપર જે દર્શન થાય છે તે તિથિએ તિથિએ નવીનતાઓની અમૂલ્ય લહાણી કરે છે. પોતે આજે ૫૦ વર્ષ ઉપરની વયે પહોંચ્યા હશે. બચપણથી જ કવિઓ, વિદ્વાનો અને કલાકારોના સહવાસમાં જિજ્ઞાસુ છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિંદી

દાશીના સાહિત્યકલા-રસિક સમજન અને યુક્તપ્રાંતોના
અગ્રમુખ્ય કલાગર્ભીય શાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી (રેખા: ર. મ. રા.)

સાહિત્યના મર્મજ છે. એમના ચારિત્ર્ય અને વિક્રાંતી સુવાસ ચારે તરફ
એકસરખી પમરી રહી છે. એમનું મલ્લ એક અનોખી પ્રતિભા ધરાવે છે.
એમનું ચિત્રમંડળ વિશાળ છે. ઈ. ૧૯૧૮માં હું કલકત્તાના પ્રવાસે પ્રથમ

નીકળેલો ત્યારે તેઓ 'હેરિટગ્સ હાઉસ' નામના બનારસ કેન્ટોનમેન્ટના એક મકાનમાં રહેતા હતા અને કક્ષારસિક પુરુષ તરીકે એ સમયે પણ મિત્રોમાં એમની ખ્યાતિ હતી. ૨૯. મોતીભાઈ અમીન પણ એ પ્રવાસમાં હતા. તેમના રનેહી આસિ. કલેક્ટર શ્રી છોટુભાઈ દેસાઈ એ આગને તેમની મુલાકાત કરાવી હતી. તે વખતે તેમના ઘરમાં પુરાણી ચિત્રકળાનું મહાભારત જોયું હતું. એ મુલાકાત પછીના આ બધા સમય દરમિયાન તેમણે એ શોખનો એવો તો ઉત્તમ પરિપાક કર્યો છે કે તેઓ આજે યુ. પી. (યુક્ત પ્રાંતો)ના એકલા અને અગ્રગણ્ય કલામર્મજ ગણાય છે. એમના જીવનસંસ્કારના પ્રયાસથી 'નાગરી પ્રચારિણી સભા' ના આશ્રયે કાશીમાં જ તેઓ એક સરસ ચિત્રાલય અને શિલ્પસંગ્રહ જમાવી શક્યા છે. આજે પણ પોતાનો બધો સમય અને શક્તિ તેઓ માત્ર એ સંસ્થાના જ સંવર્ધનમાં ખર્ચી રહ્યા છે. અમારા બપોર મળતાં જ, પોતે એક નવા સંશોધન માટે પટણા જવાનું ધારેલું તે તેમણે બેત્રણ દિવસ આધું ઠેકયું.

સવારે નવ વાગ્યે તો એમની મૃદુ હાસ્યમય સૌમ્ય મુદ્રાનું, ધર્મશાળાની ઓરડીના બારણામાં જ દર્શન થયું. વર્ષોનું અંતર વીત્યા છતાં ચિરસંબંધીની જેમ તેઓ બેટીને મળ્યા. પોતાનું મકાન છોડી અહીં કેમ રહ્યા તે બાબત નરમ ઠપકો આપ્યો, મારા પ્રવાસનો આશય ટૂંકામાં સમજી લીધો અને સમયની કિંમત પિછાનવાવાળા તેમણે પહેલી સૂચના એ કરી કે અમારે ગરમી વધે તે પહેલાં સારનાથનું ચક્કર લગાવી આવવું; અને પોતે ભારત કલા જીવનમાં જ અમારી રાહ જોતા આખો દિવસ રોકાશે એમ નક્કી કયું.

સારનાથ જવાને અમે છકડો કરી લીધો. કાશીમાં બાડાની ગાડીના 'છકડો' અને 'ટાંગો' એવા બે પ્રકાર છે. ટાંગો મોટી પહેાળા નીચી ડાંગકાર્ટ જેવો હોય છે. તેમાં ઘોડા તરફ પીઠ રાખી, પાછળ પગ રાખી બેસવાની સગવડ હોય છે. છકડો તો નાનકડી દેરી જેવો. બેસનારા એકબીજાની પીઠ આડાડી અંદર બેસે, હાથ વડે ખણ્ણાની દાંડીઓ પકડી રાખે અને પગ બહાર

લટકાની દેવાના ! જે છકડા પાસેપાસેથી પસાર થાય ત્યારે પગનું જોખમ ખરું જ; પણ કાશીની ગલીઓમાં તો એ જ વાહન રસ્તો કરી શકે, કાશીની પ્રમ્મ પણ એ જ પસંદ કરે. ટાંગો તો સાહેબ લોકોની સગવડ માટે નિર્માયો છે. તેનું ભાડું પણ વધારે. છકડાવાળા તો કેમ કરી નિર્વાહ કરી શકતા હશે તેનો ચે વિચાર થાય. અમને સારનાથની દસથી પાર માર્ગલની મુસાફરી સારુ ત્રણ જણ માટે માત્ર સવા રૂપિયામાં છકડો મળ્યો, તેમાં વળતી વખત ભારત માતાનું મંદિર પણ જોવાનો દરવાજ હતો. છકડામાં ખેસવું ફાવે તો હાલેર તો આવે છે જ; જાણે આપણે જ રસ્તા પર દોડતા જતા હોઈએ એમ છૂટ્ટી આસપાસનું જીવન નીરખવાનું મળે. સારનાથ પહોંચતાં સુધીનો અમારો રસ્તો નમરના લોકજીવનના થરો જોતાંજોતાં સહેજમાં પસાર થઈ ગયો.

સારનાથ

આ એ જ સ્થાન, ત્યાં ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મપ્રવચન કર્યું હતું તેના સ્મરણમાં અહીં મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર નામનો મઠ બંધાયેલો હતો, એક અતિ ઉચ્ચ ક્ષાત્રિનો કક્ષામય સ્તૂપ હતો, વિહારો હતા; એક વિશાળ વન હતું, તેમાં હરણોનો પાર નહોતો. તે પરથી ત્યાંની બૌદ્ધ મૂર્તિને લોકો ‘સારંગનાથ’ કહેતા, જેનું રૂપાંતર આજે ‘સારનાથ’ થયું છે.

આ સ્થાનના ખોદકામમાંથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું શિલ્પ અને પ્રતિમાઓ મળી આવ્યાં છે, તેનું સંગ્રહસ્થાન જાણુમાં જ છે. તેને લગતી મુસ્તિકા પણ ત્યાં મળે છે. એટલે પ્રવાસીને ઘણી સરળતા થાય છે. આ સંગ્રહ જોવાનો નિયત સમય છે. જુદાજુદા દિવસે જુદાજુદા સમય છે, તેથી તેનું જ્ઞાન પામ્યા વિના કોઈ જાય તો ઘણો ખોટીપો થાય અથવા ફેરો અફળ જાય. અમે પહોંચ્યા ત્યારે એક જ કલાક ખુલ્લું રહેવાને બાકી હતો, એટલે તેનો પૂરતો લાભ લીધા પછી જ અમે ત્યાં થએલા ખોદકામનો વિસ્તાર જોયો. તેમાં એક મોટા સ્તૂપનું ખંડિયેર પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. એક વખત તેની ઉપરથી તે નીચે સુધી પુણે, હરણ અને હાથીઓના વેલ-કંદોરા લઈ

સારનાથનો પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપ (ફિટા. પંચાભુલાઈવારા, ભંમનગર) : સારનાથના બૌદ્ધકામમાંથી મળી આવેલી લગભગ ના બુદ્ધની અપ્રતિમ શિલ્પમૂર્તિ-ને એના સૌન્દર્ય તેમજ પ્રસન્ન અને સાર્વત્રિક લાવ માટે વિખ્યાત છે.

હશે. આજે તો બહુ જ થોડા ભાગમાં તેની નિશાનીઓ છે, જે ઉત્તમ કલા-વિધાનની પ્રતીતિ આપે છે. બાજુમાં વિહારો, રસ્તાઓ અને ધરોના પાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ સ્થાનમાંથી મળેલા જે નમૂના સંગ્રહસ્થાનમાં છે તે પરથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ કોટિની સંસ્કૃતિનું તે ધામ હશે એમાં શંકા રહેતી નથી. ભારતીય શિલ્પ માત્ર બળરુ હોતુઓ પર પાંગર્યું નહોતું. જીવનને ઘાટ આપનારાં અનેક તરવોની પ્રેરણાથી ભારતની કળા પણ ભારતના વેદાંત કે કાવ્યસાહિત્ય જેવી જ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી. નૃત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર અને સાહિત્યમાં એ કળાઓના પ્રણેતાઓએ યોગ, તપ અને અભ્યાસથી જે સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો આદર સરખો કરવાની બુદ્ધિ પણ આપણામાં પ્રકટી નથી એ શોચનીય છે. હિંદમાં જૌદ્ધ ધર્મના દ્વાસ પછી તેની ઉપગ્રવેલી સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય આ દેશને નહોતું તેથી અનેકગણું ચીન, જાપા, સીક્કાન, તિબેટ આદિ દેશોમાં સચવાયું હતું; અને ત્યાંના ઉપાસકો તથા પંડિતોએ આ ભૂમિને તીર્થ સમજી ફરીવાર આજે તેના સંશોધન અને સમુદ્ધારના જે પ્રયત્નો કર્યા છે એટલે દરજ્જે હિંદી સરકાર પણ કરી શકી નથી.

સારનાથ નામ કેવી રીતે પડ્યું

બુદ્ધ ભગવાન પૂર્વાવતારમાં હરણોના એક ટોળાના રાજા જન્મ્યા હતા. કાશીના રાજાને શિકારનો શોખ હતો તેથી તે અનેક હરણોનો નાશ કરવા લાગ્યો. તે જોઈ હરણુ ગોધિસત્ત્વે રાજા એક હરણુ તેના ભોજન માટે મોકલવાનું કહી શિકાર બંધ કરાવ્યો. કાશીરાજે પણ તે વાત કબૂલ રાખી. એ રીતે રાજા એક હરણુ અપાતું. એકવાર એક હરણુનો વારો આવ્યો. તેણે પોતાના મુખી હરણુ ગોધિસત્ત્વને જણાવ્યું કે તેની સાથે તેના ગર્ભમાં રહેલા હરણુની પણ હત્યા થાય એ અન્યાય ગણાશે. હરણુરાજાને દયા ઉપજી એટલે તેના બદલે પોતે વારો ભરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કાશી-રાજા પાસે જઈ બંધી વાત સમજાવી પોતાની ડોક ધરી. કાશીરાજા એ સાંભળી મહા પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને કહ્યું: 'ખરેખર મનુષ્યરૂપે હું મૃગ છું અને મૃગરૂપે તું દેવ છે.' તે પછી તેણે હરણુનો ઘાત સદંતર બંધ

કર્યો. ત્યારથી એ વનનું નામ સારંગનાથ પડ્યું; પણ તેને ખરેખરી પ્રસિદ્ધિ તો ભગવાન ખુદે ત્યાં રહી ધર્મચક્ર ગતિમાન કર્યું (ધર્મોપદેશ કર્યો) ત્યારથી થઈ છે. એ સમયના ખાસ અવશેષો કેઈ મળ્યા નથી.

એ સ્થાનની પ્રતિષ્ઠા અર્થે સમ્રાટ અશોકે એક ઊંચો પીળા આરસનો સ્તંભ ઊભો કર્યો હતો. તેના આગળે મળી આવેલા ખંડો શિલ્પનો એક

સારનાથની પ્રતિષ્ઠા અર્થે અશોકે ઊભા કરેલા પીળા આરસના ઊંચા સિંહચંબનો ગયાળાનો આ ભાગ એ કળાના શિલ્પકીશવનો હમદા નમૂનો ગણાય છે.

આશ્ચર્ય પ્રકાર છે. તેનો મથાળાનો ભાગ અહીંના સંપ્રદાયનામાં છે. એવો કદાચ પથ્થર ઘડીને તેના પર જે એક પ્રકારનો ઓપ લાવવામાં આવ્યો છે તેની ક્રિયાની માહિતી હજી સુધી કોઈ આપી શકતું નથી. એવા આટલેક સ્તંભો ખુદના અવશેષોવાળા સ્તૂપોની જોડે અશોક મહારાજે બંધાવ્યા હતા તેના પરનું સાંપ્રદાયિક શિલ્પકામ કોઈ વિદ્વાન ખુદ આચાર્યની નજર તળે થયું હશે, કારણ કે તે પર દર્શાવેલાં ચિહ્નો અંધોના આધાર પ્રમાણે જ છે. ગુપ્ત રાજ્યકાળમાં જાહાણધર્મ અને કળાઓનો સુવર્ણયુગ હતો, છતાં જોહોને કોઈ પ્રકારની હરકત નહોતી થતી.

૧૧ માં સૈકા સુધી સ રનાથનું ધામ જીવનું નગરું હતું. ૧૨ મા

સેકામાં પરદેશી યવનોનાં આક્રમણોએ તેનો ધ્વંસ કરી નાખ્યો. ૧૮૩૬માં હિંદના આર્કિઓલોજીખાતાના વડા જનરલ કનિંગહામે તેનું ઉત્ખનન (ખોદ-કામ) કરી તે પર પ્રકાશ પાડ્યો તે પહેલાં ત્યાંના કેટલાં જે પથ્થરો ને આવીસેક મૂર્તિઓ વારણા નદીનો પુલ આંધવામાં નદીમાં ખડકાર્ક ગયાં હતાં. કનિંગહામ પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી સારનાથનું નામ કોઇએ લીધું નહિ. ૧૯૦૬-૭ માં સરકારી ખાતાના વિદ્વાનોએ તેના ક્ષેત્રો, શિલ્પ ને સગારકામ ઉપર ધ્યાન આપ્યું.

મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર

જે ભકિત અને ઉપાસનાએ સારનાથનો મંરકારદેહ ઘડ્યો હતો તે તે હવે કોણ જાણે પાછાં ક્યારે જન્મશે; પણ સીલોનના ગૌદ સાધુ શ્રી અના-ગરિક ધર્મપાલે એ સ્થાનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા માટે મંકરૂપ કરીને અમેરિકા આદિ દેશોમાં ભ્રમણ કરી, દ્રવ્ય એકઠું કરી, અસલ સ્થાનનો નિર્ણય કરી, ત્યાં એક ચૈત્ય મંદિર અને વિહાર બાંધ્યાં છે. એ મંદિર બંધાયું ત્યારે મોટો ઉત્સવ થયો હતો અને નવા ચૈત્યમાં બુદ્ધ ભગવાનના ખરા અવશેષો, જે સરકારી ખાતાને ગાંધારના સ્તૂપોમાંથી મળેલા, તે એક સુવર્ણ-મંજૂષામાં મૂકી, હાથી ઉપર પધરાવી, સરકારી અમલદાર શ્રી ક્યારામ સહા ગીએ ત્યાં અર્પ્યા હતા.

૧૯૧૩માં શ્રી અના-ગરિક ધર્મપાલના પ્રયત્નથી સારનાથ વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને જેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી તે ‘મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર’.

પણ એ સ્થાનની વિશેષતા તો એ ચૈત્યમંદિરની અંદરની વિશાળ ભીંત પર આસેમેલાં ખુદ-જીવનનાં ચિત્રો છે. અજન્તાની શૈલીનો આધાર લઈ જાપાની કલાકાર નોસુએ પૂર્ણકાય માનવપાત્રો દોરીને ખુદકથા પુનઃ ત્યાં સજીવ કરી છે. એ કલાકારે ધર્મપ્રીતિથી જ એ કામ કર્યું છે, એટલે એ ચિત્રો દ્વારા જે વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે તે પાવનકારી નિર્ભેળ આનંદ આપી શકે છે અને કળાને પ્રેરનારા આદર્શો હિચ્ચ હોય તો કેવું પરિણામ આવે તેનો સુંદર નમૂનો પૂરા પાડે છે. આ ચિત્રકામ જોવાને હું ઘણાં વર્ષોથી ઇતેખર હતો, એટલે અમારી કંઈક કસોટી કરવાને દેવઘટના એવી બની કે બીજું જોવાના તાનમાં વિહાર ખુલ્લો હોવાનો સમય ધ્યાનમાં રહ્યો નહિ અને રખવાળ કુંચીઓ લઈ ક્યાંક જતો રહેલો. સુભાગ્યે લાઈબ્રેરિયાલે શાંતિનિકેતનમાં આવી ગએલા એક તિબેટી બૌદ્ધ સાધુને નિવાસગૃહમાંથી શોધી કાઢ્યા અને એકાદ કલાકની હડફડ કર્યા બાદ કુંચીવાળા નોકરનો પત્તો મેળવ્યો. અહીંના વિહારના એ સાધુઓનો પરિચય પણ બહુ આહ્-લાદક અને સુવાસમય બને છે. કેવા તેજસ્વી, નમ્ર અને તરણ સાધુઓ સ્મિતભર્યા વદને એ વિહારની સેવામાં અને બૌદ્ધ સાહિત્યના પ્રચારના કાર્યમાં અવિરત પડ્યાપાથર્યા રહ્યા છે એ જોઈએ ત્યારે આપણાં છીછરાં સેવામંડળો અને સહાયકદળોના માનસ પર અનુકંપાં જિપજે. આજે પણ જો એ ધર્મને આવા સેવાશાત્રી અને ત્યાગી માનવો મળી રહે છે, તો પછી ખુદ ભગવાન તથાગતના પાવક પરિચય અને સમાગમથી સર્વાર્પણ કરનારા દૈવી જીવોની વાત શી કરવી? અનેક વિચારોથી ઘેરાતા અમે તે સ્થાન છોડ્યું ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે સવારથી અત્યાર સુધી પેટમાં જરાયે ટેકો મળ્યો નથી.

ભારત માતા મંદિર

મુકામ પર પહોંચવાની ઉતાવળ છતાંયે કાશીનું આ બહુ પ્રસિદ્ધિ પામેલું સ્થાન બતાવવા રસ્તો ફેરવી ગાડીવાળાએ ચક્રર વધાર્યું આ સ્થાનનું

મહત્વ એ છે કે તેના શ્રીમાન દાતાએ એક વિશાળ મહાસય બંધાવી, તેના મધ્યમાં એકઠું પાડી તેમાં ભારતભૂમિનો એક સપ્રમાણ આરસનો નકશો, અડજિતર સપાટીઓ સાચવી તૈયાર કરાવ્યો છે, તેમજ આસપાસ જોવાની સગવડ માટે બોયરોં રાખ્યાં છે. તેમાં કિતરી જોઈએ ત્યારે હિમાલયની ચિરિમાળાનું એકેએક શિખર સમુદ્રસપાટીથી સાચા પ્રમાણમાં દેખાય છે. ચારે તરફની ભીંતો પર જુદાજુદા લુગોના ઐતિહાસિક નકશાઓ છે. આમ, ભારત વિષે જ્ઞાન આપવાની સુંદર યોજના કરી શ્રીમંતોએ દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરી ગતાવ્યો છે; પરંતુ આ નકશાઓ આપણા વિશાળ નિરક્ષર આમ વર્ગના મનમાં કેવી રીતે પ્રકાશ પાડી શકે તેની મને વિમાસણ થઈ. નકશા જોવાનું કાર્ય શાળાઓ પણ દબ્બુ રસમય કરી શકતી નથી, તો માનવ માત્રો કે નૈતર્ગિક દ્રશ્યો વિના, માત્ર માપણીપ્રધાન (ગાયામીટિકલ) પ્રદર્શન કેટલો પ્રભાવ પાડી શકે? ત્યાં એક મુલાકાતવહી (વિજિટયુક)-મુલાકાતે આવનારની નોંધનો ચોપડો રહે છે તેમાં બધા મુલાકાતીઓ પોતાનો અભિપ્રાય લખી આપે છે, એટલે મેં પણ એમાં ઉપરનો મારો મત દર્શાવ્યો.

નાજરબાઈ

છકડાવાળાએ પણ અમારી સાથે ચારેક કલાકમાં નાતો બંધી દીધો હતો. ગરીબી અને લાચારી માત્રો છતાં તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક હરાવ્યું જ દામ લેવા તૈયાર થયેલો જોઈ, જરા વધુ આપતાં તેની લાગણી રિમતમય અનેલી નિદાળી. ધર્મશાળામાં આવી, રૂમ ઉઘાડી જરા બેઠા ત્યાં એક નાના કદના પણ હાશ્ય અને આંનદની રેખાભર્યા મુખવાળા તરુણ મૃદરથે પ્રવેશ કર્યો અને હિંદીની છાંટવાળી મુજરાતી વાણીમાં બોલ્યા: 'રાવભાઈ, હું તો ક્યારેનો પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું. બે વાર આવી ગયો'. આટલી પરિચિતરીતે મને બોલાવનાર આ ક્રોણુ હશે એનો હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં તેણે જ ખુલાસો કર્યો: 'તમે મને ઓળખતા નથી. બ્રહ્મભાઈ (કલાકાર હમનલાલ બ્રહ્મ) મને સારીરીતે પિછાને છે. લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાં અમે સાથે હતા. તમે અહીં આવીને મને બીજર પણ ન આપો તેનું મને દુઃખ થાય છે. મને તો

હમણાં કલાભવનમાં રાય કૃષ્ણદાસજીએ કહ્યું ત્યારે ખચર પડી. છગનભાઈએ તમારી બહુ વાતો કરી છે. ચાલો હવે, રાયસાહેબ ખાસ તમારા માટે રોકાઈ રહ્યા છે.’ હવે મને ખચર પડી કે આ તો નાગરભાઈ, મારા વિદ્યાર્થીમિત્ર છગનલાલ જાદવના સહાધ્યાયી. તેઓ કાશીમાં વર્ષોથી વસેલા ગુજરાતી વૈષ્ણવ નાગરવાણિયા ગૃહસ્થ છે. તેમના સંબંધો ગુજરાતમાં ચાલુ છે. આખું કુટુંબ વેપારથી સુખી છે અને ભાઈને કલાનો પૂરો નાદ છે, એટલે સંગીત ચિત્ર આદિની ઉપાસના કરી હાલ કાશીમાં જ એક ફોટો આર્ટ સ્ટુડિયો જમાવ્યો છે. બીજા કલાકાર મિત્રોને પણ તે આશ્રય અને સહકાર આપે છે.

એમણે મારી સાથે આમ પૂર્વસંબંધ બતાવ્યો ત્યારે પહેલી વાત તો અમારા પેટની સગવડ કેમ કરવી તે જ એમને પૂછી. એ વેળા લાંબા તો બંધ હોય અને હલવાઈઓની પૂરીઓ પણ ઠંડી થઈ ગઈ હોય; એટલે તેમનો સ્ટુડિયો પાસે જ હતો ત્યાં લઈ જઈ તેમણે અદ્યાપારની ગોઠવણ કરી અને પછી અમને રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજી પાસે લઈ ચાલ્યા.

હાલત કલાભવન

કાશીના ટાઉન હોલની બાજુમાં જ ‘નાગરી પ્રચારિણી સભા’નું મકાન આવેલું છે. તેની ઉપરના ભાગમાં રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજીએ પોતાનું જીવનકાર્ય સમાવી દીધું હોય એમ લાગે છે. એક મોટા ખંડમાં તેમણે ભેગાં કરેલાં પ્રાચીન હિંદી ચિત્રો તથા પુસ્તકો ભીંતો ઉપર તેમજ કાચનાં ટેબલોમાં બહુ સુવ્યવસ્થિત અને સુરુચિપૂર્વક ગોઠવી દીધાં છે. વધારામાં તેમણે આધુનિક જીવંત કલાકારોની પણ એક ચિત્રાવલિ જમાવી છે. મને આશ્ચર્ય થાય એમ, તેમણે તેના પ્રારંભમાં જ મેં ‘દિવેદી અભિનદન ગ્રંથ’ માટે આપેલું ‘પ્રકૃતિ અને પુરુષ’નું મૂળ ચિત્ર, સરસ રીતે ફ્રેમ કરેલું મને બતાવ્યું. આ ચિત્રમાળામાં તેમને બધા કલાકારોનાં સર્વોત્તમ ચિત્રો નથી મળી શક્યાં, પણ જે કંઈ છે તે ઘણો રસપ્રદ સંગ્રહ છે. કૃષ્ણદાસજીએ પોતે પણ શ્રી રામપ્રસાદજી કરીને એક જૂની રૂઢિના બાજુકાર કલાકારને પાસે રાખી હિંદી ચિત્રકળાનું સક્રિય

જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેમજ એ વૃદ્ધ કલાકારને હજુ મુખી આશ્રય અને સહાય આપી રહ્યા છે.

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી પાસેનો પ્રાચીન ચિત્રોનો અભ્યુદય સંગ્રહ ઇતિ-
હાસના અંકોડા પુરવામાં પણ બહુ ઉપયોગી છે. ચિત્રો અને ચિત્રોના
પરિધાન-સમય વિષે તેઓ બહુ જાણુ જ્ઞાન ધરાવે છે. ચિત્રના રંગો, સાધનો
અને તે પર લખેલી ત્રિપિઓ વિષે પણ તેમનું જ્ઞાન પ્રમાણ્યુત ગણાય
એવું છે. ચિત્રકામ સાથે જ તેમણે કાશીની આસપાસથી બહુ ઉત્તમ પુરાણું

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી તથા શ્રી વિનયકૃષ્ણજી

શિષ્ય એકઠું કરી તે સંગ્રહ પણ વિશાળ કરી દીધો છે. સારનાથમાં જોઈ
સંગ્રહાયનું જોટલું શિષ્ય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં આઠાણ સંગ્રહાયનું શિષ્ય
કાશીની આસપાસથી મળી આવ્યું છે. આથી સમગ્રાય છે કે પ્રાચીન કાળ-
માં આ જે ધર્મસંસ્કૃતિઓ વિરોધ વિના પણ એકસાથે હયાતી બોગવતી
હશે; કારણ કે શિષ્યના પ્રકારો જોતાં ધણુ એક જ સમયના કારીગરોના
હાથે ઉત્પન્ન થએલાં જણાય છે. શિષ્યની આટલી બધી પ્રગતિ અને ઉત્કર્ષ
એ પ્રાંતોમાં થયાં તેનું કારણ પણ સમગ્રાય છે ગંગાના કાંઠવમાંથી હમ્મરો
જાણુને પોતાની આંગળીઓનું કૌશલ કેળવવાની તક મળતી. એકાદ મારીનો
લચકો લઈ તેમાં ચહેરા, મુર્તિઓ કે આકૃતિઓ કરવાનું જાણે સર્વસાધારણ

હોય તેમ એવી કૃતિઓના પકવેલા અસંખ્ય નમૂના રોશન પાસે નવી લાઈન ખોદતાં ટોપલા ભરીને નીકળી આવ્યા છે. તે બધા કૃષ્ણદાસજીએ મહેનત અને ખર્ચ કરી આ સંગ્રહ માટે મેળવી લીધા છે. માટીના એ દુકાઓમાં પૂર્વકાળના ચહેરા, અંગમરોર, અલંકારો ને મુદ્રાઓની તદ્દુપ પ્રતિમાઓ આપણને મળે છે. કેટલાકે કેશકલાપો એમાં એવા છે કે આજની ફેશન પણ પાછળ પડેલી લાગે. રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજીને એ બધા સંગ્રહ માટે નાગરી પ્રચારિણી સભાનું મકાન હવે નાનું પડવા માંડ્યું છે અને ઘણી બીજી બહાર મૂકવી પડી છે; છતાં રોજનો બધો સમય આખી તેમણે ખૂબ વ્યવસ્થાપૂર્વકની રચના તેમજ તવારીખી નોંધો તૈયાર કરી છે અને તે બધાની દેખરેખ પોતાના સેબેથી શ્રી વિજયકૃષ્ણજીને સોંપી છે.

રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજી સંગ્રહ કરીને જ ખેસી રહ્યા નથી. આ બધા અનુભવો અને સંગ્રહ દ્વારા તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી સાંદર્યબુદ્ધિનું જ્ઞાન પ્રચારવા તેમણે અતિ શ્રમપૂર્વક કલા ઉપર એવાં જો પ્રકાશનો કર્યા છે કે જે દ્વારા કોઈપણ નૂતન અભ્યાસીને ભારતીય કળાનો પ્રાથમિક પરિચય મળે અને વિશેષ આનંદ તથા અભ્યાસનો તે અધિકારી બની શકે. એ પુસ્તકો હિંદી બાળ્યતા પ્રત્યેક જણને વસાવી લેવા મારી સર્વ શુભેચ્છાપૂર્વક ભલામણ કરું છું :

ભારતીય ચિત્રકલા-રાય કૃષ્ણદાસ; ભારતીય મૂર્તિકલા-રાય કૃષ્ણદાસ; પ્રકાશક : નાગરી પ્રચારિણી સભા, કાશી, મુલમ સંસ્કરણ રૂ. ૧, વિશિષ્ટ સંસ્કરણ રૂ. ૩ (પ્રત્યેકનો)

ગોવર્ધનધારી

ભારત કલાભવન સ્થાપનામાં રાય કૃષ્ણદાસજીને નાગરી પ્રચારિણી સભાએ પોતાનું બહુ પીઠબળ આપ્યું છે. હિંદી ચિત્રકળાનો તેનો સંગ્રહ ગોદવાઈ ગયો એવામાં એક બીજી પ્રસંગ બન્યો. જૂના કાશી પાસે રેલવે લાઈન માટે કેટલાક ટેકરા ખોદવામાં આવતાં તેમાંથી મકાનોના પાયા અને દગલાઅંધ પકવેલાં માટીનાં રમકડાં નીકળી આવ્યાં; તે સાથે બ્રાહ્મણ સંગ્રહાયતું કેટલુંક શિલ્પ મળી આવ્યું. આ બગર રાય સાહેબને પડતાં જ

તેમણે મન્નૂરને જોટલી ચીજો તેઓ બચાવી લાવે તેનો બદલો આપવા માંડ્યો, એટલે એક મોટો શિલ્પસંગ્રહ તેમને મળી ગયો. આથી સરકારી રાતરવખાતા સાથે એમને થોડો સંઘર્ષ પણ થયો, કારણ કે મન્નૂરે એ ગાત્ર શિલ્પ અને પદાર્થો દાથ કરવામાં એ સ્થાનના ખરા આવશેષ રૂપ પાયાઓ

ગોવર્ધનધારી : અસહ્ય શિલ્પ તથા તેનાં ખૂટતાં અંગ પૂરીને બાંધેલા મૂળના અંગ નો સ્કેચ.

અને ભીંતડાંઓ પણ ખોદી નાખ્યાં! પ્રાચીન સ્થાન ખોદવામાં પણ ઓછા જ્ઞાન અને પદ્ધતિની જરૂર છે અને તે ન હોય તો નુકસાન થાય છે.

સારનાથમાં જેવો બૌદ્ધ સમયનો શિલ્પસંગ્રહ થયો છે તેવો જ સગ-કાલીન બ્રાહ્મણ શિલ્પનો સંગ્રહ ભારત કલાભવન પાસે આવ્યો છે. એ જોતાં જાણે એમ જ લાગે છે કે એક જ સમયે એ બે સંપ્રદાયો પોતપોતાની શિલ્પસમૃદ્ધિની સ્પર્ધા કરતા હશે અથવા પ્રતિભાકારોનાં જૂથ એકનાં એક હશે. પ્રાચીન કાશીના આ અવશેષોમાં બહુ ઉપયોગી અને ધ્યાન ખેંચતી મૂર્તિ શ્રી ગોવર્ધનધારીની છે. આ સ્વરૂપ બહુ જ વિરલ છે, તે સાથે તેનું કલાકીશલ પણ બહુ છાપ પાડે એવું છે. ખરેખરા માનવમાપની આ મૂર્તિનાં અંગભંગ લાવણ્ય ને તરુણાર્ધનું ઓજસ તેને પ્રતિભાવાન શિલ્પશ્રેણીમાં મુકાવે એવાં છે. તેની મુખાકૃતિ છેદી નાખવામાં આવી હોવા છતાં ભમરો, નાકનું પ્રમાણ અને હોઠ પરનું રિમત સમજી શકાય એવાં છે. પાછળ મેં તેના ખૂટતા હાથો પૂરી અસલ મૂર્તિ કેવી હશે તેનો અંદાજ જોડે બાંધી બતાવ્યો છે.

કલાકાર રામપ્રસાદ

રાય કૃષ્ણદાસજીને બચપણમાં કલાનો શોખ લગાડનાર કલાકાર રામ-પ્રસાદને તેઓ હજી પોતાના સમાગમમાં સાચવી રહ્યા છે. બીજે દિવસે સવારે હું તેમના ગંગાઘાટ પરના મકાને ગયો ત્યારે તેમણે બહુ ઈતેજનરીથી એમને ત્યાં બોલાવી હાજર રાખ્યા હતા. આ પુરાણા કારીગરનું આજની બજારમાં જરાયે સ્થાન નહોતું, પણ તે એક જ એવો આનુવંશિક કારીગર છે જે જૂની માટીના રંગો, પીંછીઓ અને ચિત્રકામ નભાવી રહ્યો છે. તેનાં દરેલ આંગળાં એક બાલની રેખાથી કહો તેવી ત્રીણી આકૃતિ દોરી શકે છે; હાથીદાંત પર સુંદર તસવીરો કરી શકે છે! તેનાં એકબે ચિત્રો ભારત કલા-ભવનમાં જોયાં હતાં. ઘેર પણ કૃષ્ણદાસજીએ તેનું દરતર સાચવી રાખ્યું હતું તે બતાવ્યું. આ કલાકારે હમેશાં માનસિક પ્રતિભાઓ કરેલી; તે સાથે તસવીરકામ પણ સારું કરેલું. આજે વૃદ્ધાવસ્થાએ આંખ અને હાથની શક્તિ શિથિલ કરી નાખી છે, પણ રાય કૃષ્ણદાસજીની ઉદારતાએ તેને જીવન-

વિગ્રહમાં ફીકટેકા આપ્યો છે. આ કલાકારનો ઉલ્લેખ શ્રી નાનાલાલ મહેતાએ તેમના *Studies in Indian Painting* માં કરેલો છે. મેં તેની રેખા-છબિ ઉતારી એ પુરાણા કલાકારને પ્રણામ કર્યા ત્યારે તેની આંખો ભાવભીની બની ગઈ. બધો કૃપાપ્રસાદ કૃષ્ણદાસજીનો છે એ વાત તેણે પુનઃ કહી. પોતાના તરુણ પુત્રનો પણ પરિચય કરાવ્યો અને કાંઈ વાર મારી પાસે નથી કળા શીખવા આવે તો રાખવા ભલામણ કરી.

કલાકાર રામપ્રસાદ

હરજાનામું

અમીર હરજાની પરાક્રમયાત્રા એ કંઈક વિક્રમકથાઓ જેવી એક સાહસ દંતકથા છે. તેમાં અનેક કિસ્સાઓ છે. પંદર વરસ સુધી ચિત્રકારોને પાસે રાખી અકબર આદશાહે તેનાં મોટાં લગભગ ૨૦x૩૦ ફીચનાં ૧૪૦૦ ચિત્રો કરાવેલાં, જેમાંથી આજે હિંદુસ્તાનમાં માત્ર એએક છે અને તે પૈકી એક રામ કૃષ્ણદાસજીએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. બાકીનાં સુરોપમાં છે, પણ એક સાહસિક વર્તમે જુદાજુદા સંગ્રહોમાંથી ૧૦૦ જેટલાં પ્રાપ્ત કરી તેની રંગીન પ્લેટો સાથે મોટું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે. એ પુસ્તક પણ અહીં જોવા મળ્યું. એ ચિત્રોમાં રાક્ષસો, પરીઓ, અનેક નગરો, દેખાવો, માનવીઓ તથા જીવનવ્યવહારોનું એ સમયની કદપના પ્રમાણેનું જંગી દ્રશ્ય છે. એ એકલા પુસ્તકની જ કિંમત રૂ. ૩. એ હજાર ગણાય છે ! હિંદના એ ગૌરવ-ભર્યા વારસાની હકીકત જાણવા પણ કેટલાં પુસ્તકાલયો કે સંગ્રાહકોએ પ્રયત્ન કર્યો હશે ?

પૂરન લેયા

નાગરભાઈનું પિછાન થયા પછી તો કાશીની અમારી સગવડોની જવાબદારી તેમણે જ ઉઠાવી લીધી. રેવાભાઈ ધર્મશાળાની બાજુમાં જ તેમનો મોડર્ન આર્ટ સ્ટુડિયો હતો, એટલે ગમે ત્યારે ત્યાં મળી શકાતું. વરસાદ ન હોત તો તેમની ઘરની હોડીમાં ગંગાને આપો કિનારો ધૂમત; પણ મારા સાથીઓને તેનો તેમણે પૂરો લહાવ આપ્યો. આ ગુજરાતી બાન-દાન ઘર વેપારરોજગારથી સુખી છે ને નાગરભાઈને કલાની ઉપાસના માટે પૂરી તક અને સગવડ છે. કલાકારોનું આદર અને સ્વાગત કરવા તેઓ હમેશાં તત્પર રહે છે અને પોતાના સહધર્મીઓને પોતાના સ્ટુડિયોમાં અને તેટલી સહાય અને હાંધ આપે છે. ત્યાં જ એક બીજા મસ્ત કલાકાર પૂરન લેયા મળ્યા ગયા. જીવનમાં પ્રયોગો ઉપર ઝુકાવનારા તરુણો કેવા હોય તેનો એ અચ્છો નમૂનો હતો. લાગણીના પૂર ઉપર નિહગીનું નાવ છોડી સગવડ-સમયની લહરીઓ કે ઝંઝાવાતને આધીન થનારા મરજીવા જેવા પૂરન

પુરન ભૈયા

નાગરભાઈ

ભૈયાનાં જીવન અને અનુભવો કથાયોગ્ય હતાં. તેનાં ચિત્રોમાં પણ અગમ્યવાદ અને કલ્પનાનાં પૂર દેખાતાં હતાં. પોતે સરસ લેખક પણ છે. આ ચમત્કારિક વ્યક્તિ નાગરભાઈની પ્રેમભરી છાયામાં નિશ્ચિંત અને સુરચરણની કલાસર્જનો કરે તો જ તેનું જીવન સાર્યક થાય.

લખનૌ તરફ

લખનૌના ભૂતપૂર્વ કમિશ્નર મારા મિત્ર સ્વ. શિવકાલભાઈનાં પુત્રી શ્રી કુસુમબેન પાસે મને તારથી જણાવ્યું હતું કે લખનૌની ચિત્રશાળા રમ્મજોના કારણે બંધ થાય તે પહેલાં ત્યાં પહોંચવું, એટલે જટપટ તૈયારી કરી બનારસથી લખનૌ જતી સાંજે છ વાગે ઊપડતી એક ટ્રેન પસંદ કરી. નાગરભાઈ અને પુરન ભૈયાએ સ્ટેશન સુધી બધી ગોઠવણ પાર ઉતારી આવી, પણ જે ટ્રેન છ વાગે આવનાર હતી તે રાત્રે ચાર વાગે આવી. ત્યાં સુધી એ મંડળીએ પણ અમારી સાથે સહન કર્યું. ભાઈ વ્રજલાલ પણ અહીંથી કલકત્તા પાછા જવા છૂટા પડ્યા. વાદળાં ઘેરાવા માંડ્યાં હતાં. તથિયત સાચવી લેવાનો પણ પ્રશ્ન હતો; પણ એ ટ્રેનની વાત તો અજબ

નીટળી. લખનો સવારે છ વાગે પહોંચાડવાને બદલે તેણે અમને ચારખાગ રેશને દસ વાગે ઉતાર્યા.

લખનો

પાર્સલ ટ્રેન મનસ્વીપણે લખનોના ચારખાગ રેશનમાં આવી પહોંચી ત્યારે રેશને અમને લેવા કોઈપણ હાજર હોય તેવા સંભવ નહોતો. શ્રી કૃષ્ણવલ્લભ દિવેદીજીને એક કાર્ડ લખ્યું હતું, પણ તેમાં અમે ટ્રેનનો સમય લખી શક્યા નહોતા. તેઓ રેશનની પાસે જ રહે છે એવી માહિતી ખનારસથી મેળવી લીધી હતી. લખનોનું ચારખાગ રેશન આખા હિંદુસ્તાનમાં તેની સુંદર ધમારતને લીધે પ્રખ્યાત છે. મુંબાઈના સેન્ટ્રલ રેશન જોટલું જ વિશાળ એ રેશન મુસાફરની આંખ દારે છે. મળૂરે પાસે સામાન ઉપડાવી અમે નિશાની પ્રમાણે અવધ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ પાસે પહોંચ્યા, ત્યાં દરવાજાના ઓટલા ઉપર જ એ પ્રેસના સુઘ મૈનેજર બિભા હતા. દિવેદીજીનું નામ પડતાં જ કહે: ‘ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું.’ પ્રેસની સામેની ગલીમાં મકાનોના નવા બ્લૉક પાડેલા છે, ત્યાં લખનોના મધ્યમ વર્ગના પરદેશી સરકારી નોકરો અને સંસ્કારી વર્ગનાં કુટુંબો વસેલાં છે. એક નાની ગલીને છેડે જઈ અમે અટક્યા અને અમારા પથદર્શકે અવાજ દીધો એટલે કૃષ્ણવલ્લભજીએ પોતે જ દાર ઉધાડ્યું.

કૃષ્ણવલ્લભ દિવેદી

‘વિશ્વભારતી’ નામનો હિંદી જ્ઞાનકોષ એમની દેખરેખ અને સંપાદન નીચે ચાલુ પ્રકાશન રૂપે અવધ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તરફથી નિયમિતપણે બહાર પડે છે. આ કામથી યુ. પી.(યુક્ત પ્રાંતો)માં તો તેમનું નામ જાણીતું છે; પરંતુ મારી સાથેનો તેમનો સંબંધ તો મુંબાઈમાં જાણીતા (હાલ સીનેમાખ્યાત) હિંદી કવિ પ્રદીપજી(રામચંદ્ર દિવેદી)ને લઈને છે. એઓ કવિના મોટા ભાઈ થાય. માળવાના રહીશ છતાં અભ્યાસ માટે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટી કૉલેજમાં ભણવા આવેલા. ત્યારથી યુ. પી.ના વિદ્વાનો, પ્રૌદ્ગિકો વગેરેના યાદ સંસર્ગમાં આવ્યા અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ત્યાં જ ખૂંચી

લખનૌના અમારા યજમાન,
હિંદી સાહિત્ય તથા સંસ્કાર-
ગંડળોમાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ, હિંદી
જ્ઞાન કોષ 'વિશ્વભારતી'ના
સંપાદક, અને સીનેમાખ્યાત
કવિ 'પ્રદીપક'ના મોટાભાઈ
શ્રી કૃષ્ણવલ્લભ દ્વિવેદી

દ્વારે ઉપર, જે મળૂરે પર ગિરતરા સામાન લઈ આવી બિબેલા અતિથિઓને
જોઈને તે જરા વાર તો અચ્ચો પામ્યા; પણ નામ દીધું કે તુરત ઉમંગમાં
આવી બેટી પડ્યા. પહેલાં ખચર આચેલી તે વાયદાથી હસખાર દિવસ અમે
મોડા પડ્યા, એટલે તે તો આશા છોડી બેઠા હતા અને બનારસનું પતું પહોંચ્યું
નહોતું. અમે તો જાણે ધરની હૂંફમાં આવી પહોંચ્યા હોઈએ એમ જ લાગ્યું.
મારે શું કરવું, કેમ કરવું, ક્યાં જવું, કોને મળવું, તેની ચર્ચા હું કરતો હતો ત્યાં
તેમણે કહ્યું, 'અળ ચે સળ ઝંઝટ આપ છોડ દીછમે; મેરેકો હી આપકા પંડા
સમજ લો.' અમને ચા, રતાન વગેરેમાં રોકી તેઓ એક કલાકનો આજો
બહાર કાઢી આવ્યા. એટલા વખતમાં એમણે શહેરના મિત્રોને ચિઠ્ઠીઓ
લખી નાખી, ટેલિફોન કરી દીધા અને જે ગૃહસ્થોને હું મળવાનો હતો

ગયા. એમના જ ડાયાઝનનીચે કવિપ્રદીપનું
શિક્ષણ વિકસ્યું અને હિંદી સાહિત્યના ઊંચા
સંસ્કાર એને મળ્યા એમ કહીએ તો ખાટું
નથી. અલ્લાહાબાદ અને લખનૌ વિદ્યાપી-
ઠોના પીઠ વિદાનોનો આઠ સંસર્ગ સાધી
કૃષ્ણવલ્લભજી પોતાના સાહિત્યપ્રેમને અખંડ
સરસ્વતી-ઉપાસનાથી જ્યતન રાખી શક્યા
છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ 'વિશ્વભારતી' જ્ઞાન-
કોષ દ્વારા તેને વધુ આપક ક્ષેત્રમાં વહેવડાવ્યો
છે. એઓ ધારત તો ધંધો કરીને કે મિત્ર-
પ્રાઈસરોની સહાયથી જીવનમાં એક સરસ
અને સુખપૂર્ણ સ્થાન મેળવી શક્યા હોત;
પણુ સ્વતંત્રતા અને સિદ્ધાંતોનો ભોગ આપવો
પડે એવું કશું નહિ કરવાનું દૃઢ મત લઈ
પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રમાં એકાન્ત ધૂન પર એ
મસ્ત રહ્યા છે. પોતાના નાનકડા બ્લોકના

તેમને મળવાના સમય નક્કી કરી નાખ્યા. લખનીમાં કળા, વિજ્ઞાન, પુરા-
તત્ત્વ વગેરે વિષયોના નિષ્ણાત જગપ્રસિદ્ધ પુરુષો વસેલા છે. વનસ્પતિ-
શાસ્ત્રના નિષ્ણાત પ્રો. શહાની, પુરાતત્ત્વના અગ્રેહોત્રી જેવા શ્રી વાસુદેવ-
શરણ અગ્રવાલ અને યુનિવર્સિટીની અનેક શાખાઓના જાણીતા
વિદ્વાનોની નાગાવલી તેઓ ભેલી ગયા. જન્મવાનું તૈયાર થાય એટલામાં
અમે લખનૌનું મ્યુઝિયમ જોવાનું અને સરકારી આર્ટ સ્કૂલની મુલાકાત
પતાવી દેવાનું ઇરાબું. કલાકના દિસાએ એક ટાંગો ઉપાડ્યો. લખનીની
વસ્તી થોડી છે, પણ વસાહતનો વિસ્તાર બહુ મોટો છે. ત્યાંના રસ્તાઓની
સફાઈ અને મકાનોની શોભા આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

લખનૌ મ્યુઝિયમ

લખનૌ મ્યુઝિયમમાં સંઘરાઓલું પ્રાચીન શિલ્પ મથુરાથી બીજે નંબરે
આવે એવું છે. જૂનાં નવાળી મકાનોના ઉપયોગ મ્યુઝિયમ માટે બંધાયેલો
થયો છે. આજે તો મ્યુઝિયમનો સંગ્રહ એટલો વધ્યો છે કે તેની બે શાખાઓ
કરવી પડી છે. તેના પ્રધાન અધિકારી શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલજી પ્રથમ
મથુરા મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર હતા અને મથુરાનું હાલનું પ્રખ્યાત મ્યુઝિયમ
તેમના જ હાથે ગોઠવાયું છે. શિલ્પ ઉપરાંત પુરાણા સિક્કાઓનું જ્ઞાન ધરા-
વતા વિરલ પુરુષોમાંના તેઓ એક છે; પરંતુ એમનાં જ્ઞાન અને શક્તિને વધારે
દીપાવનાર તો તેમનું પરમ સાત્ત્વિક શીલ છે. એ શાંત, સ્થિર નેત્રવાળી
દૂબળી-પાતળી મૂર્તિને ક્યાંક એકલા મળે તો ખબરે ન પડે કે તેઓ અધિ-
કારી હશે; પણ જ્યારે તેમનો વાર્તાપ્રવાહ શરૂ થાય ત્યારે થોડી જ વારમાં
શૃંખલાબદ્ધ વિવિધ માહિતીઓના કથારસથી તમને મંત્રમુગ્ધ કરી દે. અપ્ર-
ત્યક્ષ રૂપે અમે એકબીજાને પિછાનતા હતા. મથુરાનિવાસી મારા સ્નેહી શ્રી
રાધેશ્યામજી દ્વિવેદીએ મને તેમની બધી વાતો કરેલી. તેમણે મારા અજંતાના
પુસ્તક ઉપર ખૂબ આશીર્વાદ વરસાવેલા. આજે તેમને મળવાની ધન્ય ક્ષણ
પ્રાપ્ત થતાં હું પ્રવાસની સાર્થકતા અનુભવતો હતો. મ્યુઝિયમમાં જતાં આ-
વતાં ટોળાંને વીધી અમે તેમના ખડનું ચારણું ઉઘાડી દાખલ થયા તે વખતે

તેઓ નવા આવેલા સિક્કાઓ તપાસવામાં મશગૂલ હતા; પણ કૃષ્ણવદન-
ભાઈએ પાસે જઈ ધીરેથી કંઠક કહ્યું, એટલે તુરંત કામ પડતું મૂકી લાવાવેશ-
માં આગળ વધી દેશી રીતે મળ્યા. એવા પંડિતજન અતિથિ માટે વિવેક-
વાક્યો કહે તે તેમને મારે સ્વાભાવિક ગણાય; પણ તેની યોગ્યતા મારામાં
સિદ્ધ કરવાની મને શંકા હતી. થોડી પળો પૂર્વસ્મરણોમાં ને મારા પ્રવાસની
હકીકતમાં માથો તેમણે મને શિષ્યવિભાગ જોવાનું કહ્યું; અને તેમના હાથ
નીચે ત્યાં રહેલા અધિકારી શ્રી ઉપાધ્યાય વિષે પ્રશંસાપૂર્વક કહ્યું કે એ શિ-
ષ્યવિભાગ એમની સોજતમાં જોશે ત્યારે જ મળ પડશે. કરી રોજ તેમના
ઘર પર મળવાનું દરાવી છૂટા પડ્યા અને નજીક પીગન મકાનમાં શિષ્યગ્રંથક
હતો ત્યાં ગયા. લખનૌનો આ સંગ્રહ સંભાળનાર શ્રી ઉપાધ્યાય તાજ જ
આ ખાતામાં જોડાએલા છે. પોતે એમ. એ. થએલા છે અને આ વિષયમાં
એતપ્રાત જાનેલા એક ઉચ્ચ શ્રેણીના સાહિત્યકાર પણ છે. તેમણે પ્રાચીન,
સુપ્રસિદ્ધ મૂર્તિઓના કલાવિધાનની યોગ્ય કદર અને દર્શન આપતી કેટલીક
કથાઓ લખી છે, જે ત્રણેક ભાગમાં પ્રકટ થએલી છે. મ્યુઝિયમમાં આજે
કોઈ ખૂણે પડેલી એ કલાકૃતિઓ જે સમયમાં નિર્માણ પામી તે વખતે તેના
સર્જક કલાકારને તે કેવો સંતોષપ્રદ દર્પ આપતી હશે, લોકોને તે જોતાં કેવો
આનંદ થતો હશે, એ કલાકારના આશ્રયકારો તેને કેમ વધાવતાં હશે, તેનાં
તત્કાલીન કાલ્પનિક કથાનકો, તે સમયનું ખાતાવરણ ખડું કરતા મનોહર
ટૂંક પ્રસંગો રચીને તેમણે તેમાં આપ્યા છે. એવા સુસંપન્ન અને સુમેઝ
પુરુષના સંગમાં લખનૌની શિષ્યપ્રતિભાઓ જોતાં વખતનો શુભાર ભુલાર્થ
જવા લાગ્યો. આ મૂર્તિઓનું સ્થાન દેશની કળાશાળાઓમાં હોવું ઘટે. તેના
યોગ્ય ફોટોગ્રાફ કે પ્રતિકૃતિઓ દ્વારા તેનું નવપ્રતિષ્ઠાપન કરવું જોઈએ,
એવાએવા વિચારો હું કરતો હતો ત્યાં યજમાને યાદ આપું કે હજી તો
સરકારી કળાશાળા જોવી પાડી છે અને પાઠશાળામાં મોડું ન થવું જોઈએ!

લખનૌની આર્ટ સ્કૂલ

લખનૌની જાણીતી 'સ્કૂલ ઓવ આર્ટ્સ એન્ડ હાન્ડ્સ'ની સ્થાપનામાં

ગુજરાતના એવળુ વિદ્વાનોનો અગ્ર ભાગ છે. સ્વ. વિનાયક નંદશંકર મહેતા, સ્વ. શિવલાલ પાનાચંદ શાહ અને શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા જેવા ગુજરાતી સિવિલિયનોના પ્રયાસથી આ કળાશાળા અસ્તિત્વમાં આવી છે અને પ્રથમથી જ તેનું નિયમન હિંદી અધિકારીને હાથ હોવાથી તેના પહેલા પ્રિન્સિપલ શ્રી અસીતકુમાર હલધર નિમાયા છે. શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે હિંદી કલાનું જે અભ્યુત્થાન કર્યું તેની પ્રખળ સાક્ષીરૂપ એ શાળા બની રહી છે અને ત્યાંથી ઘણા સુપ્રસિદ્ધ કલાકારો બહાર પડ્યા છે. એ શાળાના અધ્યાપકો પણ નિપજ્ઞાત અને પ્રસિદ્ધ કલાકારો છે. એક જ શાળામાં વિશેષ વ્યક્તિત્વવાળા ઘણા માણસો બને ક્યાં એ હોય તો તે લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાં છે. એ શાળાના હેડમાસ્તર શ્રી વીરેશ્વર સેન પ્રખર કલાવિદ અને નિર્માતા છે. શ્રી એલ. એમ. સેન ચિત્રવિભાગમાં પાશ્ચિમાત્ય તાલીમ પામેલા નિપજ્ઞાત છે. એ જ પ્રમાણે શિલ્પવિભાગમાં પણ યુરોપની કલાપીટમાં પાર જિતરેલા વિશારદો છે. પેઢીઓથી ત્યાં જન્મિત સેલા ગુજરાતી નાગર કુટુંબના શ્રી હરિહરલાલ મેઢ પણ એ શાળામાં લાક્ષ (લાખ) -ચિત્રકળાના વિશેષ જ્ઞાતા તરીકે અધ્યાપક છે. લખનૌ કળાશાળામાં પહેંચતાં પહેલાં મેં કંઈક જ્યાલો કરેલા. ત્યાંના પ્રિન્સિપલ અસીતકુમાર હલધર, શ્રી વીરેશ્વર સેન વગેરેને મારા વિષે પત્રથી માહિતી હતી; મને તેમની દૂરની માહિતી હતી. કલાક્ષેત્રમાં અને કળાના અધ્યાપનમાં જીવનભરનો અનુભવ પામેલા એ પુરોષોને મળતાં ઘણા ખુલાસા અને નિર્ણયો મળશે એવી આશા મેં ઝાંધી હતી; પરંતુ શાળાના દરવાજા પાસે પહેંચતાં જ અખર મળ્યા કે શ્રી હલધરને આચાનક સ્ટેશન પર જવું પડ્યું છે. શ્રી વીરેશ્વર સેન, જેને વિદ્યાર્થીઓ ગુરુજી કહે છે, તેઓને આગલે દિવસે એક તાર મળેલો એટલે તે અદલ્લહાબાદ ગએલા; પણ મારા જૂના મિત્ર શ્રી હરિહરલાલ મેઢ હસતે વદને અમારું સ્વાગત કરવા આમળ આવ્યા ને અડા સાહેબોનો ચાર્જ પોતે સંભાળી લેશે એવી ખાત્રી આપી.

શ્રી મેઢ એક સંસ્કારી તરણુ કલાકાર છે. શ્રી કુમ્ભવલ્લભ જેવા

સાહિત્યપ્રેમી સાથે તેમને ઘાડો મુંઝવેલો તેથી મને આનંદ થયો. તેમને આ શાળા તરફથી ખાસ શિષ્યવૃત્તિ આપીને સરકારે અન્નદેશમાંથી લાક્ષરસનાં ચિત્રો કરવાનું શીખવા મોકલેલા અને તે કળા હાલ તેઓ ત્યાં શીખવે પણ છે. એમની સાથે ચિત્રશાળાના વર્ગો નિરાંતે જોવાને મળ્યા. લખનૌ કળા-શાળાનું મકાન અને બીજાં વિસ્તાર બહુ મોટાં છે. કલકત્તા કે મુંબાઇ તેની આગળ ઓછાં લાગે; પરંતુ તેના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓનો સમુદાય નહોતો. ચિત્ર અને શિલ્પમાં સારા અધ્યાપકો છે. લખનૌનું ડિઝાઇનિંગ વખણાય છે. ધંધાર્થી ચિત્રકામ (કર્મશીયલ આર્ટ) ત્યાં સક્રિય શીખવાનાં વિપુલ સાધનો છે. લીથોગ્રાફી સંપૂર્ણપણે શીખવાનો સરંજામ અને અધ્યાપકો ત્યાં છે; એટલે પોસ્ટરો, ચિત્રો ને રંગીન કામ છાપવાની સક્રિય અને પ્રત્યક્ષ તાલીમ ત્યાં મળે છે. આ જરૂરની વિદ્યા હિંદની બીજી કોઈ આર્ટ સ્કૂલમાં શીખવાતી મેં જોઈ નથી. લીથોગ્રાફીની સાથે લાઈન તથા હાફટોન બ્લૉક્સ, રંગીન બ્લૉક્સ અને તેનું છાપકામ પણ ત્યાં શીખવાય છે. તે બંને માટે સરસમાં સરસ સામાન સામગ્રી અને ગોઠવણ ત્યાં જોવામાં આવી.

લખનૌ આર્ટસ્કૂલની બીજી વિશેષતા પકવેલી માટીની મૂર્તિઓ ને પાત્રો કરવાની કળા છે. તળ લખનૌની એ તો ગૂની કળા છે, પણ શાળામાં સંસ્કાર પામી આજના કળાકારોની કાબૂમય મૂર્તિઓ સરતામાં ત્યાં તૈયાર થવા લાગી છે. એ શુદ્ધ હિંદી કળા છે. તેમાં વિશેષતા અને પ્રચૂરતા લાવવા આચાર્ય શ્રી હલધરે હમણાં શ્રી મહાપાત્ર જેવા પુરાણી શૈલીના ઉસ્તાદ કલાકારને અપનાવી લીધા છે. એ શ્રી મહાપાત્રની હકીકતો ‘કુમાર’ માસિકના વાચકો જાણે છે. એમને ત્યાં મળવાની મને ઓક્કસ આશા હતી, પરંતુ તે પણ તે દિવસે બીમાર હોવાથી ન આવી શકવાના ખચર મળ્યા. બીજી તરફ અમારો વખત તોળીતોળીને વાપરવાનો હતો એટલે એ મુલાકાત પણ નિરૂપાયે ન થઈ શકી.

લખનૌ કળાશાળાને લગતી વર્કશોપ હાલ યુદ્ધ ઉપયોગી સામગ્રી બનાવવામાં રોકાયેલી છે. શાળાના પ્રવેશદાર પાસે એક મોટા પાટિયા પર

આજસુધીમાં એ શાળામાંથી ઉત્તમ પદક (distinction) પામેલા વિદ્યાર્થી-
ઓની નામાવલિ આપેલી છે. એ નામોએ શાળાને ઘણી નામના અપાવેલી
છે. તે પૈકીના શ્રી પી. રૉય. શ્રી નિલ્મત વજેરે લખનૌમાં જ વસ્યા
છે; પણ હું માત્ર શ્રી પી. રૉયને જ મળી શક્યો. એમને પણ મારા આવ્યાના
સમાચાર મળ્યા હતા અને અમે બહાર નીકળ્યા તે પહેલાં મળી ગયા હતા,
એટલે પાછા વળતાં એમને એમના મુકામે-લખનૌની પ્રસિદ્ધ એમ્પાયર
હોટેલમાં-જઈ મળ્યા. આ એકલપંથી કલાકારની કૃતિઓ એટલી તો ભોક્-
પ્રિય બની છે કે એમની પાસે લાગ્યે જ ત્રણ કે ચારથી વધુ ચિત્રો સંગ્રહમાં
હોય છે.

ળીજ મળ્યા જેવા કલાકારો શહેરમાં નહોતા. મને સૌથી વધુ એક તો
એ થયો કે ગુજરાતના કલાકોવિદ શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા (I.C.S.)
પણ ન મળી શક્યા. તેઓ અદમોડા શ્રી ઉદયશંકરના નવરાત્રના ઉત્સવમાં
મઓલા હતા. એમની ગેરહાજરીની જાણ પૂ. ખરેખર મને સાલી. ળીજ બધી
રીતે શ્રી કૃષ્ણવલ્લભજીએ ત્યાંના સંસ્કારી મંડળમાં જે પ્રચારકામ કર્યું તેનો
હું સરસ લાભ પામ્યો.

લગભગ એ લાગ્યા સુધી શ્રીમતી દિવેદીજીને રાહ જોવડાવી અમે એ
નાનકડી પાકશાળાનો પ્રસાદ પામ્યા. એ નાના નમણા મકાનમાં આ બાવ-
ભર્થા દંપતીના આશ્રમે અમને ઘર જેવું સ્વાસ્થ્ય મળ્યું. જમીને રાતની
જિંથની ખોટ પૂરી કરી, ત્યાં સાંજ પડી. હવે એક અગત્યની મુલાકાત પાર
પાડવાની હતી. અમદાવાદના કલાપ્રેમી શેઠ ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઈનાં નાનાં
બેન સૌ. સૌદામિનીબેન લખનૌના આગેવાન ગૃહસ્થ ડૉ. વ્યાસના સુપુત્ર
શ્રી ડૉ. નિરંજન વ્યાસનાં સૌભાગ્યલાગી છે. સર ચીનુભાઈના કુટુંબ સાથે
મારો અંગત નાતો હોવાથી ત્યાં મારે પહેલું જવું જોઈતું હતું; પણ લખનૌનાં
લાંબાં અંતરો જોતાં અમારો મુકામ યોગ્ય સ્થળે થયો લાગ્યો. ડૉ. શ્રી નિ-
રંજન વ્યાસને મળતાં તેમણે ળીજે દિવસે પોતાને ત્યાં કેટલાક કલાકારો

સાથે મળવાનો મરદો જણાવ્યો; પણ સમય અને તબિયતના કારણે તેમને હું સંમતિ આપી શક્યો નહિ.

ત્યાંથી રજા લઈ આપણા બીજા ગુજરાતી સિવિલિયન સ્વ. શિવલાલ-લાલનાં મુખત્રી શ્રીમતી કુસુમબેન પાલને અમે મળવા ગયા. એ ગૃહેનમાં તેમના પિતાનું સૌજન્ય અને વિદ્યાનો વારસો હિતરેલાં જોયાં. તેમણે સ્વ. શિવલાલભાઈના રમણમાં એક વિદ્વાનને કલાપૂર્ણ રમારકથંથ ગદ્યાર પાડ્યો છે, જેમાં હિંદી, અંગ્રાળી ને ગુજરાતી વિદ્વાનો તેમજ કલાકારોએ સરસ ફાળો આપ્યો છે. એમનું મકાન પણ ક્યાંનું ક્યાં દૂરના પસમાં હતું. એમને મળી લઈ થાકતાથાકતા રાત્રે મુકામ બેગા થયા અને બીજા દિવસે નીકળી જવાનો સંકલ્પ કર્યો.

બીજો દિવસ

પણ શ્રી દિવેદીજીના મનમાં તો કંઈ ઓર જ તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. બીજો દિવસે સવારમાં નાહીધોઈ સાયકલ લેનાકે ને કહે કે ‘હું બે કલાકમાં આવું છું. ફેટલાક ખાસ મિત્રો સાથે આપનો મેલાપ ગોઠવેલો છે; નહિ ને તેઓ મને અપરાધી ઠરાવશે.’ એ ગયા તે ગયા. લગભગ એક વાગ્યે થાક્યાપાક્યા આવ્યા, પણ મોં પર ખૂબ હિલ્લાસ હતો. ‘સાંજે બહુ સરસ મેળાવડો કાન્યકુબ્જ કૉલેજમાં થશે. તેના પ્રિન્સિપલ મારા મિત્ર છે. બીજા કવિઓ અને કલાકારો ત્યાં મળશે અને થોડા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ હશે.’ મારે તો જહ્દી નીકળી જવું હતું, પણ તેમણે અંધન નાંખ્યું. પ્રવાસમાં અમે અલ્લાહાબાદ છોડી દીધું હતું, પણ અધેથી ત્યાંનું મ્યુઝિયમ જોવાનો એકસરનો આગ્રહ થયો, એટલે નક્કી કર્યું કે મોડા થયા છીએ તો એ તીર્થ પણ કરી લેવું; પણ અલ્લાહાબાદમાં કાંઈ મિજાન નહોતી. કલકત્તાથી ‘વિશાલ ભારત’ના ડૉ. રામ શર્માએ એક મિત્રનું સરનામું આપેલું; પરંતુ કાનપુરમાં ઘણા ગુજરાતીઓનું રહેઠાણ છે અને મારા નિકટના રોહીઓ પણ ત્યાં સારી સ્થિતિમાં ઘંધા ચલાવે છે તેથી,

તેમજ ઝરિયાથી પણ આગ્રહ થએલો કે મારે તે બધાને મળ્યા વિના જવું
 થોડું નથી તેથી, ઝરિયામાં ખાણોના ધંધામાં અગ્ર ભાગ લેનાર રનેહી મુ.
 જોરધનદાસભાઈના સુપુત્ર મુકુટલાલને કાનપુર તાર કરી દીધો. આમ,
 ત્રીજા દિવસે સવારે તો કાનપુર માટે નીકળી જવાનું નિશ્ચિત જ થઈ
 ગયું હતું.

કા.યકુળ કૉલેજમાં

આમલા દિવસના થાકની અસરને લઈને આખો દિવસ ક્યાંય પણ
 જઈ શકાયું નહિ મનની અને શરીરની શક્તિઓ વિશ્રાન્તિ માગી રહી
 હતી, એટલે સાંજ પૂરતો મોરચો સંભાળવા અમે મુકામ બહાર પગ જ
 મૂક્યો નહિ. સાંજે છ વાગ્યે દિવેદીજીએ ઉપાડ્યા કાન્યકુળ કૉલેજ તરફ.
 લખનૌની એ સુપ્રસિદ્ધ કૉલેજ છે. અમે પહોંચ્યા ત્યારે ફેટલાક વિદ્યાર્થી-
 ઓ અને પ્રાઈસરો ત્યાં રહ બેતા હતા. અહીં શી રીતે અમારો વિચાર-
 વિનિમય થશે તેનો કોઈ જ અંદાજ નહોતો; પણ પ્રસંગને કંઈક રૂપ આ-
 પવા મેં મારી પાસેનાં ચિત્રો અને ચિત્રપટો એ મોટાં લાયબ્રેરી-ટેબલો
 ભેગાં કરી તે પર પાથરી દીધાં અને તે વિષે અવિધિસર વાતો અને
 ખુલાસા આપવા માંડ્યા, એટલામાં તો કવિમંડળ, પ્રાઈસરમંડળ અને શ્રી
 વાસુદેવશરણ અગ્રવાલજી આવી પહોંચ્યા. તેમણે પણ એમાં ખૂબ રસ
 લીધો. થોડી વારે પ્રિન્સિપલ મહાશયે દરખાસ્ત મૂકી કે આપણે કંઈક
 વિધિસર વાર્તાલાપ અને પરિચય કરીએ. એમ કહી સભાનું અધ્યક્ષસ્થાન
 લેવા શ્રી અગ્રવાલજીને વિનંતિ કરી. મારી પિજાન આપવાને દિવેદીજીએ
 કંઈકંઈ પૂર્વતૈયારી કરી હતી, - 'વિશાલ ભારત'ના અંકમાંથી ને 'કલાકલાપ'-
 માંથી; પણ પ્રમુખશ્રીએ પોતાના અરધા કલાકના પ્રારંભિક વ્યાખ્યાનમાં
 મારા વિષે એટલી બધી માહિતી અને કલાતી ભૂમિકા આપી દીધી કે
 તેમને જોડવાનું રહ્યું જ નહિ; પણ મારા માટે પછી વિભાસણ થઈ કે
 એટલા વિદ્વાતપ્રચૂર બાપણ પછી મારે કઈ રીતે સભાનું રસરંજન કરવું.
 વળી સભા આમળ હિંદીમાં જોડવાનું હતું. પ્રસાસના આમળતા અનુભવે

ચોંદ કરી મારા વક્તવ્યમાં સરળતા અને વિખાલસતા વળગી જે કંઈ અનુભવસિદ્ધ હતું તે જ મેં કહ્યું. પોણા કલાક પછી કૉલેજના પ્રિન્સિપલ આભારદર્શન માટે ઊભા થયા ત્યારે જ સમજી શક્યો કે મધ્યે ગમે કસોટીમાંથી પાર ઉતાર્યો હતો. એમણે તો બીજે દિવસે કૉલેજની મોટી સભા દરાવી મને રોકા. પાડવાનો અનુરોધ કર્યો, પણ તે મારા માટે તદ્દન અશક્ય હતું. રાત્રે મુકામ પર આવ્યા ત્યારે દિવેદીજીએ જણાવ્યું કે એ લોકોએ એમના પર ખડુ દગ્ગાણુ દ્યું છે કે મારે અહીં વધારે માણસોને મળવું; પણ તેમણે જ મારી તળિયનમાં ફેર પડેલો જોયો હતો, એટલે ટેકા ન આપ્યો.

સત્સંગ દિવેદી દંપતીથી રજા લેતાં કુટુંબ વિષ્ણુ હું પડતું હોય એવી સાગણી ધર્મ. કોઈ સાધનસંપત્તિ યજમાન કરતાં થે વધુ સેવા અને સ્વાસ્થ્ય તેમને ત્યાં અમને મળ્યાં હતાં. સવારે કાનપુર જતી ટ્રેનમાં અમે દસામને અડી ગયા ત્યાં સુધી દિવેદીજીનાં શ્રમ ને કાળજીનો પાર નહોતો. એ કલાકની જ મુસાફરી હતી. દસ વાગ્યે તો કાનપુરના વિસ્તારવંત બંકશનમાં મુસાફરોની ભરપૂર ગિરદીમાં અમે ઊતર્યાં.

કાનપુર

ઝરિયા જેવું જ ગુજરાતનું બીજું મોટું મંસ્થાન કાનપુર ગણી શકાય. અમારા રંગીડીગંઠથી અને સાહસિક ઉત્તમનિર્માના શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટ તથા તેમના સુપુત્રો અને હાથવહવાળા હિમતભાઈ એમ ચારવાંચ જણાએ ટ્રેનના ડગ્ગાએ પર છૂટીછૂટી નજર રાખી હતી. રવેશી મહેમાનોને હાથ કરતાં તેમને ચાર સાગી જ નહિ. દાદર પાસે રૂઢ ગોવર્ધનદાસદાસ ઊભા હતા અમને જોઈ તેમનું મન ખડુ પ્રસન્ન અને જિમિલ પળેલું લાગ્યું.

ધેર પહોંચ્યા પછી સમગ્રમું કે અહીંના બંધુઓના પ્રેમપાશથી સહજ-માં છટા થવાય એવું નથી. કાનપુરમાં એ સૌને મળવા સિવાય કંઈ પ્રયોગન નહોતું, એટલે ત્યાં મુકામ રાખી એક દિવસ અસ્લાહાબાદ માત્ર હાથેથી

લઘ જઘ આવવું અને અહીં જ સૌની સાથે વધુ વખતનો લાભ લેવો એમ ઠરાવ્યું. અદલાદલાયાદના અજાત મિત્રોને પણ એજામાં એજી તકલીફ થશે એ વિચાર પણ થોડ્ય લાગ્યો. કાનપુરમાં કળાવિષયક સંશોધન કે પરિચયો કરવાના હતા નહિ; પણ કાનપુરનો વ્યાપારઉદ્યોગ-વિસ્તાર જોવા જેવો લાગ્યો. ગુજરાતી બંધુઓએ ત્યાં સારી પ્રગતિ કરી છે અને હવે ઉદ્યોગો સ્થાપવાના મનસૂબા પણ કરી રહ્યા છે. મિલ-રોર્સ સંસ્થાઓનું બજાર તો તેમના જ હાથમાં છે, એટલે શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટના સુપુત્ર સુકુટલાલે ‘પીપલ આયર્ન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ’ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ હાથ કરી છે. બંધાની સાથે ગુજરાતી બંધુઓએ વેપારી તરીકે સારી શાખ પાડી છે. તેમનો શુદ્ધ વ્યવહાર, ચીવટ અને નિયમિતતા વખણાય છે. કાનપુર ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર હોવાથી ત્યાં એક સારી ટેક્નોલોજિકલ સ્કૂલ છે. તેના ગુજરાતી પ્રિન્સિપલ શ્રી શ્રીલોકપ્રિય વ્યક્તિ છે. તેમના જ સ્ટાફમાં શ્રી હરિલાલ મૂળાણી સાયન્સના પ્રોફેસર છે. બીજા સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ડૉ. લાભશંકર ભટ્ટ હું જ્યો તે પહેલાં થોડા જ વખતે દિલ્હીમાં સરકારી એમ્યુનિશન ખાતામાં ઊંચા હોદ્દા પર બદલી થવાથી ગએલા. ડૉ. ભટ્ટે કાનપુરમાં ગુજરાતી સમાજની સેવા બહુ કરી છે અને તેથી સૌ તેમને યાદ કરે છે. તેમના પ્રયાસથી કાનપુરની ગુજરાતી શાળાનું ત્રણ મજલાનું સુંદર મકાન બંધાયું છે અને કાનપુરની તે એક નમૂનેદાર શાળા ગણાય છે. આ મકાનમાં ગુજરાતી મંડળે મારા જવાના પ્રસંગને એક મેળવડા રૂપે વધાવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ, તરણો ને ગૃહસ્થોની મોટી હાજરી ત્યાં થઈ હતી. ગુજરાતી સમાજના પ્રાણુસંચાલક શ્રીયુત ચંદ્રારાણ્યએ તે પ્રસંગે સુંદર પ્રવચન કર્યું હતું અને મંડળે મારા પ્રવાસની હકીકત બહુ રસપૂર્વક સાંભળી હતી. કાનપુરનું ગુજરાતી યુવક મંડળ બહુ આશાસ્પદ યુવકોનું બનેલું છે. તે બંધાની શુભ પ્રવૃત્તિ અને વિચારો પ્રકટ કરતું એક હસ્તલિખિત માસિકપત્ર જોઈ મને બહુ આનંદ થયો. કાનપુરમાં વળી મારા એક પુરાણા મિત્ર લક્ષ્મીદાસભાઈ ઠાકર મળી આવ્યા. તે ઐન્દુએટ થએલા છે, છતાં બંધામાં સાહસિક હોઈ કાનપુરમાં

‘દાકર બોર્ડિંગ હાઉસ’ ઉધાડ્યું છે. તેમનો આશય એ છે કે વેપાર રોજગાર માટે આવતા લાઇઓને ઘર જેવી ખાનપાનની સગવડ મળે તો પરદેશમાં તેમનાં શરીર સારાં રહે અને પ્રગતિ સાધી શકે. વાત તો ખરી છે કે ગુજરાતી રસોડાની લિબ્જત ઇંતર પ્રાંતોની યવ્વર ગોઠવણમાં લગભગ સ્વખવત છે. શ્રી દાકરના બોજનાલયમાં ઘરની જેમ જ દાણા ઝાટકો સાફસૂક કરી સંઘરવામાં આવે છે અને શાકપાન પણ ગૃહસ્થની રસવૃત્તિ અનુસાર તાજાં મેળવે છે. એમનો સંકલ્પ છે કે એવી આંતરિક સ્વચ્છતા અને પ્રામાણિકતા ન જળવાય ત્યારે એ ધંધો બંધ કરવો. કાનપુરનાં ઉદ્યોગકેન્દ્રો અને સંસ્થાઓ જોવાને તો બહુ દિવસો જોઈએ, એટલે મેં મિત્રમેળાપથી સંતોષ માની અલ્લાહાબાદ જવાનું વચગાળે સાધી લીધું.

અલ્લાહાબાદ

શ્રી રામ શર્માએ અલ્લાહાબાદ લીડર પ્રેસમાં શ્રી વાચસ્પતિ પાઠકજીનું સરનામું આપેલું ત્યાં મેં આગલા દિવસે કાઢી ખજાર આપેલા. એક અઝાત મિત્રને મોડી રાત્રે તકલીફ રૂપ ન થવાના વિચારે રાત્રે દસ વાગ્યે ટ્રેનમાંથી ઊતરી અમે વેસ્ટિંગ રૂમમાં સવાર પાડી દેવા ધારેલું; પણ એ અખણી દુનિયામાં મેં મને આંગળીથી શોધી આપનાર એક ભોમિયો લર્ક પાઠકજીએ આવી નમસ્કાર કર્યા! જે લાઇએ મને ઓળખાવ્યો તેમને તો હું ન ઓળખી શક્યો. તે સાબરમતી આશ્રમમાં કોઇની જોડે આવ્યા હશે અને મને જોયો હશે. તે પાઠકજીને ત્યાં ઊતરેલા અને બીજી ટ્રેનમાં જવાના હતા, તેથી અમારી પિછાન કરાવી આવતા થઇ ગયા. અમે તો રોશનમાં રહેવાનો ઈરાદો બાહેર કર્યો, પણ પાઠકજી તો કાંઈ જુદો જ માયા હતા. શ્રી રામ શર્માની ચિઠ્ઠી મળે પછી કંઈ કહેવાનું હોય જ નહિ. ‘આપ પ્રથમ મેરે મકાનપે ચલીએ. બહુત દૂર નહિ હૈ.’ રાતના દસ વાગ્યે આંધળાને દોરનાર લાકડી મળે એવી તેમની હાજરી અમને પ્રિય થઇ પડી. લીડર પ્રેસના કૉમ્પાઉન્ડમાં ઘોડાગાડી પહોંચી ત્યાં સુધીના રસ્તામાં કંઈ જ સૂઝ નહોતી પડતી. લીડર પ્રેસના આલિશાન મકાનની બારીઓ ઝગમગતી હતી અને સવારની પ્રતનો ધમધમાટ કરતાં

અહલાહાળાદમાં 'લીડર' પત્રની હિંદી આવૃત્તિના 'પુસ્તક પરિચય' દ્વારા, અને લીડર પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થતાં પુસ્તકોના વ્યવસ્થાપક શ્રી વાચસ્પતિ પાઠકજી અમારા યજમાન હતા. સાહિત્ય અને કલાના રસિક આ વિદ્વાનનું મિત્રમંડળ બહુ બહોળું અને દેશની જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળા મેં હું હતું.

અહવાહારની તૈયારી રાખી હતી. એમણે અને ચિ. નરેન્દ્રે બેઠતો જવાળ કરી લીધો. બિજાનાં તૈયાર હતાં, પણ આવા વિદ્વાન યજમાનનો પરિચય કરવાની ઇચ્છાએ ઊંધ ન આવી, એટલે વાર્તાલાપે ચડ્યા. એવામાં 'લીડર'ના રાત્રિના મેનેજર આવી ચડ્યા, તેમને પાછો પરિચય આપ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સવારની પ્રતમાં મારા આવ્યાના સમાચાર અને મળવાનો સમય બીજાંમાં જોડવાઈ ગયાં! શ્રી પાઠકજી 'લીડર' પત્રની

મશીનો ગાજતાં હતાં. પાછળના લાગમાં સ્ટાફને રહેવાના ખંડ હતા. તેમાંના એકનું બા છું પંડિતજીએ ખખડાવ્યું. આગળનો નાનો ખંડ એક મોટી પાટથી રોકાઈ ગયો હતો. તે પર ચોપડીઓના ઢગલા પડ્યા હતા અને ભૂત પર હિંદી કલાકારોનાં નાનાં મોટાં ચિત્રો ચોંકેલાં હતાં. તેમાં મેં આકાશે કમળદૂંબો લઈ જતા હંસોવાળુ મારું 'મેઘદૂત'નું ચિત્ર જોયું. ચોંધીને કહે: 'આપકા અપ્રત્યક્ષ પરિચય તો પૂર્વસે હી હો ગયા હય. આજ આપકે સ્વયં પધારનેસે મેં ઔર ધન્ય હુવા.' એ પાટ,

મેઠક, બિજાનું અને મેલાપની જગ્યા હતી. હું ત્યાં જોડવાયો. પંડિતજીએ દરેક કલાકારનું હસ્તકૃત અસલ ચિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ તેમનો ખાસ નાદ હતો.

મેં પત્રમાં સ્પષ્ટ લખ્યું હતું કે રાત્રે અમે કશું મોજન લઈશું નહિ, છતાં તેમણે પોતે કંઈ ખાધું નહોતું અને

એમણે અને ચિ. નરેન્દ્રે બેઠતો જવાળ કરી લીધો. બિજાનાં તૈયાર હતાં, પણ આવા વિદ્વાન યજમાનનો પરિચય કરવાની ઇચ્છાએ ઊંધ ન આવી, એટલે વાર્તાલાપે ચડ્યા. એવામાં 'લીડર'ના રાત્રિના મેનેજર આવી ચડ્યા, તેમને પાછો પરિચય આપ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સવારની પ્રતમાં મારા આવ્યાના સમાચાર અને મળવાનો સમય બીજાંમાં જોડવાઈ ગયાં! શ્રી પાઠકજી 'લીડર' પત્રની

હિંદી આવૃત્તિના 'પુસ્તકપરિચય' કાર અને પ્રેસ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકોના વ્યવસ્થાપક હતા. યુ. પી.ના વિદ્વાનો થોડી અને સાદી સામગ્રી પર ધર ચલાવી શકે છે; પણ અભ્યાસનાં પુસ્તકો અને સંગ્રહ પર બહુ પ્રેમ રાખે છે. શ્રી વાયસ્પતિજીનું મિત્રમંડળ બહુ બહોળું અને દેશની જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાઓહું હતું. કળા ઉપર તેમણે કેટલીયે વાતો ધ્યેયપૂર્વક કરી. તેમણે મારો જીન દિવસનો પ્રોગ્રામ જોડવી કાઢ્યો. સવારમાં પ્રભાત-સંગમ જઈ આવવું બપોરે મિલાપનો સમય રાખવો, સાંજે મ્યુઝિયમ જોવું. અલાહાબાદ મ્યુઝિયમમાં મહાપ રેરીકે કેટલાંક ચિત્રો લોન તરીકે આપેલાં હતાં તેહું જાણતો હતો. મ્યુઝિયમમાં તેની જોડવા, સમવટ

અલાહાબાદના મ્યુઝિયમની જોડવા, સમવટ અને પ્રચાર કરનાર કલાપ્રિય સંગ્રહન શ્રી રામચન્દ્રજી દંડન

અને પ્રચાર કરનારા કલાપ્રિય સંગ્રહન શ્રી રામચન્દ્ર દંડનને મારે મળવું છે એ વાત મેં પાઠકજીને લખેલી, એટલે સવારમાં પ્રાતઃવિધિથી પરવારી બેઠા કે તુરત એક કાશ્મીરી તરુણ કાળી ટોપી, લાંબો કાળો અચકન ને પહોળી ખાંચના લેંઘામાં પોતાની સાઈકલ બારણા આગળ ખડી કરી અંદર આવ્યા. 'યે દંડન સાહ્ય આ ગયે.' પ્રેમપૂર્વક નમસ્તે થયા. તેમના હાથમાં લીડરની સવારની પ્રત હતી, તેમાં અમારો પ્રોગ્રામ છપાએલો બતાવ્યો. તે વાંચી તેઓ તરત ખજર કાઢવા આવ્યા હતા કે તેમને નીરાંતથી મળવા કયો સમય મળશે. મારી ઇચ્છા

પ્રમાણે પાઠકશ્રીને વિદાય થવાને સાંજની ટ્રેનનો ટાંચ પણ બહાર પાડી દીધો હતો, એટલે ટંકનશ્રીને ચિંતા થએલી; પણ અમે ટૂંકમાં જણાવ્યું કે અલ્લાહાબાદમાં તેમને જ મળવાનું અને શેરીક ચિત્રાલય તથા મ્યુઝિયમ જોવાનું જ માત્ર કામ હતું. અલ્લાહાબાદ મ્યુઝિયમના પ્રસ્તાવક શ્રી વ્યાસશ્રી પ્રવાસમાં હતા, એટલે તેમની ખોટ તો ભોગવવાની જ. ટંકનશ્રીના ગયા પછી એક છકડો લાડે કરી અમે પ્રયાગતીર્થ તરફ હંકારી ગયા. અલ્લાહાબાદ શહેરનો સરિયામ રસ્તો વીંધીને લગભગ ચાર માઇલ સુધી અમને લોકશુવન નીરખતાં જતાં વખત લાંબો લાંબો નહિ, પણ લગભગ સવા કલાકે ત્યાં પહોંચ્યા.

પ્રયાગ સંગમ

પ્રયાગ સંગમ આગળ અંને મહાનદીઓના પટ શહેરની સપાટીથી ઘણા નીચા-લગભગ વીસ ફીટ જેટલા-ઊંચતરી ગએલા છે, પણ યુગોથી નદીનાં પૂરાંએ તેનો વિસ્તાર એટલો બધો વધારી દીધો છે કે જે નદી મળે છે તેની વચ્ચેના રેતાળ પ્રદેશમાં ચાર વર્ષે ભરાતો કુંભ મેળો તેમાં સમાઈ જાય છે. લગભગ વીસ લાખ માણસોની મેદની ત્યાં જમે છે અને આખા હિંદુસ્તાનના ધર્મ-સંપ્રદાયોનાં ભાવિક નરનારીઓ, વેરાગીઓ, વેપારીઓ અને રખડુઓનો ત્યાં સંપર્ક જમે છે. એનો બહોળરત રાખવા ખાસ પોલીસ, ખાસ મ્યુનિસિપાલિટી તથા અનેક સેવાસંઘોનો પ્રયત્ન થાય છે. આ મેળો જગતનો મહામેળો ગણાય છે, કારણ કે આ મેળાની સંખ્યા જેટલી બીજા કોઈ મેળાની સંખ્યાપરંપરા થતી નથી. આખા આર્યાવર્તની એકતા સાધવા પ્રાચીન મહર્ષિઓ અને સંત મહાત્માઓએ આ સ્થાનનું માહાત્મ્ય કેવી રીતે જમાવી દીધું છે તે વિચારીએ તો આશ્ચર્યકારક પ્રકાર લાગે છે. ગઈ સાલ કુંભમેળો થયો હતો, પણ યુદ્ધના પ્રસંગોએ નવા આવનાર પર અંકુશો મૂકી દીધા હતા. અમે ગયા ત્યારે તો એ પ્રદેશ સાવ ખાલી હતો. માત્ર પંડાઓની કુટિરો અહીંતહીં નામો અને ચિહ્નોવાળા ધન્યગરા ફરકાવી રહી હતી. અમે નદીના પટમાં ઊતર્યા કે તરત

અલ્લાહાબાદમાં પ્રયાગ સંગમ આગળ યાત્રાળુઓની હોડીઓ

પંડાઓએ અમારો પીછો પકડેલો, પણ અમે જતરાળુ નથી, જ્ઞાનપ્રવાસીઓ જ છીએ એવો ખુલાસો પાઠકજી સ્થાનિક દળે આપી દેતા એટલે ચૂપ થઈ જતા. આ પંડાઓ જતરાળુઓને પોતાની કુટિરમાં મુકામ આપે, તેમનાં કપડાં જોડા વગેરે સાચવે, વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવે અને શ્રદ્ધા પ્રમાણે દાન વિતરાવે છે. અમારે કોઈનું કામ નહોતું, છતાં એક પંડો જિદ કરીને પણ અમે સંગમ આમળ જવા એક હોડી કરી તેમાં ચડી બેઠો. એને આશા હતી કે સ્નાન કરતી વેળા તો તેને તક મળશે. હોડી સંગમમાં યમુનાના પ્રવાહમાં જ ઊભી રહે છે. ગંગાનો પ્રવાહ બહુ વેગવંત હોવાથી કોઈ તે આજુ નહાવા જતું નથી. સંગમ—ત્રિકોણ આગળ લાકડાનો એક લાંબો ડકો બાંધેલો છે, તેને વળગી લોકો સ્નાન કરી લે છે. વળી ત્યાં યમુનાના કાચગાનું પણ બહુ જોર છે. ઘણી વાર તે માણસોને બચમાં ભરી વ્લય છે. કપડાં ધોવાનું સાધન તો ત્યાં હોય જ શાનું ? બીને કપડે હોડીમાં ચડી કોરાં બદલી લેવાનાં. અમે ઉપરની ચેતવણી અને સાવચેતીઓ પાળી સ્નાન કરી લીધું અને હોડી પાછી ફેરવી.

પેલા પંડ્યાજીને કંઈ આશ્વાસન ન આપ્યું, પણ હોડીવાળાને એક આનો વધારે આપ્યો. પંડ્યાજીનું જોર એટલું ગયું હોય છે કે તેઓ હોડી દરાવી આપે તો હોડીવાળા પર તેમનો હક ચડે ! અમરથા એસવા દેવાની તો કોઈ પંડાને ના જ ન પડાય. આ પંડ્યાજી મુસાફરોની પ્રામાણિક સેવા કરે અને સંસ્કૃતિના આ દાનપ્રદાનના કાર્યમાં પ્રયાસ કરે તો આખા ભારતવર્ષને ઉપકાર કરી શકે. યરોળર એક વાગ્યે અમે મુકામ પર પહોંચ્યા અને યાત્રાના તપથી કુધાદેવી પ્રસન્ન થયાં હતાં તેમને પાંદકજીની અનકુટિરમાં વધાવી લીધાં. તે પછી થાકે પણ થોડો હક કરી આંખ મીંચાવી દીધી.

કલાકાર મુખવીરસિંહજી સન્યાસ

પંદરેક મિનિટ પાદ જાગ્યો તો કોઈ યુવાન સાથે પાંદકજીને વાર્તાલાપમાં જોડા સાંભળ્યા. લોડરની સવારની જાહેરાત વાંચી એ ભાઈ આવી પહોંચેલા. લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાં કલાવિભાગમાં ડિપ્લોમા લઈ આવેલા એ યુવાન કલાકાર મુખવીરસિંહ સન્યાસે ભાઈ જગનલાલ જાદવ પાસેથી મારો પરિચય મેળવેલો, એટલે આકર્ષાઈ સંપર્ક સાધવા ધાર્યું હતું. એ ભાઈએ પોતાની કળાશાળા ઉઘાડી છે અને યુનિવર્સિટીના આશ્રયે એક કળાવર્ગ ચલાવે છે. તેમણે આગ્રહ કર્યો કે મારે તેમની શાળા જોવી. સમયની ખેંચ હતી, પણ નિરૂપાયે તેમને વશ થવું પડ્યું. શ્રી પાંદકજીએ જે મિત્રોને જોલાવી, ખીજા મુલાકાતીઓને ચાર વાગ્યે મ્યુઝિયમનો વાયદો આપવો દરાવી, અમારાં ગિસ્તરા પોટલાં સાથે ટાંગો ઉપાડ્યો. સામાન પ્રથમ વેઈટિંગ રૂમમાં મૂકી દીધો અને પછી આગળ ચાલ્યા અંતર જાહુ લાંબું જણાયું, પણ તેથી અણાહાયાદની એક ખીજખાજી જોવા મળી. માર્ગમાં નહેરુના આનંદભવનનાં દર્શન કર્યાં. મુખવીરસિંહજીની શાળા એક અમલાના નીચલા તળમાં હતી. પ્રકાશની કે જોડકની ગોદવણ યરોળર નહોતી, પણ તેણે તેની સળવટ જાહુ સુંદર કરી હતી. લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાંથી તેણે રંગ અને રેખાની હથોટીમાં સારી પ્રવીણતા મેળવી હતી. ચિત્રના વિષયો મોટેભાગે રાધાકૃષ્ણ કે પુરાણોના હતા. અત્રતન જીવનની વિચારસરણિ તેમાં પ્રવેશી નહોતી, તેમ શિક્ષણની

કોઈ સ્થિતિ પ્રાપ્તકર્ત્રો ખ્યાલ હજી મળ્યો નહોતો; પણ તેનો ઉત્સાહ ઘણો હતો. તે મેં દેશના શિક્ષણવિધાયકો તથા ઘડાળી રાષ્ટ્રીય શિક્ષા તરફ નજર રાખી પોતાના પ્રયાગો કરે તો તેને કાર્ય કરવાને મોટું ક્ષેત્ર હાથ લાગ્યું હતું ને તેમાં સફળ થાય એમ હતું. વિદ્યાર્થીઓને તો હું નજ મળી શક્યો, પણ ત્યાં આવવા જવામાં જે વખત ગયો તેના પ્રમાણમાં હું ત્યાં વખત માળી શકું એમ નહોતું, એટલે જલદી વિદાય લઈ ચાર વાગ્યે મ્યુઝિયમમાં ટંકનગ્ર પાસે હાજરી આપવા ઉતાવળ કરી. માર્ગમાં મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી દર વર્ષે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ભરાય છે તેની તૈયારીઓ જોઈ. મ્યુનિસિપાલિટીએ ચોક્કસ જગ્યા નક્કી કરી રાખી છે, ત્યાં દર વર્ષે દુકાનો બાંધી આપે છે અને તેમાં રવેદેશી માલની જ દુકાનોનું પ્રદર્શન ભરે છે. સાથે તમાશા ગમ્મત અને રંજનનાં સાધનો અને સંસ્થાઓ પણ હોય છે. મોટાં શહેરોએ આ દાખલો લેવા જેવો ખરો.

અદ્વાદાબાદ મ્યુઝિયમ

અમે જે કૉમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયા ત્યાં મ્યુ. ઝાફરાબાદની મોટી મેદાનીએ ચોગાન રોકા લીધું હતું. તેનો ખુલાસો પૂછતાં જણાવું કે અદ્વાદાબાદના મ્યુઝિયમને પોલીકું મકાન નથી, એટલે મ્યુનિસિપાલિટીએ આંદિસોના મકાનમાં નીચેના ભાગમાં થોડા ઓરડા કાઢી આપ્યા છે. તેમાં એબ્દુલકેશનઝ આદિસર શ્રી વ્યાસજીના પ્રયાસથી તેનો પ્રારંભ થયો છે; અને આજે નોકરોનો પગારનો દિવસ હોવાથી જ નોકરોની ત્યાં ગિરદી દેખાતી હતી.

મકાનના પાછળના ભાગમાં જતાં જ ચારે તરફ ખંડેરામાંથી આણેલી આખીપાખી મૂર્તિઓ તથા સ્થંભોના ઢગલા ને ઢગલા દેખાયા. અત્યંત મહત્વની મૂર્તિઓ જ મકાનમાં મૂકવાની જગ્યા મળી હતી. મકાનના દરવાજે ટંકન સાહેબ અમારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. હાથ પરની ઘડિયાળ જોઈ તુરંત કહે: 'મારે આપનો વખત વિચારવો પડશે. વ્યાસજી પોતે અહીં હોત તો આપને આમ જવા ન દેત. આ મ્યુઝિયમ જોવાને કમતીમાં કમતી ત્રણ દિવસ તમને રોકી શકે એટલું તેમને દરેક વસ્તુ મારે કહેવાનું હોય છે. ખોલો,

ક્યાંથી શરૂ કરીશું? રોરીક ભવન પહેલું જોઈએ.' ત્યાં એક જ ખંડમાં વીસેક જેટલાં અસલ રોરીક-ચિત્રોનો સમાવેશ સુંદરરીતે કરેલો હતો. મકાનની ગોદવણ જોઈએ તેવી નહોતી, એટલે પ્રકાશ માટે વીજળીક રોશની ગોઠવેલી હતી. ખંડો નાના હોવાથી રોરીક-ચિત્રોને ઉચિત રચના તો નહોતી થઈ શકી, પણ તેમણે શક્ય એટલું કરી નાખ્યું હતું. ભીંત પર તેમનાં છપા-એલાં ચિત્રોની પ્લેટો મૂકી હતી. ઉપરાંત તેમના પરિચય સાથે ચિત્રો ઉપર વિવેચના કરતું એક કૉલમ પણ છપાવી નાખ્યું હતું. શ્રી રોરીકનું દર્શાત લઈ લખનાૌના કલાધ્યક્ષ શ્રી અસીન હલધરે પણ પોતાનો કેટલોક ચિત્રસંગ્રહ ત્યાં આપી દીધો છે. તેને હલધર ભવન નામ આપેલું છે. અહીં મને એ કલાકારનાં કેટલાંક નાનાં સુંદર કાવ્યચિત્રો જોવાનાં મળ્યાં. તેમનાં મોટાં ચિત્રો કરતાં એમાં તેમણે વિશેષ ગીતપ્રતિભા બતાવી છે. તેઓ સારા કવિ પણ છે એ મેં અહીં જાણ્યું.

ત્રીજા કલાકાર શ્રી અનાગરિક ગોવિંદનાં સુંદર ધાર્મિક ભાવનાવાળાં ચિત્રોનો એક ખંડ ત્યાં જોયો. આ કલાકાર જન્મે યુરોપીઅન અને ધર્માતરથી જૌહ થએલા છે અને હિંદમાં કાયમ માટે વસ્યા છે. જન્મથી જ આધ્યાત્મિક ભાવનાવાળા હોઈ એ મહાપંડિત, કવિ અને જળરા પ્રવાસી છે. એમની કળામાં ચિંતન, સર્જકતા તથા શાંત આધ્યાત્મિક સૌંદર્યભાવ પ્રવર્તે છે. રંગ અને ચિત્રવિધાનમાં તે પૂર્ણ કુશળતા દાખવે છે. એમણે પોતાનો વિશાળ ચિત્રસંગ્રહ અને પુષ્કળ રસ્ય-ખૂદા અહીં અર્પણ કર્યા છે અને સંગ્રાહકોએ પણ બહુ કાળજીપૂર્વક તેનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું છે. તેમના વિષે અંગ્રેજીમાં શ્રી રામચંદ્ર ટંડોને લખેલું પુસ્તક કિતાબિસ્તાને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. અહીંનું કિતાબિસ્તાન આખા હિંદમાં ઉત્તમ અને સુંદર પુસ્તકો પ્રકટ કરનાર સંસ્થા તરીકે જાણીતું છે.

આવા બેટના સંગ્રહો ઉપરાંત શ્રી જવાહરલાલજીએ પોતાને દેશેદેશમાંથી મળેલાં માનપત્રો અને બેટપદાર્થો પણ અહીં આપી દીધા છે, તેથી તેનો આખો

એક ઓરડો ભરતક બનેલો છે. તેમાં અમદાવાદની જાણીતાનું માનપત્ર પણ પ્યાન ખેંચતું હતું.

પ્રાચીન કૌશામ્બીના અવશેષો

અલ્લાહાબાદ મ્યુઝિયમનું ખાસ આકર્ષણ તો ૨૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે મહોજ-લાલી ભોગવી ગયેલી પ્રાચીન કૌશામ્બી નગરીમાંથી જથ્થાબંધ મળી આવેલી મૃત્યુમૂર્તિઓ છે ને તેનું માન મ્યુનિસિપલ વિદ્યાધિકારી શ્રી વ્યાસજીને ભાગે જાય છે. વિદ્યા અને કળાના એ મહા વિદ્વાન સેવકનાં દર્શન તો મને ન થઈ શક્યાં, પણ તેમના સહધર્મીઓ તેમની વાત કરતાં ચાકતા ન હતા આ કામ પાછળ વ્યાસજીએ નથી જોયાં રાત કે દહાડો. નોકરી ઉપરાંતની આવી સંસ્કૃતિસેવા જાગૃતનારા અધિકારીઓ વિરલ હોય છે. અલ્લાહાબાદથી આળીસ માઇલ ઉપર જંગલમાંનાં ખડેરા ખોદીખોદી તેમણે હજારો માટી-મૂર્તિઓ અને શિલ્પમૂર્તિઓ ખાડામાં નાખી અહીં ભેગી કરી છે. સરકારી પુરાતત્ત્વના વડા પાસેથી પણ મથુરા, સાંચી, મોહેન્-જો-દરો વગેરે સ્થળોના અવશેષોમાંથી ભાગ મેળવ્યો છે. જગ્યાનો અભાવ હોવાથી કેટલાંક તો બહાર પતરાંની છત્રીઓ ને છાપરાં કરી ખડકી દીધાં છે. હવે મ્યુઝિયમની કિમત બહારની ગણતરીમાં આવી છે, એટલે મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ એક અઝાયદું મઠાન બાંધવા તજવીજ આદરી છે. હાલ તો એક કારકુન અને થોડા નોકરોથી કામ નભે છે. વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૨૦૦૦ જેટલા જૂજ ખર્ચમાં આ મહાન ઉપયોગી જગ્યાએ ચાલે છે. તેનો યશ શ્રી વ્યાસ જેવા સેવાલાવી સજ્જન ને શ્રી રામચંદ્ર ટંડન જેવા તેમના સહધર્મીઓને ધટે છે. કૌશામ્બીની માટીપ્રતિમાઓમાં કેટલીક બાળકોએ કરેલી લાગે તો કેટલીકમાં હિરતાદી હાથોએ લાવલાવણ્ય ને મુદ્રાની પરિપૂર્ણતા દાખવેલાં લાગે. આપણને એમ જ લાગે કે થ્રેસેર આ કળા હસ્તગત કરવાની રીતિ પડી હશે. મૂડી કે ખેત્યામાં સમાય એવડી આ પૂલળીઓમાંથી એ કાળનાં હજારો નરનારીઓનાં મોં, વસ્ત્રપરિધાન, કેશગુંદન, અહેરાની ઢાઢી, મૂઝો કે વાળની ઢળો વગેરે સ્પષ્ટ સમજતાં વાર લાગતી નથી. એ ખડેરામાંથી કેટલીક માળાઓ

ને મણુકા નીકળ્યાં છે, તેના આધારે મૂર્તિઓના આકાર પ્રમાણે એમણે સ્થાનિક કલાકાર પાસે સંપૂર્ણ મોટાં ચિત્રો કરાવ્યાં છે, તે જોતાં આજની વસ્ત્રરૂપની સમ્પવટ ઝાંખી પડે છે. આ વસ્તુઓનાં સુંદર ચિત્રો વિના તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે અને એ કાર્ય તો ધણી કુશળ કલાકારોનો સહકાર માગે છે. મ્યુઝિયમમાં મુઘલ અને રાજપુત યુગનાં અસલ ચિત્રોનો પણ સારો મંગ્રલ જોયો. શ્રી દંડનજીએ મને બતાવવા યોગ્ય તસવીરો અને ચીની આગળથી બહાર કઢાવી મૂકી હતી, એટલે એ ટૂંક વખતમાં પણ કલાવૈભવના સામ્રાજ્યમાં હું ડૂબી ગઈ શક્યો અને પેંગડેવગનો અલ્લોરદેશ લઈ બહાર નીકળ્યો. બહારના કોમ્પાઉન્ડમાં પણ દ્રોષકોઈ ચીને મારી આંખ ખેંચી પકડતી હતી. દિંદનું કલાશિક્ષણ અને સાંદર્યભાવના પ્રકટાવવાને આટલાટલો વિપુલ ભંડાર તૈયાર હોવા છતાં તેનો પ્રયોગ કેમ નથી થઈ શક્યો તે જ વિગતસર મને થઈ.

મ્યુઝિયમ રેશનની નજીકમાં જ છે, એટલે હેલ્લી ઘડી સુધી જોવાય તેટલું જોયું. પા કલાક રહ્યો એટલે દંડનજીએ ઘડિયાળની સાક્ષી પૂરી અને રેશન તરફ સૌ ચાલી નીકળ્યા. આ પરિચયસમય દરમિયાન અમારે વચમાં ઘણી વાતો થઈ. એકજ ભાવનાવાળા સમજનો થોડા સમયમાં પણ ચિર-સંબંધી બની શકે છે તેનો અનુભવ થયો. ભવિષ્યમાં કલાસમુદ્ધારની કોઈ યોજના થઈ શકે તો તેમાં સંપૂર્ણ સહાય અને સહકારની તેમણે આગ્રી આપી. ટ્રેન આવતાં પહેલાં તેમણે રેશન ઉપર પોતાની સાથે ઉપાહાર લેવાનો લ્હાવ અમને આપ્યો. તેમણે ઘણી ઇચ્છા કરી કે વધુ રોકાઈ બીજાઓને મળવા સલાહ કરવી, પણ હું હવે વધુ રોકાવા તૈયાર નહોતો. ટ્રેન ઊપડી ત્યાં સુધી શ્રી વાયરપતિ પાહકજીની પણ હૃદયોર્મિઓ ઊછળતી જ જોઈ. સુજનતા તથા મિતતાનો પમરાટ મારા હૃદયપટ પર છવાઈ ગયો.

દિલ્લી

અસ્લાહાબાદથી આવ્યા પછી કાનપુરમાં એકાદ દિવસ રોકાઈ અમે સાંજે દિલ્લી જતી ગાડી સાધી. કાનપુરમાં તો નાનું ગુજરાત માણી

લીધું અને રેશનમાંથી ગાડી લેપડી ત્યાં સુધી સૌના હૃદયનું ભારે ખેંચાણુ અનુભવ્યું. એ જ વખતે અમારા તાર ને પરખીડિયું મળતાં જણાયું કે ભાઈશ્રી યશવંત પંડ્યા રાખેતા મુજબ દિલ્હી રેશને અમને લેવા આવવાનો પ્રોત્સાહ કરી ચૂક્યા હતા. દિલ્હીનાં મિત્રમંડળો અને ગુજરાતી સમાજના મંત્રીઓને ખબર આપી, તેમણે અમને રાત્રે આઠ વાગ્યે રેશન પરથી સહીસલામત કોનૉટ સર્કસમાંની ઓળખે ભાઈશ્રીની મ્હારતમાં આવેલા પોતાના બ્લૉક્સ પર ઉતારી લીધા. અમે જાણે ગુજરાતને જાંપે આવી પહોંચ્યા.

તેમણે તો તુરત ટેલિફોન પર ગુજરાતી સમાજના મંત્રી જોડે ગને બેટાડી દીધી. વાત એ કે ગુજરાતી સમાજ એક મેળાવડો કરી મારા પ્રવાસનો પરિચય મેળાવે; પરંતુ તેની જાહેરાત વગેરે કરતાં બે દિવસ અમારે રોકાવું પડે તેમ હતું. કોઈ પણ પ્રવાસી ધનતેરસે તો ઘરબેગો થઈ જવા ઇતેમ્મર હોય જ; એટલે એમની અતિ પ્રેમભરી લાગણીને મારે નકારવી પડી ને બધા જ પ્રોત્સાહો અમે માંડી વાળ્યા.

દેવદાસ ગાંધી

ઓળખે ભાઈશ્રી ઐશ્વર્યારન્સ કંપનીની હમારત(એમાં અમારો ઉતારો હતો)ના એક ભાગમાં દિલ્હીના દેશવિખ્યાત રાષ્ટ્રીય અંગ્રેજ દૈનિક 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'નું આખું પ્રેસ સમાર્પ જવા ઉપરાંત કેટલીક ઓફિસો પણ આવેલી છે; અને ઉપરના મજલાઓમાં કેટલાંક કુટુંબોનો વાસ છે. શ્રી યશવંત પંડ્યા રહે છે તે-અમરા ઉતારાવાળા-માળા પર જ દાદરની સામી આગુએ શ્રી દેવદાસ ગાંધી (હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના તેની અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર) કુટુંબ સાથે રહે છે. મારી દિલ્હીની મુલાકાત દરમિયાન દર વખતે તેમને મળવાની તક હું જવા દેતો ન હતો. આવ્યો તે રાત્રે મળાયું નહિ, એટલે સવારે જાહતાંવેંત તેમના બારણા પર દફારા કર્યા. લાગલા જ તે અને મહાદેવભાઈ સાથે જ બહાર આવ્યા. દેવદાસભાઈ પર, 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'માં આવેલા એક અહેવાલથી

ન્યાયાધીશનું અપમાન કર્યાનો પેલો સુપ્રસિદ્ધ કેસ અલ્લાહાબાદમાં ચાલવાનો હતો તે માટે તેઓ રેશને જતા હતા, એટલે તેઓ બંનેની ટૂંકી મુલાકાત જ થઈ. કોણ જાણતું હતું કે મહાદેવજીનું મનો થયેલું એ દર્શન છેલ્લું જ હતું ?

થોડીવાર પછી 'કુમાર'ના જૂના મિત્ર, ફોટો આર્ટિસ્ટ શ્રી ભારદ્વાજને તેમના નંબર ઉપર ફોન કરતાં અગ્નયણી વચ્ચે તેમણે જણાવ્યું કે તેઓ નજીકના મકાનમાં જ હતા; અને થોડી વારમાં તો તે હાજર થઈ ગયા. તેમણે પહેલી રાત્રે એ આપી કે પ્રવાસમાં ભાઈ નરેને પાડેલી બધી ફિલ્મો તરત તેમણે પોતાના રડુડિયોમાં લઈ જઈ વિધિસર ડેવેલપ કરાવી આપી અને પછી પોતે પરવારતા બની અમારી સાથે નીકળ્યા. શ્રી યશવંત પંડ્યાએ પોતાની મોટરનું પેટ્રોલ માગી ગિરલા મંદિર જોવાનું કરાવ્યું.

ગિરલા મંદિર

આ મંદિર વિશે મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું. લાખો રૂપિયાનો તે પર ખર્ચ થયો છે અને તેમાં સર્વ હિંદુ દેવતાઓની એકીસાથે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આખો દિવસ લાઠી રમીકરથી લાજનો અને કથાની ધૂન ચારે પાસે જારી રહે છે; પરંતુ એ સ્થળ નજરે જોયા પછી તે વિષેની મારી સર્વ છોતેજરી દરી ગઈ. માત્ર ધાર્મિકતાને પ્રધાન સ્થાન આપી આ મંદિર કરેલું હોવાથી તેમાં ચારસની કાતરણી વગેરે પર પુષ્કળ ખર્ચ થયો હોવા છતાં અનેક સ્થાપત્યસ્વરૂપોને સગરસ કરવાની કળા એમાં નિષ્ફળ બની છે. ભીંતો પર વેદ, પુરાણ, ગીતા વગેરેનાં સુવાક્યો મોટાં ચિત્રો સાથે કાતરવામાં આવ્યાં છે; પણ તેમાં જે ઇતિહાસદષ્ટિએ સ્થળ, કાળ પરિધાન વગેરે પર સુદૃઢ વિચાર કર્યો હોય એમ ન લાગ્યું તેમજ લાવોદીપન કરે એવું માર્મિક કળાકૌશલ જોવાનું પણ મળ્યું નહિ. ત્યાં દ્રવ્ય તો પાણીનાં પુર પેડે રેલાયું છે, પણ શાસ્ત્રીય મૂલ્યાંકન વિના જ. હવેની પ્રજા જ્યારે કળા, ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક સાચા પાઠો દ્વારા તૈયાર થશે ત્યારે આ મંદિરનો ખૂણેખૂણો તીકાપાત્ર

અદ્યક ધન ખર્ચાને બાંધવામાં આવેલા દિલ્હીના ગિરલામંદિરનો એક ભાગ થશે. ઉત્તર હિંદમાં વિશાળ અને સુરમ્ય સ્થાપત્યરચનાના અનેકાનેક નમૂનાઓ છતાં આ મંદિરની રચના મંજૂર જ કેમ થવા પામી તે એક આશ્ચર્ય રહેશે. નિરાશાનો સ્વર ધૂંટતા અમે ત્યાંથી નીકળી ગયા.

કાર્ટૂનિસ્ટ સંકર

શ્રી પંડ્યા રસ્તામાં પોતાના એક સંબંધીની ખબર કાઢવા ઇસ્પિ-તાલમાં રોકાયા એટલે અમે પણ ચાલતા જ શહેર જોતાજોતા મુકામ તરફ વળ્યા; પણ ઘેર પહોંચતાં તો અમે તેમને અમારી આગળ આવી

ચોતાનાં કલાકૃતિત્રો વડે ભારતખ્યાત થએલા,
દિલ્હીના 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ' પત્રના
કાર્ટૂનિસ્ટ શ્રી શંકર પિલાધ

જઈને દાદરા પાસે કોઈની સાથે વાતોમાં રોકાએલા બેયા. આળીસ વર્ષની આસપાસના એક ગૃહસ્થ સ્વસ્થ પાટલૂન અને હાફ શર્ટમાં તેમની સાથે ખૂબ લટકાં અને મુખમુદ્રાના ત્વરિત ફેરફારો કરતા વિચિત્ર અદ્યત્થી તાંકા ભારી રહ્યા હતા. અમને બેતાં શ્રી પંડ્યાએ કહ્યું: 'આ મિ. શંકર, હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના પ્રખ્યાત કાર્ટૂનિસ્ટ. મિ. શંકર, આ મારા મિત્ર રાવળ, ગુજરાતના આર્ટિસ્ટ. એ તમને મળવાને બહુ ઈનેગર છે.' 'અહો બહુ ખુશીથી. હું આજ

અગેરે મારી ઑફિસમાં નવરો જ છું. આજે શીતળા-દાકતરે મારા આખા ઘરને શીતળા ટાંપી કામ અંધ કરાવ્યું છે. જુઓ, સામે જ મારો રુટિયો છે.'

તેમની વાતો બહુ મજેદાર હતી. મેં ટૂંકામાં વિવિધ આર્ટિસ્ટોનો પ્રવાસમાં પરિચય કર્યોતી વાત કહી ત્યારે જરા ઊંઘળી પડ્યા: 'અરે ભાઈ, આર્ટિસ્ટો છે જ ક્યાં? કોઈને કેડ ઉપર ઘોતિયું કેમ પહેરાવવું એ જ આવડતું નથી. અરેઅર, કેડ પરના વળની ઘેડો ચીતરવી કઠણ છે. હું ચોતાને આર્ટિસ્ટ માનતો નથી; પણ તેમની ટીકા તો જરૂર કરીશ. કેટલાયે આર્ટિસ્ટોને શરીરનાં પ્રમાણોનું ચં ભાન હોતું નથી. હાથનાં આંગળાં ને પગની રચનામાં ઠેકાણું જ નથી. હું તો ભાઈ, દેવદેવતા કરતાં જુગિ પર પગ ફરાવી ચાલતાં ખરાં માનવી જેવાની ઇચ્છા રાખું છું. આગ ને તેમ વળ ખાતાં

હિન્દીકાંચિત્રો જોઈ મને તો કંટાળો આવે છે.' એમ કહેતાં પોતે કેટલીક ખાંડના હાસ્યકારક અભિનય કરી ગતાવ્યા.

શ્રી શંકર પોતાને 'સુપર ક્રિટિક' ગણાવે છે. માનવી જે કંઈ આવળાચંદુ કરતાં હોય તેનું તેમને લાન થાય એવી રીતે તેમના વર્તન પર તે બહુ સચોટ-પણે કટાક્ષચિત્રો દોરી ગતાવે છે; તેથી તો આજે તે હિંદુસ્તાનના અગ્રગણ્ય કાર્ટૂનિસ્ટ ગણાઈ ચૂક્યા છે. 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ' હાથમાં આવતાં જ વાઈસ-રૉયથી માંડીને શાળાના વિદ્યાર્થી સુધીનું પ્રત્યેક જણ પહેલાં 'આજે શંકરનું કાર્ટૂન શું છે' તે જોવા તત્પ્રપાપક હોય છે. શ્રી શંકર જિંદગીમાં કારકિર્દી માટે અનેક આડંબારમાં ફાંફાં મારીને છેવટે પોતાની લાયકાત મુજબ ઉચિત સ્થાને સિદ્ધ થઈ બેઠા છે. તે એલએલ. બી. થયા છે, આર્ટ સ્કૂલમાં થોડો અભ્યાસ કર્યો છે અને 'બોમ્બે ઈનિકલ'ના કાર્ટૂનિસ્ટ થઈને બહાર પડ્યા પછી અહીં સુધી ખેંચાઈ આવ્યા છે. તેમને લગભગ પાંચસો રૂપિયા પગાર મળે છે અને 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'માં તેમની ખાસ ઓફિસ છે. આ રસપ્રદ વ્યક્તિ જોડે બેચાર કલાક ગાળવા મારી બહુ ઇચ્છા હતી; પણ બપોરે અમે જુદે જ સ્થળે રોકાઈ પડ્યા અને એ મુરાદ જર ન આવી.

રાવબહાદુર હીક્ષિત

બપોરે સરકારી પુરાતત્ત્વખાતાના સર્વોચ્ચ વડા રાવબહાદુર કે. એન. હીક્ષિતની સાથે એક બહુ ઝડપી મુલાકાત થઈ. તેમની સાથે મારા પ્રવાસની મેં ચર્ચા કરી ને માગણી કરી કે યથોચિત સમયે મ્યુઝિયમોમાં પડેલી આદર્શ શિલ્પપ્રતિમાઓના રુચિકર ફોટોગ્રાફો તેમજ પ્લારટરની પ્રતિમૂર્તિઓ કરવાની રજા મળે તો ભારતવર્ષની કળાના અભ્યાસમાં નવો પ્રકાશ અને માર્ગ-દર્શન મળે એમ છે. એમણે એ વાત સ્વીકારી ખરી, પણ તે સાથે ચેતવણી આપી કે ઘણાખરા પરદેશીઓએ તો તેમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો છે અને ખાતાને વગોળ્યું છે. કેટલાકે અસલ ભીંતો કે મૂર્તિઓ પર પોતાની સગવડ ખાતર વાર્નિશ કે પાણી લગાડી વધુ ખરાબી કરી છે. આ બિના ખરેખર શોચનીય છે; પણ એકંદર ધૂળ ખાતા નમૂનાઓ પ્રગ્નમાં સૌંદર્ય અને

હિંદુસ્તાનભરનાં પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યનાં સંશોધન ને સંરક્ષણનો ભાર વહેતા, એક વખતના સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતાના સર્વોચ્ચ વડા સ્વ. રાવબહાદુર કે. એન. દીક્ષિત તે એમના જ ખાતામાં પાપાણ્યુયુગના જ્ઞાતા તરીકે સેવા આપવા પૂના ગયા છે.)

સાંજે શ્રી યશવંત પંડ્યા પણ જુદાં રોકાણમાં સપડાયા અને અમે લખડધકે ટ્રેન પર જવાની તૈયારી કરી. વરસાદ ટપકવા માંડ્યો, પણ પંદ્રો-લનાં માપ સંભાળતાંસંભાળતાં પણ અમારા યજમાને ખૂબ રાહતથી અમદાવાદની ગાડીમાં અમારા ગિસ્તરા ગોઠવી આપ્યા અને દસ વાગ્યે છેલ્લી સલામીનો વિનિમય કરી અમે છૂટા પડ્યા.

ટ્રેનમાં પડ્યા એટલે અમદાવાદના પ્લેટફોર્મને જ જોવાની વાર છે એમ

સુશિક્ષા આપવાને ઉપયોગી થાય તો તેમણે સહાય કરવા પૂર્ણ તત્પરતા બતાવી. તેઓ એ વખતે મધ્ય એશિયામાંથી સર આરેલ સ્ટીને આણેલાં ફ્રેસ્કોનું પુસ્તક તયાર કરાવવા મહેનત કરતા હતા. તે માટે તેમણે રંગીન ફોટો-માશીનો ઉપયોગ કરેલો તેના નમૂના બતાવ્યા. મને ખાતરી હતી કે આ નવી કળા અસલિયત ઉપજાવવામાં બહુ મદદ કરશે. આખા હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન શિલ્પસંશોધન અને રક્ષણનો ભાર વહેતા આ સમજને અમારી અચાનક મુલાકાતને પણ અરધો પોણો કલાક નિભાવી તે ખાતર આભારમાની અમે રજા લીધી. (ત્યાર પછી તો રા. બ. દીક્ષિત-જીએ ગુજરાતમાં પૌલિયોલિથ માનવના અવશેષો શોધવા મંડળી તૈયાર કરી. તેમાં 'ભૂતકાળની શોધમાં'વાળી લેખમાળાથી 'કુમાર'ને સુપરિચિત શ્રી અમૃતલાલ વ.

લાગ્યું; પણ આખી ચે મુસાફરીમાં પ્રભુદાસી એક પણ પ્રસંગે તિથિયતે
 દેગો દીધો નહોતો, તેણે પોતાનાં યંત્રો એકદમ ઢાઢાં કરી નાખ્યાં અને ઘેર
 પહોંચતાં મને પાંચે દહીં અનાવી દીધી. પરિણામે મુસાફરીનું છેવટ તો
 આગ્યું—‘ગિછાનામાં લાંગો આરામ’.

કુલુનો પ્રવાસ

પ્રો. નિમોલા રોરીક વિશે 'કુમાર'માં ઘણું લખાઈ ગયું છે. એઓ એકવાર રશિયાની એક મહાન કલાશાળાના આચાર્ય હતા. ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે શીખતા. આર તેમના વાર્તાલાપો એકાંતે સાંભળતા. તેમણે મોસ્કોનાં નાટ્યગૃહોના રૂપાંતરમાં મોટો દિરસો આપ્યો છે. રવ. મેક્સિમ ગોર્કીએ જગતની કલાપરિચદ લરી તેના પ્રમુખપદે પ્રો. રોરીક હતા. ઉપરાંત તેમણે જગતના સાંસ્કૃતિક વિષયોમાં બહુ જગજગર અન્વેષણો અને વિવેચનો કર્યા છે. એમણે પોતે આજ સુધીમાં પાંચ હજાર જેટલાં ચિત્રો કર્યા છે. અમેરિકામાં તેમનો ખૂબ આદર થતાં તેઓ ત્યાંના વતની બન્યા ને ત્યાં જ પોતાના ધ્યેય પ્રમાણે રોરીક મ્યુઝિયમ અને કોરેના મંડી નામનું કલા, સંગીત અને સ્થાપત્યનું વિદ્યાલયન સ્થાપ્યું ત્યાર પછી સંસ્કૃતિઓનાં મૂળ શોધતા તે હિંદ આગ્યા અને હિમાલયમાં દસ હજાર માઇલનો પ્રવાસ કર્યો જે Altai Himalayas નામના ગ્રંથ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયો છે. હિમાલયના અનેક પુરાણપ્રસિદ્ધ પર્વતો, તીર્થો ને મંડોની તેમણે મુલાકાત લીધી છે અને તેનાં લગભગ ૪૦૦ જેટલાં ચિત્રો કર્યા છે. તેમના આ પ્રવાસ વિશે એવું કહેવાય છે કે જો તે ન થયો હોત તો બીજાં ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી હિમાલય વિશે આટલું ગર્ભરપર્શી જ્ઞાન અને દર્શન આપનાર બીજા કોઈ પુરુષની રાહ જોવી પડત. એમની કલા પ્રદર્શન કે વૈભવનો તમાશો નથી, પણ કુદરતમાં પ્રતિબિંબિત થતી દિવ્યતાનું નિરૂપણ છે. પ્રત્યક્ષોની સૌંદર્યદષ્ટિ ઉઘડે અને ઉન્નત અને એવા હેતુથી એ ચિત્રો તેમણે જગતમાં પચાસ કરતાં વધારે રચે, માત્ર સંરક્ષણની શરતે ખીંચાં છે. આજે તેઓ પંદર વર્ષથી હિમાલયને પોતાનું વનન બનાવી સીમલાની ઉતરે કુલુની ખીણમાં નગર નામના રચે આશ્રમ બનાવી રહ્યા છે.

આવા ઋષિ સમા કલાકારનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાને મેં ઘણા દિવસોથી ધારણા રાખી હતી. એ સફળ થવાનો સુંદર યોગ મને સહજ જ પ્રાપ્ત

થયો અને મેં તે વધારી લીધો. પ્રસિદ્ધ થીઓસોફિસ્ટ તત્ત્વચિંતક, કવિ અને કલાપ્રચારક ડૉ. જેમ્સ કઝિન્સે આ ઉનાળામાં પ્રો. રોરીક પાસે જવાનો પોતાનો કાર્યક્રમ એક પત્રમાં મને જણાવ્યો, એટલે મેં પહેલી તકે મારો દાથી રાખેલો મનોભાવ તેમની આગળ રજૂ કર્યો. એમણે નગર પંડોચીને

દિલ્હીને ગાંઝે: આબુ નજીકના ગાગડાં અને પ્રવૃત્તપ્રદેશનાં બે દૃશ્યો
(રકેચ: ર. મ. રા.)

મારી વાત પ્રો રોરીકને કહી સાધારણ રીતેતો એ સ્વકાર્યમાં નિમગ્ન રહે છે અને જેમતેમ મુલાકાતો આપતા નથી. પણ મારા માટે તેમણે ડૉ. કઝિન્મને જે કહ્યું તે તેમણે મને લખી જણાવ્યું: **He is not a casual; he is a colleague** (એ કાંઈ ફાલતુ નથી, પણ સહધર્મી છે.) આટલા વાક્યે આ પ્રવાસ ખેડવાની મને હામ અને પ્રેરણા આપી અને મને જે કાંઈ જાણવા-જાણવાનું મળ્યું તે આપની પાસે રજૂ કરી રહ્યો છું.

પાત્રોક્ષા

૧૯મી જૂનની સવારે દિલ્હી પહોંચ્યા પછી સાંજ સુધીનો વખત ટીક પસાર થયો. સાંજે કંઈ ખાસ કામ નહોતું એટલે હું અને ભાઈ યશવંત પંડ્યા ત્યાં આવી વસેલા આર્કિટેક્ટ ભાઈ કોહરીને ઘેર ગયા એણે દિલ્હીનું એક થીએટર બાંધવા લીધું છે. તેનાં સુશોભનોની વાત નીકળતાં કલાકાર શોભાસિંગનું નામ નીકળ્યું. એ નજીકમાં જ છે એમ ત્યાં ખેડેલા મિ. મૂળગજ કરીને તેમના મિત્રે જ કહ્યું એટલે અમે તેમને ત્યાં ગયા તેમનો રડુડિયો જાણ્યો તેમને એક કુશળ કારીગર કહી શકાય પીંછીમાં ચમત્કાર લાગે, પણ ભાવ કે બર્ગિમાં શ્રમ દાકુનસિદની શૈલીએ વૃદ્ધાપિયન ચિત્રોની એથે કામ કરી બન્ય.

પટાલકોટની રેલવેમાંથી એ પ્રદેશનું એક દ્રશ્ય

રાત્રે જ અમૃતસર જવાનું હરાવ્યું હતું એટલે વહેલા વાળુ કરી શ્રી પંડ્યાની કારમાં રેશન ભેગા થઈ ગયા. ફ્રન્ડીઅર મેદલમાં ગિરદી બહુ હતી, પણ એક ડગ્ગામાં મુંઝામુંથી આવતો એક મિત્ર હતો તેણે જગ્યા કરી આપી. એટલે મારું ધિજાનું થઈ ગયું ને અમૃતસર સુધી કાંધમાં જ મુસાફરી પૂરી કરી. પાપ્રોલા-વૈજનાથ-પઠાણકોટની ગાડી આઠ વાગ્યે જ મળતી હતી, એટલે શહેરમાં ન ગયો. પઠાણકોટની ગાડીમાં ગિરદી મુદલ નહોતી. મારા ડગ્ગામાં હું એકલો જ હતો. મેં બાળુનાં પંખણી ગામડાં, નહેરો ને સાદા ભોળાં ગામડિયાં જોતાં સાચું હિંદુસ્તાન ક્રેવું હોય તેનો ખ્યાલ મળતો હતો. પઠાણકોટ સુધી કોઈ વાત કરવારે મળ્યું નહિ. પઠાણકોટથી નાની ગાડીમાં બહાર્યું. એના ડગ્ગા આપણી અમદાવાદની યસ જેવડા જ, એટલે ગિસ્તર પણ પથરાય નહિ. સાંજના સાડા સાત સુધી એમાં બેસી જ રહેવાનું હતું.

રસ્તામાં કોઈ કુલુ જવાની માહિતી આપે નહિ. પ્રો. રોરીક વિશે કોઈ જાણે નહિ. આ ઉપરથી સુપ્રસિદ્ધ શબ્દની વ્યાખ્યા વિચારવી ઘટે. પાપ્રોલા-વૈજનાથથી કુલુનગર ૧૦૦ માઇલ થાય છે. મેં ૧૦ માઇલ વાંચેલા, એટલે સાંજે પાપ્રોલા કિતરીને હતો મગૂરને લઇને યસ-સ્ટેન્ડ તરફ જવા આલ્યો;

પઠાડીબગિની નાની પાપ્રોલા રેલ્વે (રહેઠાણ: ર. ગ. શ.)

પણ વચમાં કોઇએ ચૂલ ભાંગીને કહ્યું કે આત્યારે કોઈ જસ જતી નથી અને રાત અહીં રોકાવું જ પડશે. ક્યાં રોકાવું, તો કહે આ હોટલમાં. હોટલ એટલે એક ખાડ નીચે છાપડ; તેની ઓસરીમાં બે ચૂલા અને અભરાઇ ઉપર

મધનંગલમાં રસ્તાકાંઠે આશ્રાણની હોટલ

થાળીઓ; માથે મેડો. આ પંખળી હોટલમાં રાત રહેવું પડશે એ મને નક્કી દેખાયું. સામાન મૂકાવી દૂધ ગરમ કરાવ્યું, તે પીને બેઠો. એક સીપ મીઠી ત્યાં જમતો હતો તેની સાથે વાતો કાઢી. તે પણ ત્યાં સૂનારો હતો. તેણે મને સમજાવ્યું કે કંઈ તકલીફ નહિ પડે. પહેલાં તો મનમાં ઘણી ઘડબાગ થઇ કે આ જંગલમાં આપણી સલામતી શી? પણ પહાડીઓની નમ્રતા અને સુજનતા અપાર છે. કોઈ ભાગ્યે જ ઝોરી કરે છે. રાત્રે બિંધ સરસ આવી ગઈ અને સવારમાં બારીમાંથી જોઉં છું તો આખી ખીણમાં સોનેરી કેસરી રંગ બિભરાતો હતો. પેલો સીપ કહે છે કે આવું તો બારે ગાસ બેવાનું મળે છે. પણ બિચારા પહાડીઓ! એમનાં પેલાં ચીથરાંની ચીવટમાં આ કુદરતનાં ચિત્રો કે ગીતો ક્યાંથી કરે? આવા પ્રદેશમાં કળાશાળા હોય તો દરેક વ્યવસ્થા સહેજે કલાકાર બની જાય. રેકૉલેક્શનનાં નિમિર્ગદસ્થોની વાતો અને નિર્બંધો વાંચવા કરતાં અહીં જ પ્રવાસધામો થવાં જોઈએ. અધુ સરતું લાગે છે, સુંદર લાગે છે;

સંસ્કાર ને કેળવણી માત્ર નથી. પાપ્રોલા ૩૦૦૦ શીટ જિયું છે, કુલુ ૫૦૦૦ શીટ કહેવાય છે. હવે દસ વાગ્યે મોટરખસ ચાલશે ત્યારે જિપડવાનું છે. શું કરવું તે નહિ સૂજવાથી આટલી નોંધ લખી નાખી ને હળમત કરી લીધી. હોટલવાળો છોકરો જિડ્યો. તેણે પેલા શીખ માટે થોડી રોટલી ને શાક કરી નાખ્યાં. મને ગરમ પાણી કરી આપ્યું અને હવે 'રહાકા ઇન્તેજમ હો રહા હૈં !' અહીં ટોપી પહેરીને જ બધાં કામ કરવાનાં હોય છે. લાખા શુદ્ધ હિન્દી કોઇ ખોલતું કે સમજતું નથી. મુસાફરી 'રોમાન્સ' તો લાગે છે. ડૉ. કઝિન્સ મારી કેવી રાહ જોતા હશે તે તો મળ્યા પછી જણાય. તેમનો આ મુસાફરીનો અનુભવ પણ જાણવા જેવો જ હશે; પરંતુ એક વાત ખરી છે કે હિમાલયને હિંદુસ્તાન પૂજે છે, પણ ઉપાસી જાણતું નથી નૈનીતાલ, મસૂરી વગેરે કરતાં અહીં ઘણું જુદું છે.

કુલુ

સવારે હું માનતો હતો કે સાંજે તો ડૉ. રોરીક કાં ડૉ. કઝિન્સનું મોં જોઈશ, પણ મારો 'રોમાન્સ'નો શોખ પૂરો થવાનો હશે ! સવારે વીંશી-વાળો જાગ્યો તે દરમિયાન મેં તપાસ કરી લીધી હતી કે કુલુ જનારી મોટર ક્યારે જિપડે છે; એટલે પહેલાં આ કરવાનું કહ્યું. એ એક ખાસો પેટમાં નાખી પાપ્રોલા ગામ જોઈ આવ્યો. ગામ તો રસ્તાને જોને કાંઈ ઉપરવાસ હતું. અહીં બધું જ મળે છે, પણ સ્વદેશીનું તો નામ જ નથી. નદીઓ વહી જતી હોય છે, છતાં લોકોએ લૂગડાં ન જ ધોવાં એમ દરાવ્યું લાગે છે ! કદાચ તેમને પાણી ને પથરા મળે છે એટલો સાચુ રસ્તો નહિ પડતો હોય. મેં નં. ૫૦૧નો સાચુ લીધો અને ધોનિયું-દુવાલ લાઈ પાસે જ નદીમાં ગયો. કપડાં ધોયાં અને નાહી એટલે કંઈક ઉત્સાહ અને જનશ્રુતિ આવ્યાં કુલુની મોટર તૈયાર થઈ રહી હતી તેમાં સામાન મૂકી જગ્યા રીઝર્વ કરી. પેલા હોટલવાળાને ત્યાં હું એકસો જ ઘરાક હતો તેણે તો ટેળસ પર ચાણી વાટકો મૂકી જમવાનું પીરસ્યું: રોટલી, રીંગણાનું શાક અને અટદની દાળ. રાત્રે ખાધું નહોતું એટલે કંઈક રુચિ હતી, પણ આ બધું જોઈ તે હંડી

થવા જાગી, એટલે પૈસાનું દહીં મંગાવ્યું અને જે રોટલી ખાઈ એડકારી લીધું. હોટલવાળા પાસે આંકડો માગ્યો તો રાત્રે રહેવા ખાવાપીવાનું 'બધું' મળી માંડ ચાર આના જણાવ્યા; પણ તેણે મારી દરકાર બહુ જાળવી હતી એટલે જરા વધારે આપી મોટરમાં બેઠો.

હિમાલયની ખીણમાં આટલો લાંબો પ્રવાસ પહેલી જ વારનો હતો. મસૂરી, નૈનીતાલ કે દાર્જિલિંગમાં ટ્રેન સપાટાબંધ આરામથી લઇ જતી. અહીં તો ખીણનાં ગામોમાં પેદા એટલે હિમાલયનું પેટ ચીરી જોતા હોઇએ એવું લાગે. હજારો શીટના ઊભા પહાડો વચ્ચે વહેતી પહાડી નદીને કાંઠે-કાંઠે જ રસ્તો શેષનાગની જેમ વહી જાય છે. મોટરખસ ચત્રાવનારા ભડના બેટા છે. વળાંકો જ મારતા ચાળીસ માઇલની ઝડપે તગડાવે છે. જરૂર હાય ચૂકે તો થઇ રહ્યું. તેમને ટપાલનો વખત સાચવવાનો, એટલે ક્યાંયે જરા પણ રોકાસ નહિ. પહાડો પરનાં ગામડાં વચ્ચે થઇ મોટર મંડી નગર-માં આવી એટલે બદલવી પડી અને બ્રિટિશ મોટરમાં ખડકાયા. જરાજર દસ વાગ્યાથી સાત વાગ્યા સુધી, ઝોકું માર્યા વગર કે વખત કાઢવાના સાધન વગરની મુસાફરી; પણ જે દૃશ્યો જોવાનાં મળે છે તેમાં પૈસા અને શ્રમ ભુલાઈ જાય છે અને અંતે જેમને મારે ઉતારો તૈયાર હોય છે તેમને તો બધું જ ભુલાઇ જાય. રોરીકનાં ચિત્રોમાંના લૅન્ડસ્કેપ (નિસર્ગદૃશ્યો) તો અહીં સેંકડો છે. કોઇ નવરો કલાકાર અહીં પડાવ નાખે તો લૅન્ડસ્કેપોથી દુનિયાને છક કરે તો નવાઈ નહિ.

સાત વાગ્યે મારી કુલુની પોસ્ટ ઓફિસે આવી. હું અને એક ખીજો એમ બે પેસેન્જરો બાકી હતા. મેં દાર્જિલાંગ પોસ્ટમાસ્ટરને રોરીકનું સરનામું પૂછ્યું ત્યારે પહેલવહેલો એ માણસ મળ્યો કે જેણે મને રોરીક વિષે ખરી માહિતી આપી. કુલુથી પણ દૂર દસ માઈલ ઉપર નગર છે ત્યાં મારે જવું પડશે. સાંજ પડી ગઇ છે, અંધારું છે. સવારમાં સાત વાગ્યે મોટર ત્યાં જાય છે, એટલે મોટર-પ્લાઈવરને પૂછી એક પંખળી હોટલ આગળ ઊતરી

કહુના પોસ્ટમાસ્ટરે મને ખરી માહિતી આપી.

પડ્યો. દુકાન જેવું છે. એક બાજુ દાળભાત શાકનાં તપેલાં છે. ચોરણી-પહેરણવાળા પંડિતજી સૌને પીરસે છે. ખૂણામાં મારો સામાન નાખ્યો છે. કહે તો હું જંગલમાં એકલો હતો, પણ આજે અહીં બગ્ગર વચ્ચે છું.

કહુની પગથી 'વેપલુન હિંદુ હોટલ' (સ્થા: ર. મ. રા.)

વખત જલદી ખૂટનો નથી. આગળના રથને રાત્રે રખડવું પણ ક્યાં ? એટલે પંડિતજીને જલદી થાળી તૈયાર કરવા કહ્યું. જરાતરા હશે. આખા દિવસનો મોટરનો થાક આંખ ઘેરી રહી હતો, એટલે પંડિતજીના મોડા પર ખિસ્તરો ચડાવી એક ખાટલા પર બિઠાવ્યો. અહીં મોડા દરેક ઢેકાણે નીચેની જમીન જેટલા જ વિશાળ, પણ ઊંચા નહિ. પહાડોમાં જે પ્રકારે આરામ અને શાંતિ મળે તેવા તો ખરા જ. ગરીબીને લીધે શલ્યુગારેલા કે ભીંત ધોળેલા નહિ, પણ બહારની હવા તોફાન ને ટાટથી સારું રક્ષણ આપે અને ધોળકી જેવા લાગે, એટલે ઊંઘને પણ પોષક થાય. એકંદરે મને તો ધાર્યો કરતાં વધુ સગવડ અને આરામ મળતાં લાગ્યાં. આટલી સોઝ હોય તો અહીં રહેવાનું મુશ્કેલ ન લાગે. આખી રાત જાણે છાપરા પર વરસાદની ધારાઓ ચાલુ હોય તેમ પાસેની નદીનો કલરવ ચાલુ જ હતો. કલાખીએ જેલમના અવાજ ત્રિષે ક્યાંક લખ્યું છે કે આ અવાજ માતાનાં હાલરડાં જેવો લાગે છે. મને પણ એવું જ લાગ્યું અને દિવસની અકળામણ શૂલી ઊઘી ગયો.

સવારમાં હું તો ખિસ્તરો આંધી તૈયાર થઈ ગયો. અહીં પહાડમાં સવારનું કામ મોટું શરૂ થાય છે, કારણ કે ગામડામાં દૂધ અને શાક આવે ત્યારે જ કામ શરૂ થાય. હિપરાંત પ્રકાશ પણ મોડો ઊઘડે. ચારે તરફ પહાડોની ગગનચુંગી દીવાલો હોય ત્યાં એમ જ બને. પંડિતજીએ આ બતાવી. મેં તેની આગળ એક રૂપિયો મૂક્યો. તેણે માત્ર ચાર આના રાખી બધું પાછું આપ્યું. હવે તો ઊલટું એમ લાગ્યું કે આવા ઢેકાણે એવાર દિવસ રહી જવું. અહીં મ્યુનિસિપાલિટીનું નામ દેખાતું નથી. જેને જ્યાં કાંઈ ત્યાં ખુણેખાંચરે કચરો નાખી દે છે. એમાંનાં પૂર એકવાર બધું સાફ કરી નાંખે છે. થોડીવારે નગર તરફ જતી મોટર આવી. પંડિતજીને બધી સ્વાગતાના કુલ પાંચ આના આપ્યા એટલે ચંતુષ્ટ થયા. આ મોટરમાં ગુણોની જેમ માણસો ખડકયા હતા. મેં પણ લપાળને બેઠક મેળવી. જવાનું હતું માત્ર દસ માઇલ. વન્યોનાં ગામડાંના અનેક વેપારીઓ પોતાના માલ દઈ

હસ્યા હતા. એક નવી માહિતી હવે મળી કે નગર પણ મોટરના રસ્તાથી ચાર માઇલ જિયામ પર છે. ત્યાં ટટ્ટુ અથવા પગનો જ રસ્તો છે એટલે કટરાઈ નામનું ગામ આખું ત્યાં જિતરી જવું પડ્યું. વળી એક દુકાનદારને પૂછ્યું. એણે મેં ચાર મજૂરોનાં ઘર બતાવ્યાં. તેમાંથી એક હિંદી જાણતો મજૂર બહાર આવ્યો. તે અમેરિકન કોડી તેમ જ તેના સાહેબ(રેરીક)ને જાણતો હતો. આફઆફ આના દેશી મેં જાણીને માથે સામાન મૂકી સવારી પાલકળ ચાલી. વચમાં મજૂરો વળી એક ઝૂંપડીમાં આવ્યા રોકાયા, પરંતુ મારા મનને રોકનાર વિષયો બહુ જ મળતા રહ્યા. ઝૂંપડામાંથી કોઈ સ્ત્રી નીકળે છે, કોઈ જીવાન જોડું ચાલ્યું જાય છે, પોઠો લઈ જનારાં ખમ્મ-રોના ઘંટ વાગતા સાંભળું છું, સામેના પહાડ ઉપર પ્રકાશના પટા ફરતા જાય છે. મજૂરો આવી ગયા અને ગાળી જિતર્યા ત્યાં બીઆસ નદીને વન-રાશમાં રમતી જોઈ. એચાર પોલ વૃક્ષ નીચે નાનાંનાનાં ઝરણો વહેતાં જોઈ શકુન્તલા આવાં જ વનોમાં રમી હશે એવું લાગે. આપણા કૌત્સેજના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રાચીન કવિવરોનાં વર્ણનો અને શબ્દોનો સાચો ભાર સમજવાને અહીં થોડું આવી જતા હોય. તો ? કવિના શબ્દો પણ એજા પડે એટલી વનશ્રી અહીં જાણી રહી છે. યુરોપના ફોટોગ્રાફો ને જર્મનીના બ્લૅક ફોરેસ્ટનાં ચિત્રો મને તો સામાન્ય લાગ્યાં. હિમાલયની સાચી પૂજા આર્યો જાણતા તેથી આજની હિંદી પ્રગ્ન જાણતી નથી. નહિ તો અહીં શું નથી ? એતના, પ્રેરણા, ભૂમિની સમૃદ્ધિ અને પ્રકૃતિ-સૌંદર્યની તાજગી એ બધું એકસાથે છે; તેમજ અભ્યાસ, શોધખોળ અને ચિંતનનું વાતાવરણ સતત જળાવી રાખે એવું હવામાન છે. એક મોટી હિમાલયન યુનિવર્સિટી આ પ્રદેશમાં હોય તો હમરો યુવક-યુવતીઓ સંસ્કૃતિની સમર્થ દીક્ષા પામી દેશમાં તેનો પ્રચાર કરી શકે.

બીઆસ વટાવીને સામે તો પહાડ ચડવાનો હતો, એટલે મારા વિચારો ચંભાવી હું ચડવા લાગ્યો. પહેલાં શંકા અને ભય હતાં કે ચડતાંચડતાં શું થશે, પણ પહેલી વારનો થાક ચંભાવી ઉપર ચડ્યો એટલે હવાથી જ થાક

ઓગણી જતો લાગ્યો. મજૂરો સાથે અમેરિકન કોડી સુધી જવાનું હેરાન્યું હતું, પણ માર્ગમાં એક સ્વચ્છ કપડાંવાળો પટાવાળો આવતો દેખાયો. તે કંઈક કુતૂહલથી મારા તરફ જોતો આવતો હતો અને મને પણ લાગ્યું કે આ માણસને મારા આવવા સાથે કંઈક સંબંધ છે. તેણે નજીક આવતાં તુરત પૂછ્યું: 'આપ કહાંસે તથરીકે લા રહે હૈ ?'

જવાબમાં 'એડમ્સનાદસે' એટલું સાંભળતાં તેણે કહ્યું: 'આપ અમેરિકન સાથકે મદમાન હો ? આપકે લીએ નીએ એક આદમી લેલ ગયા હય વો આપકો નહીં મિલા ? આપ તો ડાકડી મોટરમેં જારા જન્ને આને વાલે થે ન ?'

'હાં, પર મેં સુજલ કી મોટર મેં ચલા આયા.'

'ફિર આપકે લીએ સામનેકા ડાક બંગલા મેં જોદોળસ્ત કીયા હય. મેં કુલીકે ખતા દેતા હું. આપ વહાં દહરીએ.'

અસ, મારાં થાક અને શંકાઓનો પર આવી ગયો. મોટા મકાન પર 'નગર કેસલ' લખ્યું હતું. કોઈ વાર્તામાં લાગે એવું જ મકાન. તેના ઉપર નેપાળી આધકારમયી અસર હતી. કુલુ સુધી દેખેલાં મકાનો કરતાં નિરાળું જ લાગતું હતું. કેસલમાં કોઈ દેખાતું નહોતું. કુલી અંદર દાક મારતો ગયો: 'ચોક્કીદાર સાથ !' બેત્રણ અવાજે એક પુરુષ માણસ બહાર આવ્યો ચોક્કીદારે જરા વાર લગાડી મગજ હેરાન્યું કે અમેરિકન સાહેબ(મિ. રૅરીક)-નો મહેમાન હું જ હતો. ડાક બંગલાની ગોઠવણો અંગ્રેજી હોયે હતી. મેં પહેલાં આની વરધી આપી એવામાં મારા માટે રોકેલો જુવાન આવી પહોંચ્યો.

નગરનિવાસ

ડાક બંગલામાં મારી તહેનાલ અર્થે રૅરીક સાહેબે રામનાથ નામે એક હિંદુ જુવાન નીમી દીધો હતો, એટલે વૃદ્ધ ચોક્કીદારજીને મારે તરફી આપવાની રહી નહિ. વળી તેમનું કાનપરં ઉઝળડ, એટલે સાંભળતા ય ઓછું. તેને તો 'ઇન્તેજમ (સગવડ) અચ્છા હૈ, આપ આરામ કરો' કહી છૂટા રાખ્યા. રામનાથને પુરીશાક ખનાવવાનું કહી આરામ કરતો પડ્યો અને થોડી ઊંઘ પણ ખેંચી લીધી. આ તંદ્રાલોક જ છે એમ મને લાગ્યું, તે ખરું

છે. જીવન અહીં અર્ધસત્ય અર્ધનિર્મિત લાગે છે. સતત વહેતી નદીનું ગાન, પદાડોના ખોળામાં પડેલાં રમકડાં જેવાં ગામડાં અને તેમાં ચાલી રહેલી ગ્રામ પ્રવૃત્તિ, જાણે એકબીજામાંથી જ જન્મ્યાં હોય એવાં લાગે છે. એમાં દૂર દેશનું કશુંય તત્ત્વ નથી. અધાં ભૂમિમાંથી પ્રગટેલાં સ્વરૂપો લાગે છે. કોઈ આધુનિક કાળનો સ્થપતિ અહીં આવે તો તેમાંથી કશું શીખી શકે તો નહિ, પણ ઊલટો આ પ્રદેશની શકલ ગમાડી મૂકે. આ લોકોની સાદાઈ અને ભોળાઈનો કોઈ લાભ લઈ જાય નહિ કે તેમને હેરાન કરી શકે નહિ એટલો રાજ્યઅંદાજસ્ત હોય તો આ પ્રદેશ સુખમય રહે.

અહીંની હવામાં દિવારવધનો જાણે આપણી સાથે જ રહેતાં લાગે છે. રામનાથની રસોઇ થઈ એટલે તે ડાક યંગલાના રકાખીખાલામાં પીરસીને

લાવ્યો. કીટલીમાં પાણી ભરી લાવ્યો. આરામખુરશીની સામે બીજી ખુરશી નાખી જમવાનું ટેબલ બનાવી લીધું. યંગલામાં બીજા દણા ઓરડા છે અને તેમાં ફનિચરે ઘણું છે, પણ મને તો ખૂણાનો એક ઓરડો ગમ્યો છે

અને તેમાં જે હોય તેથી ચલાવવું પસંદ કર્યું છે. રામનાથે મને ફેરવી ફેરવીને પૂછ્યું કે હિંદુ ખાણા માટે ઇડાં વગેરે કંઈ જોઈએ કે નહિ? એને માંડમાંડ સમજાવ્યું કે હું જુદી જાતનો હિંદુ છું!

જમીને આંટા મારતો હતો એવામાં મને તળેટીએ ક્ષેપા મોકલેલો માણસ આવ્યો. તેણે હું ડાક(ટપાલ)વાળી મોટરમાં આવીશ એમ ધારેલું, એટલે મોકો થયો. બે ઘોડા અને બે કુત્રીને તેણે તૈયાર રાખ્યા હતા. ડૉ. કઝિન્સની સીવટ અને પ્રો. રોરીક(હું રોરીશ કહેનો તે જોહું)ની અતિથિપરાયણતા પર મુગ્ધ થયો. મને તુરત સમજાયું કે મારે જ હવે તેમને મારા ખજર પહોંચાડવા જોઈએ. એટલે ચિટ્ટી લખી હું કેવી રીતે આવ્યો તે જણાવતો તથા

ગોડવણે સરસ થઈ છે તે માટે આભાર માનતો અને ક્યારે મળવું તે પૂછતો. પત્ર લખી રામનાથ જોડે મોકલો આપ્યો; અને હજી તો જવાબની રાહ જોઈ હતું ત્યાં બહારથી કોઈએ ઝીણા સાદે મને 'રાવલ' 'રાવલ' કરી બોલાવ્યો.

અમકીને કોટ પહેરી બહારના ખંડમાં ગઈ હતું તો ડૉ. કઝિન્સ અને મેડમ માર્ગરેટ કઝિન્સ મને જ મળવા આવી પહોંચેલાં. કેવાં હૈતાળ દંપતી! છોકરાં વિનાનાં છતાં જેઉં પરરપરની સોજત માણતાં; જગતની સેવાઓ કરતાં છતાં સાદાઈ અને સરળતાથી વાત્સલ્ય ઉભારાવતાં. હું ભાવથી તેમને નમન કરી રહ્યો. એમની ખુશાલી ખૂબ જ હતી. મારી સાથે જ આ પીવાનો નિશ્ચય કરી આવેલાં એટલે પાછળ જ તોડર ચાલો અથા સામાન લઈને ચાલતો હતો. તેને માટે પહેલાં તો કચે ફેંકાણે આ પીથું તે નક્કી કરવા અથા

ઝોરડામાં દોડી વળ્યાં. મારો ઝોરડો પણ જોયો. ગોડવણ પસંદ કરી. ફરતાંફરતાં તે-મણે મકાનની પાંખણી પર મારું ધ્યાન ખેંચ્યું કે ઘરતીકંપથી અચા-વવાને તેમાં આડાંઠિમાં લાકડાનાં બીમ કેવાં ભ-રેલાં છે! જે મકાનમાં ડાકબંગલો કર્યો છે તે

પહેલા કોઈ રાતના દરબાર હતા, એ તો તેના બહારના આદારથી અને આરણ્યની નકશો પાંચી જ જણાવું હતું. તેમાં અધે તિમેટ અને ગેપાળની છાયા રપટ છે.

આ પાતાંપીતાં કઝિન્સ સાહેબે ઘણી વાતો કરી. હું કેટલા દિવસ રહીશ તે જાણી લીધું. આવતા કાલે ચોનાના નિવાસ પર રોરીક કુટુંબ સાથે ત્રણ

વાળે આ પીવાનું નોતરું આપ્યું. મેંડમ માર્ગરેટે મારી ઉમર પૂછી, કુટુંબની દફતર પૂછી; મારી સાળાની, 'કુમાર'ની, ન્યૂ દિલ્હીની એમ ઘણી વાતો નીકળી. પછી પોતે જ અહીં આસપાસ મને જુલુદેડેડે કેકાણે ફરવા લાઈ જશે એમ જણાવી હું ચાલવાને કાયર તો નથીને તે પૂછ્યું. આજ સવારે અહીં ચઢી આવ્યો છું એટલું સર્ટિફિકેટ બસ માન્યું. બંને જણાં કુદરતની ખૂબીઓ, માનવસંસ્કારો અને કળાના પ્રસાદો માણવામાં એકા છે. દરિયાપારનાં આ માનવીઓને હિંદની પ્રકૃતિલક્ષ્મી પર જેવાં ભાવ અને બિલ્લટ છે એવાં હિંદવાસી માત્રમાં ક્યારે પ્રગટે ?

આ પતાવી મને કહે કે અમારી સાથે આવીને રસ્તો જોઈ જાઓ. હું મદ્રાસી પેકે ધોતિયું વીંટી સાથે જ ચાલ્યો. રસ્તામાં મેંડમે એક જૂનું દંડેર બતાવ્યું. ડોક્ટર તો એના પથ્થરે પથ્થર આનંદથી જુએ. અથા આકારોની લીલા નાના આગક જેવા આનંદથી જુએ. મેંડમ વળી દૂરથી બંગલા ઓળખાવે. 'નગર કેસલ'ને પાછા વળી જુલુજુલુ ચઢાણોથી જુએ. એમ કરતાં 'શરીક હોલ' છોડી, ઉપરના ભાગમાં તેમને 'શરીક ઇન્ડીટચુટ'માં જ્યાં જગ્યા

આપેલી ત્યાં અમે ગયા. બે ઘોડા બાંધેલા તે પતાવી ડોક્ટર કહે: 'પેલો સફેદ તારા મારે મોકલ્યો હતો, શુકન તરીકે.' હું ઘોડાને પંચાળવા ગયો, પણ તેણે દાંત બતાવ્યા ! હસતા, રમૂજો કરતા, સફર જનોથી નમી રહેલી ડાળીઓ નીચેથી તેમના ઘરને આંગણે મૂકી હું પાછો ફર્યો. આવતી કાલે એ જ કેકાણે ત્રણ વાગ્યે મારે આ લેવાનું નિમંત્રણ હતું.

કુલુની ખીખીયાં આયેલા નગર ગારતો ડાક બંગલો 'નગર કોસ્ટ'

પ્રો. રોરીકનો પહેલો ત્યાં મેળાપ થશે. બીજો અરો મેળાપ તો વળતે દહાડે ધાર્યો હતો. એક વાર તેમની પાર્ટીમાં પણ જવાનું છે. ડોક્ટરે એ દિવસનું નામ 'રાવલ ડે' ગણાશે એમ વિનોદ કર્યો.

હું સપાટામંથ પાછો આવી ગયો. આજે બાણી જોમને જ અહીં ફરતું નહિ એમ ધાર્યું છે; પણ ફરવા જવાની જરૂર જ ક્યાં છે ? 'નગર કંસલ' એવી જગ્યા પર છે કે આખી બાણીની રજ્જેજળ ગાયત દેખાય છે. મારી નજર તો ગામડું છે તેનાં અચરખીઆં છાપરાં નીચેની અટારીઓ, એક બંધું દેખાય છે. અમેરિકન સિનેમાનાં દશ્યોને હંડાં પાડે એવા પ્રકારો ને પ્રસંગો નજરે ભાળું છું. કોઈ ઘરના એકમાં ધાન્ય પથરાયું છે. તેમાં ચાર-પાંચ રેશમકાળી ગાવડીઓ ખૂંટી રહી છે. લાલ વસ્ત્રે માથું બાંધેલી કન્યા તેને ચારેકારથી સંકારી રહી છે. કોઈ ઘર પાસે સૂપડાં ચાલી રહ્યાં છે નાનાં છોકરાં ઝીણા સ્વરે ગીત લલકાર કરે છે. આ વખતે હું એ ચીજ લાવવાની બૂલી ગયો તે યાદ આવે છે: મારું ગાયનોકપુલર અને જાયા રંગનાં ચશ્માં. ડૉ. કઝિન્સ આગળ મેં મારી બૂલ જણાવી ત્યારે કહે: 'રોરીક સાહેબ પણ કહે છે કે પહાડો પર વાદળાંનો ઉગમસ એટલો તીવ્ર બને છે કે નરી આંખે પૂરું નિહાળી શકાતું નથી.' વધુ બાણપ તો મને મારાં ચીતરવાનાં સાધનોની લાગી. મેં વરસાદ, ઝાપટાં અને તોફાનોની ગણતરી કરી માત્ર જરૂર પૂરતી ચોપડી અને રંગી પેટી આણી છે. હવે તો માત્ર નિશાનીઓ જ લેવાશે.

ડૉ. કઝિન્સ કહે છે, પ્રો. રોરીકનાં ચિત્રોની ભલક, તેજ અને જોમ એટલાં બધાં છે કે દિંદી કલાકારોનાં પ્રદર્શન સાથે એ ગતાવ્યાં હોય તો બધાં મરી જ જાય; છતાં પ્રો. રોરીક હવે એક દિંદી કલાકાર જ ગણાવા જોઈએ, એટલું કામ એમણે હિંદના વિષયે હિંદમાં રહીને કર્યું છે અને હિંદની કીર્તિ વધારી છે-હિંદની પૂજન કરી છે; પણ મારી દલીલ એ હતી કે જો હિમાલયમાં ગંગા પ્રગટી છે તો તેને હિંદની ધરતી રસાળ કરવામાં કાં ન વહેવડાવવી ? મામૂલી ચિત્રપૂજા અને ચિત્રદોશલ પર રાચી રહેલા આજકાલના તરુણ ચિત્રકારો પોતાની લાયકાત તોળી શકે અને વધુ પુરુષાર્થ કરવા

નગરની પીચી-ઢેની વચ્ચે મધ્યસ્થાને 'સેરીક હોલ' નજર પડે છે.

પ્રેરાય તો એમનાં ચિત્રોનું દર્શન અને પ્રદર્શન સફળ મળ્યાય. એમ ચિત્રોને એથે રાખી જોવાથી ચિત્રકારનાં ચિત્રો શ્રેષ્ઠ અને જવાનાં નથી. યુગનાં આવરણો ભેદી આકર્ષણ ટકાવી શકે તેવાં ચિત્રો કેટલાં થયાં? પ્રો. રોરીકનાં અસલ ચિત્રો જોવાનું લાગ્યું આજ કેટલાં યે વર્ષો પછી પાસે આવ્યું છે તેથી હું તો સદ્ગતા અનુભવું છું, પણ હમ્મરોને જોવા મળે તો કળા વિષેની જૂની કલ્પનાઓ ઓસરી અથ ને નવી પ્રગટલ સળળ દૃષ્ટિ તેઓ પ્રાપ્ત કરે.

નહાવાનું પાણી આગ્યું એટલે વિચારો અંધ રહ્યા. ગરમ પાણીથી નાહ્યા પછી થાકે જીતર્યો લાગ્યો; પણ હવા કે પાણીની ગમે તે અસરથી એકાએક ધ્રુમરી આવી ગઈ; ધારણ ન જ સમજાયું અને એમ લાગ્યું કે કદાચ થાકે હશે એટલે પથારીમાં પડ્યો. રાત્રે માત્ર ગરમ દૂધ પીધું અને આ વિશાળ મકાનને ખૂણે એકલો જ સૂઈ ગયો; પણ જીંધની જમાવટની આશા રાખેલી તે નિષ્ફળ ગઈ. સરસ મકાન, સરસ સગવડ, છતાં જેવી જીંધ પાપ્રોલા અને કુલુની હોટલમાં આવી હતી તેના અરધા દિરસાની પણ ન ટકી. રાત્રે જાગી જાગ્યો. જીંધ કેમ જાડી ગઈ તે સમજાયું. માથું ગરમ થઈ ગયું હતું. શરીરમાં જરા તાવ હતો. સવારે સુધી તરફડીઆં મારતાં વખત કાઢ્યો.

સવારે જાગ્યો ત્યારે તળિયત ગઈ કાલના દિસાએ ઘણી પાછી ગએલી લાગી. ગઈ કાલે મોટરની મુસાફરી કરેલી, પહાડ ચડી આવેલો, ફરેલો, છતાં આજે તો સવારમાં શરીર પૂરું મંગાતું નહોતું. રામનાથે રાતનું દૂધ રાખી મૂકેલું એટલે સુમાએ આ વહેલી મળી; નહિ તો પહાડોમાં દૂધ આઠ વાગ્યા પછી આવે, એટલે રોજ આ પીનારાને તો કશું કામ ફાવે જ નહિ. પછી કંમેરા અને રેકેયબૂક લઈ અદાર નીકળ્યો. થોડી વાર ખીમારી વિસરાતી લાગી. એકએ રેકેય અને દૃશ્યો લીધાં ખરાં, પણ ગોઠણ ડગલા લાગ્યાં, એટલે પાછો આવી પથારીમાં પડ્યો. રામનાથે આણેલો કિવનાઈનની ટીકડી ચડાવી.

જમવાનું તૈયાર થયું ત્યાં સુધી તાવની ખુમારી લાગતી હતી પછી ગમે તેમ કરી પેટમાં કંઈક નાખવું જ કરી ખીજી એ એઈન કિવનાઈન લઈ

પહાડી ઘરોની બાંધણી દર્શાવતું નગર ગામ પાસેની ખીણનું એક દૃશ્ય

મગ ભાત રોટલી થયેચ્છ લઈ લીધાં. જરા ફીકં લાગ્યું. ઊંઘનો ભાર પણ જણાયો, એટલે ત્રણ વાગ્યે જગાડવાનું કહી પથારીમાં પડ્યો. ખરેખર સારી ઊંઘ આવી ગઈ. દોઢેક વાગ્યો હશે ત્યાં રામનાથે જગાડ્યો. ડૉ. કઝિન્સની ચિટ્ટી હતી કે મારે આજે આ માટે તેમના નિવાસ પર નહિ, પણ રોરીક હોલ પર જ ચાર વાગ્યે જવું. સવારે માત્ર વખત વીતાવવા બેટનાં ચિત્રો પર સફેદ અક્ષરે નામો લખી તૈયાર કર્યાં હતાં એટલે અત્યારે તે વિષે નિશ્ચિંત રહ્યો.

રોરીક હોલનો મહેમાન

ચાર વાગ્યે, ગુજરાતની કળાપ્રસાદી લઈ હું ગ્રે. રોરીકના ગંગલા પર ગયો. ઘડીઆળ પાસે નહોતી એટલે કંઈક વહેલો પહોંચ્યો. દરવાખના

ચાંલલા પર તેમણે બેચાર જૂની મૂર્તિઓ ચડાવી છે અને એક હિંદુ પાસે રોજ પૂજા કરાવે છે. મેં માણસને તપાસ કરવા મોકલ્યો કે ડૉ. કઝિન્સ આવી ગયા છે કે નહિ, પણ તેને બદલે રોરીક સાહેબનો જ નોકર મને તેડવા આવ્યો. હિમાલયની હવામાં ખીલવેલા અગીચા વચ્ચે બિભેલો રોરીક હોલ સાદાઈનો નમૂનો છે. ખારણા આગળ જ ચિત્રમાં બેઝેલી ઋષિમૂર્તિ સામી આવતી દેખાઈ. હું પળવાર શાંતિથી નગરકાર કરી બિભે રહ્યો. તેમણે હાથ પકડી લઈ મને

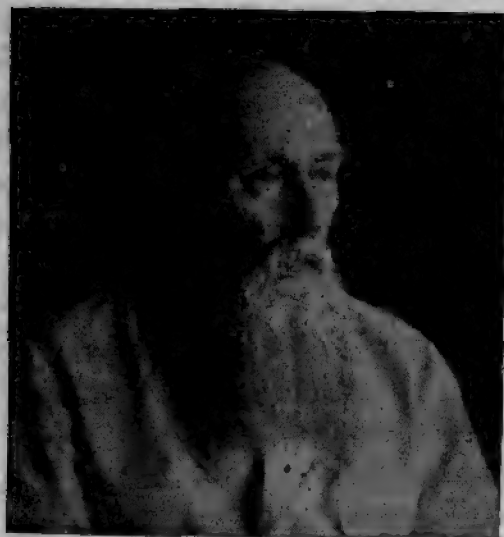
અંદર ખેંચ્યો. પાછળ જુવાન કાઠિંટ જેવા નિર્ભય અહેરાના તેમના યુવાન પુત્ર સ્વેતોરલાત સાથે પરિચય કરાવ્યો અને ઉપરના માળે લઈ ગયા. હું વહેલો જ થયો હતો. ડૉ. કઝિન્સ આવ્યા ન હતા, પણ મને તો તેમણે ઘડીવારમાં સંક્ષોભરહિત કરી દીધો. પોતે મહાન પુરુષ ન હોય, પણ વાતસલ્ય-ભર્યા સગામુરખી હોય તેમ પાસે બેસાડ્યો અને કહ્યું: 'We were

known by spiritual relations but unknown materially.'

આ હિમાલય મનુષ્યમાત્રને તાજગી આપનાર સ્થાન છે; કૌરવો અને પાંડવોના અહીં વાસ છે; સામેના શિખરે અર્જુનની જગ્યા છે એમ લોકો માને છે; હિંદના લોકો કેમ હિમાલયને વીસરી ગયા ? કળાને ગદ્ય છે જા અને નાદ વધ્યાં છે; કળા તદ્દન સાદી, જનમાત્રને માટે સરળથી ઘટે; simple થવા પ્રયત્ન કરો; સાચી કળાનો પ્રસાદ સર્વત્ર ફેલાવો તો લોકોનાં દિલને રાહત અને આશ્વાસન મળશે; વગેરે ધાતું છૂંટુંછૂંટું તેમને મોંએ સાંભળ્યું. એવામાં ડૉ. કજિન્સ આવ્યા. અમને વાતો કરતા જોઈ, - જાણીને જ નીચે રોકાઈ પડ્યા. પાછળથી માર્ગરેલ માછલુ આવ્યાં. એ તો ખરેખર દુનિયાને પહોંચી વળે એવાં છે. ડૉ. કજિન્સની આસપાસ તેની વ્યવસ્થા, ચીવટ અને ગણતરીનો કિલ્લો એ બાંધી રાખે છે. રસોઈ, ચા, ઘરની ગોઠવણ, દીવાખતી અને પત્રવ્યવહાર સુધીનું નિયંત્રણ તે જ ચલાવે છે.

અધાં આવી ગયાં એટલે અમે ચાના રૂમમાં આવ્યાં. બીજા એકમે મહેમાન પણ હતા; પણ મૅડમ રોરીકનું ભયુભયુ હાસ્ય અને મીઠી મહેમાની સૌને સરખા મળતી હતી. મને પ્રો. રોરીકે પાસે બેસાડી તબીબી રાખવા માંડી તો ડૉ. કજિન્સ મૅડમ રોરીક પાસે હતા. એ આખા ચે રૂમની દીવાલો ને કબાટો તિબેટનાં ધર્મચિત્રો, ગ્રંથો, પૂતળાં વગેરેથી ભરચક છતાં વ્યવસ્થાથી આકૃષ્ટ હતાં.

આ પૂરી થતાં સૌ ઊઠ્યા, કારણકે બીજા મહેમાનો જવાના હતા. એમને વળાવી ડૉ. કજિન્સે જણાવ્યું કે રાવળ તમારા માટે ભેટની ચીજો લાવેલ છે તે જોવા અંદર જઈએ. મૅડમ રોરીકને કાઠીઆવાડી ભરતની કોથળીમાં ગુજરાતનાં ચિત્રો મૂકીને ભેટ ધરી. રોરીક સાહેબને આપણી જૂની પિત્તળ-કારીગરીની એક ગરુડની મૂર્તિ આપી અને કનુ દેસાઈનાં પ્રકાશનો તેમજ ચિત્રકલાપ આપ્યો. ગદુ જ ખુશ થએલા જણાયા. એમાંનાં ચિત્રોની નકલો એમના Flama નામના માસિક માટે છપાવી હોય તો શો ખર્ચ આવે તે પૂછ્યું. ચિત્રોના વિષયો જોઈ ગદુ જ ખુશ થએલા જણાયા.

પ્રો. નીકોલા શેરીક

હતો તે તરફ અમે જોઈં. ડૉ. કઝિન્સે વાત કરતાં તેમનાં કામો ગણાવ્યાં તો હું અજ્ઞ થયો કે આટલી ઉંમરે તેમની તબિયત નાના બાળકની જેમ સાચવી રાખવી પડે એવી છે છતાં કેટલું ગંભીર અને ચિંતનમયું કામ તે કરી રહ્યા છે.

જમવાની વેળા થઈ એટલે અંદરના ખંડમાં ટેબલ તૈયાર કરાવ્યું. અહીં વીજળી આવી નથી, એટલે ટેબલ પર જે મીણબત્તી જોડવી અને ધૂપસળી સળગાવી. વાતો કરતાં જમવાનો બહુ જ આનંદ આવ્યો. સ્વચ્છ, સાદું, સ્વાદિષ્ટ ભોજન. પહાડી પંડિતોની કાળી મેથ જેવી રસોઈ મેં રસ્તે ખાધી હતી, તેથી રુચિ મરી જવા આવી હતી તે તાજી થઈ.

જમીને તુરત હું મારા કાકા અંગલે આવ્યો અને રામનાથને ઘેર જવા રન આપી. પરમ દિવસે નીકળવાનો વિચાર ડૉ. કઝિન્સ આગળ મેં મૂકી દીધો છે. દાસનો દિવસ કામથી ભરચક છે. કાલે જ્યોરે પ્રો. શેરીકને ત્યાં

મારે ડૉ. કઝિન્સ સાથે સાંજે શાકાહાર લેવાનો હતો, એટલે હું તેમની સાથે તેમના ઉપરના મકાને ગયો. માર્ગરેટ માથાએ બહુ જ સારું, પણ સ્વાદિષ્ટ ખાવાનું કરી રાખ્યું હતું. થોડીક વાર હતી એટલે પાસેની ખાણમાંથી ગિયાસ નદીનો સ્વર આવતો

પ્રો. શેરીફના પુત્ર સ્વેતોસ્લાવ શેરીફ

થી જાણુવા મળે; પણ એ મુલાકાત અને એવું હતું નહિ, એટલે ૧૨ વાગ્યા પહેલાં જરા વહેલો નીકળ્યો અને રસ્તામાં ડૉ. સાથે માત્ર હાથ મિલાવી આગળ ચાલ્યો.

જરા ચંદાણ પછી શેરીફ હોલને દરવાજો પડ્યો. તોપણ ત્રણ મિનિટ બાકી હતી, એટલે દરવાજો ડૉ. કઝિન્સની રાહ જોતો બેઠો રહ્યો. ત્યાં શેરીફ હોલનો પટાવળો આવ્યો. તે કહે, અંદર આવીને જ બેસો. અંદર ગયો ત્યાં શેરીફ ઋષિ પોતે જ આગળ આવ્યા અને મને હાથ પકડી ઉપર લઈ ગયા. તેમના પુત્ર સ્વેતોસ્લાવ પણ ઉત્તમ પ્રકારના આર્ટિસ્ટ છે. તે પણ હાજર હતા. ડૉ. કઝિન્સના આવવાની રાહ જોયા વિના તેમણે તો સામે ઇમ્પ્રો (ચિત્રપીક) ગોઠવી અને 'Father, shall I begin?' કહી ડૉસાની હા મળતાં નોકરની મદદથી એક ચિત્ર લાવી મૂક્યું. શેરીફનાં ચિત્રોની ખૂબી

શર્માનો જવાબ આવ્યો કે પોતે મને બપોરે મળવા આવશે. આવે ઠેકાણે સુશિક્ષિત માણસોની સોગત મળવી દુર્લભ એટલે તેને પણ એવી તક મળે. મને પણ તેની વહેલી બપોર પડી હોત તો હું મળી આવ્યો હોત, કારણ કે ઘણી વાતો એવાના સમાગમ-

એ છે કે તેનાં તેજ અને પ્રભાવ આગળ યધું ઝાંખું થઈ જાય છે અને સ્થળ તેમજ કાળથી આપણને તે છૂટા કરી શકે છે. ચાર કે પાંચ ફીટનાં આ ચિત્રોની ખૂબી એપડીમાં છાપેલાં ચિત્રો હજારમા ભાગે પણ રજૂ કરી શક્યાં નથી, તો પછી વર્ણનથી તેનો ખ્યાલ આપવો અશક્ય જ છે. લગભગ ૨૮ નવાં ચિત્રો મેં જોયાં. હિમાલય અને તિબેટનું મહાકાવ્ય અહીં રચાતું જોયું. પ્રો. રોરીકે કહ્યું નહિ તો ય એવાં ૫૦૦૦ ચિત્રો કરી નાખ્યાં છે! તેની યાદી અને વ્યવસ્થા તેમના સેક્રેટરી અને Flamania હિંદી પ્રતિનિધિ મિ. શુશ્રુભેવ સંભાળે છે.

ડૉ. કઝિન્સ થોડી મિનિટો મોડા આવ્યા અને કાર્ય શરૂ થઈ ગયેલું જોઈ મને કહ્યું કે તે તો અમેરિકન ઝડપે કામ ઉપાડ્યું છે! પણ બીજું શું થાય? દિવસો સુધી એકએક ચિત્ર ચિતન અને ઉભા આપે એવું હોય છે. પ્રો. રોરીકનાં ચિત્રો પૂરાં થયાં એટલે સ્વેતોરલાવે પોતાનાં ચિત્રો રજૂ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી કામ શરૂ કર્યું. ૩૫ વર્ષનો આ તરુણ તેના સ્વચ્છ, કુમળા અને સુઘટિત ચહેરામાં વિનય અને જ્ઞાનથી વધેલો તરુણ કાઠસ્ત જેવો છે. તેનાં ચિત્રો એક પ્રખર કળાકારની ઝાંખી કરાવે છે. રોરીક હાઉસની પરંપરાની અચૂક પ્રતીતિ તે કરાવે છે, છતાં તેના પિતાનું અનુકરણ કરતો નથી. તેણે પણ હિમાલયનાં અને તિબેટનાં ચિત્રો કર્યાં છે. તેની વિશિષ્ટતા તો પોર્ટ્રેટ (છબિચિત્રો) કરવામાં જ છે. તેના પિતાનાં અને પોતાનાં ચિત્રો તેણે વિવિધ રીતે કરી જગત પરનાં જુદાંજુદાં મ્યુઝિયમોમાં મોકલ્યાં છે. રશિયા, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાના હિસ્તાદ કલાકારોને તેણે સેવ્યા છે અને પ્રથમ પંક્તિનું માન પામેલા છે; છતાં તેના વિષે હિંદમાં આપણે કંઈ ન જાણી શક્યા એ નવાઈ. આપણી મોટીમોટી ચિત્રશાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ તેને આમંત્રણ આપીને આંગણે આવેલી એ ગંગાનો લાલ લઈ શકત. તેનામાં જરા યે અભિમાન નથી. તેને હિંદ પર બહુ ભાવ છે અને ચાર કે પંદર વર્ષથી હિંદને ઘર બનાવ્યું છે. બીજા યુરોપીયનોની જેમ હિંદી સ્વરૂપો અને સંસ્કૃતિની સૂઝ નથી, પણ સન્માન અને પ્રેમ છે. મને

તેના પારીસના અભ્યાસનાં ચિત્રો બતાવ્યાં. હિંદના પેન્સિલ-સ્કેચ બતાવ્યા. ચિત્રના પ્રાથમિક રંગોલેખો બતાવ્યા. એની અરોઅરની કળાઓનું જ્ઞાન હિંદની કળાશાળાના કોઈ પ્રિન્સિપલમાં પણ લાગ્યે જ હશે. ચિત્રો ઉપરાંત તેનો શોખ વનૌપધિઓ ઉપર બહુ છે. સ્થાપત્ય પણ સારું જાણે છે. યુરોપ અમેરિકાની કેટલીયે કળાજ્ઞાની સંસ્થાના તે સદસ્ય છે. અમેરિકાના રૌરીક મ્યુઝિયમના તે ઉપપ્રમુખ છે.

વખત તો ક્ષણમાત્ર બની ગયો. જન્મવાના વખતની નિશાનીઓ એત્રણ વખત આવી. છેવટે મેં મારા કેમેરાથી રંગદિઘ ઉપર એત્રણ ચિત્રો લેવાનું કહ્યું તે પણ તેમણે સ્વીકાર્યું. ડૉ. કઝિન્સનું એક મોઢું અધૂરું પોર્ટ્રેટ સ્વેતો-સ્તંભે કરેલું જોયું. તેની સાથે આર્ટિસ્ટની જીમી લીધી. બીજાં ઘણાં સ્મરણ-ચિત્રો પાડ્યાં હતાં, પણ જન્મવાનો સમય મોડો થવા ન દેવો જોઈએ એ યુરોપીયન ઘરોનો દૃઢ નિયમ હોય છે, એટલે બધો લોભ મૂકી જન્મવાના ટેબલ પર આવ્યા. દરેક જણ આનંદમય હતું. મારે જન્મણે હાથે પ્રો. રૌરીકના બીજા દોકરા પ્રો. જોર્જ રૌરીક હતા. તે ઇતિહાસના અંગે જ્ઞાતા છે. તેણે તિબેટી રિફ્લેક્સની રચી છે અને તિબેટની ઘણી ઉપભાષાઓ બોલી જાણે છે. આગ આ એક જ કુટુંબ મહાશાળા જેવું છે. મૅડમ હેલન રૌરીકને પણ એશિયા પર બહુ પ્રેમ છે અને તે વિષે ઘણું જ્ઞાન ધરાવે છે. આ કુટુંબ પરંપરા પ્રમાણે એક રાજવંશથી બીતરી આવેલું છે. પોતાના બિજગતા હાસ્ય અને ભરપૂર કામથી સૌને પ્રકુલિત રાખતા તેમના સેક્રેટરી શુશુબેવ બહુ ઓછું બોલતા, પણ મારી પર તેમણે બહુ ભાવ દર્શાવ્યો. જન્મતા પહેલાં થોડી મિનિટો મને એક બાળુ લઈ જઈ એમના માસિક 'Flama' માટે 'કુમાર'માં છપાયેલાં બે ચિત્રો અને ફલેમા માટે મારો એક લેખ માગી લીધાં. ઘરની બહારનાં કામોની તજવીજ એઓ જ રાખે છે. મારા માટે સવારમાં કુલીઓ મોકલી આપવાનું તેમણે માથે લીધું હતું.

જન્મવામાં સુંદર શાકો તથા મલાઈ અને દૂધની વાનીઓનું સાદું સ્વાદિષ્ટ ભોજન મારા માટે ખાસ તૈયાર કરાવ્યું હતું. ધણાદારી ભોજનમાં

પણ રશિયન બાનુએ કમાલ કરી બતાવી હતી. સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા તો આપણને યોગ્યપાઠ આપે એવાં હતાં. પહાડી નોકરોને તાલીમ આપીને તેમણે એવા પ્રવીણ બનાવ્યા હતા કે તેમનાં અદ્ય અને સ્વચ્છતા જોઈ તેમના જ બીજા પહાડી બંધુઓને હિસાબે તેમનો દેવલોકમાં પ્રવેશ થયો ગણાય.

જન્મતાંજન્મતાં અનેક પ્રકારની વાતો નીકળી. ઇષ્ટોપાસના, કુલદેવતા અને ઇષ્ટદેવતા પર વાતો આવી. કામ અને જાતિ વચ્ચે એકતા અને બળ-સંગઠન માટે આવાં સ્વરૂપો યોગ્યએલાં અને તેમનામાં માનવીની શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાથી કાર્યસિદ્ધિ પણ જન્મેલી. મેં કેટલાક મારા જાણીતા દાખલા આપ્યા એમાં સૌને બહુ રસ પડ્યો જણાયો. મારી બાબુમાં ડૉ. બર્બોર્ગ રોરીક હતા. તેમણે ગુજરાત વિષે વધુ જાણવા જિજ્ઞાસા બતાવી. મિસિસ કઝિન્સે વળી મારા અનુભવો લખી બહાર પાડવા કહ્યું.

કઝિન્સ દંપતી

બરાબર જે વાગ્યે અમે ટેબલ પરથી છૂટા પડ્યા. મારો વિચાર બીજે દિવસે નીકળવાનો હતો એ વાત જાહેર કરી એટલે સૌએ ઘણાઘણા ભાવપૂર્વક વિદાય આપી. કેક દરવાજા સુધી આવી પ્રો. રોરીક આશીર્વાદ રૂપે એક હાથ જમીયો કરી બિલા રહ્યા. મેંડમ હેલન રોરીકે તો કાઠીઆવાડી ભરતની જે કોથળી મેં બેટ કરેલી તે ઉમળકાભેર હાથમાં જ પકડી રાખી હતી. છૂટા પડ્યા પછી ડૉ. કઝિન્સ અને મેંડમ કઝિન્સ મને પ્રેમપૂર્વક પોતાના ધામમાં ખેંચી ગયાં. મિસિસ કઝિન્સે વર્ણમાં મને એક ખાટલો અને કેટલાંક આશીર્વાદ તથા ચોપડીઓ વગેરે આપી આરામ લેવા કહ્યું અને તેઓ આરામ લેવા પોતાના ખંડમાં ગયાં. હું તો દિવસ આખાને સ્વપ્નસમ જોતો તંદ્રામગ્ન પડ્યો રહ્યો. ‘અગ્નિયોગ’ નામનું એક પુસ્તક પ્રો. રોરીકે રશિયન ભાષામાં લખેલું છે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ મળેલો તે થોડો વાંચ્યો. એમણે જીવનનાં પરમ સત્યો ઉપર ખૂબ જ જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર મેળવ્યાં જણાયાં.

ચારેક વાગ્યે મેંડમ કઝિન્સે આ ઉપર બોલાવ્યો. આ પ્રવાસમાં મેંડમ કઝિન્સનો જે પ્રથમ અને નિષ્કટ પરિચય થયો એ બૂલાય એમ નથી. મારી

દરેકે દરેક આગતની મીઠા અને કાળજી તે જ લેતાં. ડૉ. કઝિન્સ પર અવરજાની અસર છે, એટલે પહેલા જેટલા સ્ફૂર્તિમાન તે નથી લાગતા; પણ મિસિસ કઝિન્સના પગમાં તો કોઈ શાળાની વિદ્યાર્થિનીને પણ પાછી પાડે એવાં જોમ ને ઉત્સાહ છે. આ પીને મને કહે આત્મ તને હું સામી ખીણમાંનું મારું ગામ બતાવું. બહાર વાદળાં ઘેરાતાં હતાં. ડૉ. કઝિન્સે શંકા બતાવી કે કદાચ ઝાપટું તૂટી પડશે; પણ મિસિસ કઝિન્સના સ્વભાવની એ વખતે જ ખચર પડી કે એ તો આહતને આવકારે એવાં છે. આવરકોટ એક નોકરને સોંપી અમે વાતો કરતાં ચાલ્યાં અને અરધા કલાકે એક પહાડી ગામમાં પહોંચ્યાં. દિમાલયમાં જે દિવસે લોકો વરસાં તે દિવસે જે રીતે વસ્ત્રો થતાં હશે કે ધર બંધાતાં હશે તેનો સંપૂર્ણ નમૂનો આ ગામડું હતું. દરેક ઘરમાં શિયાળાનાં ઘરફ સામે ટકવાની, ચોમાસાના પાણીથી બચવાની, જંગલી જંગાવરોથી બચવાની, પાક ગંધરવાની, એ સ્થાન પ્રમાણે પૂરી જોગવાઈ જંગલનાં જ સાધનો વડે કરેલી હતી. દરેક ઘરની આગળ એકએક શાળ હતી. બિન સિવાય તો ત્યાં વસ્ત્રો જ ન મળે અને પહાડ પર મોટી જોળાકાર પગથી-આ ને પાળો ભરીને એતરો ઉગાડેલાં તેની શોભા તો ઓર જ હતી.

પણ આ લોકોને નહાવાધોવાની બાધા. રોગ કે તાવથી હેરાન થતાં હોય તો પણ દવા ન કરે; દેવતાઓની બાધા અને પૂજારીઓની કળા પર જ આધાર રાખે. કોઈ કાળે એમણે કદબેલી યે નહિ એવી રાજવ્યવસ્થાએ તેમની પાસેથી કર લીધા છે, તેમની જાતવાળાઓને કોર્ટે ચડાવ્યા છે. કેટલાકને તો દારૂની લત પણ લાગી છે. આમ આ પહાડી જાતિ પર નવી સંસ્કૃતિના લાભોને બદલે જેર ચોંટયું છે. એમને પોતાના દેશવાસીઓ ગણી એમની બેર તાણે કે એમને બચાવે એવો કોઈ બીજો શિષ્ટ સમાજ નથી. પંચગવના વકીલો કુલુની કોર્ટમાં તેમને બેચી મંગાવે છે અને અંદરઅંદર લડાવે છે; સરકારી માણસો તેમની વેદ અને માત્રનો અયોગ્ય જાલ લે છે; એમના કામગીરા અને પટુઓ, વેપારીઓ કાપડ કરતાં યે સસ્તે બેચી જાય છે; એમનાં જીવરોને કોઈ કોએલાં આલુ અને શેગ લોકો બેચાર આનાની ટોપલીના બાવે લઈ જઈ

હદનાં શરેશમાં રૂપિયાના ભાવે ઉપખવે છે. મિસિસ કજિન્સે માંદી ડોશીઓને 'સલામ સલામ' કરી બોલાવી; મેલાંધિલાં છોકરાંઓને પોતાની કાચગી પરનાં જંચકતાં આભલાં બનાવી હસાવ્યાં; મને ઉપર નીચે ખેતરોમાં ચાડે ફેડે તગડાવ્યો. થાક ચડ્યો ત્યાં મુખી ફરીને પાછો વળ્યાં. મિસિસ કજિન્સ આ ઉમરે પણ સ્ત્રીમતિની પ્રથળા જ્યોત છે.

હિન્દી નારીઓનાં નિગેહબાન

વરસાદ તો પડ્યો જ નહિ અને ઉધાડ આવી ગયો એટલે અમે એક ખીણમાં અટારી પેડે ધાર પડતી એક ટેકરીને છોડે મોટી સિલા પર જરા વિશ્રાંતિ લેવા અને દરશની મગ્ન લેવા રોકાયાં. નોકરને વહેલા જવા રજા આપી દીધી મેંડમ કજિન્સને મેં વાતવાતમાં કહ્યું: 'તમે તો હિન્દી નારી જગતને જાણત કરી દીધું છે અને હવે પ્રાંતેપ્રાંતે જ્યોત જાગી છે.' એ માંબળી તેમણે એક જોડો નિસાસો નાખી કહ્યું: 'અરે અરે? કહે, નવો યુગની નારીની તમારે ત્યાં શી દશા છે?' મેં એટલું જ કહ્યું: 'હું એ પ્રશ્નમાં બહુ જોડો જિતરી શક્યો નથી, પણ હમ્મરો દંપતી જોયા પછી પણ દાંપત્યનો આદર્શ સિદ્ધ થએલો કવચિત જૂઝ જણાયો છે. નારીસ્વાતંત્ર્ય પુરુષને હવે પંચાળી શકે એમ તો નથી, તોપણ સમોત્તર થવાની તાકાત બહુ દૂર દેખાય છે. હજુ હમ્મરો આપવાનો, ત્રાસો અને યોગ્ય પતિના અભાવે ગમે ત્યાં અપરમાં હોમાતી કન્યાઓના કિરસા તથા આકંઠ કોઈ સુખી સ્વપ્નની

આગાહી આપતાં નથી. નારીશક્તિનાં તેજ અને સંસ્કાર પુરુષદળને ઝાંખાં દેખાડે છે એ ખરું, પણ તેની કદર અને ઉદાર સમાગમની આડે કંઈક બાધાઓ છે.' મને લાગ્યું કે હું આશરપદ ચિત્ર આપી શક્યો નથી; અને ખરેખર મંડમ કઝિન્સે બીજો નિસાસો નાખ્યો: 'પ્રભુ! ક્યાં સુધી, ક્યાં સુધી મારી પુત્રીઓ સમી અનેક કન્યાઓને હું ઝૂઝૂમતી બેસા કરીશ? તેમને આત્મ-જાગની જરૂર છે. જીવનની નિરાશાઓ એકલાં ખમી લેવાની તાકાત તેમને જોઈએ છે.' તેમણે એકબે બાળપિછાનનાં દૃષ્ટાંતો કહ્યાં તેમાં એ જ કથા હતી. સુધરેલા સમાજનો પુરુષ પોતાનો યોગ્ય સાથી નહિ બને એવું જોઈને એક બહાદુર પુત્રી જનત બાંધી દેવા કરતાં એકલી જનસેવાના કાર્યમાં વરણ બની બેઠી તેની વાત કહી. સંસાર ટીક ન પડે તો કેટલી કન્યાઓ એકલી ચાલવાને તૈયાર છે તેના પર પુરુષોની સુધારણા અવલંબશે. એમના મનમાં હિંદની ભાવિ નારીનું ચિત્ર કેવું દર્શે એ હું સંપૂર્ણપણે સમજી શક્યો નહિ, પણ મારી ખાતરી થઈ ગઈ કે તેમણે હિંદી નારીના ઉદાર માટે હૃદયને ખૂણેખૂણે અનુભવ, વ્યથા અને પરિશ્રમના કણો ભરી દીધા છે.

વિચારો અને વિદ્યાયના ભારે મૂંઝોમૂંઝો હું તેમના આવાસ પર આચ્યો. મારે કંઈ જ ખાવું નહોતું, પણ તેમના પ્રેમાળ આગ્રહને વશ થઈ ટેબલ પર મનો મનો બેઠો થોડું દંડુ દૂધ લીધું એથી એમને સંતોષ થયો, છતાં મ વત્સલ ભાવે માર્ગારેટ માણ્યો કહ્યું: 'Boy, you are starving yourself' (છોરા તું ખોટી ભૂખ ખેંચે છે). જમી લીધા પછી ડૉ. કઝિન્સે મંડીમાં રોકાવાને બે પિ ગનપત્રો લખી આપ્યા.

૧ કઝિન્સ દંપતીનો સ્વભાવભેગ પણ અજ્ઞ છે. એકબીજાની કદર કરે છે, એકબીજાની શક્તિઓ પિછાને છે. વ્યવસ્થા અને ચીવટ બેઉના પ્રધાન ગુણ છે. ડૉ. કઝિન્સના ક્ષેત્રની દાઈપ કરેલી કૉપીઓ ગિસિસ કઝિન્સ ઉતારે છે. ગિસિસ કઝિન્સ વાંચતાં હોય ત્યારે ડૉ. કઝિન્સ તેના પગ ઉપર કપડું ઢાંકી માખીઓ દૂર કરે છે. જાણે નાનાં બાળસાથીઓ હોય તેમ એકબીજાને આવા સાદા ગેલથી જીવનની તાઝગી અર્પે છે અને સતત

હિર્વદષ્ટિ રહે છે. જલે બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક શવનનાં વિહારી છે. માનવજાતિ પર અપાર પ્રેમ કરનારાં છે. નથી તેમનામાં યુરોપીય છીટ કે નથી વિદ્વતાનો અહંભાવ. એમના સમાગમમાં આવતાં તેઓ વધુ ને વધુ મહાન ભાસે છે. એમની સાથે મેં ગાળેલો બધો સમય અને એ પ્રસંગો ધન્ય રહ્યાં છે. એની મીઠાશ અને સુખદ રમરણો મન પર જડીને હું જવા નીકળ્યો ત્યારે પણ નીચેના દાળ સુધી તેઓ મૂકી ગયાં. હું એ જ વખતે જાણે ચાલી નીકળ્યો એમ લાગ્યું. અંધારે ડાક બંગલામાં પહોંચ્યો. ત્યાં પણ લાગ્યું કે યાત્રા પૂરી થઈ, અસંખ્યા હિંદુઓ જોઈએ. રામનાથને સવારની વરદી આપી દીધી. સામાન ભેગો કરી લીધો અને જાણે દ્રેનમાં જ બિછાનું નાખ્યું છે એમ માની સૂતો.

વિદાય

સવારમાં છ વાગ્યે તો મજૂરો આવી ગયાના બગર સાથે રામનાથે મને જગાડ્યો. આ પહાડી આદ્યજીમાં ખૂબ નમ્રતા અને અધીનતા હતી. દોઝાઈ બિલકુલ નહોતી. માત્ર ગરીબોને લીધે આશામગ્ન હતો. મને દેવદેવીમાં કાંઈ શ્રદ્ધા છે કે નહિ એવું પૂછવા લાગ્યો. મેં કહ્યું: 'તું આદ્યજી છે, એટલા માટે હું તારા પ્રતિ લાગણીથી કહું છું કે હવે એ રીતનું આદ્યજીપણું નહિ નભે. દેવદેવીના પ્રતાપ કરતાં તારી પોતાની તપસ્યા અને સિદ્ધિ જ તને સહાય કરશે. આ પહાડો પર ફોનાના બગીચાની ખેતી કરો, થોડું ભણો, બીજા પ્રાંતમાં માલ મોકલતાં શીખો અને માગવા કરતાં આપવાની ઇચ્છા રાખો.' મારો ઉપદેશ તેને ગળે ઉતારવાનું કદાચ હતું. તેના ગામમાં જોઈએ તેવી શાળા નહોતી. અંગ્રેજી ભણવા કુલુ જવું પડે તે પરવડતું નહોતું અને વિવાદના કોડ તો પહાડોમાં પણ આખા હિંદુસ્તાન જેવા જ, એટલે કોઈ સાહસ કે પુરુષાર્થ કરવા પામે જ નહિ. એની આરપાંચ દિવસની શુશ્રૂષાનો વિચાર કરી મેં તેને બહિસથી રાજી કર્યો. પછી પણ એ ભાવપૂર્વક એકાદ માત્રલ સુધી મને વળાવી પાછો ફર્યો. નગર છોડ્યું. ઊતરતાં વખતે તો જાણે કંઈ જ થાક કે સમય ન લાગ્યો, બધું જાણીતું અને પ્રવાસ બિલકાવતું લાગ્યું.

જતાં નગર ઉપર દેખાતા ધોળા ધાયા સમા શેરીક હોલમાં કંઈક આંતરિક આધ્યાત્મિક લેણદેણના હિતાય મૂક્યા આવ્યો.

શ્રીકંઠ હલવાઈની દુકાને

કુલીને વિદાય આપી કટરાઈ ગામના મોટર રસ્તે એક પંખળી દરજ્જની દુકાનમાં સામાન મૂકી મોટરની રાહ જોતા કલાક બેસવું પડ્યું. આહી કટરાઈમાં જ નદી-કાંઠે મીઠા પાણીની મચ્છીઓનું ઉછેર-પ્રયોગ ખાતું છે. તેમાં દેશદેશની મીઠા પાણીની માછલીઓ ઢાવી નવી જાતનો ઉછેર આ દેશમાં કેટલો શક્ય છે તેની તપાસ સરકાર ચલાવે છે. લગભગ દસ વાગ્યે મનાલીથી કુલુ જતી મોટરમાં ચડી બેઠો. સાડા અગિયારના શુભારે કુલુ પહોંચતાં મંડી જવાના આંખે અધ્ધા પેસેન્જરો ખાલી થઈ ગયા એટલે મેં પણ વસતીમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળી એક હલવાઈની દુકાને સામાન ઉતારી નાખ્યો. તપાસ કરતાં અચર મળ્યા કે અયોરે ત્રણ વાગ્યે મંડી જવાની મોટર મળે છે. વખત ઠીક મળ્યો એટલે હલવાઈને સામાનની અચર રાખવાનું કહી, નાચે પહોંતી નદી પર જઈ રનાન વગેરે પતાવી હું પાછો આવ્યો અને હલવાઈની દુકાનનો પ્રસાદ લીધો.

આ હલવાઈનું નામ શ્રીકંઠ હતું. ખરીદી કરનારા કે ખટાવનારા માટે એ કંઠમાંથી ભાતભાતનાં મોતાં ખરતાં, પણ નોકર, માગણુ કે તેના સુપુત્ર હુપિદેશને મંજોરતી કે ધમકાવતી વખતે એ કંઠમાં કાંકરો ભરાતો. આ પ્રદેશમાં હલવાઈને ત્યાંથી કંઈ લેવાનું હરાવો એટલે તમારા ઉતારાનો ખર્ચ મોટો જ નીક. મેં માત્ર બેત્રણ આનાનો જ તેના ગરજામાં વધારો કર્યો, તેનાથી ચે તે પ્રસન્ન દેખાયો. એનાં પોતાનાં કામ પણ ટાઈમટેઅસની માફક તે ઉકેલતો. એક તાવડો ચાસણીનો ઉતાર્યો એટલે તેની પાછળ ખુંદી, જલેળી, મોહનધાળા એમ ચાર પાંચ ચાસણીની વાનીઓ કરી નાખી. થડા ઉપર બેઠેલા નોકરને ટોકતો જાય, વળી તપેલાં ઊંચકતો જાય પ્યાલા દ્રાઈ ઘરાક પીએ કે તુરત માટીથી હિટકાય અને ધાવાય, પણ જે પાણીથી તે ઉટકાતાં મેં જોયાં તે પાણી ગુએ તો તમને હાથ લગાડવાનું ચે મન

થાય નહિ. રસ્તાની ઉપરવાસથી પલાડનું કોઈ નાનકડું ઝરણું વહેતુંવહેતું દરેક દુકાનના આગલા પગથીઆ નીચેથી કચરો, થૂંક, એટલાડ વગેરે ખેંચતું આવતું. એ ગંગાજળ બધી દુકાનનાં વાસણો અને એટા હાથ સાફ કરવાનું સરળ સાધન હતું ! એટલે મારે મારે જ ખાલો કાઢવાની તકલીફ લેવી પડી.

એક વાગ્યો એટલે શ્રીકંઠ શેઠ ચૂલા પાસેથી છૂટા થયા અને રૂખી (હાથિકેશ)ને જરા દુકાન પર ખેસવાનું કહી ખીંટીએથી ગેશ જેવું પલાળિયું લઈ નદી પર નહાવા ઉપડ્યા. રૂખી નિશાળની બપોરની રમતને લીધે ઘેર આવ્યો હતો. તેણે થડા પર વેપાર કરતાંકરતાં દરેક વાની આખી જોઈ પણ સામે એક વર્ગ-ગોડીઓ બેઠો હતો તેને એક ગોડીઓ પણ ધર્યો નહિ. ફેટલીક વાર ટગરટગર તે જોઈ રહ્યો. આખરે ખીસામાંથી એક પૈસો કાઢી રૂખીને નાની પૂરી આપવા કહ્યું. રૂખીએ દુકાનમાં ધરાડી વધારી તેનો હર્ષ માણતા ખરા વેપારીની જેમ તેને શાકપૂરી આપ્યાં. ધરની તાલીમ કોઈ ઓર હોય છે. નિશાળના ખીમ બેચાર ગોડીઆ આવ્યા, તેમણે પણ કંઈક કંઈક વકરો કરાવ્યો. આ બધા યજોદરાઓમાં કોઈ અસલ વતની નહોતો. કોઈ પંચળી, કોઈ યુ. પી. નો, કોઈ શીખ, એમ નોકરીધંધા કરનારાનાં જોકરાં માટે જ કુલુની શાળા કે હાઈસ્કૂલ નિર્માઈ હતી. થોડી વારે કોરોમાં રીસેસ પડી એટલે ત્રણચાર સુટ-ફેટાવાળા જુવાન, આધેડ, જૂદા એવા વકીલો આવ્યા. શ્રીકંઠની ઝૂનીયાની પાટલી તેમને એક વિનોદનું સાધન લાગ્યું. દરમ્યાન શ્રીકંઠ પણ રનાન કરીને આવી ગયો. સારા ધરાડો દુકાન પર બેઠેલા જોઈ રૂખીને ખસેડી પોતે થડા ઉપર બેઠો અને વકાલ સાહેબોને સમાચારો પૂછતાં સુચવતો ગયો કે, 'સાળ, આજ તાજી ગિલગી બનાઈ હય, યે ખુંદી બી અભી બનાઈ' વગેરે; પણ વકીલો કોઈ જ નીકળ્યા. એક ખીમતે કહે: 'કયો સાળ, કુજ લેઓગે ?' ખીમ્ને કહે: 'મેરેકુ વો પસંદ નહિ.' ત્રીજો કહે: 'કુજ તો લેઓજી.' ચોથો કહે: 'મને દો જી, આજ તાજિયત અચ્છી નહિ.' એમ કરતાં કોર્ટનો સમય થતાં બધા ચાલતા થયા.

અને શ્રીકંઠના કંઠમાંથી તેઓ ન સાંભળે એવા સ્વરે થોડાં સ્વરિત (!) વાક્યો મેં સાંભળી લીધાં.

ધરાકોએ પોતાની વાનીઓનો અનાદર કર્યો તેની દાઝ ટાળવા કે પોતાના પેટમાં જગ્યા જણાવાથી તેણે ફરેક થાળમાંથી મૂડી મૂડી તેમાં ઝોરી દીધી. એટલામાં રૂખીને વીલે મોંએ ઊભેલો જોઈ તડક્યો: 'ક્યોં, બદમાશ, ઇસ્કોલ દા ટાઈમ તો કળ સે હો ગયા.' રૂખી એ જ બાપનો બેટો હતો; તે કહે: 'જી, જી, પેટમેં કુછ હોતા હય, નદી પર જા કે આતા હું.' 'હે, હે, બચ્ચાજી ! જુઠ્ઠો બોલ કે છૂટી પાને મંગતા હો ?' રૂખી ખસે જ શાનો ? પાતળો ઝીણી આંખવાળો રૂખી પડછંદ બાપના રૂપને ઓળખતો હતો. શ્રીકંઠને ધરાકોમાં વિરાગ લાગ્યો એટલે નોકરને બેસવાનું કહી દુકાનની બાજુ ખાટલો લાળી સૂતો અને ઊંધ પણુ જટ આવી ગઈ. રૂખી પેલું સુકાતું પલાળિયું લઈ નોકરને આંખ મારી સીધો નદીએ ગયો.

વચમાં વચમાં પોલિસો આવીને બેસતા, બાજુના મંદિરમાં પહાડીઓ તેમના ઝગડા પર સંવાદ કરતા, એ બધાં નાટકોના પ્રવેશો

ચંચળમાં અમૃતસર થઈ પઠ જુકોટને રસ્તે જૈનનાથ પાપ્રોલા, મંડી, કુલુ ને નગરનો માર્ગ દર્શાવતો નક્શો. કાળી લીટીવાળો ભાગ હિમાચલનો પહાડી પ્રદેશ બતાવે છે.

ભજવાયે જતા હતા એટલે મારો વખત વીતાવતાં મુશ્કેલી જણાઈ નહિ. ત્રણ વાગ્યે મંડી જનારી બસ ઉતાડ્યોને લઈ ગામમાંથી આવી. તેમાં મેં જગ્યા મેળવી અને ફરી વાર બીઆસની બોણના ચકાવા વીંધતો સાંઠે અંધાઈ થવાની વેળાએ મંડી પહોંચ્યો.

મંડીનાં જોષી દપતી

મંડીની હાઈરફૂલના હેડમાસ્ટર શ્રીયુત હરિશ્ચન્દ્ર જોષી ઉપર ડૉ. કઝિન્સે ચિકિત્સા આપી હતી. એક મજૂર લઈને તેમના ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો. મંડી પહોંચ્યાં એક સુંદર શહેર છે; મંડી રાજ્યનું પાટનગર છે; ડામરની સડક ને વીજળીની રેલ્સનીથી સ્વચ્છ લાગે છે. શ્રી જોષીનાં પત્ની શ્રીમતી તારાબેન જોષી પણ મંડીની કન્યા હાઈરફૂલનાં પ્રિન્સિપલ છે. ઉભય પતિપત્ની યુ. પી.નાં મહારાષ્ટ્રીય છે. તેમનું ઘર મંડીમાં ખેસવાના ઝૂલના પૂલ પાસે એક આગળપડતા ટેકરા ઉપર જ હતું. સુંદર ફૂલોની ક્યારીઓથી શાભતો તેમનો નાનકડો બગીચો મેં જતી વખતે જોએલો, પણ મને ખ્યાલ નહોતો કે ત્યાં મને આતિથ્ય, આદર અને સુંદર મૈત્રીનો અવસર મળશે. હું પહોંચ્યો તે વખતે શ્રીમતી તારાબેન જોષી બગીચામાં નદીના

બીઆસ નદી બોળંગી સામે તીરે મંડીમાં પ્રવેશ કરવાનો એક જ માર્ગ આ ઝૂલતો પૂલ છે

પટ સામે ખુરશી નાખી એકલાં કંઈક વાંચતાં હતાં. મેં નગરકાર કરી ડૉ. કઝિન્સની વિક્રી તેમના હાથમાં મૂકી. તે તેમણે વાંચી અને પોતાના નોકરને ખોલાવી મારો સામાન એક ખંડમાં મુકાવ્યો. મિ. જોષી કલ્પમાં ગયા હતા તે થોડી વારમાં આવશે એમ જણાવી મારા માટે ચા અને રનાનની ગોઠવણ કરી. મિ. જોષી આવ્યા તે પહેલાં હું કપડાં બદલી હળવો થઈ બહાર આવ્યો. મિ. જોષીએ સરળતાપૂર્વક મારી પિછાન કરી લીધી. તેમની જે નાની દીકરીઓ શીશા અને લીલા પણ આ સુશિક્ષિત દેખતીના સુમેળની લક્ષરીઓ જેવી હતી. સાદા અને કરકસરભર્યાં સંસારમાં પણ જીવનની કેટલીક મગ્ન તેમણે સાચવી હતી. પહાડોમાં વીજળી સુલભ થઈ છે. તેનો લાભ લઈ તેઓ રેડીઓ દ્વારા લાહેર, દિલ્હી, મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે સાથે રોજનો સંબંધ આંધી સંસ્કારનો આનંદ મેળવતાં હતાં. તેમણે પહેલાં જ દિલ્હી પર કાંટો મૂકી ગ્રંથીત ચાલુ કર્યું. જમવા માટે ટેબલ ગોઠવ્યું. નોકર થાળીઓ મૂકી ગયો એટલે શ્રીમતી જોષી, મિ. જોષી અને હું એ સાદી સ્વાસ્થ્યપ્રદ રસોઈ જમતાં, વાતો કરતાં વધારે પરિચય પામ્યાં. મુંબાઈની કેટલીક ઓળખાણો કાઢી. તારામેન જોષીના નામ પરથી (સ્વ. ગિજુભાઈનાં સહકાર્યકર) તારામેન મોડક યાદ આવ્યાં અને યોગાનુયોગે તેઓ પણ તેમનાં પરિચયવાળાં નીકળ્યાં. અન્નપ્ત્યા પરદેશવાસીની છાપ ભુંસાડી હું જૂનો મિત્ર હોઉં એમ થોડી વારમાં તેમણે મને સ્વસ્થ બતાવી દીધો. સવારે મારો વિચાર મંડી જોઈ લેવાનો અને થોડા ફોટોગ્રાફો લેવાનો છે એમ જણાવ્યું, એટલે તેમણે આખા દિવસમાં ક્યારે અને ક્યાં જવું તે ગોઠવી આપ્યું. સવારમાં મેં તેમની સ્કૂલની પ્રાર્થના અને ફિત્ત જોઈ. પહાડ-માં કેળવણીની કેટલી જે સરળતા અને સગવડો છતાં રાખ્ય. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં એક પ્રકારની જ્ઞાન તરફની ખેંચવાળા સદગત છે. તેને હાવી નથી દ્રષ્ટિથી કેળવણી અને સંસ્કાર આપવાના શ્રી જોષીના પ્રયત્નોમાં તેમનું ઉચ્ચ માનસ અને કવિત્વ સમગ્રમાં. પછી મને પણ ખજર પડી કે તે ઉત્તમ પ્રકારના લેખક અને કવિ પણ છે; સારા ચિત્રકાર પણ છે. એમ.એ.

થએલા, ઇંગ્લંડથી શિક્ષણની ડિગ્રી મેળવી આવેલા આવા તરુણને આ ખૂણે પીંજરાએલા જોઈ હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેમની રકાઉટિંગની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે પહાડોનો પરિચય અને અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓમાં વધાર્યો હતો. પહાડોના નકશા, મોડેલો વગેરે કરાવ્યાં હતાં. પહાડોનાં પ્રણી, પશુ, ખનીજ, વનસ્પતિ વગેરેની નોંધો કરાવી હતી. એમ પહેલાં સ્વભૂમિને ઓળખી જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવાનું ધોરણ અમલમાં મૂકતા મેં તેમને જોયા. સાંજે વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રો. રૌરીક વિષે બોલવાનું કહી મેં મંડી જતેવા માંડ્યું.

મંડી

મંડીનાં દેવજો જોતાં તે હિપર ભુવનેશ્વરના મંદિરની છાયા સ્પષ્ટ લાગી. પછીથી તેનો ઇતિહાસ જાણતાં તે ખાતર અચૂક ખાતી થઈ કે બિહારના સેન રાજાઓ ૧૪મા સૈકામાં અહીં આવ્યા અને રાજ્ય સ્થાપ્યું તે વખતના એ અવશેષો છે. આજે એ જ રાજવંશ ચાલુ છે અને રાજાઓના નામને છેડે સેન શબ્દ આવે છે. એ વખતથી મંડીમાં ફેટલાંક દેવાલયો તીર્થની પ્રતિષ્ઠા પામેલાં છે. ફેટલુંક મૂર્તિનિર્માણ પણ સુંદર છે. આખા કુલુ પ્રાંતમાં એક જ પ્રકારનું મંદિરસ્થાપત્ય છે. તેમાં આ રાજ્ય-વિસ્તાર જ કારણભૂત છે. મંડી રાજ્યમાં બીઆસ નદી અનેક ફેંકાણે ઝીંચેલી પછાડ ખાતી આવે છે, એટલે પાણીની સપાટી થણે ફેંકાણે સેંકડો ફીટ ઝીંચી રહે છે. એવે દરેક ફેંકાણે પ્રવાહને દાળમાં લઈ આંધેલાં જળચક્કીઓનાં ચાણાં ને ચાણાં નદીમાં દબાયા છે; પણ હવે પંચતથ સરકારે મંડી તાળેના જોગેન્દ્રનગરમાં વીજળી ઉત્પન્ન કરવા એક મોટામાં મોટું મથક આંધ્યું છે અને એટલો જળપ્રવાહ આંધ્યો છે કે તેના બળથી આખા પંચતથ પ્રાંત માટે વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરી શકાયે. આથી જોગેન્દ્રનગર એક અજાયબ સંસ્થાન બન્યું છે. ઇન્જનેરો, કામદારો અને પહીવટદારો માટે સુંદર યંત્રણા, રસ્તા અને વાહનની જે વાજ્જીક સગવડો ત્યાં કરેલી છે એવી જગતમાં થોડીક જ જગ્યાએ હશે એમ કહેવાય છે. આ યોગનાનો લાભ આખા પંચતથને હળુ પહોંચી શક્યો નથી, પણ તે પોતાના રાજ્યમાં કરવાની અનુકૂળતા આપવા મદદ

ડાળી બાબુ: મંડીનાં શિવમંદિરના નંદી આપણે ત્યાંની પેઠે ભેટલા નહિ પણ ઊભા હોય છે. તેના પગ વચ્ચે શિવનો પ્રિય સર્પ છે. પાછળ પૃછડે સ્પર્શ કરીને ભક્ત ભક્તેલો છે. જમણી બાબુ: મંડી શહેરની મધ્યમાં આવેલો, તેપણી જાંધકામની દળનો ટાવર.

મંડી રાજ્યને વીજળીક જળ મફત મળે છે; એથી પ્રજાને પણ બહુ સરતામાં વીજળીપ્રવાહ મળે છે.

આખો દિવસ મંડી બેવામાં ગાળ્યો. ફેટોગ્રાફો, ગોંધો વગેરે કરી સાંજે ખૂબ થાકેલો, છતાં હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રો. રેરીક અને તેમની કળા ઉપર હિંદી(!)માં વાર્તાલાપ આપ્યો; પણ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને આ બોલનાર પોતાની જ પ્રતિભા અને દેશનો માનવી છે એનો અનુભવ થતો હતો. શ્રી રેરીક તેમના જ પ્રદેશમાં વસ્યા છે, છતાં તેમની કળા કે વ્યક્તિત્વ વિષે તેમને પહેલો પ્રકાશ આપનાર હું હતો તેનો સર્વ આનંદ મને પણ થયો. રાત્રે મારાં યજમાનોની રખ લઈ લીધી.

અમૃતસરને માટે

સવારના ચાર વાગ્યે નોકરને જગાડી મોટર સ્ટેન્ડ પર બેઠ જગ્યા મેળવી અને પહાડો વટાવવા માંડ્યા. નવ વાગ્યે પાપ્રોલા તરફ આવતાં મોટરમાં હું એકલો જ પેસેન્જર હતો એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. દૂધવરને પૂછ્યું કે ટ્રેનમાં જનારા આ વખતે કેમ બીજા ઉતાર નથી? તેણે કહ્યું કે અત્યારે ટ્રેન જતી જ નથી! એકદમ માફ મન ખમચી ગયું. મેં અને મિ. જોષીએ ટ્રેન મળશે એવી ગણતરી બાંધેલી અને હવે સાંજ સુધી પાપ્રોલામાં રહેવું તો અસહ્ય બને! દૂધવરનું મેં પહેલાં તો માન્યું નહિ, પણ તેણે ધીરજ રાખી મોટરને સ્ટેશન પાસેથી લીધી અને મારી ખાતરી કરી આપી; છતાં તેણે તુરત પહાણકોટ જતી એક મોટર ઊભી રખાવી મારો સામાન તેમાં મુકાવી દેવા કહ્યું. હું કંઈ સમજાવ્યો નહિ, એટલે તેણે કહ્યું કે ટ્રેન તમને સાંજે મળશે અને આ બસ હમણાં જ બચ છે. તેનું બાકું પણ ઓછું છે અને ચાર કલાકમાં તમે પહાણકોટ પહોંચશો. ત્યાંથી અમૃતસરની મોટરો જોઈએ એટલી મળશે તેના કરેલા પર વિશ્વાસ મુકવા જેવું લાગ્યું એટલે મેં મોટર બહલી. ખરેખર આ આકસ્મિક ભૂલ હતી, છતાં નવો અનુભવ વધારે સુખકર અને સગવડવાળો નીવડ્યો. હવેનો રસ્તો પહાડી નહોતો, બધી સડક સપાટ

કામરબંધ હતી અને મોટર ટ્રેન કરતા એ વધારે વેગે ઊપડી. વચમાંનાં ગામોએ ટ્રેનની પેઠે જ એક એ મિનિટ તે રોકાતી. ચાર વાગ્યે તો અને પહાણુકોટ ઉતારી દીધો.

હું હજી ઊતરું છું ત્યાં તો અમૃતસર જનારી એક મોટી પેસેન્જર બસ આલવાની તૈયારીમાં પેસેન્જરોને સાદ કરી રહી હતી. પહાણુકોટથી અમૃતસર માત્ર દસ આના ' મોટર પણ પહોળી, સ્પ્રિંગની માદીવાળી, ત્રીસ બત્રીસ માણુસો લઈ જનારી હતી. સરસરાટ મુઝાફરી આગળ ચાલી. વચ્ચે એક ગામ આવ્યું ત્યાં જરા વધુ રોકાઈ, કારણકે હૈદરાબાદ(દક્ષિણ)ના સત્યાગ્રહમાં જનારા એક જુવાન ભાઈને વિદાય કરવા સરપસ આખું મોટર-રેશન પર ઊભું હતું. ઝૂની ધમઓ, ભજનોની રમઝટ અને છેવટે એ તરુણ ભાઈએ હારોની હાંસડીમાંથી પાતળું ડોકું બહાર કાઢી મોટરના દરવાજામાં ઊભાંઊભાં જે એક ભાપણુ કર્યું તેમાંની આર્યસમાજ વાદજીટા, ત્યાગનો મહિમા, વિદાયની ઘડી એ બધાં સ્થાનિકો અને મોટરવાળાનાં દિલ ઉપર ઊર્મિઓ ઉઠાળી રહ્યાં હતાં. ઘણી 'જે' બોલાઈ ગઈ એટલે મોટરનું એંજન ધમધમ્યું અને ચાલે છે ત્યાં એક જણુ વિદાય થતા વીરને માટે પડીકામાં દસપંદર પાન યાંધી લાવ્યો અને તેણે તે સાચરીને લઈ લીધાં. એ દુબળી પાતળી કાયના વીરગર્જના કરતા જુવાનને એક ગલોડું પાનથી ભરી મૂક્યા વિના રસ પડતો નથી એમ જણાઈ ગયું. મોટરમાં તો શીખો, મુસલમાનો બધા હતા. દરેક જણે મઝહબ, સરકાર, કૉંગ્રેસ બધા ઉપર ફાતે તેમ અભિપ્રાયો અને પ્રદારો કરવા માંડ્યા. આપણો વીર તો દરેક પળે વાગ્યુદ્ધમાં ઊતરવા તત્પર જ હતો. પાંચ વાગ્યે અમૃતસરના ગિરદીભર્યા નાન્ય-માર્ગેમાંથી મોટર રસ્તો વીંધવા લાગી. ગામગામની હાનરો મોટરે તા અડા ત્યાં દેખાયા. અહીંની મોટરોની સરખામણીમાં એકાદ રમકડાંવાળાને ત્યાં પણ રમકડાંની મોટરો ચોપી લાગે. અહીં તો જાણે ભગવાડનાં ઘેટાંનાં ધણુની જેમ મોટરોનાં ધણુ દેખાતાં હતાં. હું પાંચ વાગ્યે પહોંચીશ એવી ગણતરી મારા પ્રેમાગમમાં નહોતી. મેં તો મારા સ્નેહી શ્રી. મણિભાઈને

કુલુનો પ્રવાસ

રાત્રે આઠ વાગ્યે ટ્રેઝન ઉપર આવતા લખ્યું હતું. એટલે આહોં મોટરના અડામાં મને કોણ લેવા જાણું હોય? પણ મજૂરી અને ગાડી અહીં સરતા છે અને ચાર આનામાં તો ઘણે દૂર જવાની ગાડી પણ મળી રહે છે એ હું સમજ્યો હતો, એટલે એક ટાંચાવાળાને 'કટરા હરિસિંહ જલું છે' કહી ખેડો; પણ મારો આવો શુદ્ધ ઉચ્ચાર એ સમજ્યો નહિ કે શું, પણ મને એક બે ચક્કર મારી પૂછવા લાગ્યો કે 'જનાબ, આપકો ક્યાં ઉતરના હય?' ને કમળામ્ની! ફરી 'કટરા હરિસિંહ' કહ્યું, પણ તે સમજ્યો જ નહિ. એક કેળાવા-એલા લાગતા સીખને મેં જોલાવી મુકકેલી સમજતવી એટલે તેણે ગાડી-વાળાને ટપકો આપ્યો કે, 'એવદૂદ! કટડા હરિસિંગઅ તુમકો માલૂમ નહીં હૈ?' 'હાં હાં હાં ચલીએ જનાબ' કહેતાં એ સીધો થઈ ગયો. આ દેશમાં છેવટે ભાર દધને 'અ' જોલાવો જોમએ! આપણે જોલીએ 'લાહોર,' તેઓ 'લાહોરઅ' કહેશે. એમ જ 'અમૃતસરઅ.' અંતે 'કટડા હરિસિંગઅ' પહોંચ્યો ને મારા રનેહી જરીવાળા જવંતીલાલ મણિસંકરનું મકાન શોધી કાઢ્યું.

અમૃતસર

અમૃતસરમાં લોકજીવનના અનેક પ્રકારો મને જોવા-જાણવાના મળ્યા. સીખ પ્રબળનું એ કેન્દ્ર એટલે ઊંચા પડછંદ આંધાના શિખામંથ જુવાનો, શ્વેત દાઢી ચમકાવતા છતાં સશક્ત અને ગઠેલા વૃદ્ધ સીખ સરદારો જોઈ આચીન આર્યમતિ પંચનદમાં આવી ત્યારે કેવી કદાવર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. મને ત્યાંની પ્રમારતોમાં કળાપૂર્ણ પણે એકધારી સામાન્યતા લાગી. એકાદ સારી જગ્યા જોમ હતો એટલે તેના નમૂને વધુ મોટી કે નાની પણ એવી જ રચના બધે જણાય. મેં મારી અમૃતસરની મુલાકાતમાં માત્ર સુવર્ણમંદિર જોમ લેવાનો લોભ રાખ્યો હતો, એટલે બીજો દિવસે સવારે પહેલાં ત્યાં જવા નીકળ્યો. આ મંદિરના મહત્ત્વને લીધે તેની આસપાસનો બધો ભાગ ગીચ વસતિથી ભરેલો છે. બે ગાડી ભાગ્યે જ સાથે ચાલી શકે એવી મલીઓ પણ ગિરદીથી ભરચક જણાઈ. સામારણ દિવસે પણ ત્યારે એકદમ નીકળી જઈ ન શકાય તો ઉત્સવના પ્રસંગે શી દશા થતી હશે?

Amulidol
25.6.17

અમલદોલ માણસ એ ગલી-
ઓમાં અટવાઈ જાય. દરેક
ગલીને કોઈ પ્રસિદ્ધ સીખ સ-
રદારનું નામ આપેલું છે.

હું તો મારા યજમાન
મણિભાઈનો હાથ પકડી
સુવર્ણમંદિર આગળ પહોંચ્યો.
ચિત્રોથી તેનો મથારિયત વિ-
સ્તાર કે દેખાવ મળતો નથી
એની ખાતરી થઈ. ચોરસ
હોજ-સરોવરની વચ્ચે સુવર્ણ-
મંદિર એક નાનકડા રંગકડા
જેવું લાગે છે. બહુ ઊંચું કે
વિસ્તારવાળું પણ નથી. યાત્રા
કે મેળાના પ્રસંગે માણસોએ
ચાલુ કમથી ચક્કર લેતાં ની-
કળા આવતું જ પડે. એ મ-
દિરનાં ચિત્રો એટલાં બધાં
પ્રગટ થયાં છે કે તેનું સ્વરૂપ
દોઢને પણ યાદ રહી જાય.
તળાવના ફરતા ચોપાટ ઉપર
જતાં પહેલાં પાળને કાંડે દરેક
જણે જોડા કિતારી નાખવા જ
પડે. એમાં દોઢનો અપવાદ
થતો નથી; પણ તેની ગોઠ-
વણ સરસ છે. અમૃતસરના
કેટલાક મોચીઓ વંડા

સાચવવાનો ધંધો કરે છે. તેઓ જોડાજોડા દરેક જણના જોડાના સમૂહો જુદા રાખે છે અને કોઈ ખોટા ધરાક બની લઈ ન જાય તે માટે સાવધ રહે છે. દર્શનાર્થી પાછા વળે ત્યારે એકાદ પૈસો તેમને આપે છે. મંદિરમાં જવાના પૂલના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં છત્રી કેમેરા વગેરે રોકનાર ખાતું મંદિર તરફથી છે. ત્યાં આપણો સામાન એક ખાનામાં રાખી તેનો નંબરી સિલ્કો આપે છે. એ દરવાજા બહાર કેમેરાનો ગમે તેટલો હિપયોગ થાય, પણ અંદર સખત મનાઈ છે. અમે પણ અમારી એ મત્તાનો થોડીવાર ત્યાગ કર્યો. પુલ પરથી મંદિર તરફ પવિત્ર ભાવે જનારની કલ્પના સહેજે અમે એવી ત્યાં રચના છે. ચોપાસના સ્વચ્છ પાણી વચ્ચે સૂર્યમાં અમારા મારતું એ સુવર્ણમંદિર સીખ પ્રગ્નની ઇષ્ટાર્પણની કલ્પનાનું પ્રતીક છે. સીખો મૂર્તિની પૂજા કરતા નથી, પણ પવિત્ર વાણીના ગ્રંથોનાં દર્શન-પૂજન કોઈપણ હિંદુ સંપ્રદાય જેટલા જ વિધિનિષેધો અને આડંબરથી કરે છે. ગ્રંથસાહેબ આખો દિવસ આ મંદિરમાં ગિરાળે છે અને રાત્રે કાંઠે આવેલા બીજા મંદિરમાં શયનકાલે પાલખીમાં પધારે છે.

અમે ગયા ત્યારે ગ્રંથસાહેબ મંદિર વચ્ચે એક ગાલીચા ઉપર ગિરાજ્યા હતા. ઉપર પણ એક કપડું ઢાંકેલું હતું અને ભાવિકોએ અર્પેલી સુવાસી મોગરાની માળાઓ એક વૃદ્ધ મુશિદ હળવેહળવે ગોઠવી રહ્યા હતા. સામે પૈસાનો ઢગલો થયા કરતો હતો. ઘડીએ ઘડીએ મંદિરના સેવકો થાળ ભરી તે ત્યાંથી ખસેડી લઈ જતા હતા. બીજા બાજુ સંપ્રદાયના કીર્તનકારો પ્રસંગાનુસાર રાગરાગણીમાં રતુતિઓ અને લજનો ગાયા જ કરતા હતા. આ સેવા વારાફરતી બીજા મંડળીઓ આવીને છેક શયન સુધી અખંડ ચાલુ રાખે છે. આ દર્શન, આ ઉપાસના ને સેવા સીખ પ્રગ્નને કેન્દ્રમાં રાખી શકી છે. સુરતપણે મંદિર અને મંદિરના ઉપક્રમો પળાય છે. કંઈક રાજસી સીખ સરદારો યાત્રા-બાધા-દર્શન માટે અહીં દિવસોના દિવસો જાપ કરતા પ્રદક્ષિણા કરતા રહે છે. સુંદર સશક્ત બાળકો, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો કળાકાર કે કથાકારને અચ્છા નમૂના અહીં પૂરા પાડી શકે એમ છે.

અમૃતસરના સુવર્ણમંદિરની અંદરનું દૃશ્ય

(રજ્ય: ૨. ગા. ૨ા.)

કાર્તિક સાંભળવા અને બધો વ્યવહાર જોવા અમે થોડીક મિનિટો ત્યાં બેઠા એટલામાં મેં એ દૃશ્યનો ઉતાવળો રજૂ કર્યો. એકબે સીખોએ તે જોયું, પણ કંઈ વાંધો લીધો નહિ, એટલે કેમેરા જ અહીં ગુન્હાપાત્ર ગણાતો લાગ્યો. મંદિરમાં દરેક ઠેકાણે મરામત અને સાફસૂફી ચાલુ રહેતાં. તેવા ઘણે ઘણે પર સીખ પ્રગ્નનાં દાન અને ભક્તિ આલેખાએલાં છે.

મંદિરની આસપાસ ફરતાં બીજી ઘણી સંસ્થાઓ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને સીખ-સમસ્ત માટેનું રસોડું. જન્મવાને વખતે હરકોઈને ત્યાં ભાણું મળે અંપ્રદાયના અનુયાયી માટે એ કંઈ જેવીતેવી સગવડ અને ઉદારતા ન કહેવાય. હવેરોને સારું અન્ન અને આશ્રય આપવાની તૈયારી-વાગા અંપ્રદાયનું પીઠપાળા જરૂર સંગીન હોવું જોઈએ. સીખ પ્રગ્નનું પંચ બહુ તાકાતવાળાં રાખ્યોનું બનેલું છે. સીખ કોમની રંકથી રાય સુધીની વ્યક્તિઓનો તે ધનસાફ કરી શકે છે. ખુદ મહારાજ રણજીતસિંહે પણ

આ પંચ આગળ નમતું આખી સંપ્રદાયનું માન કર્યું હતું. મંદિરનાં શંકો કરોડોનાં છે, છતાં મંદિરને યતનમહેનતની સેવા આપવાનું મહાપુણ્ય સમજાયું છે. મંદિરનું તથાવ ખાલી કરી નીચેનો કાદવ ઊઠાવી જવાનું કર્યું ત્યારે રામજી અને રાણીજીએ પાવડા-તગરાં લઈ કામનો આરંભ કર્યો હતો અને આગમ કે સગવડની પરવા કર્યા વિના લાખો સીખો અમૃતસરમાં જીલડી પડ્યા હતા. ખાસ રૂપેશ્વરો દોડી હતી. સીખ પ્રજામાં જે અબદ એકતા અને મંગીનતા છે તેથી જ તે અણુનમ રહી શકી છે. તેઓ દુનિયાના બધા મુદ્દામાં બંધા ખાતર જઈ વસ્યા છે. ચમારના કામથી રાજ-વહીવટ સુધીના દરેક ક્ષેત્રમાં તેઓ આજીવિકા મેળવી શકે છે; છતાં દરેક સીખ, સંપ્રદાયની આંખે, એકસરખો છે. સંપ્રદાય મારફત તેમની મોટી દોલંબે, કારખાનાં ને ઉદ્યોગશાળાઓ સફળતાપૂર્વક ચાલા રહ્યાં છે.

મંદિર જોઈ હું બહાર નીકળ્યો એટલે મલિયાઈએ યાદ આપ્યું કે જલિયાંવાલા બાગ નજીકમાં જ છે. આ ઐતિહાસિક સ્થાનની યાત્રા કર્યા વિના કેમ રહેવાય ? સાંકડા રસ્તાઓ પરથી અમે એક ગલીમાં પેદા. પછી વિશાળ એવાનદેખાયું. તેમાં બગીચો હળુ જામતો હતો, એટલે ચારે તરફનો વિસ્તાર અને ઘેરાવા પરનાં મકાનો જોઈ તેમાં જે ગજબનાક બનાવ બની ગયો તેનો ત્રાસ ઊપજ્યા વિના રહેતો નથી. આજે તો પ્રવેશમાર્ગ જરા મોકળો કરેલો છે; તો ય કલ્પના થઈ શકે કે એ બંધ કર્યા પછી નાસવાની કે બચવાની કોઈ બારી ન રહે. હીંતો પર જોળીઓ વાગેલી તે નિશાનો સાચવી રાખવામાં આવ્યાં છે. એ નહોતો કોઈ રાજદારી મેળાવડો; નિદોષ ગામડીઆઓ અને શહેરીઓનો કુતસવમેળો એ હતો.

જલિયાંવાલા બંચા બાદ અમૃતસરમાં સૌથી જૂનામાં જૂના વસેલા ગુજરાતી શુદ્ધ શ્રી ગિરજનશંકરભાઈ પંડિતને ત્યાં ગયા. આ બીજાપિતા-મહા જેવા પંડિતજી કાઠીઆવાડના ગદડા ગામના વતની છે. તેમની પાસે ગુજરાતના આવ્યાગયા સૌ વેપારીઓ અને પ્રવાસીઓની સુંદર રમૂતિ છે. મેં તેમને વિનંતિ કરી કે એ રમૂતિઓ ગુજરાતને વેળાસર આપે. તેમણે

અને પછી ત્યાં જઈ વસેલા ગુજરાતી અંધુઓએ સમાજ સ્થાપી છે ને સૌને એકત્ર રાખવા પ્રયાસો કર્યા છે, તેમાંથી આજે માત્ર શાળા જેવીતેવી સ્થિતિમાં ટકી રહી છે. સંસ્કારની જગૃતિ અને સંગઠનમાં ગુજરાતી જનતા ખીમ પ્રાંતો કરતાં શિથિલ જ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. પરસ્પરના નાનામોટા દોષો અને અસમાનતા કે રિવાજોની ચેષ્ટા ભૂલી જઈ જ્ઞાન, વિનોદ, સેવા અને શિક્ષણનાં કાર્યોમાં ઉદાર મને દાળો આપવો, સહકાર આપવો અને જરૂર પડે તો પોતાના વખતનો ભોગ આપવો એ પ્રત્યેક પરપ્રાંતવાસી ગુજરાતીનું સૂત્ર બનવું જોઈએ.

આ વચનો લખતાં જ મારે અમૃતસરની હિંદુ જનતાની પામર મનોદશાની નોંધ લખવાની ફરજ પડે છે.

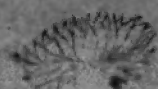
પહેલાં હિંદુ જનતાને સીખ પ્રજા સાથે સુમેળ હતો. સુવર્ણમંદિરની નજીકમાં એક શિવાલય હતું અને ત્યાં પૂજાઅર્ચન કરવાની, આત્મન કરવાની પણ છૂટ હતી. ગમે તે નિમિત્તે તેમાંથી વિરોધ જાગ્યો અને હિંદુ પ્રજાએ વટમાં આવી અમૃતસરની બહાર મોટી જગ્યા લઈ લાખોના ખર્ચે એક શિવાલય બંધાવ્યું. તેમનો ધરાદો સુવર્ણમંદિરની સ્પર્ધા કરવાનો હતો, ધાર્મિક સરસાર્થ બતાવી દેવાનો હતો; એટલે અંધ તેજોદેષે તેમને કલા અને કલ્પના તેમજ સત્યસંકલ્પથી વંચિત રાખ્યા અને સુવર્ણમંદિરના નમૂનાની માત્ર નમાલી ચોખ્ખી નકલ કરી મંદિર બાંધ્યું છે. સીખ મંદિરના ઘાટમાં શિવ-મંદિર કરનારાઓએ હિંદુમાં આદ્યજ્ઞ ધર્મે જે સંસ્કારજગૃતિ અને ઉચ્ચ જ્ઞાનભંડોળ આપ્યું છે તેનો સમૂળગો અસહકાર એ મંદિરમાં દેખાડ્યો છે. શિવની વિરાટ કલ્પના આપતાં ગુજરાત કે ખજુરાહોનાં અથવા ભુવનેશ્વરનાં મંદિરોનું, શંકરાચાર્યનાં સ્તવનોનો રણકાર કરતા ધુમ્મટો અને ઉચ્ચ ભવ્ય શિખરોવાળું હિંદી સ્થાપત્ય વીસરીને તેમણે મુઘલોના પતનકાળમાં જન્મેલું લટકાળું લાહોરી ભારકર્ચે એ મંદિરમાં ઉતાર્યું; પણ સીખોની ભાવના, તપસ્યા, સંપ્રદાય તરફનો ઉગળકો ને સેવા તેમાં ક્યાંથી આવે? માત્ર શ્રીમંતોએ દાનનું ગૌરવ માણુવા નાણાં આપ્યાં ને તેથી ખોખું બન્યું; પણ પ્રાણ ક્યાં છે ?

ગુજરાતની એતદેશીય કલાપરંપરા હ્રસ્વ થયા
 પછી આધુનિક યુગમાં સૌપ્રથમ કલાસંસ્કાર-
 નાં ખીજ નાખનાર તથા અનેકમુખી કલાસર્જનો
 ને બહોળું કલાકારમંડળ તૈયાર કરીને ગુજરાતના
 કલાગુરુનું ધિરૂદ પામનાર શ્રી રવિશંકર રાવળનો
 જન્મ ઈ. ૧૮૬૨ની ૧લી ઓગસ્ટે થયો. ૧૯૧૦માં
 બાવનગરમાંથી મૅટ્રિક થઈ ૧૯૧૧માં મુંબાઈની
 કલાશાળામાં દાખલ થયા, જ્યાં પ્રિન્સિપલ સેસિલ
 બર્ન્સે પાસેથી પ્રશંસાપુર્ણ શિક્ષણ મેળવી ૧૯૧૫માં
 એ શાળાનો મેયો મેડલ મેળવ્યો તથા ૧૯૧૭માં
 મુંબાઈ આર્ટ સોસાઈટીનો સર્વોત્તમ ચિત્રકૃતિ
 માટેનો સુવર્ણ ચન્દ્રક મેળવ્યો. કલાની ઉત્કાન્ત-
 ની ધગશ પ્રથમથી જ હોવા છતાં થોડાં વર્ષ 'વીસમી
 સદી' વગેરેમાં ચિત્રો કરી ગુજરાત ચલાવ્યા બાદ
 ૧૯૨૦થી અમદાવાદમાં રથાયી થયા અને ૧૯૨૩માં
 કુમાર કાર્યાલય રથાપી 'કુમાર' માસિક દ્વારા
 તરુણો માટે કલાસંસ્કાર તથા સાહિત્યનો પ્રચાર
 આદર્યો અને સાથેસાથે યુવાન ચિત્રકારોને તૈયાર
 કરવા માંડ્યા. ગુજરાતની કલાસંસ્કારિતાને તેજ-
 સ્વી કરવાના તથા તેની અરિમતાને યોષવાના તેમ-
 ના આ જીવનકાર્ય માટે ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ
 તેમને ૧૯૩૦નો રણજીતરામ સુવર્ણચન્દ્રક આપ્યો.
 હિંદનાં કલાકેન્દ્રો તથા સંસ્કારધામો ઉપરાંત
 ૧૯૩૬માં જાપાનનો પ્રવાસ કરી એમણે ત્યાંના
 કલાજીવન તથા સંસ્કૃતિનો પરિચય મેળવ્યો છે.
 આજે એમની નજર નીચે 'ગુજરાત કલાસંધ'
 નામની ચિત્રશાળા ચાલે છે અને ગુજરાતનું સ-
 મસ્ત કલાજીવન એમનો સંપર્ક પામે છે.

કલાકાર શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ કૃત નવો

કલાચિંતન

ગુજરાતની કલાની ઉત્ક્રાન્તિની ધગથ સદા હેયે ધરા
ગુજરાતના કલાગુરુનું ખિરદ પામનાર શ્રી રવિશંકર
કલાની સમજણ, તેની કદર, જીવનમાં કલાનું સ્થાન
ગુજરાતની કલાનો વિશિષ્ટ ગુણવૈભવ આદિ અને
પરંપરાના નાના મોટા વિવિધ સેખાનો સંગ્રહ એ
કલા વિષેની વિચારણા તથા ચિંતનોના લખેલા આ
નાના મોટા સેખામાંથી શ્રેષ્ઠ ચૂંટણી આવી નવ
સુશોભન આપતા તેમના રહેણાં તથા ચાર આદિ—

કિમત રૂ. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું

કુમાર કાર્યાલયનાં કલાત્મક પ્રકાશનો

શ્રી રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, અગ્નિનાથ આદિવાસી,
રસિકલાલ પરીખ, જગનલાલ વઢવા અને ત્રિગુણાતીત
પ્રેમાણી, એ આપેલા છ અમણી ગુજરાતી કલાકારોનાં છ
પૂર્ણરંગી ચિત્રોનો આ સંગ્રહ, ૧૨ના ૨૬ ઇંચનાં આઠ
ઝાંડ પર સુષુપ્ત રંગીન છબાઈમાં આપવામાં આવ્યો છે.
સાંપા રૂપિયા ઐરણી વગરની કિમતમાં આપાં રંગીન ચિત્રો
આટલા સંસ્કૃત કાંઈકે હજી આપ્યાં નથી. પોસ્ટેજ જુદું.

રંગ અને રેખામાં કુમારભણે કવિત્વ વહાવનાર, અખીતા
કલાકાર શ્રી રસિકલાલ પરીખનાં ૨૧ પૂર્ણરંગી અને કદ
સદા ચિત્રોવાળો આ સમૃદ્ધ સંગ્રહ ગુજરાતના સર્વતાં
કલાપ્રકાશનાગા એક અગત્યનો કબજો કરે છે. કલાકાર
જગદેવર કરેલી કલાસાધનાનો પરિચય આપતી એમની
જીવનરેખા કેપરાંત આમાં સંવરણેસો પ્રેરણાપ્રતિષ્ઠામાં
ચિત્રકલાની વિભિન્ન પ્રકૃતિઓમાં એમની કલમ તથા
પીછીનો કસબ દર્શાવતા સર્વ પ્રકાર સંગ્રહ નવ્ય છે.

કિ. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ·રાયપુર·અમદાવાદ

